

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ДОКАШ Оксана Юріївна

УДК 321.74: 316.72 (477.8) «193/195»

**ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАХІДНИХ
ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ УТВЕРДЖЕННЯ
ІДЕОЛОГІЇ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ
(1930 – 1950-ті РОКИ)**

Спеціальність 23.00.03 – політична культура та ідеологія

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

**Науковий консультант –
доктор політичних наук, професор
Бабкіна Ольга Володимирівна**

Київ – 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПІД ВПЛИВОМ ІДЕОЛОГІЇ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ	19
1.1. Концептуалізація феномену тоталітаризму в сучасній політичній науці.....	19
1.2. Понятійно-категоріальний апарат дослідження політико-культурного виміру тоталітаризму	50
1.3. Політико-культурний вимір тоталітаризму на західноукраїнських землях як об'єкт наукового аналізу	87
Висновки до першого розділу.....	110
РОЗДІЛ 2. ВИТОКИ ТА УТВЕРДЖЕННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ.....	113
2.1. Ідеологізація суспільного життя як основа утвердження тоталітарного режиму в Радянській Україні.....	113
2.2. Ідеологічна амбівалентність політико-культурного життя на західноукраїнських землях	147
2.3. Трансформація ідеологічних пріоритетів населення в умовах сталінського режиму.....	174
Висновки до другого розділу.....	205

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (1930 – 1950-ті роки).....	209
3.1. Зміни політико-культурної сфери західноукраїнського регіону в контексті насадження радянської ціннісно-орієнтаційної системи.....	209
3.2. Специфіка утвердження тоталітарної політичної свідомості як наслідок спротиву сталінському політичному режиму в роки Другої світової війни.....	232
3.3. Зародження протестного потенціалу політичної культури мешканців новоутворених західних областей УРСР.....	252
Висновки до третього розділу.....	285
РОЗДІЛ 4. АДАПТИВНІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	288
4.1. Тенденція екстремізації політичної поведінки населення західноукраїнського регіону в умовах геополітичних загроз напередодні Другої світової війни.....	288
4.2. Особливості адаптивної поведінки населення Закарпаття за сталінського тоталітарного режиму.....	310
4.3. Політико-правові та інституційно-процедурні механізми насадження сталінського тоталітарного режиму в західних областях України	328
Висновки до четвертого розділу.....	349
ВИСНОВКИ.....	352
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	360

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- БРСР – Білоруська радянська соціалістична республіка
ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична партія більшовиків
ВУО – Волинське українське об'єднання
ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет
ГУЛАГ – Головне управління виправно-трудова таборів, трудових поселень та місць ув'язнення (концентраційних таборів)
ДАВО – Державний архів Волинської області
ДАЗО – Державний архів Закарпатської області
ДАЛО – Державний архів Львівської області
ДАРО – Державний архів Рівненської області
ДАТО – Державний архів Тернопільської області
ДАЧО – Державний архів Чернівецької області
ДПУ – Державне політичне управління
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
ЗУНРО – Західноукраїнська народно-революційна організація
КП(б)У – Комуністична партія більшовиків України
КПЗУ – Комуністична партія Західної України
МДБ – Міністерство державної безпеки
НВРО – Народно-визвольна революційна організація
НДФ – Національно-демократичний фронт
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки
ОУН – Організація українських націоналістів
ОУН(б) – Організація українських націоналістів бандерівська
РКП(б) – Російська комуністична партія більшовиків
РК – районний комітет
РНК – Рада Народних Комісарів
РНР – Румунська Національна Рада
РПЦ – Руська православна церква

РСЧА – Робітничо-селянська Червона Армія
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
УНПО – Українська національно-повстанська організація
УНР – Українська Народна Республіка
УНРА – Українська народно-революційна армія
УПА – Українська повстанська армія
УРПО – Українська революційно-повстанська організація
УРСР – Українська радянська соціалістична республіка
УСРП – Українська соціалістично-радикальна партія
УЧПА – Українська червона повстанча армія
ФНВ – Фронт національного визволення
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків
ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії більшовиків України
ЦК ЛКСМУ – Центральний Комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасна Україна є прикладом територіально неоднорідного суспільства з вираженими особливостями в різних типах ідентичностей. Окремий вимір політико-культурної трансформації українського суспільства складають проблеми регіоналізації, самоорганізації суспільних груп, їх ціннісні орієнтації, ставлення до перетворень, відповідні прояви політичної поведінки. Відтак актуалізуються проблеми політичного структурування української соціуму, закономірностей трансформацій окремих суспільних груп, територіальних спільнот та подібне.

Науковий інтерес прикутий до різноспрямованості ціннісних настанов, їх поведінкових проєкцій у політиці, настроїв, орієнтацій, зокрема й глибоко закорінених у «колективному несвідомому» – як результат минулого досвіду політичного життя певної групи. Окреслене спонукає до теоретичного аналізу регіонального виміру політичної культури – особливо в умовах кризових «розламів», політичних змін, подолання наслідків тоталітарної ідеології (з її яскраво вираженою міфологізацією та стереотипізацією соціально-політичного життя), виходу на поверхню латентних переконань, орієнтацій, звичаїв тощо.

У науковому дискурсі започатковано міждисциплінарну дискусію навколо особливостей регіонального розвитку країни, відмінностей політичних культур у регіонах, актуалізовано ідею щодо їх вагомості й необхідності врахування. Зокрема чимало тематично близьких наукових розвідок здійснюється в межах історичної, економічної, соціологічної, географічної, управлінської наук (в роботах Т. Кучер, Г. Пінковської, В. Семенова, В. Середи, О. Шубіна та інших). Потребує подальшого політологічного дослідження вплив регіонального чинника на формування політичної культури населення України. Остання все частіше розглядається у контексті суперечностей історичної пам'яті, розуміння спільного минулого різними суб'єктами політики у поліетнічному і полікультурному суспільстві.

Концептуалізація феномену тоталітаризму в зарубіжній політичній науці ХХ ст. відкрила нове дослідницьке поле для фундаментальних студій політико-культурної та ідеологічної проблематики, які здійснили Б. Андрусишин, В. Андрущенко, Т. Андрущенко, О. Бабкіна, В. Бех, І. Варзар, О. Воляннюк, М. Головатий, В. Горбатенко, В. Гулай, Б. Дем'яненко, М. Дмитренко, О. Картунов, В. Китаєв, В. Климончук, В. Корнієнко, Н. Латигіна, М. Михальченко, Л. Нагорна, О. Новакова, М. Остапенко, В. Розумюк, О. Рудакевич, В. Савельєв, В. Северенюк, В. Томахів, Ю. Шайгородський, М. Шульга та інші.

Водночас набуває значення дослідження трансформації політичної культури, яка відбулася під впливом ідеологічних інструментів тоталітарного режиму, що зумовило суттєву зміну системи цінностей та ідеалів суспільно-політичного розвитку, зокрема й в межах західних областей, включених до складу УРСР – Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської, Тернопільської (1939 р.), Чернівецької (1940 р.) та Закарпатської (1946 р.). Осмислення політико-культурних трансформацій також обумовлене потребами подолання рецидивів радянського минулого в західних областях України періоду сталінського тоталітарного режиму (1930 – початок 1950-х років). Актуальним вбачається комплексне дослідження, де ця проблематика була би представлена в цілісно-змістовому аспекті та розкривала особливості співвідношення політичної ідеології сталінізму зі суспільно-політичними реаліями 1930 – 1950-х років, виявляла вектори регіональної трансформації у процесі прискореної інтеграції до загальносоюзного політико-культурного простору. Проблема регіонального виміру політичної культури у практичній площині віддзеркалює сучасні складнощі формування української політичної нації, загострення цього питання в умовах неоголошеної анексії та військової агресії з боку режиму Російської Федерації, що значною мірою опирається на досвід і пропаганду спільного радянського минулого, відповідний тип світогляду. Готовність до таких викликів сучасності передбачає, зокрема, й аналіз шляхів

розповсюдження ідеології радянського тоталітаризму в минулому, що обґрунтовує вибір відповідної тематики дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в межах Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 26 грудня 2013 р.). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 11 від 23 лютого 2016 р.).

Метою дослідження є концептуалізація процесу політико-культурної трансформації західних областей України в контексті утвердження ідеології радянського тоталітаризму (1930 – 1950-ті роки) та тенденцій її відображення у сучасному політико-культурному просторі.

Відповідно до поставленої мети вирішуються такі дослідницькі **завдання**:

- дослідити основні підходи до концептуалізації феномену тоталітаризму в сучасній політичній науці, окреслити понятійно-категоріальний апарат дослідження політико-культурного виміру тоталітаризму;

- проаналізувати політико-культурний вимір тоталітаризму на західноукраїнських землях, зокрема визначити та удосконалити методологію вивчення цього питання;

- розкрити ідеологічну амбівалентність політико-культурного життя західноукраїнських земель у складі різних державних формувань;

- з'ясувати особливості ідеологізації суспільного життя як основи утвердження сталінського тоталітарного режиму; простежити трансформацію ідеологічних пріоритетів населення західних областей України в умовах сталінського режиму;

- виявити зміни політико-культурної сфери західноукраїнського регіону в контексті насадження радянської ціннісно-орієнтаційної системи;

- обґрунтувати специфіку утвердження тоталітарної політичної свідомості на західноукраїнських землях як наслідок спротиву сталінському політичному режиму та зародження протестного потенціалу політичної культури мешканців новоутворених західних областей УРСР;

- охарактеризувати тенденції екстремізації політичної поведінки населення західноукраїнського регіону в умовах геополітичних загроз напередодні Другої світової війни;

- виокремити особливості адаптивної поведінки населення Закарпаття за сталінського тоталітарного режиму;

- проаналізувати політико-правові та інституційно-процедурні механізми насадження сталінського тоталітарного режиму в західних областях України та їх вплив на подальший розвиток політичної культури регіону.

Об'єктом дослідження є регіональний вимір політичної культури.

Предметом дослідження – політико-культурна трансформація західних областей України в умовах утвердження ідеології сталінського тоталітарного режиму у 1930 – 1950-х роках: передумови, прояви та наслідки.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на використанні сукупності філософсько-світоглядних, загальнонаукових принципів і підходів та спеціально-наукових методів пізнання сфери політичної культури, її регіонального прояву в умовах радянського тоталітаризму.

Дослідження спирається на *політико-культурний підхід*, який виокремлює базові структури та їх поєднання у загальній моделі політичної культури окресленого регіону, розкриває важливі характеристики трансформації західноукраїнських земель в 1930 – 1950-ті роки та виявляє політико-культурні феномени, що ці зміни супроводжують. Використано *антропологічний підхід*, який трактує культуру як інституційно заданий спосіб задоволення потреб людини і людських спільнот, що дозволило осмислити ключові категорії дослідження – політичну культуру, політичну

свідомість, політичну поведінку тощо. За допомогою *аксіологічного підходу* розглядалися ціннісні установки та орієнтації політичної культури, їх трансформація за умов насадження тоталітарної політичної ідеології на західноукраїнських землях. У дисертації використано *системний підхід*, що є важливим для розуміння політики і політичного життя, складної політичної системи, якій властиві певні загальні якості, що ілюструє період Другої світової війни та перші повоєнні роки, коли в новоутворених західних областях Радянської України було насаджено кардинально нову систему політичних інституцій і відносин. Значущим у дисертації є *соціологічний підхід*, що обґрунтував політичну культуру як форму історичної та соціальної пам'яті, механізм трансляції соціально-політичного досвіду, процес політичної соціалізації членів спільноти. Методологічно аргументованим є використання *психологічного підходу*, який дозволив осмислити приховані компоненти тоталітарної політичної культури, а також зрозуміти мотивацію, політичні орієнтації та ідеали, які зовнішньо відображаються у моделі політичної поведінки «тоталітарної» особистості. Використання *біхевіористичного підходу* надало можливість з'ясувати цілі, засоби, результати та якості основних елементів політичної поведінки, а *діяльнісного* – особистісні, групові соціально-психологічні, моральні компоненти політичного буття регіону. *Історичний підхід* дозволив визначити умови формування політичної культури західноукраїнських земель на певному етапі розвитку цього регіону. *Комунікативний підхід* орієнтував на виявлення найтипівіших й ефективних зразків комунікації за умов тоталітарного політичного режиму, потужного впливу пропаганди та маніпулятивних прийомів, а також відсутність зворотного зв'язку між комунікатором (владою) та адресатом (людиною, групою, суспільством), що унеможливило врахування інтересів останнього при виробленні та прийнятті політичних рішень. *Етнополітологічний підхід* сприяв пошуку шляхів вирішення етнополітичних проблем, які відображаються в політичній культурі західноукраїнського регіону. У межах *синергетичного підходу* пояснюється й

феномен іншодумства, незгодних з режимом, стихійних проявів суспільно-політичного протесту.

Загалом дослідження побудоване на принципах комплексності та цілісності, науковості й діалектичності, історизму та плюралізму, а також системності, послідовності, конкретності.

Емпіричну базу дисертації істотно доповнюють критично опрацьовані збірники документів, матеріалів, спогади очевидців, матеріали республіканської та обласної періодики окресленого періоду, які інтерпретовані у вимірах політико-культурного дискурсу тоталітаризму. З-поміж матеріалів центральних державних архівів України, що становлять особливе значення для розкриття сутності політико-культурних та ідеологічних змін – документи фонду 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Опрацьовані документи державних архівів Волинської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької областей дозволяють по-новому оцінити процес включення цих земель до складу СРСР; матеріали Державного архіву Закарпатської області допомогли глибше розкрити тему насадження комуністичних інститутів у квазідержавному утворенні Закарпатська Україна.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в концептуалізації політико-культурної трансформації західних областей України в контексті утвердження ідеології радянського тоталітаризму в 1930 – 1950-ті роки, роз'ясненні причин, характеру і наслідків цього процесу. Це зокрема дозволяє виокремити низку положень, що виносяться на захист.

Вперше:

- обґрунтовано застосування політико-культурного підходу в дослідженні феномену тоталітаризму, що дозволило визначити вплив особливостей останнього на формування основних елементів політичної культури, політичної свідомості, виокремити базові політико-культурні категорії та розкрити їх взаємозв'язок. Проблематика політичного досвіду,

політичної свідомості, політичної діяльності, ціннісно-нормативної основи, регіональної свідомості, регіональних ідентичностей, протестної поведінки в сукупності розкриває характеристики політико-культурної трансформації західноукраїнських земель в 1930 – 1950-ті роки. Аргументовано положення про те, що використання політико-культурного підходу дозволяє інтегрувати інші підходи та збагачує наукове пізнання, евристичні можливості предмету дослідження;

- запропоновано авторське осмислення трансформації політико-культурної сфери західноукраїнських земель як суперечливого, амбівалентного процесу, що супроводжується переглядом типових моделей політичної поведінки, проблемами політичної соціалізації, адаптації людини, групи, регіону до нових умов життєдіяльності. З'ясовано, що політико-культурна трансформація західноукраїнських земель відбувалася за умовною траєкторією: від усвідомлення основ європейської системи цінностей та принципів життя (плюралізму, забезпечення конституційних прав і свобод, участь у державних справах, сферах публічного життя тощо) – до монізму, одновимірності, некритичного мислення, міфологізованого сприйняття реальності, ідеологічної одностайності. Підкреслюється, що, навіть в умовах певних обмежень українців у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини, здобутий досвід суттєво відрізнявся від трансформацій під впливом радянської культурно-освітньої політики, що набувала яскраво вираженого заідеологізованого характеру, супроводжувалася адміністративним тиском та репресіями;

- визначено особливості протистояння двох систем політико-культурних цінностей на західноукраїнських землях. Перша представлена цінностями християнської моралі, гідності, самодостатності, взаємоповаги, водночас друга змушувала подібні орієнтації приховувати, насаджувала однолінійність, спрощеність, уніфікацію всіх політико-культурних проявів відповідно до єдиних взірців. Вбачається посилення такого протистояння на рівні ідеології, політичної культури, політичної свідомості, політичної

діяльності в умовах утвердження тоталітарних режимів наприкінці 1930-х років;

- акцентуючи на інтенсивності індоктринації, ідеологічної «обробки» провідними інститутами сталінського тоталітарного режиму мешканців поліетнічного регіону, виокремлено сутність та форми адаптації населення західноукраїнських земель досліджуваного періоду до політико-культурних реалій радянського політичного режиму. Відзначається, що спектр таких форм коливався від лояльності, схвалення і підтримки радянської влади, прихованого спротиву, замовчування – до категоричного засудження, несприйняття, відкритого опору, активних протестних дій, збройного протистояння. Особливості адаптації розкриваються також у площині співіснування релігійності з набутими рисами радянського громадянина;

- розкрито природу та прояви конструктивного й афективного політичного алармізму – панічного або тривожного емоційного стану, зокрема домінування негативного сприйняття ситуації з перспектив початку Другої світової війни й вступу Червоної армії у західноукраїнські землі. З'ясовано, що алармізм заклав ґрунт для формування протестного компоненту політичної свідомості та політичної культури населення, до певної міри пояснює виникнення аномії та абсентеїзму як форм свідомого спротиву і конформістського сприйняття умов соціально-політичного існування мешканцями Закарпатської України;

- обґрунтовано узагальнення щодо протестного потенціалу політичної культури населення західноукраїнських земель, який описано через феномен імовірного залучення, квазіактивності, що не гарантує безпосередньої участі, але формує ілюзію народовладдя як частину ідеології тоталітаризму. Відповідні протестні тенденції виявлено у визнанні нової влади на словах, але пасивності на дії; приховуванні антирадянських настроїв за зовнішньою лояльністю; бойкотуванні виборів тощо.

Поглиблено:

- концептуальне бачення тоталітаризму як соціально-політичного феномену, зокрема стверджується значущість політико-культурної сфери як системи ціннісних орієнтацій і фактору насадження ідеологічних конструктів цього режиму на поліетнічних та поліконфесійних західноукраїнських землях. Відзначається загальна парадоксальність тоталітаризму, що полягає, з одного боку, у формулюванні потреби в соціально активному громадянині, а з іншого - у пасивному та керованому; за тоталітаризму активність громадян є необхідною не стільки для легітимації та підтримки влади, скільки для уникнення опору їй з боку суспільства; політична активність громадян обумовлена політизацією та ідеологізацією всіх сфер життя суспільства;

- розуміння регіонального виміру політичної культури, регіональної свідомості як сприйняття спільнотою середовища, обумовленого відчуттям приналежності до певної території, її історичного, соціокультурного та політичного розвитку, що базується на регіональній ідентифікації, регіональних інтересах і цінностях, загальному історичному і політичному досвіді, етноконфесійних особливостях, наявності регіональних суб'єктів формування політичної культури;

- тезу про значення і роль ідеології та її інструменту – пропаганди як змісту і механізму політико-психологічного маніпулювання, стереотипізації свідомості, насадження моделей поведінки тоталітарної людини, жорстке обмеження політичного та ідейного плюралізму, характерного для політико-культурного простору західноукраїнських земель;

- уявлення про природу насильницьких механізмів формування політичних переконань мешканців західних областей наприкінці 1940-х – початку 1950-х років (створення образу ворога, формування руху «людської солідарності», декларування стереотипу про «єдність народу і влади», орієнтація на страх бути покараним, утвердження віри у «світле майбутнє»).

Отримали подальший розвиток:

- осмислення тоталітарної політичної свідомості як різновиду політичної свідомості державницького (етатистського) типу, що історично зумовлений становленням відповідного політичного режиму (комунізму, нацизму, фашизму) та постає сукупністю переважно ірраціональних, емоційно-чуттєвих, підсвідомих уявлень суб'єктів політики про реалії політичного життя, характеризується обмеженням можливостей реалізації індивіда в політичній сфері, його вмінь виконувати специфічні політичні ролі, вступати у взаємодію з органами управління тощо;

- визначення особливостей тоталітарної політичної культури: висока політична обізнаність громадян та одновимірний зміст політичних знань і компетентності пересічної особистості, що відповідають очікуванням влади; обмежені можливості раціонально-критичного мислення особистості; відмінності політичних цінностей керівної еліти та суспільства, закритість, відмежованість державної влади; конформізм у політиці, прагнення уникнути відповідальності; підміна інтересів суспільства та громадян вузькогруповими; ксенофобія як вороже-агресивне відкидання альтернативних варіантів, заперечення плюралізму позицій, орієнтація на монізм у політичних поглядах;

- історико-логічний підхід, що передбачає розгляд політичних явищ у конкретно-історичних обставинах, взаємозв'язку та взаємозумовленості, з урахуванням розстановки та політичних орієнтацій соціальних, національних груп, верств, громадських організацій, зокрема в контексті генези політичної культури жителів західних областей України під впливом різних ідеологічних пріоритетів свого часу;

- трактування ідеологічних та ментально-політичних пріоритетів боротьби сталінізму з реальними та вигаданими ворогами нового ладу всередині країни, із зовнішнім ворожим оточенням, методами пропаганди ролі російського народу в становленні Радянської держави, а тоталітарного режиму як основи політико-культурного простору СРСР наприкінці 1930-х

років, що зрештою призвело до утвердження сталінізму як лівоекстремістської політичної диктатури;

- вивчення політико-культурних практик мобілізації та формування лояльності до сталінського тоталітарного режиму, зокрема: організаційно-кадрова робота, відрядження різного роду працівників з інших районів СРСР; індустріалізація і колективізація; ліквідація греко-католицької церкви і перехід її в підпілля; боротьба з ОУН – УПА; репресії та депортація українського населення тощо.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів визначається актуальністю, науковою новизною, висновками і полягає у можливості їх застосування в наукових, навчальних та прикладних цілях. Результати дослідження поповнять джерельну базу для подальших наукових розробок, присвячених осмисленню політичних ідеологій, типів сучасних політичних режимів, моделей політичної поведінки, рівнів політичної свідомості. Дослідження може слугувати для поглибленого аналізу ролі політичних субкультур в Україні, особливостей регіональних культур як частини політичної трансформації суспільства.

Практична значимість обумовлюється процесами декомунізації, необхідністю переосмислення їх змісту, кроків та відображення як в політико-правових рішеннях, так і на рівні масової політичної свідомості. Висновки дисертації можуть використовуватися органами державної влади та місцевого самоврядування, політичними лідерами, партіями, громадськими організаціями, засобами масової інформації в їх практичній діяльності, зокрема з метою подальшого регіонального і міжрегіонального розвитку, зближення ціннісних установок і орієнтирів різних суб'єктів політичного життя суспільства.

Результати дисертації можуть використовуватися при написанні фундаментальних праць, навчальних посібників, підготовці матеріалів до нормативних і спеціальних курсів «Політичні доктрини», «Політична

культура», «Політична поведінка та участь», «Політична історія», «Історія України», «Політична психологія» та інших.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження доповідалися та обговорювалися на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: Всеукраїнська науково-практична конференція «Національна ідея та національний інтерес України: єднання заради майбутнього, м. Сімферополь – м. Ялта, 6-8 березня 2009 р.; Міжнародна конференція «Інноваційні процеси економічного та соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід», м. Тернопіль, 26-27 березня 2009 р.; VII міжнародна науково-теоретична конференція «Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть», м. Тернопіль, 8 квітня 2009 р.; Міжнародна науково-практична конференція «Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології XXI століття», м. Одеса, 10-12 вересня 2009 р.; Міжнародна конференція «Наука і сучасність: виклики глобалізації», м. Київ, 25 травня 2013 р.; VIII Міжнародна науково-практична конференція, присвячена проблемам суспільних наук, м. Москва, 31 травня 2013 р.; Друга Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід», м. Бахчисарай – м. Дніпропетровськ, 12 жовтня 2013 р.; IX Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 95-ій річниці Буковинського народного віча, м. Чернівці, 25-26 жовтня 2013 р.; Міжнародна науково-практична конференція «Національна консолідація та європейська інтеграція України», м. Івано-Франківськ, 31 жовтня - 1 листопада 2013 р.; IX Всеукраїнська науково-практична конференція «Гармонізація суспільства – новітній напрямок розвитку держави», м. Одеса, 25 березня 2014 р.; Всеукраїнська науково-практична конференція «Людина і суспільство: економічний та соціокультурний розвиток», м. Рівне, 20-21 березня 2014 р.; Міжнародна науково-практична конференція «Політика і духовність в умовах глобальних викликів», м. Київ, 2-3 квітня 2014 р.; III Всеукраїнські політологічні читання

імені професора Богдана Яроша Україна, Луцьк, 15 квітня 2014 р.; Міжнародна наукова конференція «Політичні кризи в державах та регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у ХХ – на початку ХХІ століття», м. Ужгород, 16-17 жовтня 2014 р.; II Всеукраїнська наукова конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах», м. Рівне, 12 березня 2015 р.; Всеукраїнська наукова конференція «Друга світова війна: події, факти, версії», м. Переяслав-Хмельницький, 24 квітня 2015 р.; Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи», м. Житомир, 14-15 травня 2015 р.; X Ювілейна Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, м. Чернівці, 23-24 жовтня 2015 р.; V Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні проблеми гуманітаристики : світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії», м. Рівне, 10 грудня 2015 р.; Інтернет-проект «Українська ментальність: мовно-літературний, історико-культурний та політико-правовий виміри», м. Київ – м. Ніжин, 17-18 квітня 2016 р.

Публікації. Основні положення та висновки дослідження викладено у 55 публікаціях, зокрема, індивідуальній монографії (18,8 друк. арк.), 29 статтях у вітчизняних і міжнародних фахових наукових виданнях, 16 тезах у матеріалах міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій, 4 публікаціях у інших наукових виданнях, 5 навчальних посібниках, у тому числі з грифом Міністерства освіти і науки України.

За **структурою** дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дослідження – 438 сторінок, основний текст – 359 сторінок, список використаних джерел кількістю 630 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПІД ВПЛИВОМ ІДЕОЛОГІЇ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

1.1. Концептуалізація феномену тоталітаризму в сучасній політичній науці

Гене́за концепції тоталітаризму в західних суспільних науках відбувається у період 1930-х – середини 1950-х рр. Варто відзначити, що на початку проблеми тоталітаризму цікавили, в основному, емігрантів з Росії (М. Бердяєв, П. Струве, Г. Федотов і ін.) або Німеччини (Ф. Боркенау й ін.). Через вузькість джерельної бази людям, які не перебували в тоталітарному середовищі, важко було зрозуміти, як здатна функціонувати радянська або фашистська економіка, політична й соціальна системи.

В 1930-і рр. на Заході були зроблені спроби суто психологічної концептуалізації проблематики тоталітаризму. Зокрема, механізми конформної поведінки, аналіз передумов виникнення диктатур нового типу в зв'язку з процесами осучаснення були запропоновані В. Райхом і Е. Фроммом, який фактично виступив основоположником психологічної або психосоціальної інтерпретації тоталітаризму. Основна його ідея полягала в тому, що без урахування психологічних аспектів людської поведінки й, ширше, життя соціуму неможливо адекватно зрозуміти сучасні політичні процеси, зокрема, процес становлення нацистського режиму в Німеччині.

На думку Е. Хайнеса, фашизм (що характеризувався відсутністю особистої свободи, правовим свавіллям, культом вождя і насильством) поставав як підсумок усього попереднього розвитку європейської цивілізації нового часу, яка буквально провокувала виникнення невротичних реакцій і психічних патологій і котра визначила виникнення так званих непродуктивних людських орієнтацій [564, с. 219]. Серед них – своєрідний синдром втечі від свободи, який знайшов яскравий вияв у тоталітарних рухах

першої половини ХХ ст. Проте самим слабким місцем цієї концепції виявилася її надмірна однобічність та очевидний редукціонізм. Тим не менше така аргументація виступила поштовхом до розвитку соціологічних досліджень т.зв. авторитарної особистості, які знайшли своє відображення в працях Т. Адорно [514].

Відмінною особливістю досліджень 1930-х рр. стали і спроби виявити структурну та функціональну спільність тоталітарних диктатур на підставі порівняльного вивчення фашизму, нацизму й комунізму. Найбільшу популярність серед них набуло дослідження Ф. Боркенау, який багато в чому відтворив тезу К. Хейеса, відповідно до якої тоталітаризм розцінювався як «повстання проти всієї історичної цивілізації Заходу» [202, с. 94]. Основний стрижень дослідження зводився до того, що, незважаючи на очевидні, на перший погляд, відмінності в походженні та сповідуваних ідеологіях, тоталітарні режими (до прикладу, в Німеччині та СРСР), по суті є єдиносущними. В їх основі – заперечення ліберальної демократії в сфері політики і вільних ринкових відносин в економіці. Тоталітарний режим і в нацистській, і в комуністичній іпостасі це, безперечно, деспотична автократія. Тому особливу схожість обидва режими виявляють в політичній сфері, основним правилом якої постають принцип фюрерства і висунута на авансцену концепція лідерства – необмеженого панування вождя і очолюваної ним партії над усіма сферами життя держави і суспільства [599].

В якості ще однієї складової особливості тоталітарних держав С. Тормей визначає їх безпрецедентний революційний експансіонізм, «прагнення нав'язати режим всьому світу за допомогою тоталітарної революції» [618].

В тій чи іншій формі ці положення вже були присутні в джерелах, присвячених проблематиці тоталітаризму, і заслуга Ф. Боркенау полягала, головним чином, у систематизації накопиченого матеріалу. Однак, його праці були притаманні й нові для свого часу мотиви. Одночасно Ф. Боркенау акцентував увагу на ступені втручання держави в економічне життя як

важливому, якщо не вирішальному, індикаторі тоталітарності. В результаті комунізм оголошувався «найчистішою і самою логічною формою тоталітаризму», при цьому зазначалося, що «між нацистською Німеччиною і більшовицькою Росією практично немає різниці в принципах, хоча поза всяким сумнівом існує різниця в ступені їх реалізації» [34, с. 14].

Якщо російські дослідники займалися аналізом тоталітаризму в 1920 – 1930-і рр., то найбільш плідний період соціально-філософського осмислення цього політичного, економічного і т.п. феномена на Заході припав на роки Другої світової війни. Найбільш яскравими постатями цього періоду безсумнівно є Ф. фон Хайек і К. Поппер, праці яких «Дорога до рабства» і «Відкрите суспільство та його вороги» вважаються класикою західної тоталітаристики. Однак, істотною вадою цієї концептуалізації проблеми стала штучна дихотомізація й протиставлення «відкритого» і «закритого» суспільств. Така інтерпретація залишала безліч можливостей для різноманітних трактувань тоталітаризму як однієї з історичних форм деспотизму – від марксистських схем, які тлумачили тоталітаризм як варіант азіатського способу виробництва (К. Віттфогель «Східний деспотизм»), до функціоналістських, які ототожнювали його з режимом автократії (Дж. Б. Мур та ін.).

Ф. фон Хайек зосередив увагу, головним чином, на економічних і пов'язаних з ними етичних проблемах сучасного йому капіталістичного суспільства, а також на варіантах вирішення цих питань в рамках тоталітарної держави. Генезу тоталітаризму він пов'язував з антиліберальними (перш за все, соціалістичними) політичними течіями кінця XIX – початку XX ст., які заперечували абсолютну цінність людської особистості й розглядали людину як момент в русі до певної колективної мети. Як стверджував Ф. Хайек, «розквіт фашизму і нацизму не був реакцією на соціалістичні тенденції попереднього періоду, а є неминучим продовженням і розвитком цих тенденцій» [472, с. 12]. До основних принципів тоталітаризму він відносив: абсолютну економічну і політичну

централізацію; суб'єктивізм і волюнтаризм у прийнятті управлінських рішень, заснований на політичній мотивації; директивний характер управління економікою.

Остаточного визначення тоталітаризму не надається й у відомому дослідженні К. Поппера «Відкрите суспільство та його вороги». Справа в тому, що в передмові до своєї праці К. Поппер аксіоматично стверджує, що «європейська цивілізація («відкрите суспільство», яке звільняє критичні здібності людини) народилося за історичними даними зовсім недавно, – в Афінах часів Перикла. Її поява була обумовлена глибокою трансформацією племінного або «закритого суспільства» [366, с. 29]. Крім того, автор доводить, що сучасний т.зв. тоталітаризм належить до традиції, яка є настільки ж старою або настільки ж юною, як і сама наша цивілізація.

Уявлення про тоталітарну диктатуру як про аналог стародавніх деспотичних режимів були істотним чином змінені Х. Арендт в її найвідомішій праці «Джерела тоталітаризму» [13; 520]. Тоталітаризм в інтерпретації Х. Арендт поставав як побічний продукт описаного плеядою європейських мислителів (від Х. Ортега-і-Гассета до М. Бердяєва) «повстання мас» і їх активного вторгнення в політику.

Х. Арендт за допомогою комбінації соціально-психологічних і соціально-політичних методів в межах єдиної описової конструкції вдалося знайти сполучну ланку між тоталітарною організацією та неструктурованою людською масою. Нею виявився тоталітарний рух, натхненний ідеологією, яка впливає швидше на інстинкти викинутої за обрій життя людини, ніж на її розум.

Унікальність тоталітарного режиму полягала, за Х. Арендт, в тому, що, незважаючи на всі жахіття концентраційних таборів і відкрито демонстровану зневагу до формального права, він користувався широкою підтримкою атомізованих мас. У зв'язку з цим Х. Арендт виділяла особливий тип беззаконня, властивого тоталітарним режимам. Справа тут не в тому, що, як зазначав Л. Шапіро, тотальне беззаконня цього режиму намагається

замаскуватися під маскою конституціоналізму. Просто тоталітарний режим не надає значення формальній законності [601, с. 24]. Однак, парадокс полягає в тому, що при цьому він не є й абсолютно довільним. Як відзначила Х. Арендт, «тоталітарний режим тільки тому вільно відкидає всі позитивні закони, що вони, в кращому випадку, є похідними від універсальних законів Природи чи Історії, залізне дотримання яких є основою тоталітарної ідеології та становить ледь не головний сенс існування тоталітарної держави» [520, с. 22]. Відмічена Х. Арендт дивовижна здатність тоталітарного режиму до відмови від раніше проголошених зобов'язань, до забуття партійних програм впливає з цієї здібності тоталітарної ідеології до концентрації всіх думок своїх адептів на завданнях тисячолітньої значущості. Масова індоктринація перетворює їх на сліпі знаряддя історії або долі, діяльність яких (які б жахливі злочини вони не вчиняли) відбувається під покровом непорушних законів, чи то закони класової або расової боротьби.

Х. Арендт вперше акцентувала на ще одній особливості тоталітарної системи – принципово новому співвідношенні понять в дихотомічній зв'язці партії-держави. Якщо в рамках традиційної автократії або авторитарного режиму основним інструментом політичного панування залишається держава, яка виступає ядром політичної системи, то тоталітаризм в цьому відношенні є свого роду виключенням. Держава втрачає значну частку власної значущості, оскільки використовується партією тільки як зовнішній фасад, перш за все, для здійснення представництва у зовнішньому нетоталітарному світі. А за цим фасадом діють реальні величини – партія та репресивні органи. При чому роль секретної поліції виходить далеко за рамки підтримання status quo в традиційних деспотіях. Вона стає важливим, якщо не вирішальним, інструментом в революційному процесі створення «нової людини» та побудові нового соціального порядку. А значущість всепроникаючих партійних суперструктур, їх функціональне навантаження та реальні владні повноваження залишають далеко позаду державні інститути [531]. Саме тому стосовно тоталітарних систем досить правомірно вести

мову про домінування партії в зв'язці партія-держава та навіть про поглинання партією державних інститутів.

Проте дослідження хвибує на схематизм конструкції щодо особливостей джерельної бази, на якій будувалася схема з вождем та тоталітарним рухом в центрі подій. Але дискусія про те, з якого часу можна вважати режим тоталітарним СРСР активно велася і в подальші роки [553, с. 295; 612; 620-622] та єдиної думки не дійшла.

В цьому контексті варто звернути увагу на дослідження К. Фрідріха, який виходив в своїх тезах з двох основних постулатів: а) нацизм і комунізм подібні своїми базовими характеристиками; і б) тоталітарне суспільство і держава не мають історичних аналогів і є, таким чином, абсолютно унікальними [555, с. 47]. К. Фрідріх не заперечував, що є чимало підстав для проведення історичних аналогій, порівняння сучасних тоталітарних режимів з деспотіями минулого. Він не заперечував очевидних відмінностей (різні стадії розвитку економіки, несхожі національні характери, істотні відмінності в сутності панівних ідеологій тощо) між тоталітарними режимами фашистської Німеччини і комуністичної Радянської Росії. Але визнаючи розбіжності історичних умов, в яких відбувалася генеза обох режимів, К. Фрідріх закликав дослідників не виключати з поля зору те спільне, що вочевидь і робило їх тоталітарними.

До основних рис тоталітарної диктатури, які зумовлюють її відмінність від абсолютистських і деспотичних режимів минулого і, навпаки, демонструють сутнісну схожість базових характеристик фашизму і комунізму, К. Фрідріх відносив наявність: 1) офіційної ідеології; 2) єдиної масової партії; 3) контролю за засобами збройної боротьби; 4) контролю над ЗМІ; 5) системи терористичного поліцейського контролю [555, с. 52].

Одночасно К. Фрідріх пропонував відмовитися від однобічності й редукаціонізму в трактуванні феномену тоталітаризму, зведення специфіки режиму до індивідуальних фізичних, моральних недоліків і психічних патологій вождів (зокрема, А. Гітлера), до рис національного характеру і

національної культури, а передумов тоталітаризму до економічної кризи, наслідків світової війни і Версальського миру, розкладання християнства і «моральної кризи суспільства» і т.д. Тільки комплексний аналіз феномену тоталітаризму в змозі допомогти сконструювати його адекватну модель.

Дослідження А. Інкелеса стало прикладом спроби комплексного аналізу, який поєднує основи функціоналістського та біхевіористського підходів. Магістральними темами його досліджень, присвячених проблематиці тоталітаризму, стали проблеми становлення психологічного типу тоталітарної особистості, а також роль і функції ідеології. За А. Інкелесом системоутворюючим фактором у процесі становлення і розвитку тоталітарного режиму виступає «містична абстрактна мета», що утворює ядро тоталітарної ідеології, служіння якій стає долею не тільки мас населення, а й самого тоталітарного вождя. Таким чином, тоталітарним можна вважати аж ніяк не будь-якого диктатора, а тільки того, хто впевнений у тому, що відкрив певний іманентний закон соціального розвитку («іманентний закон соціального розвитку ... оволодіння яким розглядається ним як імператив, який диктує певний набір дій з його боку і одночасно виступає гарантією «коректності» цих дій»), хто керується в своїх діях «специфічною вищою метою» [572, с. 88]. Держава в такому випадку розглядається диктатором лише як засіб досягнення цієї мети. Іншими словами, якщо звичайний політик на рівні підсвідомості є в принципі передбачуваним раціоналістом, схильним до калькуляції своїх можливостей, врахування сформованого балансу політичних сил, і піддається маніпуляції, виходячи з побоювання втрати власної влади, то тоталітарний лідер (В. Ленін, А. Гітлер, Й. Сталін) в цьому відношенні є абсолютно невразливим саме в силу того, що вважає себе «покликаним» [556, с. 245].

Виходячи з панування цієї «містичної абстрактної мети», А. Інкелес виводив всі основні принципи тоталітаризму, а саме, принцип елітного лідерства (з наявності вищої закону і тоталітарного вождя як артикулятора цього закону), принцип монолітної соціальної організації (з абсолютної

субординації волі лідера), принцип контамінації (боязнь вірусу соціальної патології, саморуйнування руху в результаті втрати ним віри в абсолютну мету; причому основним методом такої боротьби стає не терапія, а соціальна хірургія – прагнення радикально вирішити проблему шляхом відсікання ураженої ділянки), а також основні особливості соціальної організації тоталітарної держави, а саме: руйнування незалежних асоціацій і абсолютна влада тоталітарного лідера (тоталітаризм поглинає не тільки індивіда, на що відразу звертають увагу ліберали, які звикли розглядати все з позицій прав і свобод особистості, але підпорядковує всі громадські організації й асоціації (так як визнає індивіда лише в його соціальних зв'язках) і вже за допомогою підпорядкування організацій поглинає його самого), «комуналізація комунікації», одержавлення мистецтва та інституціоналізація занепокоєння (тоталітарний терор, який породжує відчуття невпевненості) [556, с. 100].

Переваги запропонованої А. Інкелесом моделі є переконливими, проте не менш очевидними згодом виявилися й її недоліки. По-перше, автор приділив достатньо уваги психоаналітичній концептуалізації проблеми. Звідси поява серед основних особливостей тоталітарної соціальної організації таких явно не соціальних, і навіть не соціально-психологічних, а скоріше індивідуальних (і в цілому досить спірних) рис, як, наприклад, сублімація сексуальних розладів вождів в зразки активної політичної діяльності [556, с. 101]. По-друге, після 1953 р., «кризи спадкування» і зникнення з політичної арени фігури тоталітарного лідера, розчинилася та вісь, яка робила запропоновану А. Інкелесом модель функціональною. В результаті модель втратила притаманну їй внутрішню логіку, яка до того міцно пов'язувала в єдине ціле такі її складові, як ідеологія, вождь, субординація, тоталітарний терор, маси.

Продовжувачами формування концепції тоталітаризму в середині 1950 -х рр. стали К. Фрідріх і Зб. Бжезінський, які концептуалізували тоталітаризм як політичний феномен, нерозривно пов'язаний з європейською цивілізацією нового часу. Причому, його відрізняє двозначна – і

технологічна, і, якщо так можна висловитися, політична обумовленість всім попереднім розвитком суспільства. Автори констатували, що навіть в ліберально-демократичних спільнотах, таких як США, наприклад, громадянин як особистість або як член групи, є досить беззахисним перед переважною технологічною перевагою тих, хто концентрує в своїх руках сучасні системи озброєнь і тим самим має можливість, фізично в стані маніпулювати масами громадян. Те саме стосується тих, хто зосередив у своїх руках пресу, радіо та інші засоби масової інформації. «Свобода не має нині такого потенціалу і такого суб'єкта (індивіда, який спирається на власні зусилля), яких вона мала ще сто чи навіть п'ятдесят років тому...» [516, с. 142]. За деякими винятками проявляє себе технологічно інспірована тенденція до все зростаючої організації. Тому тоталітарні держави, мабуть, є просто перебільшенням, логічним завершенням технологічної обумовленості сучасного суспільства [553, с. 12].

До попередніх умов становлення тоталітарних диктатур належали також поява такого важеля впливу на суспільно-політичний і соціальний розвиток, як політичні партії, такого інструменту інституціоналізації політичних інтересів і уможлидних теоретичних побудов, як ідеології, і такого роду політичного панування, як харизматичне лідерство. Партія, її лідер і ідеологія нерозривно пов'язують тоталітарну диктатуру з сучасною демократією. Одним словом, «... тоталітарна диктатура є логічним розвитком певних рис сучасного індустріального суспільства, яке часто визначається терміном «капіталізм» [553, с. 4]». Її безпосередній зв'язок з сучасністю обумовлює її відмінність від всіх попередніх форм тиранії й автократії. Її головна відмінність полягає в революційному характері тоталітарних диктатур, в їх повному нехтуванні як традиційними інститутами, так і формальним принципом законності.

Зб. Бжезінський визначає, що «Метою тоталітарної революції є розпорошення існуючих соціальних одиниць і заміна плюралізму соціальних груп гомогенним і одностайним суспільством, викроєним за лекалами

тоталітарної ідеології. Влада тоталітарного режиму ґрунтується не на хиткому балансі існуючих соціальних сил, а виникає з революційного тиску своїх фанатичних прихильників, які ... мобілізують маси обіцянками (appeal) кращого майбутнього або силою» [24, с. 84]. Тому за всіх очевидних відмінностей у фашистських і комуністичних режимах є багато спільного, що й дозволяє розглядати їх як єдине ціле, як приклад «нової форми правління» [554, с. 127].

В якості базових характеристик, притаманних усім тоталітарним диктатурам, авторами виділялися:

1. Ідеологія, що охоплює всі життєво важливі сторони людського буття і якої, як передбачається, дотримується все населення; ця ідеологія сфокусована на певному досконалому кінцевому стані суспільства.

2. Очолювана однією людиною єдина масова партія, ядро якої є неподільно відданим ідеології; партія, яка або стоїть над бюрократичною державною організацією, або нерозривно поєднана з нею.

3. Система терористичного поліцейського контролю, яка підтримує партію і одночасно здійснює нагляд за нею самою в інтересах її лідерів, систематично використовуючи при цьому сучасну науку і, особливо, психологію.

4. Технологічно обумовлений і повний контроль партії над засобами масової комунікації.

5. Аналогічний, майже повний, контроль над ефективними засобами збройної боротьби.

6. Централізований контроль і управління всією економікою за допомогою бюрократичної координації її раніше незалежних складових, як правило розповсюджується на більшість інших громадських організацій і груп [553, с. 9-10]. Причому, за заявою авторів, тільки поєднання всієї сукупності вищенаведених рис дозволяло характеризувати ту чи іншу диктатуру як тоталітарну. В цілому, поява на світ синдрому з 6 пунктів (six-point syndrom) стало значним кроком вперед у формуванні концепції

тоталітаризму. К. Фрідріху, який сформулював 5 з 6 цих пунктів ще в 1953 р., вдалося формалізувати те, про що десятки дослідників безуспішно дискутували протягом попередньої чверті століття.

Разом з тим, досить високий ступінь генералізації й нерозробленість до середини 1950-х рр. категоріального апарату, яким оперували автори, зробили синдром дещо вразливим для критики. Хвилю критичних зауважень викликала зайва його описовість. Серед критиків дескриптивного характеру синдрому виявився (як не дивно) й співавтор дослідження Зб. Бжезінський, який вже в 1956 р. запропонував власне визначення сутності тоталітаризму [538, с. 168], кінцевий варіант якого виглядав так: «Тоталітаризм – це система, в якій технічно передовими інструментами політичної влади без будь-яких обмежень володіє централізоване керівництво елітного руху, метою якого є здійснення тоталітарної соціальної революції, що включає зміну самих людей на підставі довільних ідеологічних припущень, пропагованих владою, в атмосфері насильницьки підтримуваного одностайності всього населення» [538, с. 7-8]. І нарешті автори не змогли зробити на підставі власної концепції жодних прогнозів щодо розвитку тоталітарних держав з точки зору посилення чи навпаки демократизації режиму.

1950-і рр. в СРСР були відзначені деякою лібералізацією режиму, революційним типом динаміки свого розвитку, початком процесу політичного амністування та ліквідації таборів, відкритий масовий терор поступився місцем більш селективним методам виявлення та ізоляції дисидентів і супротивників режиму. Разом із закінченням масового терору і певним потеплінням в міжнародних відносинах слабшає роль спецслужб і секретної поліції. Назавжди зникла фігура вождя, що спочатку сприймалося практично всіма радянологами як тимчасове явище, своєрідна «криза спадкування» [544, с. 26]. Поступово стали змінюватися зміст і роль ідеології в суспільствах радянського типу. Спостерігалось також деяке ослаблення ідеологічного контролю в сфері культури. Такий динамізм і мозаїчність

політичних процесів призвели до суттєвого оновлення концепції тоталітаризму. А саме, поступово намітився певний поворот від спроб простого опису і характеристики системи та механізмів її функціонування до моделювання політичного процесу (перш за все, механізмів обговорення і прийняття рішень), виявлення основних елітних груп, особливостей трансформації базового типу політичної культури і т.д.

Варіанти тоталітарної моделі концептуалізувалися в термінах теорії еліт, теорії ігор, біхевіористських і структурно-функціоналістських теорій. У подальші роки було запропоновано досить багато варіантів концептуалізації тоталітарних систем, які можна умовно розподілити на класичні, психологічні, історичні, соціогенетичні, політико-культурні, модернізаційні, бюрократичні, конкурентні та неоконсервативні напрями в розвитку концептуалізації проблем тоталітаризму.

Вже друга половина 1950-х рр. була відзначена появою більш виразних прогнозів розвитку тоталітарних режимів, передусім в СРСР. Дж. Б. Мур, який вказав на поєднання трьох основ у радянському режимі – традиційної, раціональної й терористичної, зазначив, що «режим з часом повинен ставати все більш традиційним і раціональним» [586, с. 447]. Традиційним в сенсі деякого повернення до національної та культурної спадщини, яка зневажалася до того часу, а раціональним в силу бюрократизації та властивої всім індустріальним співтовариствам тенденції до максимізації прибутку і прийняття управлінських рішень (які пройшли технічну експертизу і не є волюнтаристськими), іманентного прагнення виробляти якомога більше і якомога дешевше, приділяючи при цьому все менше уваги ідеології.

Жвава полеміка розгорнулася з приводу ролі й місця вождя в тоталітарній моделі, так як рівноцінної заміни Й. Сталіну, за одностайною думкою західних політологів, ні в особі М. Хрущова, ні в особі Л. Брежнева не знайшлося [604]. Р. Вессон визначає, що популяризації набула ідея про наявність у СРСР колективного управління за збереження тоталітарної сутності режиму [625, с. 314].

Одне з нових визначень тоталітаризму було запропоновано Р. Ароном. Відомий французький дослідник, зазначивши, що як і всі соціальні явища, феномен тоталітаризму залежно від точки зору спостерігача може отримати найрізноманітніші визначення, проте вказав п'ять його основних ознак:

- 1) монопольне право однієї партії на політичну діяльність;
- 2) ідеологія, яка отримує статус єдиного авторитету, а в подальшому – офіційної державної істини;
- 3) застосування всіх засобів переконання від силового впливу до індоктринації за допомогою засобів масової інформації, які перебувають під невиспущим контролем, для поширення цієї ідеології;
- 4) підпорядкування державі більшості різновидів економічної та професійної діяльності;
- 5) політизація та ідеологізація всіх сфер життя людини і всіх її порушень і, як заключний акорд, терор, одночасно поліцейський та ідеологічний [14, с. 230-231].

Визначаючи тоталітаризм, за Р. Ароном, можна вважати головним виключне становище партії або одержавлення господарської діяльності або ідеологічний терор. Але саме явище отримує закінченого вигляду тільки тоді, коли всі ці риси об'єднані й повністю виражені [521, с. 256].

В 1968 р. в «Енциклопедії соціальних наук» з'явилося визначення відомого американського дослідника Г. Спіро, яке відрізнялося не меншою дескриптивністю, ніж синдром Фрідріха. До визначальних рис тоталітаризму Г. Спіро відносив:

- 1) прихильність до однієї, позитивно сформульованої мети (індустріалізація, расове панування тощо);
- 2) непередбачуваність і невизначеність, що випливають з перманентної процедурної флуктуації;
- 3) широкомасштабне використання організованого насильства військовими або напіввійськовими формуваннями і секретною поліцією;

4) зусилля з підпорядкування або ліквідації організацій чи асоціацій, неприхильних до режиму;

5) прагнення досягти всезагальної участі населення в громадських організаціях, об'єднаних єдиною метою;

б) універсалізація мети в напрямку зміни всього людства за образом і подобою самої тоталітарної системи [609, с. 108].

Не варто оминати увагою й внесок Л. Шапіро в розробку проблеми тоталітаризму, який полягав у проведенні чіткої диференціації між «основними рисами» і «опорами» (pillars) тоталітаризму. До переліку основних рис Л. Шапіро пропонував наявність вождя (лідера); підпорядкування йому законного порядку; контроль над особистою мораллю; перманентну мобілізацію громадян; легітимність, засновану на масовій підтримці [601, с. 18], в той час як в якості опор режиму виступали ідеологія, партія і адміністративний механізм держави. Проте підстави для подібної диференціації залишалися не цілком проясненими автором.

Нарешті ще одне відоме визначення тоталітаризму було дано Х. Лінцем, в результаті чого було відзначено відмінність тоталітарних режимів від авторитарних. Авторитарні режими, на думку Х. Лінца, ґрунтувалися на обмеженому плюралізмі та апатії мас населення. В той час як тоталітарними могли бути визнані режими, об'єднані наявністю наступних характеристик:

1. «Моністичного», але не обов'язково монолітного центру влади. При цьому допустимий в рамках системи плюралізм інститутів і громадських груп черпає легітимність і багато в чому політично визначається саме з цього центру, а зовсім не інерційними уявленнями та традиційними соціальними структурами.

2. Універсальної моноідеології, яка виступає як основа для визначення реального політичного курсу і маніпулювання масами населення.

3. Активної політичної участі громадян і їх масової мобілізації на виконання артикульованих партією завдань [579, с. 191].

Проте це породжувало складнощі з чіткою диференціацією тоталітарних та нових авторитарних режимів, що в свою чергу посилювало критику концепції в цілому. «Який зміст в категорії, під визначення (або опис) якої підпадають ледь не 90 % країн-членів ООН», – риторично запитував У. Лакер [199, с. 181]. А інший відомий англійський політолог С. Андрескі знайшов вихід в тому, щоб визначати у відсотках ступінь тоталітарності тієї чи іншої країни [519, с. 45], але в зв'язку з тим, що обрахунок пропонувалося здійснювати вельми довільно, то даний підхід не отримав широкого використання.

Дослідження із загальної теорії систем У. Кеннона і Л. Берталанфі справили величезний вплив на Т. Парсонса і ряд інших представників теоретичної соціології, а потім опосередковано на Г. Алмонда, Д. Істона, У. Мітчелла і цілу плеяду інших відомих американських політологів. Використання методології системних досліджень в політології відкривало нові можливості, з точки зору сумісності результатів досліджень, аналізу політичних структур і процесів в різних країнах світу.

З точки зору прихильників цієї концепції політична система являє собою впорядковану сукупність взаємодій, політично взаємодіючих ролей і функцій. Так, Д. Істон підкреслював, що в широкому сенсі вивчення політичного життя, за контрастом з економічними, релігійними та іншими аспектами життя суспільства, може мати сенс лише в тому випадку, коли об'єктом вивчення є набір інтеракцій з боку окремих індивідів або організованих груп. Саме «інтеракції виступають базовим елементом аналізу» [548, с. 49]. Як відзначав Д. Істон, політичну систему можна охарактеризувати як комплекс взаємодій, за допомогою якого досягається і здійснюється владне розміщення ресурсів усередині суспільства (або приймаються загальнообов'язкові рішення) [548, с. 51]. Політична система в такій інтерпретації сприймалася й описувалася як стійка форма людських відносин, за допомогою якої ухвалюються і проводяться в життя авторитетно-владні для цього суспільства рішення.

Д. Істон, К. Дойч, У. Мітчел та їх послідовники фактично ігнорували характеристики складових політичної системи того чи іншого суспільства. Явна перевага віддавалася дослідженню політичної системи як системи взаємодій, яка виконує функції інтеграції і пристосування до вимог, обумовлених станом внутрішнього і умовами зовнішнього по відношенню до політичної системи середовища.

Відносини між політичною системою і середовищем, в якому вона функціонує, були представлені, в термінології Д. Істона, у вигляді входу і виходу. При цьому вхід формувався з «вимог» до системи і «підтримкою» системи з боку зовнішнього середовища – тобто акторів, які є одночасно діючими особами інших систем, які в сукупності складали глобальну соціальну систему суспільства (економічної, культурної, біологічної, міжнародної тощо), а вихід являв собою конкретні політичні дії і рішення, ухвалені та впроваджені в рамках політичної системи і такі, що впливали на стан саме цього зовнішнього середовища. Унікальність тоталітарної політичної системи в даному контексті полягала саме в тому, що їй приписувалося відсутність механізму зворотного зв'язку. Тобто, системи, в яких були відсутні зворотні зв'язки, визначалися як закриті, з усіма наслідками, що випливають з цієї констатації. Перш за все, з іманентно властивою таким системам логікою проходження закону ентропії [546, с. 89].

Ентропійні тенденції такого роду систем, виявлені батьком кібернетики Н. Вінером, довгий час не давали про себе знати стосовно тоталітарних політичних систем, що спонукало західних авторів удосконалити методи моделювання. Акцент був перенесений на структуру і напрямок інформаційних потоків, інтенсивність політичної комунікації і масштаб інформаційного обміну [577; 593; 610]. Але в цьому випадку авторам доводилося визнати обмеженість методики системних досліджень і повернутися до аналізу політичних структур і механізму ухвалення політичних рішень. Особливо важливим ставав аспект вивчення механізму «запізнювання» в прийнятті тих чи інших рішень, властивого будь-якій

політичній системі і такого, що з особливою силою проявляється в умовах жорсткої централізації, властивій тоталітаризму.

К. Дойч, виходячи з теорії ігор і кібернетичних методів, підкреслив, що в умовах безперервного зростання інформаційних потоків технічно неможливо здійснювати більш-менш ефективне управління з єдиного центру і передбачив неминучість змін системи вже в найближчому майбутньому. Причому характер змін системи знаходився в прямій залежності від ступеня її адаптивності і міг набути форми перерозподілу владних ресурсів і повноважень з упором на децентралізацію або неминучого колапсу тоталітарної системи, «яка не має імунітету проти розпаду і дезінтеграції» [547, с. 115].

У межах психологічного підходу були розвинені ідеї, запропоновані ще в 1930-і рр. фрейдистською і біхевіористською школами. В центрі уваги соціально-психологічних і межуючих з ними політологічних концепцій залишалися проблеми мотивації діяльності як окремого індивіда, так і великих мас людей. Зокрема, залишався популярним пошук «непродуктивних орієнтацій» людської особистості (Е. Фромм, Н. Лейтес та ін.) або синдромів («синдром сповивання»/swaddling syndrome Дж. Горера). Після того, як Друга світова війна змінилася «холодною війною», були зроблені спроби використання методик психокультурного аналізу (адже аналіз культури завжди залишався лише додатком до методів психоаналізу) для проникнення в особливості стилю мислення і поведінки представників радянської комуністичної еліти. Представники цього напрямку досліджень дійшли висновку про те, що в основі всіх притаманних «руським» національно-психологічних особливостей лежить практика сповивання немовлят. Процедура загортання в пелюшки ще в дитинстві завдавала кожному руському настільки глибокої психічної травми і одночасно так привчала до насильства над особистістю, що, подорослішав, вони демонстрували ознаки майже безмежної терпимості, яка чергувалася зі спалахами абсолютно неприборканого гніву, спрямованого, як правило,

безпосередньо проти докучаючої перешкоди, а не проти того, хто за нею стоїть [527]. Такі пояснення, наприклад, агресивності політики Радянського Союзу крізь призму цього «синдрому сповивання» сприймалися як надто загальні.

Дещо далі пішли в цьому питанні окремі представники т. зв. школи «его-психології». Продовжуючи традицію психологізації соціальних та історичних процесів, вони стверджували про необхідність вивчення соціетальних і політичних феноменів (таких як тоталітаризм) з точки зору впливу на психологію індивіда і суспільну свідомість моделей поведінки і способів дії, які панують в рамках певної культури [567-570; 592; 595; 607]. Тоді основою тоталітаризму почали вбачати втрату «цілісності» (wholeness) як окремою людською особистістю, так і суспільством в цілому, інспіровану, наприклад, масштабом і темпом технологічних змін, а також кризу ідентичності, яка багато в чому забезпечувала впливовість тоталітарної ідеології та сприяла масовій індоктринації населення [537, с. 26]. Як один із значущих результатів подібного роду досліджень можна назвати досить широке поширення уявлень про каузальний зв'язок структури сім'ї, структури характеру (індивідуального, національного і / або соціального), особливостей історичної та культурної спадщини тих чи інших етнічних груп з появою феномену тоталітаризму.

Одночасно в 1950 – 1960-і рр. великого поширення набула екстраполяція результатів лабораторних (С. Мільграм, С. Еш), а також польових (Т. Адорно, Е. Шилз) досліджень на процес вивчення складних соціально-політичних явищ. Зокрема, широкої популярності в сфері вивчення масової психології набули лабораторні дослідження С. Мільграма, який розглянув механізми підпорядкування людини абсурдним і навіть відверто злочинним вказівкам наділеної певним статусним капіталом або авторитетом особи [585, с. 189-205]. Крім цього, особлива увага приділялася механізмам конформної поведінки внаслідок експериментів С. Еша, який піддав вивченню ефект впливу групового тиску на ізольованого індивіда.

Поведінка останнього в цьому випадку, як правило, набувала рис крайнього конформізму щодо колективних вимог [552; 571; 617, с. 66-69]. Великою проблемою тут донині залишається відповідь на питання, за яких умов «авторитарна особистість» проявляє свій деструктивний потенціал, а за яких – обмежується «автоматизуючим конформізмом». Крім того, не зовсім зрозумілим є роль домінування авторитарного типу особистості на особливості функціонування тієї чи іншої політичної системи.

Відомим німецьким істориком К. Віттфогелем було запропоновано найцікавіше з неортодоксальних марксистських тлумачень феномену тоталітаризму [627]. В його основу була покладена концепція «азіатського способу виробництва», при якому держава в силу природної необхідності (як в гідравлічних товариствах) або з інших причин концентрує в своїх руках колосальні ресурси, виступає організатором трудового процесу і фактично повністю поглинає суспільство. Політична система суспільства при цьому характеризується суворою централізацією. Еліту суспільства складають особи, так чи інакше пов'язані з державою і представляють її інтереси, тому за азіатського способу виробництва відсутні класи в західному розумінні, але при цьому існує досить жорстка політична ієрархізація державних інститутів. Оскільки держава вбирає в себе всі керівні функції, суспільство зберігає свою однорідність, навіть будучи при цьому глибоко ієрархізованим. Соціальні групи можуть різнитися за образом і стилем життя, але всі вони в кінцевому рахунку є складовими частинами державної суперструктури. Деякі з ознак таких бюрократичних імперій К. Віттфогель виявив і в суспільстві радянського типу: держава – єдиний власник, розпорядник і керуючий колективною працею, державна бюрократія – єдиний привілейований клас.

Характерним для К. Віттфогеля стало, перш за все, заперечення необхідності наявності певної технологічної бази для виникнення тоталітарного режиму. «Жертва насильства з боку деспотизму аж ніяк не вважає своїх гонителів менш могутніми тільки тому, що якби вони були краще технічно оснащені, то могли б схопити і знищити її безліччю способів

або з набагато більшою ефективністю» [627, с. 124]. Він відзначав повсюдне поширення в східних деспотіях терористичних методів управління, зневагу до формального права, наявність т. зв. явищ масової легітимації. Однак повне нехтування з його боку вже сформованим понятійним апаратом, певна заданість в здійсненні історичних аналогій однозначно ставили під сумнів основний висновок автора про повну типологічну подібність сучасних тоталітарних диктатур зі стародавніми східними деспотіями. Однак йому не вдалося усунути одну з головних відмінностей сучасного тоталітаризму від східних деспотій – революційний динамізм першого та мертву статичність останніх.

Немарксистський варіант історичної парадигми розвивав в своїх працях Дж. Б. Мур, який спробував відшукати тоталітарні ознаки в образі доіндустріальних товариств. Сутність тоталітаризму, за Дж. Б. Муром, зводилася до «небезуспішних спроб поставити під централізований контроль всі прояви людської активності і саме мислення заради досягнення тотальної трансформації людської поведінки в напрямку якоїсь, нібито високої, мети» [586, с. 36]. Різниця між тоталітаризмом і автократією тут як і раніше залишалася ледь помітною (що цілком усвідомлював і Дж. Б. Мур). Він розробив концепцію двох типів тоталітаризму (центрального та децентралізованого або народного). Централізований тоталітаризм утверджується, перш за все, в результаті дій згуртованої еліти і передбачає складну ієрархічну соціальну стратифікацію і бюрократизацію суспільства. Децентралізований або народний передбачає «децентралізовану або дифузну систему придушення (repression), яка охоче сприймається більшістю населення» [586, с. 229], і менший контроль з боку центральної влади за спонтанними репресіями на локальному рівні. Слідом за Х. Арндт Дж. Б. Мур вважав першою ознакою прийдешньої тоталітарної диктатури крах і розпад старого соціального порядку.

Соціогенетичні інтерпретації феномену тоталітаризму сконцентрували увагу на проблемах становлення та розвитку тоталітарних держав. Окремі

елементи цього підходу спостерігалися ще в літературі 1930-х рр. і були помітні в роботах Ф. Хайєка, Х. Арендт, К. Фрідріха, Зб. Бжезінського та ін. Але остаточне оформлення даного напрямку відбулося в 1960-і рр., коли елементи конкретно-історичного підходу до вивчення становлення тоталітарних режимів були злиті з окремими положеннями теорії модернізації. Основною його особливістю стало визнання вирішального впливу існуючих державних, політичних та інтелектуальних традицій на формування тоталітарних систем в таких країнах як, наприклад, Німеччина і СРСР. У Німеччині до передумов тоталітарності відносили більшу, в порівнянні з іншими країнами Європи, ступінь авторитарності політичного режиму, властиву німцям високу дисципліну, схильність їх до антисемітизму, расизму та шовінізму, з накладенням цих рис на найвищий рівень індустріального розвитку і елементи сучасної ліберально-демократичної політичної системи [532, с. 18]. В СРСР в якості передумов виступали властивий йому автократизм або, в оновленому варіанті, поліцейська держава, інтелектуальна традиція автаркічності, експансіонізму, панславізму і великодержавства, замішана на особливому типі месіанізму і архетипах мислення, вихованих православною церквою [619, с. 43]. І все це на тлі економічної відсталості, незавершеності аграрних перетворень і індустріальної революції.

Подібний підхід мав, як позитивні сторони, так і очевидні недоліки. Перш за все, він чудово ілюстрував всю складність і неоднозначність феномену тоталітаризму, зайвий раз демонструючи тісний, нерозривний зв'язок сфери політичного з полем культури, суспільної свідомості, особливостями менталітету, а не просто з сукупністю соціальних і політичних інститутів тієї чи іншої країни. Але одночасно захоплення особливим в розвитку СРСР і Німеччини часто стало завдавати шкоди загальному, тій подібності, яка безсумнівно існувала між сформованими в цих державах політичними системами.

Занадто різними здавалися в усіх відношеннях ці країни, мало схожого було на їх шляху до тоталітаризму, суттєво відрізнялися поширені в них ідеології. Ситуація ще більше загострилася з появою на Заході такої наукової дисципліни, як «Порівняльний комунізм». Тоталітаризм як універсальна категорія політичної науки в роботах adeptів даного напрямку досліджень поступався своїм місцем фашизму і комунізму як двом національно-історичним та історико-культурним феноменам, які не зводяться до спільного знаменника. Крім того, автори даного напрямку абсолютно втрачали уявлення про зібрання традицій і національну культуру як динамічні саморозвинуті системи, про можливість кардинальних змін національного менталітету, що робило їх роботи дуже вразливими для критики. Таким чином, тоталітаризм перетворювався в роботах советологів і фахівців з порівняльного комунізму на національно-історичний та історико-культурний феномен.

Політико-культурний підхід до вивчення проблематики тоталітаризму зобов'язаний своїм поширенням розвитку компаративістики і виникненню цілої серії робіт з порівняльного комунізму. Однак, перші імплікації цього підходу до концептуалізації тоталітарної системи були зроблені вже в середині 50-х рр. У своїх ранніх роботах Г. Алмонд виділяв тоталітаризм як особливий тип сучасної політичної культури поряд з англо-американською і континентально-європейською. Англо-американський тип виступав очевидним зразком сучасної гомогенної і секулярної політичної культури. До її основних характеристик Г. Алмонд відносив: 1) високий ступінь диференційованості ролей; 2) притаманну їй організацію і бюрократизацію; 3) стабільність функцій і рольових структур; 4) дифузю влади та впливу в політичній системі.

Континентально-європейський тип розглядався як приклад т. зв. фрагментованої політичної культури, відмінною рисою якої виступали наявність досить автономних і навіть антагоністичних за деякими параметрами політичних субкультур та взаємозамінність ролей (напр.,

державна бюрократія здатна взяти на себе законодавчі функції). Що стосується тоталітарних політичних культур, то, як і англо-американські, вони були гомогенними, однак ця гомогенність мала штучний характер, а рольова структура була відзначена домінуванням ролей, пов'язаних з примусом і функціональною нестабільністю владних ролей [517, с. 157-158].

Разом з тим подальший аналіз політичних систем в країнах «соціалістичного табору» наочно демонстрував досить істотні відмінності типів політичного лідерства, особливостей функціонування різних комуністичних режимів за збереження ними певного набору спільних рис, що дозволяють кваліфікувати їх як тоталітарні [528; 589].

Повертаючись до теоретичних аспектів політико-культурного аналізу, необхідно відзначити, що політико-культурний підхід, на відміну від соціогенетичного, аж ніяк не постулював наявність деяких незмінних архетипів мислення і моделей поведінки, хоча й відзначав існування відносно стійких когнітивних, афективних уявлень та оціночних суджень щодо політичної системи, політичного процесу і політичних акторів. Сутність політико-культурного підходу до проблеми становило вивчення процесу трансформації політичної культури, причому виходячи з цілком верифікованих даних про політичну поведінку індивідів в рамках того або іншого співтовариства. Таким чином, політико-культурний підхід був спробою інтеграції досягнень психокультурного і соціогенетичного напрямів, уникнувши властивих їм недоліків – очевидного суб'єктивізму психологічного методу і статичності, фаталізму, притаманних соціогенетичним інтерпретаціям феномену тоталітаризму.

Прихильники цього підходу спробували поєднати дослідження формальних та неформальних компонентів політичних систем, панівної ідеології з аналізом національної політичної психології та властивих окремим країнам моделей політичної поведінки. Власне, сам факт стійкості певних національно обумовлених моделей політичної поведінки і політичних орієнтацій навіть в умовах масованої індоктринації в різних комуністичних

країнах сприймався прихильниками політико-культурного підходу як яскраве свідчення теоретичної спроможності і практичної значущості концепції [517, с. 157-158; 626].

Основний недолік політико-культурного підходу полягав у тому, що більшість його прихильників намагалися реконструювати в достатньо довільній формі певний базовий варіант російської політичної культури. Він містив цілий набір явно негативних стереотипів політичної поведінки (агресивність, експансіонізм і т.д.) і суспільно-політичних уявлень і цінностей (вроджений комуналізм, синдром обложеної фортеці) і, виявляючи подібні риси в політичній культурі СРСР сталінського і постсталінського періоду, приходили до констатації того, що антиліберальний режим в СРСР насправді став результатом сплаву установок і цінностей європейського марксизму з існуючими в Росії архетипами мислення і моделями поведінки.

Модернізаційний підхід одержав широке поширення на Заході в період розквіту теорії модернізації (до adeptів цього підходу умовно можна віднести Р. Аманна, А. Брауна, Р. Берроуза, Р. Левенталя, Р. Сарті, Дж. Армстронга, Дж. Каутського, А. Грегора та інших). В межах даного підходу було поставлено питання про передумови виникнення тоталітарних режимів (виходячи з особливостей навздогінного типу розвитку), отримали висвітлення проблеми їх становлення, еволюції та неминучої трансформації.

Вплив соціально-економічної модернізації на еволюцію тоталітарного режиму виявилися в центрі уваги Р. Левенталя і А. Грегора, кожен з яких (у випадках СРСР та Італії) розглядав тоталітарний режим як «своєрідну диктатуру розвитку». Зокрема, Р. Левенталь відзначав, що комуністичні революції є специфікою слаборозвинених країн, чий традиційний докапіталістичний порядок відчував вплив іноземного капіталу, але де відчувалася нестача необхідних передумов для загального зростання капіталістичної економіки і де дуже великими були інституційні перешкоди на шляху соціально-політичної модернізації країни. За цих обставин звернення до утопічних цілей забезпечує легітимацію влади комуністів.

Утопічна мета створення нового суспільства і людини і «реальна» мета розвитку, таким чином, взаємодоповнюють одна одну. Привабливість запропонованої Р. Левенталем моделі полягала в тому, що було слабким місцем «класичної» концепції тоталітаризму – вона дозволяла розглянути динаміку розвитку тоталітарного режиму і передбачити напрям його еволюції, що випливало з неминучого конфлікту взаємодоповнюючих на першому етапі «утопічної» і «реальної» цілей [580, с. 33-34].

Для оголошеної кінцевої мети необхідним було створення «нової людини», вільної від егоїзму та інших рис капіталістичного і взагалі класового суспільства, в той час як для якнайшвидшого економічного розвитку постає необхідність освіченої і мобільної «економічної людини», тобто типу людини, яка створена сучасним індустріальним суспільством, людини, яка переслідує власний інтерес [580, с. 37]. Цей конфлікт стратегій призводить до зіткнення економічних та ідеологічних цілей, ініціює боротьбу між фракцією «комуністичних фундаменталістів» і новою генерацією молодих технократів і, врешті-решт, підриває засновану на ідеології тотальну єдність партії, держави і широких мас населення.

У рамках модернізаційного підходу виділялися своєю оригінальністю спроби пов'язати з процесом модернізації формування ідейних витоків тоталітаризму. Провідним представником цієї школи став відомий американський советолог А. Улам, який в своїх концептах виходив головним чином з положень теорії модернізації, але пропонував вельми своєрідну їх інтерпретацію. Справа в тому, що, як акцентував А. Улам, «завдання індустріалізації не перебуває виключно або навіть переважно в площині матеріальних здобутків. Суспільство повинно бути готовим сприйняти її, а сприйнявши, віднайти способи подолання шоку як від нового образу діяльності й мислення, так і від нових економічних сил» [623, с. 11]. Першою реакцією переважно сільського населення на хід і результати індустріальної революції стають різні форми протесту, анархічного неприйняття селянством реалій індустріальної епохи. «Історичне значення марксистської системи

полягає саме в її здатності скомбінувати цей анархізм з інтенсивним культом технології і переконаністю в історичній необхідності і благословенні (blessing) індустріалізму» [623, с. 21].

Марксизм став формою пристосування антикапіталістично налаштованого населення Німеччини, а потім і СРСР до процесу модернізації. Він надав нове бачення перспектив, зміг адаптувати капіталізм і впровадити завдання індустріалізації в суспільство, абсолютно чуже за своєю природою духу «modernity». Таким чином, СРСР виявився сприятливим ґрунтом для стрімкого поширення марксистських ідей саме в силу своєї відсталості і переважання селян. Однак, з подібної констатації безпосередньо не витікав тоталітарний характер марксизму і неминучість тоталітарної диктатури в СРСР.

В рамках концепції бюрократизації радянського суспільства зарубіжні дослідники характеризували радянську систему як «складну бюрократію, схожу за своєю структурою і функціями з гігантськими корпораціями, урядовими організаціями та подібними установами на Заході» [584, с. 190; 598, с. 467]. На відміну від класичної тоталітарної, бюрократичну модель можна співвіднести з тривалішим періодом стабільного існування в рамках стійкої системи. В такій інтерпретації бюрократична модель фактично розглядалася як рівноцінна заміна застарілій і нефункціональній тоталітарній моделі. Однак, прибічники зводили всю специфіку і унікальність тоталітарного режиму до специфіки «бюрократії при владі».

Концептуальні положення західних дослідників виходили з веберівських концептів про властиву сучасному суспільству тенденцію до бюрократизації. Отже висновки виглядали дещо оптимістичнішими, ніж до прикладу в М. Джиласа, який сприймав «політичну бюрократію як новий клас, який нестерпно ставився до оспорювання насаджуваних ним ілюзій і свого права на панування» [156, с. 198]. Передбачалося, що бюрократизація неминуче означає його раціоналізацію. Політиків і широкі кола громадськості на Заході найбільше лякав якраз ірраціональний елемент в

тоталітаризмі, який робив непередбачуваним зовнішню і внутрішню політику тоталітарних режимів. Виходячи з цього, бюрократизація тоталітарної держави, перш за все СРСР, розглядалася якщо і не як позитивна зміна, то в усякому разі як вельми обнадійливий фактор.

СРСР, з точки зору прихильників цієї концепції, в 1950-і рр. вступив в нову фазу свого розвитку, яка визначалася індустріальним характером радянської економіки і, отже, бюрократизацією і раціоналізацією управлінської праці. Радянські керівники будуть і далі дрейфувати в бік перетворення на менеджерів західного типу. Тоталітарний рух, який був мотором тоталітарної диктатури, зійде нанівець і буде заміщений в якості основної опори режиму бюрократичними елементами, для яких членство в партії буде означати не більше ніж приналежність до престижного клубу, місце в якому необхідно виключно з кар'єрних міркувань [596, с. 73]. З цього приводу Ш. Фіцпатрік відзначала, що « революційне горіння і нескінченний пошук будуть замінені керівним кріслом ...» [613, с. 28]. Тоталітаризм помре непомітно, природним шляхом. Як тільки встановляться стабільність, передбачуваність і всеохоплююча раціональність, терор, страх і свавілля поступово ослабнуть, а потім і зовсім зйдуть нанівець. Все це разом із зростанням добробуту, появою різних привілейованих груп призведе до краху тоталітаризму і виникнення таких форм плюралізму, які виявляться цілком порівнянними з тими, що існують на Заході [578, с. 65].

Вищенаведена модель демократизації через бюрократизацію проте не була позбавлена недоліків. Зб. Бжезінський резонно зазначив, що досвід нацистської Німеччини (той факт, що німецькі бюрократи пройнялися ідеологією нацизму) підтверджує, що тоталітаризм може функціонувати в передовій індустріальній країні без втрати властивих йому на ранніх стадіях фанатизму [539, с. 108]. До того ж тільки зменшення ступеню тоталітарності мало для справжньої демократизації, а раціоналізований тоталітаризм може існувати десятиліттями.

В подальшому в зв'язку з розрядкою і змінами в СРСР стали з'являтися нові визначення, які повинні були замінити звичне, але обтяжене вантажем забобонів і упереджень поняття «тоталітаризм». Найбільш відомі серед них «тоталітаризм без терору» (А. Кассоф), «моноорганізаційне суспільство» (Т. Рігбі), «Бюрократія з великої літери» (А. Мейер), «модель зрілого індустріального суспільства» (А. Інкелес), «консультативний авторитаризм» (Р. Левенталь) тощо. Відхід з політичної сцени найбільш одіозних інструментів насилля «змусив ряд вчених звернути увагу на той факт, що в радянській організації є і завжди існували види діяльності, які значною мірою нагадують діяльність груп тиску в демократичних суспільствах» [5, с. 100]. При цьому зарубіжні дослідники виходили з того, що будь-яка політика завжди формується під впливом субсистем суспільства, існуючих груп інтересів [576, с. 136-141]. В кінцевому випадку прибічники і корпоративістського і плюралістичного підходів закликали покласти кінець схематизму концепції тоталітаризму та надто буквальному і ортодоксальному розумінню ролі терору та ідеології в житті держави. Потрібно не обмежуватися «критичним аналізом, того, про що ведуть мову комуністи», і приділяти більше уваги тому, «що вони роблять» [600, с. 41]. Або за формулюванням Р. Андерсона, «...концепт тоталітаризму придатний для дослідження лише зовнішніх проявів панування. Він приймає партію-державу такою, якою вона сама намагається продемонструвати себе громадськості, тобто як скріплений дисципліною інструмент в руках одноосібного харизматичного лідера, навіть тоді, коли насправді вона є набором угруповань, які зберігають свою монополію на владу шляхом створення хибного образу дисципліни і єдності. Концепт тоталітаризму втрачає горизонтальний вимір конкуренції всередині партій і держав, тієї самої конкуренції, яка надає динамізму діям партії-держави і в кінцевому рахунку призводить до її знищення» [5, с. 106].

Переваги подібної інтерпретації феномену тоталітаризму є очевидними. Тоталітарна система переставала сприйматися як моноліт.

Відкривалися можливості для дослідження механізмів прийняття політичних рішень і одночасно вивчення специфіки «зворотних зв'язків» в рамках тоталітарної системи. Разом з тим не менш наявними виявилися і її недоліки. Жодна зі запропонованих авторами цього напрямку моделей не могла бути беззастережно сприйнята за основу для аналізу політичних процесів періоду «класичного тоталітаризму», тобто епохи Сталіна в СРСР, через завищену оцінку автономності різних фракцій правлячої еліти або тих чи інших функціональних та зацікавлених груп. З новою силою зазвучали аргументи про ідеологічну заангажованість, «фронтний характер» самого поняття тоталітаризм як такого, що містив відбиток війни, а тому не підходить для об'єктивного наукового аналізу [19, с. 19-20].

В західній літературі останнім часом домінує ідея етапності розвитку тоталітарної диктатури в СРСР. Так, в роботах Р. Хантінгтона, К. Джовіта, Р. Левенталя та інших виразно виокремлюються два етапи еволюції комуністичного режиму – етап консолідації і, в залежності від оцінок перспектив радянського ладу, етап стабілізації або деградації режиму. Під етапом консолідації мається на увазі період часу від захоплення влади більшовиками (як варіант – з початку масової колективізації в країні) до смерті Й. Сталіна, а етап стабілізації або деградації режиму поширюється на 1953 – 1991 рр.

Узагальнюючи визначені ознаки тоталітарного політичного режиму, до переліку суттєвих ознак тоталітарної держави М. Чабанна включає: моністичну загальнодержавну ідеологію, створену на основі утопічного проекту радикальних перетворень (здійснюються панівною групою, визначеною за класовою, національною або расовою приналежністю), ідеологізацію та політизацію всіх сфер суспільства; однопартійність за умов масової партії вождистського типу, яка монополізує право на здійснення управління державою; масовий терор як метод управління суспільством; тотальний контроль над всіма суспільними сферами та над приватним життям людей, включаючи контроль над їхньою свідомістю; політичну

цензуру; заборону політичного плюралізму та навіть формальної політичної опозиції; підпорядкованість державі інститутів громадянського суспільства; мілітаризацію; порушення прав і свобод громадян [488, с. 15].

Таким чином, за всієї різноманітності пропонованих концептуалізацій тоталітарної системи консенсусу з приводу її основних характеристик і складових в західній політології на сьогоднішній день не існує. На нашу думку, ця обставина пов'язана з еволюцією, яку тоталітарні системи зазнають в процесі існування, що призводить до швидкого старіння суто дескриптивних конструктів. Одночасно уявлення про статичність тоталітарних систем, яке міцно утвердилося в соціальних науках, стає як перешкодою, так і основою для створення більш сучасних динамічних моделей. Тим часом, зберігаючи основні якості тоталітарності, такого роду системи проте істотно змінюються під впливом соціального середовища, яке трансформується, рівня економічного розвитку, характеру міжнародних викликів і внутрішньосистемних політичних стресів.

Аналіз проблеми концептуалізації тоталітаризму як соціально-політичного феномену дозволяє зробити висновок про його багатовимірність та виокремити в ньому такі прояви: тоталітаризм як політичний режим, що позначає прийоми, засоби і методи здійснення влади; як історична форма суспільного існування деяких держав в певні періоди ХХ століття; як тип політичної свідомості, культури та поведінки.

Як політичний режим тоталітаризм характеризують такі риси: загальна месіанська моноідеологія; єдина політична партія і культ вождя; державний апарат терору як потужний механізм примусу; монополія на інформацію, не припускання іншодумства, його покарання; централізовано керована мобілізаційна економіка; бюрократично-централістський принцип організації і здійснення політичної влади; відсутність демократичних свобод; диктатура влади і повний контроль держави над усіма сферами суспільного життя.

Як історична форма тоталітаризм описує диктаторські режими ХХ століття (Італія 1920-ті рр., Німеччина 1930-ті рр., СРСР періоду

правління Й. Сталіна) через систему управління, мета якої – тотальне підпорядкування суспільства державі, монопольне право на інформацію, пропаганду, офіційну державну ідеологію, обов'язкову для громадян, терор таємних служб, однопартійну систему, обов'язкове членство у підконтрольних правлячій партії масових організаціях.

Тоталітарна політична свідомість, культура та поведінка засновуються на одномірності соціального, економічного та духовного життя суспільства, на його тяжінні до монополізму, тотального контролю, обмеженні прав і свобод людини. Тоталітарна політична свідомість: «містифікує всі владні функції, безмежно перебільшуючи їх значення, засекречуючи ті величезні кошти, якими вони забезпечуються, і заперечуючи роль будь-яких об'єктивних обставин» [84]; ігнорує очевидне і демонструє віру в неймовірне; створює образ ворога; заперечує і нездатна до змін, проявляє певну консервацію думок, ідей, поглядів, проорієнтацій, установок; характеризується міфологізованістю, проте за умов надзвичайних подій, формування потужного стихійного руху людської солідарності свідомість відходить від ілюзорності і стає наближеною до реалістичного сприйняття; має риси стереотипізації, що виявляється у вірі в простоту світу, однолінійності мислення, коли одна думка визнається правильною, решта – відхилення від неї; декларує стереотип про обов'язковість єдності народу і влади; визначає, що минуле має точний початок, відзначений приходом до влади чинного режиму, а майбутнє є невизначеним і відкладається у нескінченність; виявляє віру в незмінність світу, що формує недовіру до змін; демонструє віру у визнання справедливості будь-якого покарання, що виправдовує будь-яку силу і владу; стимулом до активності є сприйняття несправедливості і віра в те, що все відбувається правильно і законно; не формує особисту відповідальність, орієнтує на страх бути покараним; утверджує віру в «світле майбутнє».

Тоталітарну політичну культуру характеризують такі риси: високий ступінь ідеологізованості життя; орієнтація громадян на партію-державу як

найвищий авторитет, атрофія можливості до самоорганізації та самостійного прийняття рішень; конформізм; неприйняття іншодумства та відсутність опозиції; «подвійність» – розвив між словом і діями; орієнтація на силові методи вирішення політичних конфліктів; авторитарні методи прийняття рішень; пріоритет політичної доцільності над законом; культ вождя; культ влади (влада є цінністю абсолютного, вищого порядку – хто має владу – має все).

1.2. Понятійно-категоріальний апарат дослідження політико-культурного виміру тоталітаризму

Осмислення феномену тоталітаризму включає аналіз не лише інституційного (фасадного), історичного (генеза) вимірів, а й психологічного, пов'язаного з дослідженням потреб та інтересів населення, сприйняття та ставлення його до влади і вождя; ціннісно-нормативних уявлень громадян, що визначають їх сприйняття тоталітарного режиму та поведінку. Тоталітаризм – антидемократичний політичний режим, в умовах якого держава, політична влада повністю підпорядковують суспільство, особистість та усі сторони їх життєдіяльності [361, с. 717].

Таким чином, політико-культурний вимір тоталітаризму доцільно розглядати, спираючись на категорії політичної культури, політичної свідомості, політичної поведінки та політичної участі.

Політична культура досить складна, всеохоплююча характеристика політичного процесу. Вона чи не єдина в політології, що пов'язана з органічним відтворенням сутності механізмів взаємодії політичної свідомості (з усіма її складовими) та політичної поведінки в усьому розмаїтті її проявів. Ідеться не лише про змістовні характеристики світу політичного, але й про те, що суттєво виявляє себе в оцінці організаційного потенціалу останнього [335].

Автори політологічного словника розглядають політичну культуру як «зумовлений історичними, соціально-економічними й політичними умовами

якісний стан політичного життя суспільства, що відбиває рівень освоєння суб'єктом (суспільством, групою, особою) політичних відносин, діяльності, цінностей і норм, який розкриває ступінь соціокультурного розвитку людини та міру її активності в перетворенні політичної дійсності» [362, с. 263].

Феномен політичної культури досліджується такими вченими як Г. Алмонд, С. Верба (обґрунтували сутність та типи політичної культури – патріархальний, підданський та активістський), А. Браун, Є. Вятр, І. Гердер, Д. Елазар, Р. Інглехарт, А. Інкелес, Р. Карр, С. Ліпсет, С. Ложд, Д. Мід, Дж. Нейсбіт, Л. Пай, Д. Рікман, Дж. Рітцер, Дж. Ролз, У. Розенбаум, Р. Патнам, Р. Такер, С. Хантінгтон та ін. У вітчизняній політичній науці політична культура є предметом вивчення М. Головатого, Є. Головахи, П. Кононенка, В. Кременя, Л. Нагорної, М. Остапенко, Н. Паніної, Ю. Пахомова, В. Ребкала, Н. Ротар, О. Рудакевича, С. Рябова, Ю. Шаповала та багатьох інших. Стосовно визначення загальних типових рис політичної культури та структури її елементів висловлюються досить різні й нерідко суперечливі точки зору. В науковій літературі вони зводяться до таких:

1) політична культура є визначеною системою цінностей соціуму та його громадян, системою політичних інститутів і способів колективної та індивідуальної політичної діяльності та виявляється й передумовою, й засобом реалізації політичної творчості людей;

2) політична культура є сукупністю поглядів, переконань, орієнтацій і зразків поведінки, що визначають ставлення людей до політичної сфери життя суспільства, рівень та спрямованість їхньої політичної активності;

3) політична культура – об'єктивне відображення в самій сфері класового протиборства міри практичної реалізації корінних класових інтересів і політичних принципів, гасел, доктрин та ідей, що проголошуються політичними партіями, державою, політичними діячами;

4) політична культура «виявляє процес формування та реалізації сутнісних сил соціального суб'єкта (суспільства, класу, групи, особи) в

суспільно-політичній діяльності (а опосередковано – в будь-якій соціальній діяльності), її цілях, засобах, результатах. Вона розкриває міру соціального розвитку людини як суб'єкта перетворення соціальних відношень»;

5) політична культура – це система історично складених, відносно стійких і репрезентованих («зразкових») переконань, уявлень, установок свідомості та моделей поведінки індивідів і груп, а також моделей функціонування політичних інститутів та утвореної ними системи, що виявляється в безпосередній діяльності суб'єктів політичного процесу, у визначенні її основних напрямків і форм, що тим самим забезпечують відтворення і подальшу еволюцію політичного життя на основі спадкоємності [364, с. 552-553].

В. Нагорний виокремлює три основні напрями дослідження феномену політичної культури, які склалися у науці: соціологічний аналіз сучасного стану політичної культури, де увага акцентується на пізнавальних та практичних компонентах суспільної свідомості та їх особистісному, груповому та суспільному рівнях; вивчення взаємообумовленості і взаємодії ментальності і політичної культури; осмислення політичної культури як сфери взаємодії політики, культури, моралі [327, с. 86]. Ці напрями засвідчують міждисциплінарний підхід у вивченні феномену політичної культури такими науками як політологією, соціологією, психологією, філософією, антропологією, етикою, педагогікою та іншими.

Політична культура має бути проаналізована, як за сумарними показниками рівнів політичної культури суспільства його членів – громадян, їх соціальних груп і прошарків, класів, так і за показниками, які характеризують суспільство як єдиний і нероздільний організм. До числа останніх слід віднести характер існуючої політичної організації суспільства, форми і методи функціонування політичних інститутів, ступінь і способи участі громадян у політичному житті суспільства, накопичений соціально-політичний досвід, існуючі політичні традиції і звичаї, систему політичних

ідей, знань, принципів, які використовуються в суспільному розвитку [248, с. 48].

Існує багато методів оцінки рівня політичної культури й її класифікації. Зокрема, М. Хилько їх систематизує у такий спосіб: за ступенем розвитку громадянських якостей членів суспільств розрізняють патріархальну, підданську і активістську політичну культуру; за політичним режимом – демократична, авторитарна, тоталітарна політична культура; за орієнтацією на засоби – реформістська, революційна, контрреволюційна, консервативна політична культура; за способом комунікації – відкрита і закрита політична культура; за ступенем досягнення консенсусу щодо основних політичних цінностей, принципів і правил розрізняють інтегровану і фрагментарну політичну культуру [474, с. 234].

Маючи когнітивно-діяльнісний характер, політична культура може набувати духовної синергетики: як духовна субстанція, невід’ємний складник духовної культури, вона наближає людину до самої себе і водночас до етнокультурної спільноти, з якою особистість пов’язана колективною етнічною свідомістю [508, с. 1].

Підвалини наявних політичних режимів (які загалом визначають як демократії, авторитарні, тоталітарні режими) формуються на культурних зразках і реальних відносинах (у сенсі наявних традицій) між субкультурами (зокрема політичними) певних людських спільнот. Вважається, що одним із вагомих засад у фундаменті влади завжди постає традиція, яка визначається конкретними елементами політичного досвіду, свідомо й підсвідомо передається (успадковується) політичними режимами, що змінюють один одного, незалежно від ідеологічних «надбудов» [458, с. 102].

Ідея уніфікації органічно притаманна політичній культурі тоталітаризму. Людина, яка живе в тоталітарній державі, неминуче виявляє схильність до ієрархізованості предметного і духовного світу, до пошуку єдиних підходів, трактувань, думок. Пошук єдності трансформується в прагнення до нівелювання відмінностей, декларування статичної значущості

певного набору ціннісних установок і поведінкових орієнтацій [560, с. 278]. Звідси конфронтаційність тоталітарного мислення, нездатність до компромісу, принципове неприйняття будь-яких, навіть і обґрунтованих, поступок як методу розв'язання спірних проблем і т.п. риси максималізму і майже безмежного ригоризму.

Світогляд є цілісною системою цінностей, ідеалів та зразків, якими керується людина протягом свого життя. Він упорядковує навколишній світ та робить його зрозумілим. Одним із необхідних та неодмінних елементів будь-якого світогляду є його когнітивна складова. Без наявності хоча б мінімуму знань та відповідних уявлень про світ як певну цілісність неможливо вести мову про «образ світу», «світоглядну картину», в межах якої людина представляє себе, розвиває та підтримує відносини з іншими людьми та спільнотою, демонструє ставлення до соціального і природного світу [26, с. 58].

Проте, як справедливо визначають Л. Гозман, А. Еткінд «тоталітарна влада вороже налаштована до науки, адже вона розкриває те, якими явища і люди є самі по собі, а владі потрібен опис того, якими вони можуть стати завдяки її втручанню... На відміну від раціоналістичної науки, яка заперечує непізнаваність, тоталітарна свідомість це не приймає. ... Вчений, та й будь-яка письменна людина, вже своїм існуванням заперечує примітивну «перемогу розуму». Навіть якщо вона не є політичним противником режиму, до неї однаково ставляться як до ворога, до чужого... З нею, хоч і доводиться співпрацювати, слід завжди бути напоготові, їй ніколи не можна цілком довіряти» [84].

Суспільна свідомість передбачає факт стабільності простої репродукції масових форм поведінки протягом тривалого часу. В цьому контексті поняття соціальної норми використовується як оцінка стану суспільних відносин, процесу їхнього розвитку і стосовно ставлення до неї вимірюється ступінь відхилення від норми. Тобто соціальні норми виявляють собою сукупність правил і вимог, що виробляється кожною реально діючою

спільнотою; вони виступають щонайважливішим засобом регулювання поведінки членів певного суспільства [76, с. 36].

Сучасною психологією вироблено низку визначень поняття самосвідомості. Остання трактується як усвідомлення людиною свого суспільного статусу й своїх життєвих потреб, як основа формування розумової активності й самостійності особистості. Звертається увага, що самосвідомість є власне усвідомленням людиною себе представником певного людського співтовариства, певної соціальної групи чи культури [70, с. 48].

Політичне буття, об'єднуючи в своїх межах сукупний ряд політичних відносин, постає як невід'ємна особлива центральна складова соціального буття, що з необхідністю отримує своє відображення у відповідній формі суспільної свідомості, в якості якої виступає політична свідомість [498, с. 188]. Як форма суспільної свідомості, політична свідомість постає у вигляді системної єдності суджень, почуттів, уявлень, поглядів, понять, ідей, теорій, інших суб'єктивних образів об'єктивного світу щодо політичної буттєвості, політичних відносин у цілому і, перш за все, державного устрою, системи органів державної влади, а разом з тим і напрямку розвитку держави. Такі суб'єктивні мисленнєві образи, що охоплюють і відображають політичне буття, формуються історично, у тісному зв'язку з еволюційними процесами руху політичної матерії шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них [258, с. 229].

Сутність політичної свідомості – це результат і процес засвоєння політичної реальності з урахуванням соціальних інтересів людей. Зміст – політичні ідеї, теорії, погляди, інтереси, настрої, почуття. Специфіка – високий ступінь відбиття соціальних інтересів; активний вплив на інші форми суспільної свідомості. Умови виникнення політичної свідомості:

- а) усвідомлення людиною своєї належності, групової ідентичності;
- б) розуміння неможливості реалізації своїх групових інтересів без вступу в певні відносини з політичною владою;

в) з'ясування людиною своєї належності до певних політичних позицій, усвідомлення свого громадянського статусу, наділеного правами, свободами, можливостями впливати на владу.

Шляхи формування політичної свідомості:

а) критичне осмислення соціально-політичної дійсності, поступова раціоналізація чуттєвих уявлень людей, узагальнення наявної інформації;

б) усвідомлення мети партійного або політичного руху, приєднання до оцінки й норм вже сформованої громадянської поведінки;

в) емоційне прилучення до віри у справедливість тих чи інших політичних ідеалів. З точки зору суб'єкта в політичній свідомості виділяють такі рівні: масова свідомість, групова свідомість, індивідуальна свідомість. Свідомість є: продуктом людської діяльності; вищою формою відображення; продуктом спілкування, соціальної взаємодії. Основні властивості свідомості: універсальність, предметність, цілеспрямованість, об'єктивність, активність. Особливостями свідомості дослідники називають: чуттєву і раціональну форму; удосконалення раціонального ступеня; розвиток у людини особливих форм раціонального пізнання. Отже, свідомість є складною сукупністю відчуттів, уявлень, думок, ідей і почуттів [64, с. 178].

Політична свідомість як основна форма суспільної свідомості зберігає всі фундаментальні риси останньої, які, безумовно, набувають у даній формі своєї певної специфіки. Осмислюючи особливі характеристики політичної свідомості, слід, у першу чергу, зауважити, що вона, по-перше, має ідеальний характер, а, по-друге, похідний від політичного, і, звісно ж, суспільного, буття характер [525, с. 12]. По-третє, її зміст складає сукупність ідеальних форм, що охоплюють і відображають політичне буття, суб'єктивних образів державного устою, системи державної влади, напрямку розвитку держави. По-четверте, зазначені ідеальні форми, суб'єктивні образи, з яких складається політична свідомість, формуються в суспільстві на відповідному етапі його історичного розвитку шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них. По-п'яте, вказана форма свідомості,

охоплюючи собою політичне буття, віддзеркалює його основні моменти, сторони й аспекти, виконуючи при цьому функцію відображення політичної буттєвості. По-шосте, будучи похідною від суспільного буття, його політичного компонента, політична свідомість має відносно самостійний від останнього характер, що зумовлює певне її функціональне спрямування, пов'язане з активною зворотною дією на суспільне буття, насамперед, його політичну складову. По-сьоме, є формою віддзеркалення економіки, – про що справедливо наголошують окремі дослідники, – а разом з тим і своєрідною «сполучною ланкою» між формами суспільної свідомості [258, с. 229-230].

Під політичною свідомістю розуміється опосередковане віддзеркалення політичного життя, формування, розвиток, задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів, а також сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображають політико-владні відносини. До мотиваційної складової політичної свідомості належать політичні потреби та інтереси, політичні цілі й цінності, психологічні установки та ідеологічні настанови, політичні переконання. Зазначені елементи обумовлюють одне одного та спонукають людей до певної політичної поведінки. Цей процес супроводжується емоціями, почуттями, психологічними реакціями. Пізнавальна складова включає в себе політичні знання, політичну інформованість, теорії, уявлення, ідеологію носіїв політичної свідомості [457, с. 163].

Глибина розвитку компонентів політичної свідомості суб'єкта визначає рівень його політичної освіченості та зрілість політичної культури в цілому. Звичайно, політичні знання, уявлення досить відносні, нерідко вони мають різний ступінь адекватності реальному стану речей, оскільки ґрунтуються не лише на об'єктивних фактах, що мають потенціал верифікації, але й на забобонах, домислах, неперевіреній інформації, ортодоксальних ідеологемах чи релігійних табу, необґрунтованих, упереджених теоріях тощо [185, с. 27]. Це зумовлює також незрілість політичної культури в суспільстві. Система

компонентів політичної свідомості відіграє провідну роль у формуванні світогляду учасників політичного процесу – їхнього розуміння світу, бачення місця й ролі в ньому людини [457, с. 163].

Особливості тоталітарної свідомості обумовили і специфіку конструювання та відтворення в ній категорій соціального простору і часу. Загальним правилом тоталітарної практики, в межах якого тлумачаться зазначені поняття, є «стиснення» простору й часу. Так, з вітчизняної історії поза межами радянської доби до складу хронологічних подій добиралися лише ті, які начебто продовжували теперішній часовий вимір у минуле, розглядаючи його як приготування заданого варіанту сучасності та обґрунтування актуалізації його існування. Аналогічним чином і простір, особливо за межами держави, відзначався вибірковою актуалізацією ідеологічно значущих подій та явищ. Наслідком цього був принцип безальтернативної вербалізованої моделі світу над світом реальності, втрата адекватної оцінки подій і спотворення реальності через заміщену шкалу оцінок, посилення знаковості (семіотичності) простору – часу в цілому. Переважаюча важливість соціального часу і простору над індивідуальним часом і простором також виступають правилами, якими керується тоталітарна свідомість. Індивідуальний час постійно соціалізується та спрямовується в потрібне русло, а соціалізація простору через модель візуального образу світу декорується як центральний, службовий, керівний простір [408].

Тоталітарна свідомість, що дозволяє людині не бачити очевидного й вірити у надзвичайне, багато в чому нагадує свідомість дитини. Однак на відміну від інфантильної свідомості, яка поступово виходить на реальність і тому з часом стає дорослою, тоталітарна свідомість зовсім не пов'язана з реальністю і, відповідно, не містить можливості до зміни [504, с. 355-356].

Рівні політичної свідомості включають до себе: а) практичний – це послідовна реалізація сформованих політичних орієнтацій; б) теоретичний – це система політичних оцінок, знань, переконань; в) емоційно-психологічний

– це сукупність політичних емоцій, почуттів, емоційних станів людини [64, с. 179].

Далі слід звернути увагу на те, що в сучасній політології широко використовують такі поняття, як групова та масова політична свідомість.

У груповій політичній свідомості відбивається неоднорідність класових, національних та інших великих людських спільнот. Суттєвою для політики є також масова свідомість. Вона покликана до життя процесом зростання маси людей, які беруть участь в історичних діях, примноженням та ускладненням політичних зв'язків. За своїм змістом масова свідомість становить сукупність ідей, уявлень, у тому числі ілюзорних почуттів, настроїв, що відображають всі сторони життя суспільства, доступні масам і здатні викликати в них інтерес.

Масовій свідомості, як вважають дослідники, характерно: по-перше, соціальна типовість компонентів, які утворюють її; по-друге, їх визнання, санкціонування тією чи іншою масовою спільністю. Двоєдина – одночасно індивідуальна і групова – природа суб'єкта масової свідомості означає, що вона існує і проявляється на двох основних рівнях: а) в соціальних типах особистості; б) у свідомості великих соціальних груп – класів та інших масових спільнот. Проблема аналізу масової свідомості, спроби здійснити реальні її заміри ускладнюються суперечливістю цього феномену. У масовій свідомості завжди присутні різкі, часто несумісні погляди та уявлення. Поряд з прогресивними, передовими ідеями можуть зустрічатись негативні реакції, консервативні настрої. Адже, масова свідомість формується не лише під дією досягнень, прогресивних реалій життя, а й тих труднощів, прорахунків, помилок, негативних явищ, які є [181, с. 125].

Більшість авторів, які досліджують духовну царину політичного, звертає увагу на багаторівневу природу політичної свідомості, виділяючи при цьому різні рівні останньої, зокрема такі, як буденна політична свідомість і теоретична, політична психологія й політична ідеологія. В системному світі політичній свідомості виокремлюється її нижчий первинний рівень –

буденна політична свідомість, яку доцільно розглядати як хаотичне, емпіричне відображення поверхових рис політичного буття, що виникає у процесі повсякденної практичної діяльності людей під впливом тих чи інших суспільно-політичних явищ [502]. Вона є первинною матрицею, найпростішою елементарною формою політичної свідомості, що зароджується в духовних обрядах кожної людини, незалежно від параметрів її соціального статусу. Така форма знаходить свій вираз у не досить визначених, позбавлених чіткості, ясності, конкретності, емоційно забарвлених уявленнях про державний устрій, систему державної влади, шлях розвитку держави, які формуються у людей під дією тих чи інших проявів політичної діяльності, різноманітних феноменів суспільного й політичного життя.

Як правило, буденна політична свідомість отримує своє життя у політично-змістовних аксіомах, догмах, постулатах, прислів'ях, приказках та інших відповідних формах повсякденної народної творчості, що, сформувавшись стихійно, мають доволі стійкий характер, залишаючись досить довго в історичній пам'яті того чи іншого народу, міцно вкарбовуючись в його ментальність. Вказана свідомість, відображаючи, безумовно, з деякою долею істини, мінливі сторони політичного буття, не включає в себе, звісно ж, систематизованого знання про нього [258, с. 232-233].

Буденний рівень політичної свідомості – це поєднання політичних ідей і поглядів суспільства, класу, соціального прошарку, групи або окремого індивіда, що виникають з безпосереднього сприйняття щоденного суспільного життя. Характерною особливістю цього рівня є емоційно-розумова домінанта осмислення дійсності, коли політичні процеси і явища віддзеркалюються поверхово, без глибокого проникнення в їх сутнісні характеристики. Йому властиві спрощеність оцінок, емоційність, імпульсивність, гострота сприймання політичного життя, обожнювання кумирів чи граничне невдоволення політичними лідерами. Однак, його

проста логіка, заснована на «здоровому глузді», досить надійний орієнтир у політичних подіях, що відбуваються. Буденна свідомість відіграє в політиці надто істотну роль, оскільки її якісним станом визначаються важливі рішення. Виявляючись первинним засобом ідеального відображення дійсності, вона є джерелом накопичування реалістичних елементів знання, виконує особливу функцію в структурі суспільної свідомості – відтворює в формах повсякденного знання все багатство життя суспільства і відносин, що складаються в ньому [457, с. 163-164].

Менталітет розглядається як суттєва характеристика будь-якого соціуму, оскільки в якості соціокультурного суб'єкту людина належить не тільки об'єктивному світу, але й інтерсуб'єктивній картині світу, яка створюється певним менталітетом. Ментальні особливості проявляються в індивідуальній психіці й поведінці людей як певні «константи», визначаючи основу ідентичності людини, тому в ході перетворень необхідно враховувати ментальні особливості людей, у першу чергу аксіологічну структуру менталітету [358, с. 72].

Ментальність – це характеристика не одного покоління певного етносу, а риси національного характеру, що частково змінюються або доповнюються з приходом нових поколінь нащадків. Але головною характеристикою цього явища є стійкість структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості. Це спільне й визначає устремління, нахили, орієнтири людей, які формуються на основі національного характеру, загальнонаціональних цінностей, суспільної психології [363, с. 29]. Можна відслідкувати зв'язок від ментальних характеристик до рис національного характеру та визначення національних цінностей, далі до формування особливих нахилів та інтересів, що, врешті-решт, визначає мотивацію дій і самі вчинки [236, с. 17].

Поняття «ментальність» відображає неповторне, різноманітне, динамічне в духовному світі й діяльності індивіда. В понятті «менталітет» фіксується духовність суспільства в цілому, перш за все, його ідеологічні

принципи, що витікають із особливостей його соціально-політичної організації. Розмежування цих понять у методологічному аспекті є доцільним, оскільки дозволяє більш точно фіксувати й пояснювати різні духовні процеси, що відбуваються в суспільстві та духовному світі особистості [358, с. 74].

Під політичною ментальністю слід розуміти соціально-психологічні характеристики суб'єкта політики, що проявляються у способі й характері мислення, світовідчутті, соціальних і психологічних настановах та поведінці [348, с. 6]. Ментальність формується під впливом соціокультурних чинників: традицій, культури, соціально-політичних структур та інститутів суспільства. Однак, і сама ментальність є чинником формування суспільної свідомості та джерелом культурно-історичної динаміки. Якщо політична свідомість є регулятором політичної поведінки суб'єктів суспільного життя, то ментальність є внутрішньою характеристикою суб'єкта політики – нації, соціальної чи демографічної групи [457, с. 164].

Отже, менталітет – єдність свідомості, інтелекту та розуму, система психічного життя і світогляду людей, що входять до складу конкретної нації (етносу). Менталітет становить більш чи менш складну ієрархію ідей, поглядів, уявлень про світ, людство, про себе (самоідентифікація і самосвідомість), оцінок (рівень свідомості), смаків (підсвідомості), культурних і побутових традицій, засобів виразу думки, що узгоджуються із загальними уявленнями про природу реальності (онтологія), людську природу (антропологія) та історію людства (філософія історії) [64, с. 182].

Менталітет – це спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомість у певне світобачення. Воно і визначає, врешті решт, поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу. Виділяють два основних типи менталітету: етнічний та національний [64, с. 182-183].

Етнічний менталітет має за основу уявлення про спільну територію проживання, спільну мову, про спільність психічного складу та особливі риси характеру. Ці уявлення виникають в суспільній психіці стихійно і є способом осмислення і оцінювання мотивів поведінки, як окремої особистості, так і цілої спільноти, її властивостей і досягнень [64, с. 183].

На основі осягнення власної етнічної особливості у етнофорів виникають етнічні автостереотипи, тобто специфічні уявлення про свій народ, які за зовнішньої об'єктивності опису найчастіше носять ідеалізований характер. Дуже важливим є також врахування умов, що сприяють підтриманню етнічних автостереотипів, адже їхньою функцією є виховання членів суспільства і вироблення відношення до інших етнічних спільнот [64, с. 183]. Стереотипи мають здатність перетворюватися на міфи, причому провести між цими явищами межу буває досить важко. Н. Кондратенко пропонує розмежовувати стереотип і міф на підставі таких ознак: стереотип сприймається раціонально, міф – ірраціонально; стереотип належить до свідомості, міф – до надсвідомості; стереотип конкретний, міф абстрактний; стереотип усвідомлюється носіями мови, міф – ні [240, с. 30].

Менталітет нації, на відміну від етнічного менталітету, має етносоціальний характер. Національний менталітет – це сукупність уявлень, традицій і понять представників нації, що дозволяють відтворювати цю єдність людей як ціле і відносити кожного індивіда до даної соціальної спільноти. В основі цього типу менталітету лежать уявлення про духовну єдність, історичну спорідненість, культурну і психологічну самобутність і неповторність нації як державно-політичної, громадянської спільноти [64, с. 183].

В цьому випадку виникають і нові національні автостереотипи. Вони утворюються завдяки тому, що титульний етнос поширює свої культурні цінності в масштабі держави, підносить їх до рівня національних, легітимізує їх націотворчі чинники, водночас акумулюючи енергію численних етносів, що проживають на території поліетнічної держави, сприймає та легітимізує

їх архетипи і цінності, утворюючи консолідовані ментальні образи української нації [64, с. 183].

Національний тип менталітету не можна розглядати як вищий порівняно з етнічним. Ці поняття є однопорядковими, але нетотожними: національний менталітет частково включає до себе деякі параметри етнічного менталітету. Національний менталітет вміщує в собі рефлексію буття та інтересів поліетнічної політичної спільноти, якою є нація, і консолідує в собі ті ознаки, риси, що притаманні психологічному складові численних різноманітних етнічних груп – складових нації. Національний менталітет кореспондує суто етнічні риси із загальнозначущими цілями, вартостями, ідеями [64, с. 183].

Неусвідомлюваними (ірраціональними) чинниками сприймання особистістю держави є утворення індивідуального та масового несвідомого, які певною мірою програмують те чи інше бачення держави особистістю. Індивідуальне несвідоме за своєю природою опирається соціальній регламентації і тому активізує захисні механізми в психіці, внаслідок чого державі може бути надане особливого символічного значення. Масове несвідоме при сприйманні держави актуалізує архетипи – прообрази та мислеформи, пов'язані з соціальною організацією життя особи, які теж визначають деякі інваріанти її бачення особистістю. Вплив механізмів психологічного захисту та імпульсів несвідомого може перешкоджати адекватному баченню держави і створювати передумови ірраціональної поведінки особистості у взаємодії з державою [471, с. 9].

Помітний відбиток на свідомість певної групи справляє архетип як первинний глибокий пласт колективного-підсвідомого, який через символи, образи та міфи відображає попередні образи історичних нашарувань. Архетип часто як неусвідомлена сила визначає людські почуття, думки, дії в політичній сфері, особливо в кризових ситуаціях [195, с. 9]. Образи (архетипи), які лежать в основі будь-яких традиційних міфів, переходять у зовсім іншу площину – сферу політичного [173, с. 37].

З позиції архетипного аналізу можна розглянути поняття культурного коду, ядром якого є народний менталітет. Визначальні риси того чи іншого народу та його ментальних рис знаходять своє втілення в культурних архетипах. Вони проявляють себе скрізь історію, культурні трансформації, фольклор, художню творчість, окреслюючи себе і в просторі сучасності. Міжкультурну комунікацію тоді, відповідно, можна представити як освоєння національного світосприйняття іншої культури, через вивчення культурних архетипів, значимих для народу протягом його існування, народних міфів, символів [262, с. 24]. Символи – це архетипні уявлення, результат спільної роботи свідомості і колективного несвідомого. Система етнічних символів є системою кодування національного характеру та уявлень етносу про себе та світ. Культурні архетипи є своєрідними когнітивними зразками, на які орієнтується індивідуальна поведінка і в яких в скороченій формі зберігається родовий досвід. Чинниками формування соціокультурного досвіду є обраний тип життєустрою та географічне положення [319].

Українські архетипи проявляють себе як символи у міфах, казках, фольклорі, обрядах, традиціях і є узагальненим досвідом наших предків. Одним з найголовніших та значущих серед українських національних архетипів є архетип «Дому». Звернення до архетипу «Дому» тоді – це не лише пошук себе та свого місця в світі, а пошук себе в ланцюгу поколінь та національному вимірі. Близьким до архетипу «Дому» є архетип «Поле» – життєвий топос, що допомагає посісти відповідне місце у Всесвіті. Архетипи «Дому» та «Поля» мають своє продовження в архетипі «Матері». Присутність архетипу «Матері» в українській культурі є стійкою. Це і символізація зародження життя, творення світу, витоків буття. Материнський код також відображається на рівні мега-архетипу – України [319].

Виявляючи співвідношення міфу й ідеології треба визнати, що це не тотожні поняття. Але без міфу ідеологія існувати не може. Якщо міф – це система ідеальних прообразів, то ідеологія – система соціальних цінностей,

що впливає з них. В ідеології архетипічний досвід відображається в раціоналізованій формі [47, с. 7].

Міф – це культурний феномен, іманентний історичній епосі, відповідає політичному, соціальному і психологічному дискурсам часу, виступає засобом самоідентифікації індивідуума й суспільства [28, с. 53].

Політичні міфи здебільшого персоніфіковані, пов'язані з конкретними людьми (особистостями). Тому їх як засіб маніпулювання людьми (а то й суспільством загалом) використовують певний час і саме такий, який вони у змозі впливати на свідомість тих, для кого створені [87, с. 26].

Для політичної свідомості найважливішими є земні компоненти міфу: внутрішнє покликання героя на конкретну державотворчу місію, символіка цього покликання, обставини боротьби з реальними ворогами держави та з узурпаторами влади, подробиці перемог та поразок, знання минулого, сучасності та майбутнього [173, с. 39].

Політичні традиції є більш стійкою складовою політичної культури (це установленні норми політичної поведінки, політичні цінності, ідеї, звичаї, що передаються з покоління у покоління). Кожна система цінностей представлена й зафіксована в знаково-символічній формі в численних дискурсах, що розгортаються на комунікативному тлі політичного й формують символічне буття [473, с. 239].

Важливою частиною, своєрідними знаками політичної культури виступають політичні символи, що сприяють згуртуванню великих мас людей, чіткій орієнтації їхньої політичної поведінки. Політична символіка – це надзвичайно могутній засіб соціалізації особи, акцентування соціальної уваги на найважливіших для суспільства цінностях. Символи стають у суспільно-політичному житті певними образами найвищих політичних ідеалів, важливими засобами їх пропаганди й реалізації, свідчать про ставлення до певної політичної позиції. Саме завдяки цьому надзвичайно велике смислове навантаження несуть герби, емблеми політичних партій, колір національних прапорів, ордени й гімни [457, с. 162].

Символи перебувають у постійному русі, взаємодії та конфлікті з іншими символами, ведуть між собою безперервну конкурентну боротьбу за означування, за перемогу певного способу інтерпретації. Зіткнення пояснювальних символічних моделей призводить до соціальних антагонізмів. Символ, що перемагає альтернативні знаково-семіотичні формації, стає домінуючим і визначає образ дійсності, що трактується як «об'єктивний» [218, с. 156]. Альтернативне знання повинно володіти низкою ознак, щоб бути конкурентоздатним порівняно зі знанням офіційним, загально визнаним, традиційним. Воно має значне бути більш достовірним, аніж первинним; більш «дешевим» (доступним), тобто вимагати менше зусиль для його здобуття; мати значне (масове) поширення; бути простим для розуміння; володіти емоційним (значущо особистісним) забарвленням [419, с. 98].

Таким чином, здійснений структурно-функціональний аналіз політичної культури та політичної свідомості дозволяє використати відповідні теоретичні концепти для дослідження природи, сутності та наслідків домінування тоталітарної моделі політичної культури, політичної свідомості та масової політичної діяльності.

Варто зазначити, що за умов тоталітарного режиму контролюються всі сфери життя суспільства. Громадяни відповідно мають бути об'єктами цього контролю. Науковці виокремлюють риси тоталітарної політичної культури, які відображають різні аспекти і самого тоталітаризму. До того ж її прояви досі зберігаються в нашому суспільстві та ускладнюють процес формування демократичної політичної культури. Серед рис тоталітарної політичної культури, насамперед, науковці називають патерналізм, максимальне делегування повноважень владним структурам, ксенофобію, конформізм та знеособлення людини, поєднання політичної пасивності з вимогою активної політичної участі тощо.

Інтерес до вивчення феномену політичної культури обумовлений усвідомленням науковцями необхідності виявлення засобів і механізмів досягнення політичної стабільності і суспільно-політичного розвитку за

допомогою аналізу глибинних, емоційних і соціально-психологічних зв'язків між людськими спільнотами і формами правління, владою [75, с. 25].

Важливим також є питання чинників формування і підтримки рис такої політичної культури. Розділяємо позицію М. Чабанної, що основними з них є такі. Особлива соціальна структура (централізація влади, злиття держави і суспільства призводить до відсутності громадських організацій та об'єднань, які виникають поза межами сфери державного контролю, що відображається на політичній активності і політичній поведінці). Контролюючі функції держави, використовуючи методи соціальної атомізації, маніпулювання та мобілізації руйнують традиційні зв'язки між громадянами, уніфікують та стандартизують. Держава створює підконтрольні організації та групи, які виражають інтереси громадян, що визначені режимом та мобілізують на їх реалізацію. Серед таких домінуючою є політична партія. Тоталітарна партія будує систему організацій, членство в яких є масовим, примусовим (прямий і непрямий примус), переважна частина представників є пасивною. В цілому завданням масових організацій за умов тоталітаризму – сприяти об'єднанню населення з партією та зміцненню її авторитету. Допоміжними організаціями є молодіжні, військові, економічні, культурні, освітні, громадські та профспілки. Молодіжні організації виконують головну для тоталітаризму виховну функцію та функцію моральної освіти. Такі цілеспрямовані методи режиму забезпечують створення альтернативних подібних організацій та дозволяють контролювати кожну людину, яка є їх членом й вимагають активності людей усередині цих груп.

Парадоксальність тоталітаризму полягає в тому, що з одного боку він потребує соціально активного громадянина, проте з іншого – і пасивного (з пасивною свідомістю), керованого, тобто тут мається на увазі «гвинтиковий функціоналізм», за яким «не те важливо, хто є ...людина, – аби вона добре працювала» [49, с. 57]. Активність громадян є необхідною не стільки для легітимації та підтримки влади, скільки для уникнення їй опору з боку

суспільства. Політична активність громадян обумовлена політизацією та ідеологізацією всіх сфер суспільства.

Політична обізнаність громадян є достатньо високою, проте зміст політичних знань і відповідно компетентність пересічної особистості є одновимірними, обмеженими і такими, які задовольняють владу та відповідають основній лінії партії. Подібне унеможливорює формування самостійного, раціонально-критичного мислення особистості. Система знань та система ЗМІ характеризується викривленням об'єктивної інформації як про зовнішній світ, так і про внутрішньополітичне життя, що сприяє контролю формування громадської думки. Водночас провідні верстви радянського суспільства (політична еліта) володіла інформацією, яку заборонялось розповсюджувати серед широких верств. Подібне засвідчує наявність ще однієї риси тоталітарної політичної культури – певної подвійності, її відмінності у керівній еліти та суспільства, закритості й відмежованості першої від суспільства.

Для тоталітарного суспільства характерним є культивування конформізму, який викликає прагнення уникнути відповідальності людині: лише держава визначає цілі і вектор розвитку суспільства і лише вона знає, як правильно. За таких умов спостерігається подвійний ефект конформізму: з одного боку, це відчуття полегшення та відсутність особистої відповідальності за прийняті рішення, з іншого – нав'язування способу поведінки і мислення з боку держави і влади. Конформізм тоталітарного режиму – це не лише вияв згоди та підтримка запропонованих ідей, норм, стандартів, але й переконаність людини у їх правильності. Конформізм є необхідним не лише для втілення ідеологічних конструктів, а й відображає прагнення єднання людини з великою спільнотою та дозволяє владі подавати вузькогрупові чи державні інтереси як інтереси суспільства та громадян.

Обмеження і несформованість відповідальності, некритичність мислення тоталітарної людини обумовлюється і відданістю лідерам, схильністю їх ідеалізувати. Культ (вождя, влади) є домінуючим у

тоталітарній свідомості. Величність вождів маси ототожнюють із власною могутністю та величчю, а підтримувати цей культ дозволяли різноманітні засоби пропаганди, спираючись на міфологізовану свідомість насадженням міфу про героїзм вождів. Варто відзначити, що загальнонародний вождь мобілізує розпорошене суспільство, члени якого прагнуть колективізму. Усе це підкріплюється і домінуванням емоційного сприйняття політичних ідей, процесів, політиків, вождя над раціональним, що дозволяє обходити аргументацію і пояснення впроваджуваних ідей та зменшує рівень критичного сприйняття.

Ксенофобія, як риса тоталітарної політичної культури, позначає відкидання, при чому вороже-агресивне, різних альтернативних варіантів, заперечення плюралізму ідей, позицій та орієнтацію на монізм. На сталість ксенофобії впливає загострене відчуття єдності з певною великою групою індивідів та колективізм; гіпертрофована ідентифікація людини з певною групою; культивування засобами пропаганди «образу ворога», який об'єднує суспільство та водночас пояснює неефективні дії влади; заборона опозиційності. До речі, єдність у тоталітарній свідомості ототожнюється із подібністю та уніфікацією (прагнення людини бути подібною до інших).

Тоталітарна політична культура базується на відповідних моральних нормах – «тотальній однодумності» або «морально-політичній єдності суспільства» [488, с. 12]. Життя будується на нормах та принципах комуністичної моралі, морального кодексу будівника комунізму, моральній єдності соціалістичного суспільства. Людина мала порівнювати себе зі зразками, яким надавалася перевага владою, та оцінювати свій спосіб життя. Зрозуміло, що влада формувала вузький спектр суспільно схвалених стилів життя людини. Уніфікованість думок та дій заохочувалась різними винагородами, а іншодумство жорстко каралося. Як наслідок, у людини посилюється самоконтроль через співставлення з іншими, потреба узгоджувати власні потреби та орієнтації із вимогами влади, що тим самим пояснює згоду суспільства бути об'єктом контролю держави і влади.

Політичні потреби є передумовою, на основі якої формуються політичні інтереси. Без потреб неможливе існування інтересів. І в той же час потреби не можуть бути задоволені без формування та реалізації тих інтересів, в основі яких вони знаходяться [376, с. 4].

Цілком підтримуємо Л. Радченко в думці, що в основі політичної діяльності людей знаходяться політичні інтереси, і цим пояснюється, що все політичне життя суспільства є, по суті, процесом постійного формування і реалізації політичних, економічних, соціальних та інших інтересів. Але саме політичні інтереси, їх виникнення, зіткнення і взаємодія визначають хід основних подій у політичному житті суспільства. Вони є джерелом і основою політики, в них втілюється узагальнене ставлення їх носіїв до політичної влади, організаційно-управлінського та духовного життя суспільства [376, с. 1].

Отже, головною рушійною силою, що визначає характер і спрямування політичної діяльності, є політичний інтерес. Останній формується як рівнодіюча сила між гендерними, ментальними особливостями політичного актора, його особистими настановами, цінностями, потребами і мотивами. Саме в ядрі політичного інтересу зосереджена потенційна енергія і сила, що спонукає індивіда до політичної діяльності. Ядром політичного інтересу є потреба – головне джерело політичної активності. Настанови, ідеали та цінності, поєднуючись певним чином, визначають альтернативу реалізації пробудженої енергії. Після закінчення процесу вибору активність стає спрямованою, тобто здобуває мотив, вектор [39, с. 7-8].

За Л. Радченко, політичний інтерес є відношенням суб'єкта до об'єкта, який є засобом задоволення тієї чи іншої потреби індивіда або соціальної спільноти. Політичні інтереси визначають як відношення суб'єктів політики до суспільно-політичних явищ, процесів, подій; як реальну причину активності соціальних суб'єктів; як внутрішнє усвідомлене джерело політичної поведінки, яке стимулює суб'єктів політики до постановки певних політичних цілей і здійснення конкретних політичних дій для їх досягнення;

як відображення потреб і способів їх задоволення у свідомості людей [376, с. 7-8].

Різні потреби, які є основою мотиваційного механізму, надають процесу реалізації влади різних відтінків. Мотивація влади є лише необхідною, але не достатньою умовою функціонування владного механізму. Зокрема, в основу класифікації мотивів підпорядкування С. Брехарею покладена концептуальна схема, що дозволяє виявити чотири мотиваційні механізми, які спонукають особистість до підпорядкування: підпорядкування-мета (виникає на базі потреби втамувати внутрішній конфлікт), підпорядкування-засіб (виникає на базі однієї з трьох потреб: фізіологічної та потреб в прийнятті й у самореалізації). З урахуванням всіх можливих варіантів сполучення мотивації суб'єкта влади та її об'єкта було визначено типові мотиваційні моделі владного механізму [39, с. 9].

За І. Вільчинською, політична мотивація пов'язана, як з ірраціональними духовними компонентами людини політичної, так і з елементом політичної прагматичності, в якій виділяє два основних аспекти: перший, суто прагматичний, пов'язаний з бажанням отримати винагороду, володіти конкретними матеріальними цінностями; другий, бажання забезпечити базові потреби (матеріальні) для створення умов для подальшої самоактуалізації, самовираження, самовдосконалення. На формування політичної мотивації суттєво впливає така якість людини як політичність. Політичність – це здатність сприймати, засвоювати політику, реагувати на її прояви, виробляти адекватну лінію поведінки. Політичність включає розуміння політики, знання (особистісний банк інформації), сприймання політики тощо. Найвищим виявом політичності є громадянськість, тобто свідоме включення в процеси політичної життєдіяльності суспільства [57, с. 107-109].

Під політичною поведінкою В. Крупина розуміє взаємодію особи чи групи осіб з політичною дійсністю, яка обумовлює ставлення суб'єкта

політичного життя до політичної практики та, як наслідок, спосіб дії [259, с. 318-319].

Суттєвий вплив на політичну поведінку справляють інші фактори: політична система та соціальна структура суспільства, світогляд індивіда та його оточення. В умовах повсякденного соціально-політичного життя політична поведінка індивіда значною мірою залежить від характеру його взаємовідносин з групами і організаціями, членом яких він є [259, с. 318-319].

При закритій політичній поведінці (політичній іммобільності) людина також може виконувати певні ролі:

1) абсолютна виключеність із політичних відносин, зумовлена низьким рівнем розвитку особи або суспільного розвитку загалом;

2) політичне виключення як результат заорганізованості політичної системи, розчарування в політичних інститутах і лідерах та байдужості до їхньої діяльності;

3) політична апатія як форма неприйняття політичної системи, відмови від будь-яких форм співробітництва з нею (може бути результатом насадження політичної системи насильницьким шляхом – придушенням масових соціальних і політичних рухів, окупацією тощо);

4) політичний бойкот як вияв активної ворожості до політичної системи та її інститутів. Ці форми закритої політичної поведінки є виявами політичної відчуженості, яка полягає в зосередженні зусиль індивіда на розв'язанні проблем особистого життя та їх протиставленні життю суспільному й політичному зокрема. В міру зростання політичної відчуженості укорінюється згубна для існування політичної системи суспільства ідея, що кожен захищає себе сам і сподіватись на підтримку владних структур немає сенсу [403, с. 350].

Л. Радченко вірно вказує, що опанування моделей політичної поведінки триває протягом всіх етапів політичної соціалізації людини. До політичної соціалізації відносять усю сукупність процесів становлення політичної свідомості й поведінки людини, прийняття і виконання

політичних ролей, вияви політичної активності, формування політичних інтересів та настанов. Політична соціалізація особи здійснюється шляхом включення в систему політичних відносин суспільства, засвоєння політичних цінностей, набуття досвіду політичної діяльності, реалізації інтересів у політичному житті суспільства [376, с. 10].

В політичній соціалізації індивіда виділяються дві фази: політична адаптація та інтеріоризація. Перша означає пристосування індивіда до соціально-політичних умов, до ролевих функцій, політичних норм, що складаються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, до соціальних груп – суб'єктів політики, до соціальних інститутів, тобто всього того, що створює політичне оточення людини, середовище, в якому вона живе. Друга стадія – інтеріоризація, тобто засвоєння індивідом політичних цінностей і настанов, норм і взірців політичної поведінки, властивої тій чи іншій соціальній спільності [226].

Політична соціалізація передбачає формування певної політичної позиції індивіда. В поняття політичної позиції включаються: емоційне ставлення до політичних явищ і процесів; переконання щодо політичних явищ, системи політичних цінностей; схильність до політичної діяльності. Політична позиція є індивідуальним явищем, яке дає змогу зрозуміти мотиви індивідуальної політичної поведінки. Політична позиція не піддається безпосередньому спостереженню. Наочно видно тільки зовнішні її маніфестації – вербальні чи невербальні вияви. Про політичну позицію людини судять з того, що вона говорить чи робить, якою є її політична поведінка [226]. Політична соціалізація особи залежить від її місця в соціальній структурі, рівня загальної культури, традицій тощо. Значну роль відіграє психічний стан людини. Але вплив цих факторів є опосередкованим і він відбувається крізь специфічні соціальні утворення за різними напрямками.

В рамках політичної системи діють спеціальні інститути, одним із напрямів діяльності яких є політична соціалізація індивідів. Це сім'я, школа,

молодіжні організації, громадсько-політичні організації й політичні партії. З дитячих років на особу впливають і такі канали формування політичних поглядів, настанов і позицій як засоби масової інформації, література та мистецтво [200]. Вплив політичної системи на соціалізацію здійснюється двома способами. Насамперед безпосередньо через пропаганду певних відомостей, які несуть пізнавальне і емоційне навантаження, популяризують ті чи інші взірці політичної поведінки особи. І опосередковано, шляхом створення умов діяльності, які спонукають діяти певним чином. У зв'язку з цим дуже важливо забезпечити відповідність вербального змісту соціалізуючого впливу інформації невербальному змістові, який засвоюється індивідом внаслідок накопичення соціального і політичного досвіду. Конфлікти, які тут виникають, призводять до порушення процесу політичної соціалізації особи [226].

Політична соціалізація включає набуття індивідом досвіду в результаті практичної участі в політичному процесі, тобто на ґрунті певної політичної поведінки. Конкретно-історичний характер політичної соціалізації особи – як наслідок взаємодії соціально-економічних, соціокультурних, психологічних та інших факторів – особливо виразно виявляється в переломних ситуаціях, зокрема, за зміни суспільного ладу і політичних режимів [234]. На арені політичного життя відчутною стає роль натовпу, поширюється особливий, масовий політичний тип особи. Його поява зумовлюється винятково швидким переходом до безпосередньої участі в політичному житті тих людей, які в звичайних умовах не керувалися твердим світоглядом, пливли за течією, сліпо піддавалися настроям [226].

Чинники, які визначають активність або пасивність суб'єкта політики, можуть бути представлені в такому складі: 1) фрустраційна реакція; 2) особливості самосвідомості; 3) регламентація бажань і своїх потреб; 4) жорсткість етичної системи. Один з них характеризує фрустраційну реакцію, яка виражається як людська слабкість, відчуття безсилля, неможливість змінити хід подій у власному житті, вплинути на стан справ у

організації, до якої вони належать, і в країні в цілому. Це відчуття безсилля не може вважатися об'єктивним виразом життєвих реалій.

Другий чинник характеризує особливості самосвідомості, які можуть «блокувати» прояв активності суб'єктом політики. Можна виділити такі основні ознаки самосвідомості, як деіндивідуалізація (виявляється в тому, що для багатьох представників суспільств, що реформуються, є характерним недостатнє відчуття своєї індивідуальності). Це визначено особливостями прийнятої системи виховання і соціалізації, своєрідним стилем думок, діяльності, життя.

Третім чинником, що визначає рівень свободи, а значить, і активності, є регламентація бажань і своїх потреб. Значна кількість людей не тільки не робить майже нічого для досягнення своїх цілей, але й відмовляється від цих цілей – нічого не хоче. Цінності спокою, стабільності переважають всю решту можливих «нагород», у результаті людина наперед відмовляється від всіх перевищуючих елементарний мінімум матеріальних і духовних благ, гарантуючи собі натомість спокій і стабільність. Четвертий чинник характеризує жорсткість етичної системи. Ідеологія максималізму, що функціонує за принципом «все або нічого», приводить не до високого рівня моральності, а до пасивності. Будь-яка активність – це компроміс, угода; людина, що не вміє йти на компроміси, неминуче буде пасивною [277].

Будучи одним з компонентів політичної свідомості, політична поведінка тісно пов'язана з політичними настроями. В цілому, реальна політична поведінка чіткіше, аніж погляди, настрої чи думки, характеризує суб'єкта. Саме поведінка як вид практичної діяльності відображає істинні наміри особи, оскільки те, що людина робить і що не робить, чого уникає, свідчить про реальну позицію людини та її ставлення до тих чи інших процесів, фактів. Будь-яка дія індивіда може бути легко співставлена з його висловлюваннями і, таким чином, продемонстровано «роздвоєння» особистості. Проте, в цілому, політичні настрої характеризують політичну атмосферу і тенденції поведінки громадян [259, с. 319].

Психологічні причини формування соціального стереотипу як універсального компонента людської свідомості пов'язані з особливостями сприйняття навколишнього світу; безпосереднім стимулом є процеси категоризації, узагальнення та пошуку причинно-наслідкових зв'язків в умовах надлишку або дефіциту інформації, причому ці процеси реалізуються за активної участі емоційного компоненту, що впливає на виділення та фіксацію найбільш значущих характеристик явища або об'єкта, щодо яких створюються стереотипи [26, с. 68].

Важливим компонентом політичної поведінки є політичні стереотипи, тобто певні зразки та інститути політичної системи суспільства, що історично склалися. Політичний режим відображає політичну поведінку суспільства та його культуру як певний підсумок політико-культурного розвитку суспільства (як відомо, він може бути або демократичним, або авторитарним, або тоталітарним) [313, с. 14]. Існування в суспільстві того чи іншого політичного режиму є показником міри політичної зрілості суспільства, відображенням пануючих у ньому суспільних сил, їхніх уявлень про те, як має бути організована і як має здійснюватися політична влада, як ухвалюються й утілюються в життя рішення, як розв'язуються суперечності, які принципи добору й висування кадрів, що в суспільстві вважається законним, а що протиправним тощо [457, с. 162].

В даному контексті слід зазначити, що відносно мало дослідженим в політичній науці є феномен позасвідомого намагання «соціально нижчих» верств населення наслідувати усі елементи поведінки «соціально вищих». В політичному житті цей феномен виявляється як наявність стійкої орієнтації на наслідування громадянами політичної поведінки від політичної, та ширше, пануючої еліти, яка, в свою чергу, не завжди може похвалитися високими морально-інтелектуальними стандартами [215].

I. Вільчинська подає наступне узагальнене розуміння політичної участі як інструментальне і регулярне застосування акторами різних форм політичної діяльності, за допомогою яких вони намагаються вплинути на

процес ухвалення політичних рішень; система усвідомлених цілеспрямованих дій, яка включає різноманітні події – від вуличних виступів до воєн, від індивідуальної участі у виборах до державного регулювання конфліктів тощо [57, с. 97-98].

Політична участь – залучення членів певної соціально-політичної спільноти до процесу політико-владних відносин; вплив громадськості на перебіг існуючих соціально-політичних процесів у суспільстві та на формування владних політичних структур [83, с. 230].

У сучасній політологічній думці склалася класифікація політичної участі за видами: активна і пасивна, індивідуальна і колективна, добровільна і примусова, традиційна і новаторська, легітимна і нелегітимна. Залежно від цього розрізняють політичну участь: у виборах; у прийнятті рішень; в управлінні та самоврядуванні; у виборі політичних лідерів і контролі за їхньою діяльністю; у прийнятті, реалізації й охороні законів; у виборчих політичних кампаніях, мітингах, зібраннях; у засвоєнні й передачі політичної інформації; у страйках; у масових кампаніях громадян, непокорі, визвольних війнах і революціях тощо [296, с. 12].

Високий рівень формальної участі, політизація та активна мобілізація громадян переважно застосовуються для підтримки і реалізації влади в авторитарних і тоталітарних режимах [90, с. 8]. Наприклад, партія-держава, проводячи формальні вибори, засобами мобілізації населення призводить до фактично стовідсоткової участі виборців у безальтернативному голосуванні й, відповідно, до перемоги правлячого угруповання. Отож, головна мета, напрямок активності, політичної участі людей (мітинги, ходи, ритуальні зібрання та з'їзди, паради та святкування, неальтернативні вибори, референдуми, голосування), її високий рівень у мобілізаційному тоталітарному режимі визначається партійними чинниками з центру за визначеними сценаріями-директивами [507, с. 79].

А. Міскевич, який стверджує, що для виявлення стійкості системи мотивів, що визначають міру політичної участі, слід аналізувати три

фактори. По-перше, реальну, практичну включеність особистості в суспільно-політичну діяльність, її важливість для людини, причини, які спонукають нею займатися. По-друге, міру участі індивіда в суспільно-політичній діяльності (добровільно чи з примусу). По-третє, передбачувану поведінку людини, її міркування щодо громадської діяльності. Отож дослідник виділяє:

- мотив-спонукання. Він свідчить про відсутність інтересу до громадської діяльності, який не входить до складу системи ціннісних орієнтацій. Характерними для неї є орієнтація на пасивний відпочинок і розваги;

- мотив-готовність. Суспільно-політична діяльність ще не стала «цінністю» особистості. Людина теоретично усвідомлює її необхідність, висловлює бажання займатися нею. Вона може виконувати окремі громадські доручення, передусім для досягнення інших, більш значущих для себе цінностей. Активність характеризується орієнтаціями на споживання матеріальних і духовних благ, працю, родину, колективне спілкування;

- мотив-цінність. Суспільно-політична діяльність належить до системи ціннісних орієнтації людини. Переважною є орієнтація на громадську участь, розвиток здібностей особистості, набуття соціального та політичного досвіду [315, с. 168].

В західній політичній науці розмежовують два типи політичної участі, кожен з яких має свою структуру: «конвенціональна» участь у політичному процесі як у повсякденній, нормальній, легітимній діяльності в ситуації стабільної політичної системи, що не порушує нормального перебігу демократичних політичних процесів; «неконвенціональна» або протестна участь, як правило, у ситуації політичної кризи, що може й не суперечити закону, але не є складовою повсякденного політичного процесу в його природному перебігу й має дестабілізаційний потенціал – створює певний рівень соціальної напруженості [543, с. 109]. Спираючись на доробок, як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, зафіксуємо для нашого

дослідження таке визначення: «Політична участь – це залучення членів соціально-політичної спільноти до політико-владних відносин; вплив громадськості на формування і перебіг існуючих соціально-політичних процесів у суспільстві, створення владних структур; індивідуальні або групові дії суб'єктів політичного процесу з метою впливу на владу будь-якого рівня» [400].

Виходячи з вказаного тлумачення політичної участі, виділимо такі субпоказники: залученість, практики та суб'єктивний показник. Субпоказник залученості відображає міру того, наскільки громадяни країни залучені до політичного життя. Він включає субпоказники другого рівня – пізнавальний, електоральний та комунікаційний. Пізнавальний субпоказник представлений такими індикаторами: споживання інформації про політичні події зі ЗМІ, зацікавленість діяльністю окремих політиків. Електоральна залученість включає: участь у виборах – президентських, парламентських, місцевих. Комунікаційний субпоказник характеризує вербальну залученість громадян до політичного процесу, тобто залученість до політико-ідеологічних комунікацій. Даний субпоказник представлений такими індикаторами: «висловлювання в розмовах» – як часто громадяни говорять про політику, обговорюють політичні проблеми; пропаганда й агітація особистої політичної позиції – намагання переконати друзів, родичів у слушності своєї думки, поглядів; звернення до політиків, представників уряду чи місцевої влади – залученість мотивована «проблемною ситуацією»; спілкування з активістами суспільно-політичних рухів, партій. Другий субпоказник першого рівня – практики – інституціональні та неінституціональні. Інституціональні практики включають: членство в партії, роботу в партії або в русі, роботу в іншій організації або об'єднанні. Неінституціональні практики представлено такими індикаторами: участь у санкціонованих мітингах, демонстраціях; наявність значків із політичною рекламою, інших атрибутів чи розклеювання листівок; неасоційована діяльність на користь політичних акторів; грошова підтримка партії чи кандидата під час виборчої

кампанії. Останній субпоказник першого рівня – суб’єктивний – формується на рівні самооцінки своєї політичної активності та залученості. Відповідний показник використовується в цьому дослідженні задля перевірки валідності побудованої концептуальної схеми [400].

Залежно від чинників і засобів впливу на поведінку громадян, мобілізаційну участь поділяють на стихійну, примусову і демократичну тощо. Відтак мобілізовану в такий спосіб участь у тоталітарних режимах необхідно відрізнити від політично мобілізованої участі за демократичного політичного режиму, коли така участь є головною умовою здійснення державної політики досягнення та забезпечення політичної стабільності загалом [507, с. 79].

Активність – це невід’ємна властивість політичної або іншої діяльності людей, яка слугує одним із засобів обліку досягнення їхніх потреб, інтересів, цінностей, не завжди раціонально-утилітарних. При цьому вона не завжди викликає конкретні політичні дії – свідомі чи спонтанні акції, вчинки індивідів чи груп людей з метою викликати ті або інші політичні результати, наслідки [57, с. 102].

Політична активність – важлива характеристика життєвої позиції особистості, специфічна сутність якої полягає в діяльності соціальних груп і індивідів, спрямованій на вдосконалення або зміну соціально-економічного і політичного порядку, соціально-економічних і політичних інститутів.

Намагаючись врахувати, як соціально-політичні, так і психологічні форми прояву політичної активності, вітчизняні дослідники визначають її як: позитивну або негативну реакцію на імпульси, які виходять від політичної системи, її інститутів; участь у діях, пов’язаних із делегуванням повноважень; участь у діяльності політичних і громадсько-політичних організацій; виконання політичних функцій у межах інститутів, які входять до політичної системи або діють проти неї; пряму дію; активну діяльність у позаінституціональних політичних рухах, спрямованих проти існуючої політичної системи, які домагаються її докорінної перебудови [57, с. 100].

На індивідуальному рівні політична активність характеризується сукупністю форм життєдіяльності окремої особистості, що є вираженням її прагнення до активної участі в політичних процесах, відстоювання своїх політичних прав і інтересів. Обсяг політичної активності залежить від здатності суб'єкта впливати на зміни в політичній ситуації, на політичний процес. Залежно від обсягу політичної активності індивідів умовно поділяють на чотири категорії:

1) «гіперактивні» (найменш численна категорія) – суб'єкти, для яких політика є професійним заняттям (депутати, державні службовці, професіональні політики, політичні оглядачі, журналісти та ін.);

2) активні індивіди – члени політичних організацій, партій, груп тощо, а також суб'єкти, що впливають на політичне життя суспільства ненасильницькими засобами (наприклад, страйками, депутаціями, пікетуваннями тощо);

3) широкі маси населення – найчисленніша категорія, до неї входять суб'єкти, що займаються політикою час від часу;

4) «гіперпасивні» – не беруть участі в політиці ні прямо, ні опосередковано. До політично пасивних людей відносять тих, хто тримається осторонь політики, не бере в ній участі, не може впливати на поведінку людей через взаємодію з іншими суб'єктами політики, підпорядковувати політичні дії поставленим цілям, прогнозувати, не виявляє ініціативи, слухняно виконує вимоги керівництва [64, с. 184-185].

Для аналізу політичної активності людини, на думку І. Вільчинської, варто застосовувати системно-інтегративний підхід, який ґрунтується на конструктивному синтезі діяльнісно-поведінкового, когнітивного, аксіологічного та інших підходів. Системно-інтегративний підхід з'ясування специфічної сутності політичної активності не звертається до її пошуку в політичній сфері суспільного буття, ігноруючи внутрішньо-психологічні основи особистості, а акцентує увагу саме на цих основах і передбачає

органічне поєднання родових (соціально-політичних) і видових (біологічних і психічних) атрибутів людини.

Предметне поле системно-інтегрованих досліджень включає концептуальні моделі структурних елементів і мікропроцесів системи: мотивації особистості (needs), політичних орієнтацій (belief system), ціннісних орієнтацій (value system), суб'єктивних політичних дій (action) тощо [64, с. 104].

Основними формами політичної активності визначають: голосування на виборах; контакти з політиками на різних управлінських рівнях; демонстрації, мітинги; участь у політичних дискусіях або інших формах вираження власної думки; грошові внески та їх збирання; підписання петицій; членство у громадських організаціях; участь в акціях громадянської непокори тощо [57, с. 97].

Однією з найбільш поширених теорій, що пояснює процес формування протестного потенціалу є теорія відносної депривації. Ця теорія пояснює протест як такий, що виникає в разі усвідомлення певною соціальною групою позбавленості чогось у порівнянні з іншою групою. Почуття депривації виникає у людей внаслідок невідповідності між почуттям права на володіння чимось і тим, чим вони насправді володіють. У міру зростання депривації, зростає почуття образи, фрустрації, агресії, що призводить до виникнення масових суспільних рухів у формі протесту, страйку, бунту і т.д. [628, с. 39]. Важливу роль у формуванні депривації відіграє соціальне середовище. Індивіди, які живуть в різних умовах по-різному реагують на однакові життєві обставини: погіршення соціально-економічних умов у суспільствах, де люди призвичаїлись до низького рівня життя і не очікують покращення у майбутньому, не викликає у них стану незадоволеності; інші ж групи, що перебувають у більш сприятливому становищі, відчувають глибоке невдоволення і навіть фрустрацію [310]. Войовнича нетерпимість, категоричність, безкомпромісність – такі ознаки «класової», ідеологізованої

політичної культури, одним із виражень якої є так звана «мітингова демократія» [223, с. 10].

Однією з основних форм насилля, яка детермінує соціальні трансформаційні процеси, є політичне. Політичне насилля – це насилля, спрямоване на збереження чи зміну суспільних чи міжнародних порядків та станів, яке реалізується у наступних видах: війна, вигнання, геноцид, переслідування, репресії «зверху», повстання, терористичні акти «знизу» [422, с. 128].

Характерною ознакою тоталітарних режимів є те, що вони спираються саме на підтримку мас та масові рухи. Характерними рисами натовпу (маси) в інтерпретації В. Северенюком наукової спадщини Г. Лебона є: втрата окремими особами – учасниками натовпу – рис індивідуальної свідомості й поведінки; у натовпі індивід піддається таким інстинктам, яким він ніколи не дає волі, коли буває сам; учасники натовпу втрачають почуття особистої відповідальності за хід подій; для натовпу майже не існує неможливого; почуття учасників натовпу різко беруть гору над здатністю раціонально, усвідомлено-критичного сприймати дійсність [405, с. 168-169].

Перш за все, Ф. Боркенау звернув увагу на особливий характер деспотизму, властивого тоталітарним режимам, зазначивши вирішальну роль мас в процесі їх становлення. В цьому розумінні тоталітарний режим поставав уже в новій якості – не просто як деспотична автократія, а як своєрідний симбіоз автократії з владою натовпу [34, с. 9]. Натовп, в свою чергу, формувався з декласованих елементів, вибитих із звичної життєвої колії в ході Першої світової війни і світової економічної кризи.

В своїх працях Дж. Талмон звертав особливу увагу на роль описаного Х. Ортегою-і-Гассетом «повстання мас» в становленні тоталітарних режимів. Звідси він цілком закономірно робив висновок про «масову базу» тоталітарних диктатур, що було вербалізовано за допомогою концепції «тоталітарної демократії» [614, с. 55-57]. Ліберальна демократія визнає спонтанність суспільних процесів, тоталітарний демократизм виходить з

примату та ексклюзивності істини в політиці. В кінцевому підсумку обидві школи стверджують найвищу цінність свободи. Але якщо для ліберального демократа ця свобода виражається у відсутності примусу, то «тоталітарний демократ» вбачає її в прагненні до досягнення абсолютної (пізнаваної) і позитивно сформульованої колективної мети. В такій інтерпретації тоталітаризм і як результат дії мас, і як ідеологія виступав як продукт нового часу, причому і в фашистській (за орієнтації на расові ідеї і принцип організму), і в комуністичній (наскрізь раціональній) іпостасі. Досить спірними виявилися висновки Дж. Талмона щодо принципової відмінності та несумісності двох форм тоталітаризму.

Тоталітарні рухи формувалися з мас, головним чинником появи яких було не просто руйнування колишньої «класової» структури суспільства в результаті світової війни і економічної кризи, але настільки атомізований стан індивіда за капіталізму, коли після падіння класових рамок йому буквально ні за що було зачепитися [594, с. 27]. Він виявився повністю ізольованим. Людина ставала легкою здобиччю тоталітарного руху, що являв собою «масову організацію атомізованих, ізольованих індивідів» [520, с. 21], відмінною рисою якого стала вимога тотальної, необмеженої, безумовної і незмінної відданості своїх членів проголошеній центральній ідеї.

Людина в тоталітарному суспільстві живе в стані страху, залякуванні зовнішніми і внутрішніми ворогами. За зовнішнім емоційним піднесенням ховається стан захищеності (може відбутися раптовий арешт), її майно зведене до мінімуму, її зв'язки із зовнішнім світом, як і усе в її житті контролює держава. Проте свідомість людини важче зробити моністичною, ніж одноукладність способу її життя. Звичайно, що за будь-якого режиму є індивіди, які зберігають власну точку зору на суспільство й свою долю в ньому. В тоталітарному суспільстві людина обирає або героїчний шлях боротьби з системою, або ж прагне уникати будь-яких контактів із суспільством. Більшість обирає шлях психологічного захисту, адаптації та сприйняття радикально викривленої реальності, яку пропонує влада.

За умов тоталітарного режиму влада перетворюється на найвищу цінність; вона стає джерелом і носієм усіх життєвих благ. Спрацьовує принцип: «хто має владу, той має все, а хто не має влади – немає нічого».

Аналіз політико-культурного виміру тоталітаризму, вивчення особливостей політичної культури, політичної свідомості та активності дозволяє визначити психологічний тип особистості, який стає домінуючим. Кар'єра людини визначалася приналежністю до партії. Керівні посади мають обіймати люди, які найбільше відповідають ідеології та практиці тоталітаризму та готові її втілювати в життя. Рисом кадрової політики диктатури є спроможність досить швидко змінити людей і привести їх типаж у відповідність до ідеології і практики керівництва. Ставлення до влади виражалося за формулою «обожаю, проте не прагну» – в уяві тоталітарної особистості влада виглядає дуже привабливо, проте з глибоким переконанням, що влада – це складна, відповідальна річ, яка відповідає людині з надзвичайними, надлюдськими здібностями. Будь-які прояви прагнення влади розглядаються як кар'єризм і амбіційність, що засуджується, підлягають покаранню і перешкоджають підвищенню по службі.

В психологічному вимірі влада тоталітаризму, відносини між людиною і владою будуються на таких складових, як любов, віра, згода і насилля. Любов виявляється в культі вождя, влади; віра – в простоті, незмінності, справедливості, нереальності світу; згода – підтримка цілей влади і режиму, «для багатьох означені цілі стояли так високо, що вони готові були пробачити владі використання будь-яких засобів для їх досягнення, в тому числі й насилля над собою» [84]. Тоталітарна влада постійно творить насилля над людиною. Навіть якщо тебе не піддали арешту чи тортурам, твоя поведінка визначається постійною їх загрозою.

В підсумку зазначимо, що вивчення особливостей політико-культурної складової тоталітаризму є важливим з огляду на проблеми формування демократичної політичної культури сучасного українського суспільства.

1.3. Політико-культурний вимір тоталітаризму на західноукраїнських землях як об'єкт наукового аналізу

Вивчення політико-культурної трансформації західних областей України в окреслений у дисертації період потребує аналізу понять регіонального виміру політичної культури, трансформації політико-культурної сфери, а також чіткості понять Західної України, Північної Буковини, західноукраїнського регіону, західноукраїнських земель.

Одне з визначень політичної культури розкриває її як форму опанованого людиною досвіду минулого, спадщини попередніх поколінь. У цьому розумінні політична культура є відображенням психологічного архетипу (колективного несвідомого). Досвід, серед іншого, формує й територіальний чинник, значущість якого є помітним у процесі соціалізації особистості та осмисленні групових інтересів. Для орієнтаційної функції політичної культури важливе значення також має політична ідентичність регіональних спільнот [393, с. 152]. Політична ідентичність за природою є раціональною та рефлексивною водночас і тісно пов'язана з політичною ідентифікацією як механізмом становлення ідентичності та способом її розпізнавання. В політичних відносинах ідентифікація одного агента з іншим не відбувається без ідентифікації одного з одним. Розрізняють ситуаційну та надситуаційну політичну ідентичність. Якщо ситуаційна пов'язана з актуальною політичною практикою і може змінитися під впливом дискурсу або рефлексії суб'єкта на відповідну конфігурацію політичної ситуації, то надситуаційна політична ідентичність детермінована передусім власною політичною позицією суб'єкта, всім його попереднім політичним досвідом.

З метою фіксації неоднорідності політичної культури суспільства у науковий дискурс Г. Алмондом було введено поняття «політична субкультура». Автори «Політологічного енциклопедичного словника» останню трактують як автономне цілісне утворення в політичній системі суспільства, яке визначає стиль політичного життя і мислення його конкретних носіїв, більш чи менш автономні структуровані утворення,

підсистеми політичних орієнтацій і моделей політичної поведінки, характерних для певних груп, які відрізняються у своїй системній цілісності від орієнтацій та моделей, притаманних як окремим групам, так і суспільству в цілому» [362, с. 343]. Визначення розкриває природу та зміст цього поняття: будь-яка політична субкультура включає загальне, що характеризує домінуючу в суспільстві політичну культуру, і специфічне, що відрізняє цю субкультуру, особливості, які притаманні лише цій групі.

Одним із видів субкультур є регіональна політична субкультура. На її формування впливають клімат, природна ресурсність, економічна спеціалізація, місце в загальній системі розподілу праці, що відображається у політичній свідомості та поведінці його мешканців. Варто відзначити неоднорідність українського політичного простору, що виявляється у наступному: поєднанні постіндустріальних мегаполісів (столиця та обласні центри) та віддалених сільських районів, розвиток яких помітно відрізняється; відмінність культурних типів регіонів, яка обумовлена особливостями історичного розвитку, ментальними та мовними особливостями. Дослідження засвідчують, що регіони, які мають можливість забезпечити наявності в них ресурсів певний рівень економічного і соціального добробуту, як правило, характеризуються лояльним ставленням мешканців до існуючого політичного режиму, політичної системи, політичних лідерів.

Теоретичне вивчення феномену регіональної політичної культури має міждисциплінарний характер, поєднуючи напрацювання політології, політичної психології, політичної географії, політичної соціології, антропології, історії, культурології та інших наук. За змістом регіональна політична культура позначає систему уявлень членів спільноти про свою самобутність та певну сукупність емоційних станів, орієнтацій, установок і норм діяльності людей щодо підтримки своєї ідентичності. Значення регіональної політичної культури пов'язано із забезпеченням спадкоємності політичних традицій. Стрижнем регіоналізації, і відповідно регіональної

політичної культури, є передусім політико-культурні характеристики, які складніше і за часом довше змінюються, порівняно з ідеологічними, політичними або економічними чинниками. Водночас відзначимо, що природу території як структурно неоднорідного утворення розкривають і водночас обумовлюють антропологічні, географічні, історичні, духовні, культурні, економічні, соціальні, політичні, релігійні, екологічні чинники.

Контекст регіонального виміру політичної культури розкриває поняття регіональної свідомості як сприйняття груповою спільнотою середовища, обумовлене відчуттям приналежності до певної території, її історичного, соціокультурного та політичного розвитку. Науковцями відзначається, що регіональна свідомість базується на регіональній ідентифікації, регіональних інтересах і цінностях, загальному історичному і політичному досвіді, етноконфесійних особливостях, наявності регіональних суб'єктів формування політичної культури [441, с. 97]. Вивчення політичної культури на локальних рівнях дозволяє глибше й адекватніше відобразити її зміст. Також дослідження спільнот, що проживають на обмеженій території з невеликою чисельністю населення, дають змогу вести спостереження *in situ* за процесом політико-культурного розвитку (народження, трансформація, відмирання певних цінностей) [198, с. 80]. Науковці відзначають, що регіональна самосвідомість є більш виразною у зонах прикордоння.

Разом з тим, у спеціальній політологічній літературі спостерігається невизначеність трактування регіональної ідентичності і пояснюють це розмитістю самих понять, від яких цей термін є похідним. Зауважимо, що увага науковців до регіональної ідентичності посилюється щодо багатоскладових суспільств, критеріями чого є існування окремих сегментів з виразними соціокультурними, етнічними, ідеологічними, конфесійними чи іншими ознаками. На пострадянському просторі увага до вивчення цього феномену пояснюється руйнуванням стереотипу «радянської ідентичності» з ознаками одноманітності і однодумства. Радянській владі вдалося ці ознаки

інтеріоризувати у внутрішній світ особистості й стереотипізувати на рівні моралі.

Зрозуміло, що територіальний компонент є наявним у найбільш поширених ідентичностях – загальнолюдській, цивілізаційній, національній, етнічній. Проте його значущість посилюється від наближення до ґрунту, на якому відбувається залучення людини до суспільного життя і кристалізація групових інтересів. Регіональна ідентичність позначає не лише прагнення зберегти успадковану від предків самобутність, а й усвідомлення того, що певний територіальний простір створює сприятливі умови для самовиявлення, самовизначення, самоорганізації [326, с. 44]. Крім того, це не лише визначення спільних цінностей «своїми», а й визнання їх як основи для консолідації.

Регіональна ідентичність є феноменом, що відображає складність організації суспільної чи особистісної самосвідомості, методи творення і збереження простору на основі територіальних зв'язків і територіальних інтересів. Регіональна ідентифікація є процесом, який формує основу для вибору стратегії регіонального розвитку і механізмів політичного управління на місцях.

Регіональна ідентичність як «голос регіональної групи» (Ш. Рік) закладає певний тип соціокультурних зв'язків і відповідно, формує політичну культуру. Перетворення з життєвого середовища на певну цінність робить територію ідентифікаційним символом, який формує відповідну ментальність, систему звичок і поведінкових стереотипів. Набуває актуальності для нашого дослідження – дослідження проблеми політико-культурної трансформації західних регіонів під впливом тоталітарної ідеології думка Л. Нагорної, про те що «цілеспрямовані зусилля регіональних еліт здатні посилити відчуття соціальної екзистенції (термін Е. Тірік'яна) до такого рівня, коли населення виявляє готовність або до усвідомленої співпричетності до прокламованих ними цінностей і орієнтацій, або до усвідомлених форм протесту» [326, с. 44].

Регіональна і культурна ідентичність є тісно пов'язаними між собою феноменами. Слушною з цього приводу є думка Л. Нагорної, що: «Багатобарвність культурного самовизначення створює ефект глибокої внутрішньої диференціації, і якщо в ній превалюють регіональні чинники, регіональна ідентичність тісно змикається з культурною. Але чим тривкішою є сила регіонального «зчеплення», тим виразнішими стають лінії культурних розмежувань з усіма наслідками, які з них випливають» [326, с. 44].

У нашому суспільстві процеси ідентифікації з регіоном є складними за рахунок розмитості самого поняття регіону, відчутної дезорієнтованості населення в умовах політичної нестабільності, розходженню інтересів еліт зі суспільними настроями і очікуваннями. Для нашого суспільства поступово зростає роль регіональної ідентичності. Більш помітно це спостерігається в Західній Україні, де регіональна самоідентифікація і творення відповідних «образів регіону» включаються до конструювання соціальної ідентичності її мешканців та є важливим компонентом соціалізації й виховання патріотизму.

Для України регіональна ідентичність є своєрідним ключем для конструювання регіону як політичного простору. Це спонукає дослідницький пошук на конкретизацію понять «регіон», «Західна Україна», «Північна Буковина», «західноукраїнський регіон», «західноукраїнські землі».

В контексті нашого дослідження регіон доцільно розглядати як політико-географічний різновид простору, який, на думку В. Колосова, є «формою буття політичних феноменів і політико-географічних об'єктів, їх співіснуванням, співмірністю, взаєморозташуванням, взаємодією, інтенсивністю» [238, с. 242]. Порівняно з економіко- та соціально-географічними, політико-географічний простір вирізняється повільністю та інерційністю змін в часі.

Визначення поняття регіону є неоднозначним у науці. Це пояснюється науковим напрямом його вивчення, приналежністю вченого до певної наукової школи та авторським розумінням поняття. Варто відзначити домінування економічних, географічних та управлінсько-правових його

трактувань. Так, найчастіше це поняття вживається для позначення різних територіальних ланок однієї країни: адміністративно-територіальних одиниць, національних, державних або державно-адміністративних одиниць, економічних районів, спеціальних (вільних) економічних зон, окремих природних зон та ін. [50, с. 16]. Також регіоном визначається будь-яке територіальне утворення, як невеликих розмірів і знаходиться в рамках певної муніципальної одиниці, так і значних та великих розмірів, до якого входять декілька країн або міжконтинентальні територіальні об'єднання [227, с. 24].

Соціологічний аспект поняття регіону розкриває визначення його як історично еволюціонуючого, територіально компактного співтовариства, що містить у собі фізичне оточення, соціально-економічне, політичне і культурне середовища, а також просторову структуру, відмінну від інших регіонів і територіальних утворень (місто, нація і т.д.) [407, с. 132]. Також у межах соціологічного підходу розповсюдженим є визначення регіону як «соціального організму», який характеризується фізико-географічними, культурно-цивілізованими, еколого-економічними, культурно-історичними, політико-адміністративними та правовими властивостями.

Географічний аспект поняття підкреслює наступне визначення «регіон є природничо-історичним простором, в рамках якого здійснюється соціально-економічна та громадська діяльність людей, що мешкають на його території» [491, с. 23].

Отже, поняття «регіон» має декілька вимірів, серед яких географічний, геополітичний, економічний, соціологічний, культурологічний, психологічний, антропологічний та інші. Для вивчення нашого предмету дослідження використаємо як базове тлумачення О. Ремезкова, де регіон розглядається як цілісна система взаємозв'язків і взаємовідносин, зі своєю структурою, функціями, зв'язками з зовнішнім середовищем, історією, культурою, умовами життя населення [385, с. 362].

Певною неоднозначністю характеризуються й інші поняття. Так, західноукраїнські землі позначають історичні українські землі (Буковину, Волинь, Галичину, Поділля, Закарпаття, Західне Полісся). Частіше його використовують для позначення сукупності територій, що були приєднані Радянським Союзом до УРСР у 1930 – 50-х рр. (за винятком тодішньої Ізмаїльської області), а також суміжних з ними територій. Варто зазначити, що у різні часи під цей термін підпадали різні території України.

I. Монолатій підкреслює етнічний аспект поняття західноукраїнських земель, вказуючи що, це унікальне порубіжжя з історично складною системою міжетнічних взаємин. Цю територію наприкінці ХХ ст. – упродовж цілого першого десятиліття ХХІ ст. вітчизняна соціогуманітаристика почала розуміти як хронотоп, де відбувалися інтеракції між представниками різних етнічних й конфесійних спільнот, а характер міжетнічних взаємовідносин мав свої виразні особливості [321].

Отже, хронологічні межі дослідження охоплюють час від серпня 1939 р., коли свого формально-процедурного вигляду набув процес перерозподілу українських етнічних земель між сталінським Радянським Союзом та нацистською Німеччиною, включення до складу Української РСР Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької областей та відновлення радянської влади в західних областях України під час звільнення від німецької окупації в 1944 р., наступне включення Закарпатської України, завершення уніфікації усіх сфер суспільно-політичного життя до початку 1950-х рр. Верхня хронологічна межа (1953 р.) зумовлена початком руйнування репресивно-каральної природи радянського тоталітаризму після смерті Й. Сталіна, послабленням ідеологічного тиску. А територіальні межі дослідження включають у тогочасних міждержавних та адміністративних кордонах утворені в 1939 – 1940 рр. Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську, Тернопільську, Чернівецьку та Закарпатську (1946 р.) області

УРСР, охоплюючи більшу частину таких історико-етнографічних регіонів України як Галичина, Волинь, Закарпаття та Буковина.

Назва Північної Буковини (нині Чернівецька область) виникла на рубежі XIX – XX ст. у колі прогресивних політичних та громадських діячів Герцогства Буковина та Австро-Угорщини. Поштовхом до цього стало усвідомлення представниками інтелігенції неминучості та необхідності розділення цих земель за етнічною ознакою, на той час Герцогства Буковина на українську Північну Буковину та румунську Південну Буковину. Закарпаття (Карпатська Україна, Підкарпатська Русь, Срібна Земля; сьогодні збігається з територією Закарпатської області) позначає історико-географічний край на південному заході України та обіймає південне узбіччя Карпат та прилеглу до них частину низовини, розташовані в басейні р. Тиса.

Проблематика включення Західної України, Північної Буковини та Закарпатської України до радянського політико-культурного простору не розроблена вітчизняною та зарубіжною політичною науками загалом та в контексті компаративного аналізу специфіки зміни політичної свідомості населення вказаних регіонів в період утвердження сталінського тоталітарного режиму (1930 – 1950-ті рр.) зокрема.

Історико-політичні передумови трансформації адміністративно-територіального устрою українських етнічних земель у складі СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини розкриває Я. Верменич [55], зокрема, акцентуючи увагу на історико-ментальному феномені Пограниччя.

Цілком очевидно, що системний аналіз вказаних процесів не можливий без ґрунтовних історико-політологічних студій, які присвячені періоду 1920 – 1930-х рр. Зокрема, варто окремо вказати на публікації Н. Гончарової [92], В. Заблоцького [188], В. Лизанчука [280-281], В. Мотуз [323], М. Фролова [470], де розкриті цікаві акценти насадження сталінізмом нових ідеологічних пріоритетів й зміни ціннісно-орієнтаційної основи політичної поведінки населення Радянської України.

З поміж робіт, де розкриваються окремі аспекти політико-культурного та ідеологічного контексту західноукраїнських земель у складі Другої Речі Посполитої, варто назвати дисертаційні дослідження Л. Алексієвець [3], С. Бочарова [37], А. Венгер [52], М. Галай [73], О. Каліщук [211] та монографічні праці М. Гетьманчука [79], М. Кучерепи та Я. Цецика [269], К. Романа [390].

Історико-політичні та політико-правові особливості утвердження румунського режиму на території Північної Буковини демонструють у своїх роботах В. Кройтор [260], І. Піддубний [364], Т. Рендюк [386-387].

Важливі сторінки ідеологічної та партійної боротьби Закарпатської України в складі Чехословаччини репрезентують М. Болдижар [29], В. Гиря [80-81], Ю. Ладжун [270-271], політичний розвиток у складі Угорщини аналізує Р. Офіцинський [344].

При цьому, цілком очевидно, що основна увага дослідників зосереджена на аналізі т. зв. політики «радянзації» в Західній Україні та Північній Буковині в період Другої світової війни та перші післявоєнні роки. Так, стан наукової розробки (радянську історіографію) вказаної проблематики, що вирізнялася цілком зрозумілою заідеологізованістю репрезентують роботи В. Ананійчука [4], Б. Бабія [15], В. Варецького [48], М. Герасименка та Б. Дудикевича [78]. Діаметрально протилежні дослідницькі підходи пропонують сучасні вчені В. Баран [20-21, 523], О. Гуменюк [109], В. Ковалюк [231-232], К. Кондратюк [241-243], С. Кондратюк [244-245], М. Леськів [279], М. Литвин [283-285], В. Макарчук [292-293], О. Малярчук [300], Т. Романенко [391], В. Ткачук [451-453], які розкривають передумови, характер та наслідки насадження радянської політичної системи у вказаний період.

Проблематиці інформаційного впливу радянської влади на мешканців Північної Буковини в процесі інкорпорації краю до радянського політико-культурного простору присвячені дослідження Ю. Левіної [275-276].

До окремої групи можна віднести дослідження політико-культурної сфери західноукраїнського краю в радянський період, здійснені О. Кірсановою [225], І. Кошарним [253-254], В. Маланчуком [297].

Сучасний стан наукової розробки утвердження сталінського тоталітарного режиму в Північній Буковині буде неповним без робіт П. Брицького [40-42], С. Гакмана [71-72], І. Торончука [456], І. Фостія [468-469], В. Холодницького [475].

Політико-правові аспекти включення Закарпатської України до складу УРСР розробляють М. Болдижар [30-32], М. Макара [290-291], Д. Пеца [354], ідеологічні трансформації політико-культурного простору – В. Міщанин [317-318], етнокультурна проблематика привернула увагу Л. Капітан [212-213].

Серед історичних досліджень, де розкриваються окремі трансформаційні процеси в політико-культурній сфері краю вказаного періоду варто назвати роботи І. Андрухів та П. Кам'янського [8], О. Бажана [18], В. Борщевича [36], Р. Голика [85-86], М. Кучерепи та В. Вісина [268], О. Павлович [346] та ін.

Виняткову роль у протидії насадженню нових політико-культурних маркерів поведінки населення західноукраїнського регіону під впливом ідеології сталінізму відігравав український національно-визвольний рух кінця 1930-х – початку 1950-х рр. у всіх своїх інституційно-процедурних проявах, на що вказується в дослідженнях Т. Вронської [66], А. Горбаня [94], С. Гордійчука [95], В. Деревінського [117], В. Дзьобака [158], Г. Касьянова [219], Ю. Ленартовича [278], І. Патриляка [349], М. Пелешка [350], В. Резницької [383], Ю. Сороки [427, 431], Г. Стародубець [439, 440] та ін.

Окремі аспекти насадження сталінського тоталітарного режиму на території Західної України, яка в міжвоєнний період входила до складу Другої Речі Посполитої розглядаються в роботах польських істориків [533; 574; 587-588, 603, 630].

Тоталітаризм як концепцію, культурний феномен, політичний режим та ідеологічний напрямок, а також проблеми пропагандистського впливу досліджували Р. Андерсон [5], Х. Арендт [13; 520], Р. Арон [14; 521], К. Баллестрем [19], Зб. Бжезінський [24; 538-539], Ф. Боркенау [34] та ін. На окрему увагу заслуговують праці зарубіжних дослідників М. Гейера та Ш. Фіцпатрік [193; 613], Т. Адорно [514], Г. Алмонда [517], С. Андрескі [519], Ф. Бартлета [525], Е. Бернейса [530], Д. Бранденбергера [535], Дж. Брукса [537], С. Девіса [545], К. Фрідріха [553-555], Д. Гетті [557], Д. Гофмана [568], А. Інкелеса [572], Р. Конквеста [246], Дж. Лінза [579], К. Макдермота [582], С. Мерідейла [583], Р. Петібріджа [593], К. Поліна [594], Т. Рігбі [598], Б. Розенталя [599], Р. Сервіса [604-605], Р. Сані [610], Т. Снайдера [423], Р. Такера [620-622], А. Улама [623], С. Уайта [626], в яких висвітлюються проблеми тоталітаризму та сталінізму як політичного режиму, авторитарного впливу та пропаганди свідомості, радянської політичної культури, комуністичної ідеології, а також біографічні аспекти діяльності Й. Сталіна.

Вагомим здобутком вітчизняної політології стали фундаментальні студії політико-культурної та ідеологічної проблематики, які здійснили Б. Андрусин [7], В. Андрущенко [9], Т. Андрущенко [10], О. Бабкіна [16], В. Бех [529], І. Варзар [49], О. Волянчук [62], М. Головатий [87], В. Горбатенко [93], М. Дмитренко [160], М. Кармазіна [214], О. Картунов [217], В. Корнієнко [249], Н. Латигіна [272], М. Михальченко [445], О. Новакова [337], М. Остапенко [343], В. Савельєв [397], Ю. Шайгородський [492-493], М. Шульга [503] та інші. Зокрема В. Андрущенко обґрунтована оригінальна модель суспільно-політичної організації в період переходу від тоталітаризму до демократії – «організоване суспільство» – модель правового і морального порядку, що забезпечує оптимальну взаємодію вільних особистостей в процесі новітнього державотворення.

Новітні підходи в дослідженні феноменів політичної культури демонструють дисертаційні роботи Д. Арабаджиева [12], М. Бутиріної [46],

І. Вільчинської [58], Н. Жабінець [186], Н. Ісхакової [208], В. Кириленко [220], О. Мальованої [301], І. Мацишиної [309], І. Патлах [348], В. Петренко [352], Л. Радченко [376], А. Сніжко [424], Н. Яковлевої [506], монографії І. Вільчинської [57], О. Волянчук [62], А. Голод [90] Н. Ротар [394], О. Рудакевича [396], В. Северинюка [405], статті О. Дьоміної [182-183], О. Свідерської [403], М. Хилька [474] та ін.

Порівняльний аналіз моделей тоталітарних політичних режимів пропонує Б. Дем'яненко [114-115]. Особливості та тенденції пошуку історичних форм політичних свобод в контексті парадигми українського націєтворення досліджує В. Климончук [228-229]. Теоретико-прикладні аспекти тоталітаризму загалом та сталінізму як його різновиду досліджує С. Вонсович [63], В. Китаєв [224], В. Розумюк [389], В. Томахів [455]. Проблематика формування масової політичної свідомості в умовах насадження тоталітарної ідеології в СРСР знаходить своє відображення у роботах М. Чабанної [488-490].

Питання невизначеності трансформації недемократичних політичних режимів в українському історико-політичному контексті досліджує Ю. Мацієвський [311].

Першу спробу розгляду, передовсім інституційно-процедурних механізмів утвердження сталінського тоталітарного режиму періоду 1939 – 1953 р. у вітчизняній політичній науці зробив Б. Ярош [509-511]. Радянську специфіку утвердження тоталітарної політичної системи засобами пропаганди розкриває М. Кравчук [255], особливості політичної поведінки в цих обставинах досліджує В. Крупина [259].

Сутність політичної поведінки та суспільних настроїв населення України періоду Другої світової війни глибоко розкриває В. Гриневич [98-100]. Окремі аспекти окресленої проблематики в етнополітичному контексті розглядаються в роботах В. Гулая [103-108].

В основних опублікованих роботах автора [162-179] розкриваються політико-правові причини, інституційно-процедурні практики та політико-

культурні наслідки включення до складу УРСР в 1939 р. Західної України, 1940 р. – Північної Буковини, 1946 р. – Закарпатської України через політологічний аналіз феноменів «масової політичної свідомості», «політичної легітимності», «політичної поведінки», «політичної мобілізації», «політичної соціалізації» та ін.

Основу джерельної бази дослідження політико-культурної та ідеологічної трансформації західноукраїнського регіону в роки Другої світової війни та перше повоєнне десятиліття становлять матеріали, виявлені у вітчизняних архівах та опубліковані документи з їхніх фондів. З-поміж матеріалів центральних державних архівів України, що становлять особливе наукове значення для розкриття сутності політико-культурних змін варто відзначити документи фонду 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Так, в описі 20 містяться партійні документи, що ілюструють процес утвердження сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні та Північній Буковині 1939 – 1941 рр. [478-481]. На окрему увагу та критичну інтерпретацію заслуговує масив документів опису 23, насамперед інформації, звіти, доповідні записки, що регламентували боротьбу з українським національно-визвольним рухом [482-486].

Цікаві документи за темою дослідження знайдено в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління (фонди Міністерств освіти та культури Української РСР) [477].

Матеріали республіканських архівів доповнюють опрацьовані документи державних архівів західних областей України, в тому числі архівів обкомів КПУ, переданих до їх складу в 1991 р., де зберігаються численні постанови, рішення, звіти, доповідні записки, телеграми, листи партійних та радянських органів з широкого кола питань політичного і культурного життя області. Особливу цінність складають раніше невідомі факти про діяльність партійних комітетів, організацію ними боротьби з українським підпіллям,

контролю громадської думки. В структурі фондів цих установ на особливу увагу заслуговують матеріали місцевих партійних організацій, зокрема, листування із республіканськими та центральними структурами щодо актуальних питань політичного переустрою західноукраїнського регіону в умовах масованого використання репресивного-каральних органів та потужного ідеологічного диктату.

Значний інтерес становлять матеріали, виявлені в Державному архіві Волинської області [118, 119], Львівської області [121-134], Рівненської області [135-137], Тернопільської області [138-143], Чернівецької області [144-154], що дозволяють по-новому оцінити процес включення Західної України до складу СРСР та Державному архіві Закарпатської області – насадження комуністичних інститутів в квазідержавному утворенні Закарпатська Україна [120].

Безумовно, що для характеристики складного й суперечливого процесу політико-культурного переоблаштування західноукраїнського регіону не можна залишити поза увагою опубліковані документальні джерела. Так, збірники документів й матеріалів, що вийшли друком в радянських період характеризуються наявністю значної кількості ретельно відібраного фактологічного матеріалу, що мав би підтверджувати «історичну обумовленість воз'єднання Західної України з Українською РСР» [35], правильність курсу керівництва СРСР на уніфікацію політико-культурного простору західних областей України в процесі «радянзації» [59; 239; 433; 434].

В ході дослідження автор зверталась до сучасних документальних публікацій. Наприклад, О. Дзюбан опублікував цікаві матеріали з діяльності українського національно-визвольного руху у Львові [157]. Вартим уваги є збірник «Закарпатські втікачі в СРСР 1939 – 1941» [191]. Безумовно варто відзначити фундаментальне видання «Національні відносини в Україні ХХ ст.» [333].

Для усвідомлення усієї складності та неоднозначності перетворень в політико-культурній сфері життя мешканців Західної України окресленого періоду не можна обійтися без використання опублікованих спогадів. Спогади є важливим джерелом, яке дає можливість вивчити окремі аспекти. Їхній зміст допомагає глибше зрозуміти, що саме відбувалося в той період на західноукраїнських землях, дати відповідь на значну кількість проблемних і дискусійних питань. Мемуаристика цього періоду є досить багатою та різноплановою. В мемуарних творах про цей період розкриваються особисті стосунки між окремими історичними постатями та еволюція поглядів на проблему. Видані окремими книгами, вміщені в численних публікаціях преси вони дозволяють краще усвідомити глибину ідеологічних перетворень в роки сталінського терору. Так, в опублікованих спогадах С. Андрієшина демонструється процес насадження комуністичної ідеології та політико-культурних пріоритетів сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні на початковому етапі Другої світової війни [6]. Історія Карпатської України по-новому постає після вивчення щоденника В. Гренджа-Донського [111].

Цікавий фактологічний матеріал для вивчення обраної проблематики містять тогочасні періодичні видання, передовсім республіканські газети – «Радянська Україна», «Правда України», «Радянська освіта». Як органи Центрального Комітету Компартій України, Президії Верховної Ради УРСР та уряду республіки саме вони публікували численні рішення партійних та радянських органів, спрямовані на якнайшвидшу інтеграцію в нову систему. Поміж рядків офіційних повідомлень вміло приховувалися справжні наміри радянського керівництва щодо ліквідації українського національно-визвольного руху, русифікації освіти та культури та ін.

При дослідженні обраної проблематики опрацьовано обласну періодику, яка не тільки передруковувала найважливіші публікації центральної та республіканської преси, а також вміщувала місцеві матеріали, що дозволяють детальніше розкрити політико-культурний розвиток

західноукраїнського краю. Вивчення різних джерел та осмислення вихідних положень спонукає до окреслення підходів, принципів та методів дослідження проблеми політико-культурних змін в західних областях України в 1930 – 1950-ті рр.

Пізнання і відбиття всього різноманіття та складнощів політики, політико-правових явищ, політичних інститутів та процесів, політичної культури та ідеології базується на методології як складній системі принципів, методів, процедур, операцій та засобів політичного аналізу. Методологія аналізу політичної реальності сприяє теоретичному синтезу і аналізу необхідних знань, що дозволяє перетворити певну суму політологічних знань з простого чи лише емпірично осмисленого набору розрізнених фактів політичного життя в єдину органічну систему політичних знань [16, с. 3].

Важливою методологічною умовою сучасного політичного аналізу є розуміння амбівалентного єства феноменів політики, яке передбачає, що його вивчення здійснюватиметься не шляхом вибору якоїсь однієї зі сторін протиріч, які неодмінно виявляє в них дослідник, а через однакове визнання їх обох, розуміння того, що тільки разом вони складають сутнісну цілісність. Так, відповідно до принципу методологічного плюралізму пропонується теза про те, що сутність політики як суспільного явища полягає не в самому тільки протиборстві за здобуття панівної позиції, державної влади, а ще й у здійсненні всезагальних завдань – збереження функціональної цілісності, стабільності й порядку в суспільстві. Ідеологія методологічного плюралізму означає ще й визнання того, що жодна з теоретичних конструкцій, методологічних схем, концептуальних шкіл не може вичерпно описати й пояснити явища політики; цілісне уявлення про них може скласти лише сукупність, множина визначень і підходів [16, с. 4].

Оскільки проблема нашого дослідження стосується політичної культури, то домінуючим методологічним підходом є *політико-культурний*, який включає такі аспекти: гуманістична орієнтованість аналізу проблеми; співставлення різних типів політичної культури, яке дозволяє визначити

вплив різних чинників на формування основних елементів цього феномену; виокремлення базових політико-культурних структур та поєднання їх між собою, зокрема політичного досвіду, політичної свідомості, політичної діяльності, ціннісно-нормативної основи, регіональної свідомості, регіональної ідентичності, що розкривають важливі характеристики політико-культурної трансформації західноукраїнських земель в 1930 – 1950-ті рр.; виявлення політико-культурних феноменів, що суперечать базовим (ментальним) її основам і включення їх у загальну модель політичної культури окресленого регіону. Останнє забезпечує осмислення трансформації політико-культурної сфери як суперечливого, але збалансованого процесу, під час якого виникають та вирішуються проблеми адаптації людини чи групи (у нашому дослідженні регіону) до певних умов життєдіяльності. Використання політико-культурного підходу дозволяє інтегрувати інші (психологічний, аксіологічний, історичний, соціологічний, антропологічний тощо) та збагачує наукове пізнання предмету дослідження.

Політико-культурний підхід сам по собі є комплексним, таким, що ґрунтується на органічному поєднанні емпіричного і теоретичного, мікро- і макрорівнів дослідження, інтегрує в своїх рамках елементи соціологічних, антропокультурологічних, соціально-психологічних інтерпретацій складних політичних феноменів. Для розуміння діалектики політико-культурних процесів важливими є поняття антикультура та контркультура. Перше відображає світоглядні, поведінкові та інституційні зразки, що суперечать принципам гуманізму та прогресу, руйнують особистість, її моральну сферу, підривають питання суверенітету. До такого інструментарію вдавалася радянська влада, виключаючи самостійність, критичність мислення людини, захист її прав та обмеження свободи, культивуючи формулу активної несвободи у поведінці. В цьому контексті слушною видається думка Л. Губерського, В. Андрущенка, М. Михальченка про складність відокремлення культури від антикультури, коли істина відкривається не відразу, не водночас і не повністю [263, с. 26].

Поняття контркультури позначає цінності та настанови, які, з одного боку, протистоять фундаментальним принципам, що домінують у цій культурі, а з іншого – не суперечать гуманістично-моральним ідеалам, надають їм інше, новаторське, авангардне трактування.

Важливою є пізнавальна роль *антропологічного підходу*, який трактує культуру як інституційно заданий спосіб задоволення потреб людини і людських спільнот. Використання цього методу дозволяє визначити розуміння і базового концепту політичної науки – політики (ціннісно-нейтральне; ціннісно-орієнтоване чи цинічне).

Евристичний потенціал для дослідження предмету має *аксіологічний підхід*, що акцентує увагу на цінностях, ціннісних орієнтаціях та установах як важливих складових політичної культури. За своєю структурою цінності розподіляються на цінності-цілі, цінності-засоби, цінності-умови, аналіз яких дозволяє визначити основний принцип консолідації групи чи суспільства. Важливим також є вивчення ціннісних орієнтацій людини щодо місця і ролі в суспільстві, що засвідчує пріоритетний спосіб соціального існування. Для тоталітарної політичної культури домінуючим є культивування та абсолютизація принципу колективізму.

У дисертації істотне місце займає *системний підхід*. Змістом системного підходу є теоретичні уявлення про цілісність об'єктивного світу, співвідношення цілого і частин, взаємодію системи із середовищем, загальні закономірності функціонування і розвитку систем, про структурованість кожного системного об'єкта, активний характер діяльності суб'єктів соціально-політичних систем. На цій основі встановлюються системні зв'язки між елементами, які виражають властиві об'єкту якості єдності й цілісності. Складність застосування цього підходу до політичної культури пояснюється тим, що вона, хоч і відповідає цілісності, проте не може існувати автономно від і окремо від свого носія, його потреб та інтересів.

Системний підхід виступає істотним моментом діалектичного методу пізнання. Він дає змогу глибше пізнати суть політичних явищ, повніше

розкрити і усвідомити роль та функції компонентів системи. Важливого методологічного значення набувають характеристики системи як органічної сукупності елементів, а не їх простої суми. Усвідомлення інтегральних зв'язків у системах взаємозалежностей її компонентів сприяє розумінню тенденцій політичного розвитку, динамізму політичних процесів, націлює на виділення основної ланки в нескінченному ланцюзі політичних явищ. Означений підхід у нашому дослідженні відіграє особливу роль, якщо враховувати дію, зіткнення і протиборство інтересів протилежних соціальних сил, коли здається, що в його учасників немає нічого спільного. Системний підхід дає змогу розкрити основу, системну якість, завдяки яким усю суперечливу різноманітність політичних сил, можна зрозуміти як єдине ціле. Особливо важливо це для осмислення політики і політичного життя, складної політичної системи, якій властиві певні загальні системні якості, що ілюструє період Другої світової війни та перші повоєнні роки, коли в новоутворених західних областях Радянської України було насаджено кардинально нову політичну систему.

Значущим є *соціологічний підхід*, що обґрунтовує політичну культуру як форму історичної та соціальної пам'яті, механізм трансляції соціально-політичного досвіду, процес політичної соціалізації членів спільноти.

Методологічно обґрунтованим, на наш погляд, є використання *психологічного підходу*, який розкриває зміст несвідомого в різних його сутнісних формах – політичній психології, характері, архетипах, міфологізації, соціальних і політичних утопіях тоталітарної політичної культури. Положення цього підходу дозволяють осмислити приховані компоненти тоталітарної політичної культури, а також зрозуміти мотивацію, політичні орієнтації та ідеали, які зовнішньо відображаються в моделі політичної поведінки «тоталітарної» особистості.

Політичні відносини реалізуються і втілюються в конкретній політичній діяльності людей. Тому вивчення політичного життя в динаміці (в рамках *біхевіористичного підходу*) дає змогу з'ясувати цілі, способи, засоби,

результати і якості основних елементів політичної діяльності. Діяльнісний підхід орієнтує не тільки на вивчення змісту політичних процесів, а й на особистісні, соціально-психологічні, моральні компоненти політичного буття.

Важливе методологічне значення має *історичний підхід*, який дозволяє визначити історичні умови формування політичної культури західноукраїнських земель на певному етапі розвитку цього регіону. Різновидами історичного підходу є *еволюційно-історичний* (дозволяє визначити етапи розвитку політичної культури, простежити історичні тенденції змін, передбачити виникнення нових культурних форм) та *культурно-історичний* (І. Кресіна), що дозволяє виокремити процеси поширення ідеологій, релігійних вчень, наукових знань, проаналізувати зв'язок культури, у тому числі й політичної, народу з іншими типами культур, їх вплив і спрямування.

Розуміння того, що політична культура та її елементи формуються в процесі спілкування та взаємодії мотивує використання *комунікативного підходу* дослідження предмету. Цей підхід дозволяє визначити найбільш типові й ефективні зразки комунікації за умов тоталітарного політичного режиму, визначити потужний вплив пропаганди та маніпулятивних прийомів, а також відсутність важливого елементу комунікації – зворотного зв'язку між комунікатором (владою) та адресатом (людиною, групою, суспільством), що унеможлиблює врахування інтересів останнього при виробленні та прийнятті політичних рішень.

Етнополітологічний підхід, базуючись на гуманістичних і цивілізаційних принципах, зорієнтовує на вивчення стереотипів радянського мислення та марксистсько-ленінської теорії, переосмислення етнополітичних процесів західноукраїнського регіону та сприяє пошуку вирішення етнополітичних проблем, які відображаються в політичній культурі.

Осмислюючи модель тоталітарної політичної культури, її трансформаційні зміни вагомого значення набуває *синергетичний підхід*,

який спрямовує на виокремлення її нелінійності та самоорганізаційності як системи. Розвиток політичної культури відбувається за рахунок внутрішніх сил і протиріч. Відповідно до синергетичного підходу політична культура є спонтанно-свідомо сформованим феноменом. Спонтанне розкривається у сформованих загальнолюдських, морально-етичних цінностях, принципах і нормах, що визначають правила поведінки. Свідомо сформовані – це ті цінності та установки, що обумовлюються політичною кон'юнктурою. В тоталітарному суспільстві домінують останні, коли право, традиції, мораль підпорядковані «високій» меті, заради якої влада закликає жертвувати всім і силоміць змушує людей досягати цієї мети. В межах синергетичного підходу пояснюється й існування іншодумства, незгодних з режимом та жорстка боротьба з цим явищем.

Важливим засобом у методологічному арсеналі дослідження є *діалектичне розуміння* політичних явищ. Політичні явища розглядаються в єдності і боротьбі протилежностей, у постійному розвитку та оновленні, у співвідношенні реформ і революцій. Істотне значення має методологічне дослідження суперечностей у політичному житті як джерела й рушійної сили політичних процесів. Через взаємодію суперечливих політичних факторів реалізуються закони політичного життя. При цьому важливо враховувати, що йому властиві різні суперечності: між суб'єктами політичного життя, класами, націями, соціальними групами, особами. Це найбільш істотні суперечності [16, с. 5]. Вони визначають характер і спрямованість політичних процесів, структуру політичної системи, організацію та функціонування політичної влади. Значний вплив на конкретні форми, процеси політичного життя мають суперечності між різними елементами політичної системи, її інституційною і нормативною підсистемами, між політичною практикою і політичними нормами, політичними інститутами і політичною культурою та свідомістю. Розмежування основних і похідних суперечностей сприяє з'ясуванню тенденцій політичного розвитку та процесів, з яких воно

складається. Досліджуючи політичні суперечності, конфлікти, важливо виявляти їх джерело, структуру, спрямованість, шляхи розв'язання.

У вивченні політичних процесів застосовуються такі основні методологічні принципи: об'єктивність та історизм, взаємозв'язок теоретичного і емпіричного. *Принцип об'єктивності* означає вивчення об'єктивних закономірностей, якими визначаються процеси політичного розвитку. Кожне явище розглядається як багатогранне й суперечливе. При цьому визначається вся система факторів позитивних і негативних. Об'єктивність політичних знань передбачає, що процес їх здобуття відповідає реальній дійсності, незалежним від людини законам пізнання. Об'єктивність наукових висновків базується на доказовості наукових фактів. *Принцип історизму* передбачає розгляд фактів і політичних явищ у конкретно-історичній обстановці, у взаємозв'язку та взаємозумовленості, з урахуванням розстановки та політичної орієнтації соціальних, національних груп, верств, громадських організацій.

Істотне значення в методології дослідження має проблема взаємозв'язку теоретичного і емпіричного. Політична практика тісно пов'язана з політичною наукою, бо є джерелом політичного пізнання, його рушійною силою і критерієм істинності наукових положень. Вона надає науці фактичний матеріал, який підлягає теоретичному узагальненню. Політична діяльність зумовлюється не тільки волею, інтуїцією, нагромадженим досвідом, а й широким науковим осмисленням проблем політичного буття.

Предмет дослідження спрямовує на використання низки методів, які розкривають природу, сутність, особливості та трансформаційні зміни політичної культури західноукраїнських земель 1930 – 1950-х років. Зокрема, обґрунтованим є використання *семіотичного методу*, в межах якого політична культура постає у трьох видах смислів: знаннях (результат пізнання); цінностях (надання оцінки явищам і процесам) і регуляторах (нормативна система, що регулює поведінку, вчинки). *Порівняльний аналіз*

виявляється в процесі насадження сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні, Північній Буковині та Закарпатській Україні загалом та ідеологічному диктаті, формуванні відповідного типу масової свідомості зокрема.

До *спеціальних методів*, які були використані в дослідженні, належить група методів, що ґрунтуються на різних варіантах дослідження структури, функцій політичних політичної культури, тоталітарного політичного режиму, а саме методи психології, соціології, історії, соціальної психології. Об'єктом цих досліджень виступали функціонування політичних інститутів, дії політичних суб'єктів, динаміка громадської думки, стиль діяльності учасників політичних процесів, ефективність політичних рішень, рівень політичної свідомості й культури різних груп населення Західної України, Північної Буковини та Закарпатської України окресленого періоду в процесі включення у загальносоюзний політико-культурний простір. При цьому використовуються аналіз статистичних даних, змісту політичних рішень, усні методи.

Використання вказаної сукупності методів було спрямоване на виявлення: закономірностей, що виражали зв'язки, взаємодію привнесеної Червоною армією політичної системи з іншими сферами громадського життя Західної України, Північної Буковини та Закарпатської України кінця 1930-х – початку 1950-х рр.; закономірностей, що виражають істотні та стійкі зв'язки і відношення у взаємодії структурних елементів радянської політичної системи в західноукраїнському регіоні, що особливо виявилось у використанні інструментів політичного насилля та ідеологічного диктату партійної номенклатури правлячого політичного класу на політичну свідомість, політичну культуру, поведінку, як окремої особистості, так і цілих соціальних, етнічних, конфесійних спільнот, які раніше визначали колорит політичної сфери західноукраїнського регіону; закономірностей, що визначали окремі аспекти політичного життя західних областей УРСР у вказаний період, як то характер політичної участі в процесах т.зв.

народовладдя, ступінь політичної активності в заходах нової влади, мотиви політичної лояльності до сталінського тоталітарного режиму тощо.

Висновки до першого розділу

Концепт тоталітаризму в західній політології складався непросто. Про це побічно свідчить той факт, що на його становлення було потрібно майже чверть століття (1930-і – середина 1950-х рр.), а логічне завершення концепція тоталітаризму знайшла в працях К. Фрідріха, який виходив в своїх побудовах з двох основних постулатів: а) нацизм і комунізм схожі в своїх базових характеристиках; і б) тоталітарне суспільство і держава не мають історичних аналогів і є, таким чином, абсолютно унікальними. Поява «синдрому з 6 пунктів» стала віхою в освоєнні проблематики тоталітаризму. Проте базова модель тоталітаризму виявилася занадто статичною і абсолютно непристосованою до виконання прогностичних функцій. Для ранніх теоретиків тоталітаризму не виникало питання, чи можливе абсолютне панування централізованої партії, контроль і примусова нівеляція суспільних сил, мобілізація мас на утопічні цілі. Це були факти, продемонстровані успіхом фашистів, націонал-соціалістів і більшовиків, які потрібно було пояснити за допомогою теорії. Навіть крах італійського фашизму і німецького націонал-соціалізму не виявив внутрішніх кордонів і можливостей еволюції цих систем. Вони були пригнічені зовнішньою силою. Основні засади базового концепту тоталітаризму, таким чином, виявилися застосовні в основному до етапу консолідації режиму й стали нефункціональними, нездібними описати реальні політичні, а тим більше соціокультурні процеси на етапі його розкладання.

Проте необхідно відзначити, що концепція тоталітаризму спочатку будувалася на принципах «сенсифікуючої» (у термінології Дж. Тернера), дескриптивної теорії. Прагнення встигнути за змінами в СРСР, починаючи з кінця 1950-х рр., призводить до розвитку двоєдиного процесу. З іншого боку, одночасне досить широке поширення отримує концептуалізація

особливостей функціонування і еволюції тоталітарних систем з використанням методів з арсеналів ряду більш загальних наукових теорій і з суміжних дисциплін.

Спроби створення задовільної описової конструкції здійснювалися, зокрема, на базі психоаналітичних (Е. Фромм, Е.Еріксон і ін.) методів, із застосуванням методик вивчення «авторитарного» типу особи (польові дослідження Т. Адорно, Е. Шилза, лабораторні дослідження С. Мільграма, С. Еша), на основі політико-культурних (Г. Алмонд, А. Браун, С. Уайт і ін.) досліджень, організаційних теорій (Т. Рігбі), окремих положень теорії модернізації (Р. Аманн, А. Грегор, Дж. Каутські, Р. Левенталь, Р. Такер, А. Улам). Пізніше особливої популярності набули некорпоративістські інтерпретації феномену тоталітаризму, більш того, з'явилися його конкурентні (аплікація окремих положень теорії груп до опису феномену тоталітаризму була запропонована Р. Скіллінгом) і навіть плюралістичні (концепція «інституційного плюралізму» Дж. Хьюга) тлумачення. Проте, не дивлячись на різноманітність концептуалізації і теоретичних побудов феномен тоталітаризму залишався «невловимим», що закономірно зумовлювало скептичне відношення все більшого числа дослідників до концепції в цілому.

Аналітичне теоретизування відносно проблематики тоталітаризму видається немислимим без врахування характеру історичної еволюції тоталітарних систем. Підкреслимо – не здібності до мімікрії, про що немало написано, в т. ч. у вітчизняній літературі, а саме еволюційного потенціалу, в міру розкриття якого значною мірою міняються вага і значення окремих складових системи, відбуваються певні зміни характеру політичного режиму. Основою для теоретичного синтезу здатні виступити підходи, позначені вище як політико-культурний і модернізаційний.

Теоретико-методологічна база дослідження базується на використанні й уточненні сучасного термінологічно-понятійного апарату (політична культура, політична свідомість, менталітет, політична діяльність, регіон,

регіональна свідомість, регіональна політична культура, регіональна ідентичність) та застосуванні широкого кола підходів, принципів і методів наукового пізнання, які в комплексі дають можливість вирішити поставлені завдання. Аналіз джерельної бази засвідчує, що вона є достатньо репрезентативною й дозволяє комплексно дослідити особливості політико-культурної трансформації західних областей України кінця 1930-х – початку 1950-х рр. під впливом утвердження ідеології радянського тоталітаризму. Обґрунтовано евристичність та інтегрованість використання політико-культурного, антропологічного, аксіологічного, системного, психологічного, історичного, соціологічного, біхевіористичного, комунікативного підходів для осмислення політико-культурних особливостей та відмінностей мешканців Західної України, Північної Буковини та Закарпатської України в 1930 – 1950-ті рр. Залучення низки дослідницьких (загальнофілософських, загальнонаукових та спеціальних) методів забезпечує комплексну та міждисциплінарну основу для вивчення й аналізу досліджуваної проблеми, висвітлення її багатоаспектності. Так, проблемне поле дослідження істотно розширюється за рахунок абсорбування теоретичних підходів вивчення феномену тоталітаризму. Це надало можливості не лише співвіднести формальні й неформальні компоненти тоталітарної політичної системи, вплив стійких ціннісних уявлень, політичних символів, установок і орієнтацій на особистість і групи, але й зорієнтувало на окреслення векторів змін політичної культури представників західноукраїнських земель до і після встановлення тоталітарної диктатури.

РОЗДІЛ 2

ВИТОКИ ТА УТВЕРДЖЕННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

2.1. Ідеологізація суспільного життя як основа утвердження тоталітарного режиму в Радянській Україні

Для тоталітарного політичного режиму ідеологія є основою функціонування всіх сфер суспільства, яка в цілому визначає сенс життя як пересічного громадянина, так і суспільства, держави. Крім того, політична ідеологія створює ґрунт, визначає зміст та виробляє шляхи формування політичної культури людини, груп, суспільства. Тому варто детальніше проаналізувати цей феномен.

Ідеологія є одним з тих понять, який вже протягом тривалого часу, незважаючи на своє начебто досить ретельне вивчення, не тільки не випадає з поля зору наукового інтересу, але залишається предметом гострих наукових дискусій і суперечливих соціальних оцінок, зумовлюючи тим самим потребу в подальшому, більш поглибленому її вивченні. Таке дослідження передбачає, з одного боку, систематизацію й об'єктивацію накопиченого фактичного теоретичного та емпіричного матеріалу, присвяченого проблемі вивчення ідеології, а з другого – врахування специфічної сукупності факторів, що визначають сутність і характер спрямованості ідеологічних процесів в суспільстві, а саме – конкретно-історичних умов суспільного розвитку, особливостей трансформації старих та формування нових соціальних систем, співвідношення традиційного і новаційного в змісті духовно-культурних процесів, провідних тенденцій у світоглядних та ціннісно-орієнтаційних зрушеннях різноманітних носіїв суспільної свідомості тощо [446, с. 3].

На рівні соціуму ідеологія постає як широкий набір символічних форм (тобто не тільки ідей, але й образів, дій і навіть речей). На рівні індивідів – не

тільки у вигляді більш чи менш усвідомлених переконань, але й інтерпретативних кодів, які засвоюються в процесі соціалізації і найчастіше не піддаються рефлексії [299, с. 27].

Відповідно до представлених міркувань, носієм (суб'єктом) політичної ідеології можуть виступати різні суб'єкти – соціальні групи, класи, окремі особи, які входять до складу цих груп і класів, носії політичної й державної влади, усе політично-організоване суспільство в цілому, які так чи інакше беруть участь у практичній реалізації теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на політичну дійсність, що сприймаються ними як правильні й потрібні під час виконання державних справ, здійснення політики. При цьому об'єкт такої ідеології – це якісно-визначена сфера практичної діяльності, на яку спрямована активність вищевказаних суб'єктів: політична практика у всій її багатоманітності [258, с. 236].

Складність ідеології пов'язана з охопленням нею загальних меж між ідеальною і нормативною думкою та між політичною теорією і практикою. Крім цього, для вивчення «ідеологій» потрібно займатися аналізом складових політичної думки, цікавитись ідеями, доктринами та теоріями, які були наповнені різними ідеологічними традиціями [222, с. 14-15].

Політична ідеологія – більш стійкий компонент політичної свідомості. Як правило, вона раціоналізує зміст політичної психології і визначає головну тенденцію практичної діяльності держави, партії. Форми вияву політичної ідеології – політичні ідеї, політичні концепції, соціально-політичні ідеали, політичні гасла, політичні погляди. В політичній ідеології виділяють три рівні:

1) теоретико-концептуальний рівень – формуються головні положення, які розкривають інтереси й ідеали провідної соціальної верстви, нації, держави;

2) програмно-політичний – розробляються програми, маніфести, гасла, що складають ідейно-політичну основу для прийняття політичних рішень, орієнтування та стимулювання політичної поведінки мас;

3) актуалізований – визначається ступенем засвоєння громадянами цілей та принципів ідеології і характером їх втілення у різних формах політичної участі [64, с. 180].

Політична ідеологія як соціально-філософська категорія, позначає систематизоване, теоретично обґрунтоване духовне відбиття об'єктивної реальності, сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу політичну дійсність і самого себе, державного устрою, системи державної влади, напрямку розвитку держави, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань.

Процес формування та розвитку ідеології відбувається в реальному історичному процесі. Кожне суспільство здатне формувати окремі ідеологеми та ідейні принципи, котрі й становлять певні ідеологічні системи [410, с. 17]. Марксизм, нацизм, фашизм, український і польський націоналізм знаходячись у протиборстві один з одним, втягнули у вир збройного протистояння мільйонні маси українства, не залишаючи жодного шансу зберегти нейтралітет, залишитися поза грою. Відголоски тієї пори й досі, час від часу, збурюють українське суспільство. Тому важливо зрозуміти, який зміст ми вкладаємо в поняття «ідеологічну боротьба» і чому вона стала неминучою [494, с. 46].

Як зауважує знаний дослідник В. Воловик, ідеологія не може бути зведена до ілюзорної свідомості. Однак її не можна ототожнювати з суспільною свідомістю. Вона постає у якості одного з структурних елементів свідомості, її особливого типу, а саме – практичної свідомості. Сутність ідеології полягає у тому, що у ній реалізується механізм переводу результатів мисленнєвої, теоретичної діяльності у практику [60, с. 8-9].

Позначене розуміння сутності політичної ідеології дає можливість на підставі визначальних характеристик ідеології та політичної свідомості визначити й істотні її риси. По-перше, як ідеологічний феномен загалом, а також політична свідомість, політична ідеологія має ідеальний характер. По-друге, вона (політична ідеологія) має похідний від політичного буття,

політичної діяльності й практики характер [444]. По-третє, політична ідеологія віддзеркалює об'єктивну політичну реальність, практичну діяльність у сфері політики в систематизованій, теоретично обґрунтованій формі. По-четверте, дана сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів формується історично, на відповідному етапі розвитку суспільства. По-п'яте, політологічне ідеологічне явище має аксіологічний, ціннісний характер, оскільки теоретично обґрунтовані ідеї та погляди, що його складають, сприймаються суб'єктом у якості правильних, потрібних і необхідних у політиці при вирішенні певних практичних завдань. По-шосте, політична ідеологія має відносно самостійний характер, що проявляється, насамперед, у активному впливі на оточуючу політичну дійсність, практику [258, с. 235].

Значення ідеології розкривається через низку її функцій: пізнавальна – є системою знань про навколишню політичну дійсність; оцінювальна – сприяє орієнтації у політичному житті, оцінці політичних подій; регулятивна – дає орієнтири щодо участі у політичному житті; інтегруюча – сприяє об'єднанню соціальних груп суспільства на базі спільних цінностей, ідей, настанов; прогностична – створює основу для передбачення змісту та характеру розвитку політичного процесу; нормативна – створює загальноприйнятний образ майбутнього [64, с. 180-181].

Ідеологія формує ідеологічне мислення людини, тобто мислення, що переробляє інформацію через призму сприйнятої нею ідеології. Ідеологічне мислення виконує дві основні функції: когнітивну та оціночну. Перша допомагає сприймати та розуміти інформацію (у цьому випадку – політичну інформацію), друга – надати їй оцінку.

В ідеології як певній сукупності знакових систем, ідей, образів, знаків, що формуються і розвиваються за власними законами, у загальному плані науковцями виокремлюються чотири основні аспекти її функціонування – світоглядний, нормативний, легітимний та ідентичності [237, с. 442].

Ідеологія обґрунтовує політичні дії та пояснює зміст політики в цілому. Для її переведення на мову дій потрібно сформулювати стратегічні цілі суб'єктів дії в часі та просторі. Систематизовану сукупність таких цілей називають «політичною доктриною». Реалізація доктрини в даній соціально-політичній ситуації вимагає формулювання цілей тактичного характеру, сукупність яких називають «політичною програмою» [251, с. 215].

Ідеологія – це мисленнева конструкція, що базується на концепції існування ціннісно-сислового розриву чи фундаментальної відмінності між «наявною реальністю» (певним мисленневим конструктом, що уявляється людиною чи групою людей як певна недосконала форма буття, накладена на буття як таке) та «ідеальною реальністю» (певним мисленневим конструктом, що уявляється людиною чи групою людей як досконала, зразково-нормативна форма буття) та необхідності його/її подолання на користь «ідеальної реальності» [155, с. 18].

В інтерпретації західних дослідників (В. Гуріан і його послідовники) тоталітаризм набувати рис майже досконалої «ідеократії» – панування якоїсь абстрактної універсальної ідеї над усіма сторонами життя суспільства [540, с. 196-197]. Тоталітарна ідеологія виступає секуляризованою, нетрансцендентною формою релігії. Така «деіфікація» системи влади обумовлює недостатність простої лояльності громадян щодо режиму і явну змістовну неадекватність термінів «підпорядкування», «конформізм» під час опису реалій тоталітаризму. Проблема якраз і полягає в тому, що тоталітарному режиму притаманно мало проявів зовнішньої лояльності. Він вимагає масового ентузіазму, «нескаламученої» віри в ідеологічні постулати, які звеличуються до рангу незаперечних догматів [551, с. 12].

У радянському науковому просторі, якому було властиве специфічне розуміння ідеологічної проблематики, обумовлене панівною версією марксизму, ідеологія тлумачилася не суто негативно – розрізнялися її спотворені (буржуазна) та «правильні» (наукова, себто комуністична) форми [247, с. 7-8]

Тоталітарна ідеологія є основним засобом маніпулювання і мобілізації мас, виступає в ролі квазірелігійного кредо. При цьому головною метою тоталітарної ідеології є «не трансформація зовнішнього світу або революційне перетворення суспільства, але, перш за все, зміна самої людини» [520, с. 156]. Подібного гатунку ідеологія, що базується на приматі універсальної мети історичного розвитку, вимагає наявності в суспільстві настільки ж абсолютного соціально-політичного корелята, верховного арбітра з усіх питань буття в особі вождя тоталітарного руху. Таким чином, особлива роль харизматичного лідера в тоталітарній політичній системі, та й сама харизма вождя, виявлялися вирішальним чином ідеологічно обумовленими. Більше того, терор в тоталітарній системі набував під впливом ідеології суто інструментального характеру. Він ставав фактором, що визначав повну ізоляцію індивіда в системі. Страх, неможливість відновлення старих або створення нових соціальних зв'язків увічнюють атомізований стан суспільства і підтримують тим самим життєздатність головної опори тоталітарного режиму – тоталітарного руху.

Роль і місце ідеології в процесі становлення і функціонування тоталітарних режимів до цього дня залишається одним з найскладніших питань. На сьогодні існує вже близько сотні різноманітних дефініцій ідеології – від мінімалістських, що розглядають її «як систему колективно підтримуваних нормативних ідей, переконань і вірувань, котрі відстоюють певну модель соціальних відносин і соціального порядку і націлених на виправдання особливої моделі поведінки, яку її прихильники намагаються встановити і / або підтримати» [566, с. 38], до екзотичних постструктуралістських, котрі тлумачать її як своєрідну конвенційну систему та специфічну політичну мову, яка адекватно відображає структури дискурсу і дискурсивні практики тієї чи іншої політичної еліти і забезпечує політичну комунікацію [602, с. 730].

Одночасно чітко виявилось кілька концептуальних підходів до вирішення питання про взаємовідношення та взаємозалежність між сутністю

ідеології і матеріальним контекстом її побутування, ідеологією і реальними соціально-економічними та соціально-політичними процесами, які мають місце в тому чи іншому суспільстві. Найбільш адекватним є визнання взаємодії і взаємовпливу ідеології та соціально-економічної та соціально-політичної реальності. При цьому мається на увазі, що виникнення тих чи інших ідеологій як систем уявлень і програмних установок багато в чому обумовлено загальним соціокультурним, економічним і політичним контекстом конкретної епохи, хоча в подальшому кожна з них здатна надати формуючого впливу на зміст цього контексту. В цьому розумінні сама можливість виникнення тоталітарних ідеологій була пов'язана і обумовлена довготривалими факторами, але їх конкретна сутність залежала від певної кількості змінних величин і їх структурної конфігурації [573, с. 178-179]. Серед них і поширення «антикапіталістичної ментальності», і особливості національної культури, і рівень розвитку продуктивних сил, і становище країни в системі світових господарських відносин тощо.

Ідеологія відіграє особливу роль в становленні тоталітарного режиму. Навколо неї на принципах централізму, ієрархізму, жорсткої субординації і дисципліни формується ядро партії-руху. Ідеологія забезпечує легітимацію, істотно розширює масову базу режиму, сповнює сенсом і змістом діяльність партії з трансформації суспільства [565, с. 505]. Як відомо, величезну роль в соціальному та політичному житті відіграє суб'єктивне уявлення мас про власне становище, свою роль в історії, мету і сенс існування. Тоталітарна ідеологія давала відповіді на всі виникаючі з цього приводу питання.

За словами С. Кириленка, і в комуністичній Росії, і в нацистській Німеччині відбувалася потужна ідеологічна обробка населення. Відмінності ж історії існування німецького нацизму та російського комунізму були зумовлені не наявністю якоїсь різниці в політико-ідеологічних доктринах цих систем, а лише історичними обставинами [221, с. 19].

Найбільш серйозною проблемою після приходу до влади залишається для тоталітарного режиму масова індоктринація основних ідеологічних

постулатів, і не просто ослаблення критичних здібностей, а буквально створення нової «одновимірної» людини, яка сприймає світ крізь призму нової абсолютної істини. Перебудова людської свідомості, яка супроводжувала поширення цієї культури, виступала одночасно важливою умовою контролю над масою населення з боку партійного клану охоронців чистоти абсолютної істини [597, с. 277]. Правда, на цьому шляху виникали чималі труднощі. Як зазначав в 1931 р Й. Сталін, «серед селян є чимало людей похилого віку, обтяжених старим вантажем, обтяжених звичками і спогадами про старе життя..., і нездатних до такої радикальної трансформації своєї свідомості. Однак молодь була вільна від старого вантажу і легше засвоювала ленінські заповіді» [605, с. 228]. Зрештою, результат вартував витрачених зусиль з індоктринації в маси тоталітарного світогляду.

«Чимало радянських людей бачили ми за кордоном..., майже ні в кого не помічаємо туги за свободою, радості дихати нею. Більшість навіть болісно відчуває свободу західного світу як безлад, хаос, анархію. Їх неприємно дивує хаос думок на шпальтах преси: хіба істина не одна? Їх шокує свобода робітників, страйки, легкий темп праці» [611, с. 89]. Такі приклади демонструють глибоку трансформацію ментальності і деформацію людської особистості. Панування єдиної універсальної ідеології, таким чином, виконувало не просто функцію легітимації існуючого режиму, але й відіграло системоутворюючу роль. Тим часом тематика розвитку добре вписувалася в тоталітарну логіку протистояння. Як зазначав у своїй промові Й. Сталін: «Ми відстали від передових країн на 50-100 років. Ми повинні пробігти цю відстань в 10 років. Або ми зробимо це, або нас змінуть» [406, с. 121] (як не згадати тут гітлерівське «або ворог пройде нашими трупами, або ми його»). Наївний утилітаризм партійних програм (обіцянки безкоштовного користування громадським транспортом, безкоштовного житла і комунальних послуг, поступового переходу до безкоштовного громадського харчування і т.п.) і виступів високих партійних керівників (з неодмінними деклараціями про збільшення громадських фондів споживання,

неухильне зростання доходів населення і т.д.) з'явився пізніше і став проявом ідеологічної кризи і ознакою занепаду тоталітарного режиму, далекого від реальних життєвих інтересів конкретної людини.

Відмінною особливістю комуністичної ідеології виступала лише її більш чітко виражена футуристична орієнтація і загальний соціальний оптимізм. Всі основні принципи функціонування тоталітарної політичної організації виявляються ідеологічно обумовленими. Навіть фізичний і психологічний терор, який виступає однією з основних характеристик радянського режиму сталінської епохи, виявляється в цьому світі цілком функціональним. Він сприяє інституалізації почуття неспокою і невпевненості, сприяє увічненню незримих бар'єрів недовіри і страху між окремими індивідами і тим самим – підтримці атомізованого стану соціального середовища, зворотною стороною якого є штучна масовізація [559, с. 121-122].

Слабким місцем комуністичної доктрини виявилось саме те, що раніше становило її силу: закономірність прискореного розвитку продуктивних сил за нового соціалістичного ладу, майже автоматичне відповідно до доктринальних положень покращення життя людей, якщо вони жодним чином не підтверджувалися на практиці, викликали скептичне ставлення до пафосу комуністичної ідеології в цілому [524, с. 251]. Криза спадкування, викриття культу особи Й. Сталіна, часткове відкриття суспільства по відношенню до інформації з-за кордону – всі ці обставини вели до подальшої ерозії ідеологічних установок і постулатів. Розвиток цього процесу пішов двома основними напрямками – релятивізації ідеологічних уявлень і повного відчуження від ідеології.

Комуністичній ідеології була притаманна особлива роль в процесі становлення радянського режиму. Навколо неї формувалася партія «нового типу», яка стала ядром політичної системи СРСР, і, виходячи з її основних постулатів, буквально структурувалася соціальна і політична реальність. Сміслову основу комуністичної ідеології складали уявлення про відкриття

іманентних законів розвитку суспільства. Пізнання цих законів дозволяло формулювати абсолютну, але при цьому досягну мета всього соціально-політичного розвитку людства. Історія отримувала завершену інтерпретацію без національних сентиментів, історично сформованих традицій або проявів відмінної від марксизму (буржуазної) національної культури [534, с. 9]. Звідси необхідність інсталювати, в т. ч. за допомогою масової пропаганди, принципово інші ціннісні установки, моральні стандарти і соціальні норми, здатні, в свою чергу, структурувати контури нової соціальної реальності і створити т. зв. нову людину, захоплену пафосом технічного будівництва і соціального конструктивізму [606, с. 50]. Таким чином, ідеологія в радянському суспільстві здійснювала не тільки інтегративну, але й трансформуючу функції, тобто вона не просто інтегрувала існуюче співтовариство, а й створювала ціннісні, орієнтаційні, і навіть інституціональні, передумови для його трансформації.

В результаті вплив ідеології на всі сфери життя суспільства став колосальним і всебічним. Вона визначала характер панівних моральних і правових норм (класова мораль і революційна законність). Саме ідеологія лежала в основі своєрідного етосу загального служіння вищій меті (побудові комуністичного суспільства). Причому служіння ставало справою не тільки мас населення, а й самого тоталітарного лідера. Держава, політика – все розглядалося лише як засіб досягнення цієї мети. Крім цього, системоутворюючого значення ідеології, що визначає саму можливість виникнення і функціонування системи, вона виконувала і ряд організаційних функцій, перш за все, створювала необхідний для існування режиму орієнтаційний і мобілізаційний потенціал. Власне, в цьому не було нічого унікального з точки зору типології тоталітарних систем.

Як свідчили дослідження комуністичних і фашистських систем, тоталітарна революція неодмінно супроводжувалася безперервними і енергійними спробами зміни і перетворення звичного способу життя і мислення величезних мас населення. Особливо очевидно це у випадку з

комуністичним рухом, озброєним ретельно розробленою ідеологією, яка містить плани нового суспільного устрою. До прикладу, комуністична ідеологія безсумнівно здійснила істотний вплив на культурну підсистему радянського суспільства. Ряд авторів навіть знаходить можливим вести мову про виникнення своєрідної «монотилістичної» тоталітарної культури, відмітними рисами якої виступали принципи цілісності, ієрархізму і цілеспрямованості [44; 69, с. 20; 113; 299, с. 8-31; 499, с. 14-30].

Панування комуністичної ідеології посилювало особливості вітчизняної політичної культури як «підданської» (за термінологією Г. Алмонда). До числа її основних характеристик відносяться пасивну політичну поведінку, виняткову орієнтацію на панівні цінності за дуже слабкого їх осмислення і т.д. Особливості тоталітарної культури досить органічно наклалися на традиційну матрицю російських політико-культурних орієнтації і установок. Авторитарні елементи вітчизняної політичної культури, її очевидна етатистська складова добре корелювали з ієрархізмом, централізмом, нетерпимістю до опонентів і командним стилем управління. Орієнтація на панівні цінності і значущість релігійного аспекту російської політичної культури легко поєднувалися з секуляризованою формою ідеї приречення, запропонованою комуністичною ідеологією. Синдром обложеної фортеці виявився цілком спорідненим до ксенофобії по відношенню до зовнішнього світу, а комуністичний месіанізм зайняв місце віри у винятковість православного царства. В жодному випадку не новим для російської ментальності було і заперечення традицій, скидання колишніх і звеличення нових кумирів і т.д. Однак, не можна не відзначити, що комунізм привніс у вітчизняну політичну культуру й абсолютно нові, раніше невідомі їй особливості. До них належали, насамперед, неймовірний міфологізм політичної свідомості, ідеологічно інспірований редукаціонізм у сприйнятті дійсності, універсалізм і глобальність мислення, а також ідея загальної уніфікації [541, с. 95-96].

Отже, можемо стверджувати, що попри істотні відмінності в ціннісно-орієнтаційних засадах тоталітарних політичних режимів 1930 – 1950-х рр. для тоталітарної ідеології загалом характерною була низка спільних принципових світоглядних аспектів, котрі визначали ірраціональні за природою, насильницькі за механізмами втілення та утопічні за проекцією на майбутнє інструменти насадження недемократичних політичних режимів у відповідному політико-культурному просторі.

Радянська модель тоталітаризму сталінських часів може бути описана в термінах класичної концепції тоталітаризму як майже досконала ідеократія. Становлення цього майже ідеально-типового ідеократичного режиму виступало підсумком досить тривалої трансформації суспільства, переорганізації його на комуністичних засадах. У зарубіжній політичній думці цей процес, що охоплює період до закінчення колективізації сільського господарства, отримав назву «другої тоталітарної революції», або «революції згори» [535]. Підсумком такої революції виявилось не просто становлення нового політичного режиму або зміна соціального ладу, а формування нового типу взаємовідносин різних сфер людської діяльності, що характеризується домінуванням політики над сферою духовної культури, суспільством і економікою, безпрецедентним пануванням політичного над індивідуально-особистісним началом. Видимим проявом домінування політичної сфери над усіма іншими сферами життя соціуму є при тоталітаризмі тотальність ідеології.

Однією з істотних рис радянської моделі тоталітаризму стало прагнення до елімінації будь-яких відносно автономних соціальних і референтних груп. Тоталітарний режим взагалі прагне до ліквідації будь-яких групових утворень, оскільки вони потенційно обмежують панування партії/держави, окреслюють межу її влади над суспільством. Немає потреби доводити, що одержавлення (а через одержавлення – повне підпорядкування диктату партії) всіх суспільних структур і розпорошення (а часом просто фізичне знищення) значущих референтних груп було активно розпочато в

ленінський період історії СРСР і знайшло логічне завершення в сталінську епоху.

Жорстко прив'язуються до партійно-державної машини громадські організації і послідовно ліквідуються залишки їх автономії. Руйнуються традиційні інститути та цінності. Одночасно робляться активні нападки на церкву і відбувається не просто витіснення її на периферію суспільних інтересів – церква береться під повний державний контроль. У 1930-і рр. послідовно розхитуються підвалини національних культур. Таким чином, суспільство не просто поглинається державою, а остання, в свою чергу, партією, воно буквально розпадається на атоми, становить масу абсолютно неструктурованих в соціальному і досить ефективно індоктринованих в політичному відношенні (отже, істотним чином пересоціалізованих, перепрограмованих з точки зору орієнтації і установок, сприйняття значущих символів) індивідів [550, с. 24]. Ліквідуючи ті чи інші референтні групи і руйнуючи усталену систему соціальної стратифікації, радянська модель тоталітаризму тяжіла одночасно до послідовної ієрархізації соціального простору, що добре узгоджувалося з ідеєю впорядкування соціуму, закладеній в комуністичній ідеології. Маргіналізація мас і одночасно активне включення їх в процеси індустріалізації та урбанізації стали відмітною ознакою сталінської епохи.

Стосовно радянського суспільства сталінської пори напрошується одна аналогія. В західній політології існує поняття *movement regime*, яке характеризує тип режиму, що спирається на той чи інший масовий політичний рух. Так ось, радянське суспільство 1930-х рр., поглинене партією/державою, мабуть, на повній підставі можна було б назвати *movement society*, або навіть *party society*, тобто суспільством, яке створюється і структурується навколо тоталітарного руху, в центрі якого знаходиться партія [582, с. 43]. Подібний характер соціальної організації радянського суспільства тієї епохи повною мірою відповідав ідеологічній

установці на монолітну єдність, тотальне злиття вождя, партії і мас населення.

Парадоксальність характеристики тієї чи іншої системи як тоталітарної полягає в необхідності певних роз'яснень з приводу ступеня її тоталітарності. Жоден самий упереджений прихильник концепції тоталітаризму, мабуть, не стане стверджувати, що навіть СРСР за Й. Сталіна був абсолютно, ідеально типово тоталітарним [561, с. 12]. Справді, незважаючи на ту колосальну шкоду, якої завдав суспільству режим, важко позбутися думки, що «тотальне» єднання все-таки залишалось далеко не повним. Висловлюються різні оцінки ступеня тоталітарності сталінського режиму. Йдеться про 90 % або 95 % [562, с. 25], проте математична калькуляція в даному випадку позбавлена будь-якого сенсу. Однак символічне значення полягає в тому, що домагання тоталітаризму на повне перевлаштування за власними лекалами людини і суспільства виявляються необґрунтованими, або, точніше, не до кінця здійсненими. За всієї піддатливості вимогам тоталітарного режиму та індоктринованості стосовно постулатів комуністичної ідеології суспільство і людина виявляються не повністю «перепрограмованими» [557, с. 298]. В будь-якій найбільш закритій системі залишається місце для певного запасу або залишку духовності. Цей запас духовного в людині пробиває в ідеологічно детермінованій тоталітарній системі помітний культурний пролом. Причому перші ознаки появи цього пролому виникають саме тоді, коли комуністичний режим в СРСР переживав період свого розквіту.

Історія країни дійсно не раз переписувалася відповідно до коливань «генеральної лінії». Однак, сприяючи комуністичній індоктринації мас населення, подібна практика не могла перешкодити збереженню майже генетичної історичної та культурної пам'яті народів, залученню їх до висот світової культури, доступ до яких неможливо було повністю перекрити навіть в період розгулу репресій. Більше того, саме репресії проти церкви змусили, наприклад, багатьох інтелігентів (здебільшого атеїстів і нігілістів) переглянути ставлення до релігії. Переслідування релігії і звуження рамок

побутування національної культури призвели до зростання популярності національної церкви, особливо в середовищі працівників інтелектуальної праці (це стосується й української уніатської церкви). Таке свідоме «воцерковлення» стало симптомом не тільки певного релігійного ренесансу, скільки внутрішньої, духовної опозиції режиму [629, с. 61]. Репресії, зазвичай, зменшували число відкритих прихильників релігії, але слабкою мірою впливали на рівень релігійності широких мас населення.

Неминуче досить амбівалентним виявлялося ставлення комуністів до національної культурної спадщини. Безжально пригнічуючи будь-які паростки, будь-які проблиски незалежного мислення в рамках тих чи інших культур, цілеспрямовано знищуючи інтелектуальні складові національної спадщини (отримали ярлик «буржуазної культури» і перебували у підвідомчості не міністерства культури, а потрапили до сфери компетенції НКВС/КДБ), комуністичний режим терпів, а в окремі періоди часу і охоче підтримував елементи фольклоризму, «народності» і т.п. проявів розквіту «соціалістичних націй» [545, с. 38-39].

Всі вищенаведені розлами – культурні, релігійні, етнічні – не дали можливості тоталітарній системі остаточно замкнутися на собі й відіграли значну роль в процесі її руйнування. У процесі розпаду радянської моделі ці пробоїни в корпусі тоталітаризму неминуче розширювалися. Головними чинниками, що призвели систему до краху, були фактори, які вироблялися в її власних межах. Подальші деформації радянської тоталітарної системи та її розпад пов'язані з цілим комплексом причин. Визначальне місце серед них належить зникненню фігури вождя, процесам релятивізації ідеології і відчуження від неї мас населення, формуванню особливої соціальної страти радянської номенклатури, а також завершенню пов'язаної з процесами індустріалізації та урбанізації соціальної трансформації радянського суспільства, поступового перетворення його на репрезентативний приклад індустріального суспільства і суспільства споживання. Причому вирішальне значення мало взаємне стимулювання вищезазначених факторів, що лягли в

основу розпаду специфічно тоталітарного світосприйняття та ідеологічно інспірованої тоталітарної єдності вождя, партії і мас населення. Загалом, можна підсумувати, що в 1953 р. розпочався процес поступової трансформації радянського режиму з тоталітарного в однопартійний авторитарний.

Смерть тоталітарного лідера, статус і рольові функції якого за своєю значущістю можна прирівняти хіба що до ролі пророка або живого бога, означає серйозне випробування для будь-якої тоталітарної системи. Вона, позбавляється одного зі своїх основних інститутів. Тоталітарний вождь виступає еталоном етики служіння, бо, за П. Бурдье, «легітимне лицемірство тільки тому і виявляється успішним, що узурпатор – не розважливий цинік, який свідомо обманює народ, а людина, яка щиро сприймає себе за щось інше, ніж він є насправді» [581, с. 99]. Вождь є уособленням системи, верховним арбітром з усіх значущих ідеологічних, політичних і соціально-економічних питань. Його авторитет, підкріплений могутністю репресивного апарату, залишається абсолютно незаперечним. Головна небезпека «кризи спадкування» з точки зору консервації основних системних характеристик радянського ладу, як показує досвід, полягає не у відкритій боротьбі «діадохів» за тоталітарну спадщину, а в тому, що будь-яка з фігур, претендуючих на вакантне місце лідера, як правило, не володіє достатнім рівнем харизматичності. Більше того, будь-хто з наступників «великого вождя і вчителя» неминуче виглядає в очах населення пігмеєм на тлі свого попередника, сприймається партійною елітою лише як *primus inter pares* («перший серед рівних») [542, с. 227].

Вирішальне значення для розвитку даного процесу мало становлення в 1930-і рр. типу людини, яку за сукупністю характеристик можна назвати *Homo totalitaricus* – «людиною тоталітарною». Вона сумлінно засвоїла основні постулати марксистської ідеології, цілком поділяла прагнення до побудови світлого комуністичного майбутнього, була гранично невибагливою, як в повсякденному житті, так і в питаннях духовної їжі. Її

стихийний робітничо-селянський матеріалізм, офіційно затаврований як прояв «дрібнобуржуазності», проте добре вживався з тією версією марксистської діалектики, що втовкмачувалася в його голову на численних уроках політграмоти, мітингах і зборах [563, с. 285]. Закритість системи щодо зовнішнього світу залишала її в щасливому невіданні про рівень життя її «класових братів» в країнах Заходу. Авторитет вождів в середовищі репресій і істерії з пошуками «ворогів народу» не піддавався сумніву (в усякому разі, вголос). Важко сказати, скільки ще знущань над собою і над здоровим глуздом вона змогла б стерпіти, борючись за побудову досконалого і завершеного суспільства. Але в цей момент система вимушено відкрилася зовнішньому світу – вибухнула війна, яка відразу розвіяла всі ілюзії щодо компетентності керівництва і важкого становища світового пролетаріату.

Після підписання пакту Ріббентропа – Молотова, після відкритого заблокування кривавих вождів спорідненість нацизму та сталінізму стала очевидною. Саме тоді Американське філософське товариство визначило тоталітаризм як нову, досі невідому форму диктатури [20, с. 57].

Війна внутрішньо розкріпачила людей, допомогла їм повірити у власні сили і ще більше підкреслила недоречність повернення до репресивної практики в кінці 1940-х – початку 1950-х рр.

У тоталітарній державі можливості громадського впливу на державні функції є максимально обмеженими. Більше того, громадські за походженням і призначенням інституції не лише інтегруються в державний апарат, а й стають з часом невід'ємною його частиною, навіть вирішальними елементами. Саме так було в гітлерівській Німеччині, де НСДАП посіла домінуюче місце в довоєнному німецькому суспільстві. Своєю специфіку мала італійська модель суспільства, що базувалася на засадах корпоративізму. Ще рельєфніше ця тенденція виявилася в Радянському Союзі, де комуністична партія перетворилася на універсальний, абсолютний інструмент влади партійної еліти величезної країни. За зразком ВКП(б) будувалися й усі інші громадські об'єднання, які функціонували за схожим

алгоритмом. У результаті мав місце процес, у ході якого поступово атрофувалися або ж видозмінювалися деякі специфічні риси кожної з конкретних громадських організацій. У той самий час вони набували інших не властивих їм повноважень, стаючи ланками державного механізму, а ініціатива й самодіяльність населення спрямовувались у вигідне русло, пригнічувались і набували потворних форм «добровільно-примусової» обов'язковості [89, с. 1].

В СРСР законом життя стала трансформована імперська доктрина, в якій «самодержавство» перетворилося на партійну диктатуру, очолювану «вождем», «православ'я» – у догматичний марксизм більшовицького типу, а «народність» – у інтернаціоналізм, кінцевою метою якого теоретики нового ладу бачили зникнення націй і утворення єдиного «радянського народу». Звичайно, це був цивілізаційний катаклізм величезного масштабу. Український народ змушений був взяти участь у найграндіознішому соціальному експерименті в історії людства [96, с. 408].

Сталінізм розглядається, перш за все, як суспільна система тоталітарного типу, яка має свої особливості. Окрім рис, притаманних класичним моделям тоталітаризму, сталінський тоталітаризм взагалі і його втілення саме в Україні мали свої специфічні ознаки. До них українські дослідники відносять великодержавний шовінізм, геноцид проти українців, жорстоку колективізацію, які проявились передусім в штучних голодоморах, антиукраїнське спрямування репресій [448, с. 155].

Радянський тоталітаризм, що зароджувався як ідеократизована претензія на соціально справедливий суспільний лад, навіть у своїх політичних вибогах суттєво відрізнявся від революційно-марксистської теоретичної моделі. Вона, як і будь-яка соціальна утопія, могла бути здійснена лише за умови глибоких спотворень, котрі диктувались особливостями соціального середовища, логікою політичної боротьби, а також корисливими щодо влади інтересами правлячих комуністичних кіл, – влади водночас тотальної, функціональної і змістовної. Виходячи з цього,

В. Китаєв визначає монополію влади як головну суттєву рису радянської політичної системи. Структурне втілення монополії влади являло жорстку замкнену систему, в якій всі нитки мегарівня політичного керівництва проходили крізь правлячу групу і кожний рівень ієрархії правлячої групи ефективно контролював свій апарат, а також правлячі групи мезорівня владної піраміди [224, с. 14].

Імперативом теорії та практики державного будівництва в СРСР стала виключна, монопольна роль більшовицької партії в системі суспільних координат. Обґрунтована ідеологічно, вона з часом перетворилася на аксіому, дозволяючи партійному апарату поширити контроль на органи влади і недержавні структури [89, с. 31].

Радянська нормативна система утворилась в результаті прийняття (переважно, формального) суспільством тих норм, що надходили згори. В ній необхідним було відрізнити декларовані, але не працюючі норми, та офіційно не сформульовані, але реально діючі. Орієнтація на подвійну мораль, що глибоко вкоренилася в суспільстві, призводила до того, що радянські люди жили за подвійним стандартом: думали одне, а казали зовсім інше [266].

Моральний клімат у країні під впливом подвійних етичних стандартів Й. Сталіна і його прибічників визначався такими рисами, як загальна підозріливість, шпигуноманія, псевдоколективізм, страх перед партійно-радянським бюрократичним апаратом, рапортоманія, фальшивий оптимізм, напускна гіпертрофована глорифікація режиму, ескалація «культу вождя» та ін. Відхід від одвічних, прабатьківських цінностей нівечив суспільно-психологічні установки народу, спотворював уявлення людей про добро і зло, творив нову систему орієнтирів і якостей індивіда – «гвинтика» у всесильній державі [89, с. 32].

Вважається, що в радянському суспільстві неначе існувала негласна угода між державою й людністю: держава нам дає блага, а ми за це мовчимо й відмовляємося від участі в політиці [223, с. 11].

В. Китаєвим підкреслюється, що суттєва сторона утворення СРСР як тоталітарної держави полягала в тому, що верхівка мегарівня радянського тоталітаріату юридично включала до сфери свого безпосереднього впливу територію і населення раніше номінально самостійних республік, значно поширило її владні функції і політичні прагнення макросоціальної структурної експансії [224, с. 15].

Вивчення суспільних проявів стану «горизонтального тоталітаризму» і соціально-політичною ефекту «заступлення» владними угрупованнями радянського тоталітаріату сфер владних повноважень, вичленування суспільних ознак поширеної форми партії-держави і наслідків реалізації політичних принципів «соціалістичного будівництва» дозволило В. Китаєву зробити висновок про створення в СРСР усталеної форми тоталітарного суспільного ладу і набуття ним у передвоєнні роки завершених форм державно-монополістичного соціалізму [224, с. 15-16].

Формування взаємовідносин між політичним керівництвом і державним управлінням у радянській державі, за В. Токовенком, вирішальною мірою визначалося тим, що принципи державотворення базувалися багато в чому на запереченні історично напрацьованих принципів облаштування державного апарату [454, с. 77]. За таких умов, як слушно зауважує В. Токовенко, в стислі строки виник розгалужений апарат, який справив вплив на всі сторони і сфери суспільного життя. Інтенсивне одержавлення призвело до надзвичайно швидкого розбудування державного апарату [454, с. 80].

Маючи на меті здійснення тотального контролю над суспільством, тоталітарна партія створює цілу систему організацій, оскільки переважна частина її членів є пасивною [163, с. 33].

Восени 1923 р. секретаріат центрального комітету Російської комуністичної партії (більшовиків) направив усім народним комісарам (міністрам) СРСР і керівникам державних установ обіжник із переліком посад, на які призначали з партійного дозволу. Згодом цей список значно

розширили за рахунок усіх керівних посад всесоюзного, республіканського, обласного і районного масштабу. Відтоді термін «номенклатура» став самоназвою радянських управлінців – партійних, державних, господарських тощо [192, с. 255].

Номенклатура як контрольна група, яка є частиною класу або соціальною прошарку, має реальну політичну владу, володіє можливістю впливати всі без винятку функції дії даного суспільства. Її представники є носіями найбільш яскраво виражених політико-управлінських функцій і якостей [458, с. 88].

Домігшись цілковитого контролю над суспільством, правляча партія перетворилася з урядової на державну. Ті самі особи одночасно керували Комуністичною партією та Радянською державою. Критеріями добору номенклатури стали партійний квиток, робітниче і селянське походження, участь у боротьбі за радянську владу та за комуністичні ідеї. Морально-етичні риси, освітній та культурний рівень не мали дуже тривалий час жодного значення. Усі посадовці входили до штатної або виборної номенклатури, що поділялася на дві групи – основну (розподільчу) та облікову. Заміщення «виборних» посад відбувалося лише з санкції партійних органів. Зокрема, вибори до рад усіх рівнів не були ні прямими, ні рівними, ні таємними. Депутатський корпус формувався в кабінетах партійних функціонерів і був цілковито «ручним» [192, с. 256].

Ієрархічна єдиноначальність досить швидко в радянській практиці набула форми номенклатурного принципу державного управління, який став наріжним каменем організації політико-адміністративних відносин. Цей принцип, який прийнято було вважати за «геніальний винахід Молотова і Кагановича», було введено наприкінці 1923 р. Номенклатура – це перелік найбільш важливих посад, які затверджувалися партійним апаратом, починаючи з районної ланки і закінчуючи ЦК. При цьому кожний з ієрархічних рівнів партійної будови мав своє коло контрольованих ним посад, список яких то розширювався, то звужувався в різні періоди, але в

будь-якому разі він був достатнім для того, щоб через механізм номенклатурно-кадрових призначень контролювати всі сфери суспільного життя [454, с. 83-84].

За словами О. Федотової в 1939 – 1940 рр., коли остаточно склалася система партійно-державного керівництва країною, завершилося оформлення інститутів радянської цензури, коли за допомогою створеної політичної системи влада достатньо вдало контролювала духовну царину життя українського народу, застосовуючи форми і методи ідеологічного насилля [466, с. 18].

Л. Марценюк доходить до обґрунтованого висновку про суперечливий статус Радянської України в системі союзної держави. Реалізація засад «демократичного централізму» призвела наприкінці 1920-х рр. до перетворення УСРР на національний регіон (з певними автономними ознаками) унітарної держави [307, с. 16]. Верхівка Радянської України користувалася не окремими пільгами чи видами забезпечення, а цілісною системою переваг, що задовольняла практично всі потреби людини. Вона включала в себе грошові виплати (офіційну зарплату, додаткові виплати та персональні оклади), матеріальне утримання, виділення житла, надання транспорту та засобів зв'язку, соціально-побутове обслуговування (медицина, санаторії, бронювання місць до культурних закладів тощо). Окрему категорію складали юридичні привілеї. Норма про «подвійну відповідальність» комуністів вимагала для арешту керівника дозволу його партійного комітету (тобто ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б)). Тож судове переслідування загрожувало лише тим представникам еліти, що потрапляли в опалу до своїх патронів [501, с. 15].

Хоча за П. Сацьким, УСРР мала всі формальні ознаки української державності і навіть була визнаною суб'єктом міжнародного права, але вона не була членом Ліги Націй і тому не мала належного інструментарію для захисту в міжнародних інституціях прав українців за її межами. Відповідно УСРР і СРСР здійснювали захист національних прав українців за їх межами в

декларативній формі, надсилаючи відповідним державам та міжнародним інституціям ноти. Тобто захист був здебільшого декларативний і перетворився на засіб тиску на відповідні держави та дестабілізацію системи міжнародних відносин. На це звертає увагу в своєму листі до посла Польщі в СРСР С. Патека міністр закордонних справ Польщі А. Залесський 1927 р., вказуючи, що уряд УСРР існує для того, аби здійснювати звернення, які мають щодо Польщі провокативний характер, зокрема і щодо захисту національних прав українців у Польщі [402, с. 177-178].

Українська радянська культура, яку намагалися активно насаджувати загалом в нових західних областях визначалася негативними суспільно-політичними й культурно-мистецькими трансформаціями впродовж 1920 – 1930-х рр. в СРСР загалом й Радянській Україні, зокрема в напрямку до неухильної тоталітаризації всіх сфер життя, в тому числі, через деморалізацію культури, її заідеологізованість, уніфікацію культурного процесу тощо [92, с. 16].

Передувало тому те, що для управління українськими територіями в складі УСРР радянській владі необхідно було вибудувати відповідну політичну систему. Частиною такої політичної системи, яка почала вибудовуватися ще в роки формування радянської влади на українських землях часів громадянської війни, була політика українізації в УСРР, розпочата 1923 р.

Утворення СРСР викликало потребу змінити лінію національної політики. Більшовицька влада негайно започаткувала політику коренізації, український різновид її дістав назву «українізація». Головним змістом її було укорінення влади в україномовному середовищі, однак радянська кампанія коренізації не могла не зближуватися в певних вимірах з політикою українізації, яку здійснювали національні уряди. Спільним для обох типів українізації – національного і радянського – була дерусифікація. Українізація здійснювалася навіть за межами України – в місцях компактного проживання українців [11, с. 118].

Політика українізації, яка здійснювалася протягом 1920-х рр., відкрила перед мільйонами українців механізм спілкування між владою і громадянином однією мовою. Коли за часів Російської імперії через «мовний бар'єр» усталеного сприйняття української мови як мови простонароддя українці відчували себе в традиційній ролі прохачів благ у влади, в УСРР у період українізації відбувається злам цього стереотипу. Відкидається теорія двох культур, яка передбачала існування в Україні архаїчної української культури і передової пролетарської російської. В результаті українська як архаїчна має відмерти і поступитися існуванням російській. Через прихильність цій теорії було усунуто з посади голови РНК УСРР Х. Раковського та з посади Першого Секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга [402, с. 180].

Монопольне право на визначення параметрів пам'яті жорстко контролювалося правлячою партійною номенклатурою через відповідні інституційно-процедурні механізми, що, як хочемо наголосити, з юридичної точки зору суперечило «найдемократичнішим» Конституції СРСР 1936 р. та УРСР 1937 р., але було політичною реалією того часу, наслідки інтелектуального геноциду українців у вигляді цілеспрямованої руйнації культурно-історичної пам'яті нації відчуються й в наш час [164, с. 234].

Підвищити пролетарську свідомість, піднести самодіяльність широких трудящих мас народу без української мови, преси, радіо, кіно, книжки, школи, науки було неможливо. Тому радянська влада вирішила провести українізацію саме з цією метою – підвищити класову свідомість. Поширивши культуру всіма можливими засобами рідною мовою, дати народу його культуру його мовою, культуру, що має бути національною за мовою, соціалістичною за змістом [11, с. 119-120].

Радянська система суціль була спрямованою на виявлення соціально активних елементів, які могли б відігравати роль лідерів думки. Втім, мобілізація цих елементів відбувалася на класовій основі, відкидаючи і засуджуючи національний підхід. Так, після обрання Першим Секретарем

ЦК КП(б)У в 1925 р. Л. Кагановича процес українізації було значно прискорено. Однак вже в 1926 р. ним було зроблено заяву на Бюро ЦК КП(б)У, в якій він засуджував український націоналізм, звинувачуючи у його прояві В. Затонського, та російський великодержавний шовінізм, звинувачуючи у його проявах Г. Зинов'єва. А в резолюції ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації» у 1927 р. прямо вказувалося про необхідність протидії проявам російського шовінізму й українського націоналізму при зверненні уваги на тому, що ці прояви виникають у середовищі партійного активу. Тобто здійснювалася активна робота з націоналізації політичного процесу в УСРР [402, с. 180].

Українізацію підтримали не лише етнічні українці, але й представники інших національностей. На думку останніх, бути українцем означало ототожнювати себе з інтересами Радянської України, її господарством і культурою. Все це створювало умови переростання українською політичною нацією рамок української етнічної етнospільноти. Показовим є той факт, що такі представники «національного ухильництва», як М. Хвильовий (справжнє прізвище Фітільов) та М. Волобуєв, були етнічними росіянами. Перший закликав письменників спиратися у своїй творчості на національну духовну спадщину та орієнтуватися на європейські цінності, другий обґрунтовував необхідність розвитку економіки як цілісної системи України [188, с. 75].

В Україні ліквідація відносної національної незалежності й нищення набутків українізації була доручена П. Постишеву – одному із секретарів ЦК, члену секретаріату й оргбюро ЦК ВКП(б), який з січня 1933 р. отримав призначення сталінського намісника в Україні. П. Постишев провадив нещадну боротьбу з «носіями українського буржуазного націоналізму». В концтаборах опинилися визначні діячі української культури, багато представників нової генерації робітничо-селянського походження. Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав участь в українській революції 1917 – 1920 рр. [11, с. 123].

Особливе місце в історії того періоду займає листопадовий (1933 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦК КП(б)У (18-23 листопада). Заміна С. Косіора М. Хрущовим на посту першого секретаря ЦК КП(б)У в січні 1938 р., фактичний розгром ЦК КП(б)У і уряду республіки свідчили про новий рішучий наступ на Україну в розумінні її подальшого підпорядкування Москві [496, с. 76].

Політику «українізації» було використано більшовиками для розширення соціальної бази та зміцнення свого політичного режиму в Україні. Опинившись на початку 1920-х рр. у кризовому стані, комуністи були змушені скоригувати пріоритети в галузі національної політики: по-перше, відбулося падіння престижу інтернаціональних гасел і цінностей, пов'язане з переходом до НЕПу й лібералізацією суспільства; по-друге, прагнення зберегти під власним контролем підкорені раніше царизмом землі і народи, посилити залежність національних окраїн від центру, необхідність створення переважно національного за складом адміністративно-управлінського апарату промосковського характеру з метою розколотися національну єдність; по-третє, відбувалося зростання опозиційних настроїв в республіках як реакція на посилення централізаторських тенденцій, створення унітарного Радянського Союзу; по-четверте, послаблення тиску лівих сил в інших країнах світу, погіршення міжнародних відносин не на користь СРСР [188, с. 71].

В 1920 – 1930-ті рр. формування нової суспільно-політичної свідомості як необхідної умови функціонування тоталітарного режиму було можливим лише в разі відмови від традиційного світогляду більшості населення. Утвердження нового комуністичного способу мислення вимагало трансформації ментальності. Це відбувалося за допомогою широкого комплексу методів, засобів впливу та тиску, які поєднували в собі культурно-просвітницькі та суто насильницькі підходи. Під час їхньої реалізації тоталітарна система зазнала як значних досягнень, так і суттєвих прорахунків [323, с. 16-17].

Основною базою національного самовизначення українців залишалося селянське середовище, яке марксизмом визначалося як дрібнобуржуазний клас, а тому радянською владою було активно здійснено розселення на українських територіях. Цьому сприяли й активні заходи радянської влади з руйнування інституту традиційної сім'ї, коли на перше місце висувалася не приватна, а класова свідомість. Саме традиційна сім'я здатна забезпечувати національну ідентичність, передаючи її традиції від покоління до покоління. А «нова сім'я», що позбавлялася своєї ідентичності, не могла мати належного авторитету для майбутніх поколінь, і її авторитет заступали інституції класового представництва. Процес руйнування традиційної сім'ї в часи сталінщини було ілюстровано риторичними запитаннями в сімейному колі між рідними людьми: «Кого ти більше любиш? Мене чи товариша Сталіна?» [402, с. 182].

Можемо погодитися з М. Сорокою, що вагомою частиною української національної культури (як і будь-якої іншої) є політичний світ, що являє собою складну систему світоглядних, філософських ідей, принципів, норм, цінностей, яка постає системоутворюючою основою політичного буття суспільства, процесів соціальної консолідації й необхідною умовою єдності держави. Структура політичного світу, зміст фундаментальних онтологічних засад політичного буття визначають не лише й не стільки політичний устрій держави, форму державного правління, способи реалізації політичної влади, виникнення тих чи інших політичних ідей, політичних сил, програм, рухів чи партій, скільки світоглядні цінності та орієнтири духовного життя певного народу, фундаментальні вектори становлення та історичного самовизначення певної національної культури [426, с. 1].

В конкретно історичних обставинах 1920-х – 1930-х рр. в радянській державі у масову свідомість запроваджувалася певна мобілізуюча ідеологема про «вороже капіталістичне оточення», яка легітимізувала новий соціальний лад з його репресивним апаратом. «Вороги» стають одним з ключових чинників формування радянської ідентичності [74, с. 178].

Жорстокість й підозрілість формують основу специфічної особистісної ідентичності «справжнього партійця». Це стає стандартом для роботи з кадрами (включаючи і високоспеціалізовані, як наука), для соціальної селекції в управлінських структурах тощо. Так, для просування кар'єрними сходинками необхідним стає не професійна компетентність, а лояльність, точніше особиста відданість режиму. Ці принципи масово тиражувалися й впроваджувалися. Протягом 1920-х – 1930-х рр. були створені структури масової політичної соціалізації і виховання. Вони увібрали в себе всі рівні освітніх установ, політвідділи в усіх закладах, механізми контролю і репресій, чіткий ієрархічний порядок (номенклатура, господарсько-управлінські структури тощо), загальну організацію військової підготовки на всіх рівнях суспільства, яка забезпечувала різні форми мобілізації населення. Тільки в комплексі ця система могла створити абсолютно штучний простір, у якому постійно діяли «вороги», здебільшого міфічні, інколи справжні, як внутрішні, так і зовнішні [74, с. 179].

Спрямовувалася агітаційно-пропагандистська робота не лише на апарат партійно-державного управління, а й на залежні від влади групи населення з обмеженими соціальними, культурними та інтелектуальними ресурсами, які знаходилися в інформаційному вакуумі. Головну ж аудиторію пропаганди складали, передусім, ті соціальні групи, які характеризує швидка вертикальна мобільність, які були повністю зобов'язані владі, та які ідентифікували себе з соціальною системою («нова радянська людина»). В першу чергу, це швидкозростаюча категорія робітничої молоді, радянські спеціалісти тощо. Без соціального середовища риторика «ворога» не була б ефективною. Формувався образ «ворога» усіма засобами ідеологічної пропаганди, які робили акцент на класовому протистоянні СРСР та ворожого капіталістичного оточення. Найбільш ефективним для того періоду було використання, мабуть, самого доступного, розповсюдженого, популярного, авторитетного і масового пропагандистського засобу – суспільно-політичної преси [74, с. 179].

Тоталітарна система, утверджена в Радянському Союзі у 1930-х рр., накладала відбиток на всі сфери життя громадян. Політичні, економічні, соціокультурні відносини регулювалися писаними та неписаними нормами, які іноді деформували духовне, життя суспільства, партійна ідеологія зумовила зникнення плюралістичних засад існування соціуму, спотворення громадської думки та наявність амбівалентної політичної свідомості. Згідно з комуністичною ідеологією втручання держави в сферу приватного мало на меті вирівнювання не лише зовнішніх атрибутів життя (житло, одяг тощо), але й уніфікацію потреб і цінностей людей.

У період сталінізму в СРСР культура політичної участі знаходилась на досить низькому рівні, що сприяло формуванню типу «людини невдоволеної», яка не мала не тільки легітимної можливості для того, щоб висловити своє невдоволення, але й не мала умов, щоб його усвідомити. Електоральна участь, яка є однією з форм політичної активності, в СРСР завжди відрізнялася високим рівнем – у сталінські часи, згідно з документами, у виборах брали участь близько 99 % зареєстрованих виборців. Окрім цього, існувала разюча одностайність у підтримці кандидата, що було пов'язане з небажанням мати неприємності, та з формальним ставленням до виборів. Іншими формами політичної участі громадян, що активно стимулювалась, були робота у «громадських» організаціях (які не мали реальної змоги протистояти режимові та виконувати правозахисні функції), а також звернення до парткомітетів, державних установ, газет тощо. За наявності всього зазначеного, існування індивідуальної точки зору на владу і режим було фактично неможливим через політичну безальтернативність, а також страх бути покараним відповідними установами [266].

Період 1930-х рр. є ключовим історичним відрізком, у хронологічних межах якого сформувалися основні постулати радянського патріотизму, що з непринциповими варіативними змінами проіснували до розпаду Радянського Союзу. Це інтернаціоналізм та дружба народів СРСР, які сприяли появі нової

історичної спільноти – радянського народу. Визначена провідна роль російського народу, як «старшого серед рівних» [102, с. 18].

Сукупність елементів політичної системи в СРСР в 1930-ті – початку 1940-х рр., за Р. Гулою, існувала та розвивалась через відповідну організаційну модель групи протиріч, основними з яких були протиріччя між: догматичними обмеженнями пролетарського інтернаціоналізму та необхідними оперативними змінами політики патріотичного виховання у зв'язку з зовнішньополітичною обстановкою в світі; пропагандою основ російського патріотизму та спробою їх штучного обмеження класовим підходом; проголошеними ленінськими принципами колективного керівництва та зародженням і ідеологічним оформленням культу особи Й. Сталіна, проголошеними гуманістичними ідеалами соціалістичного суспільства та механізмом карально-терористичного знищення політичних противників «світлого майбутнього»; проголошенням рівності та братерства народностей СРСР й свідомим культивуванням особливої ролі російського народу в будівництві соціалістичного суспільства [102, с. 17-18].

Укладення 23 серпня 1939 р. пакту Молотова – Ріббентропа призвело до стрімкого зростання антигерманської та антифашистської пропаганди в країні. Це, поза сумнівом, привнесло певну дезорганізацію в масову свідомість і в діяльність пропагандистських структур. 14 червня 1941 р. в газетах «Правда» та «Известия» було опубліковано повідомлення ТАРС зі спростуванням чуток про загрозу війни між СРСР та Німеччиною [74, с. 180].

Один із авторів чергового договору з Німеччиною – «Німецько-радянського договору про дружбу та кордони між СРСР і Німеччиною» від 28 вересня 1939 р. – В. Молотов став одним із ідеологів зближення більшовицької та нацистської ідеології. В. Молотов, зокрема, стверджував: «Ідеологію гітлеризму, як і будь-яку іншу ідеологічну систему, можна визнавати чи заперечувати, це – справа політичних поглядів. Але кожна людина зрозуміє, що ідеологію не можна знищити силою, не можна покінчити з нею війною. Тому не тільки безглуздо, але й злочинно вести таку

війну, як війна за «знищення гітлеризму». Ця заява була зроблена після того, як ідеологія нацизму вже продемонструвала свою антигуманну, злочинну сутність в Іспанії та низці інших європейських країн. Тому відвертий факт не лише примирення, а й визнання її В. Молотовим, яскраво засвідчив ідеологічну тотожність сталінізму й нацизму [411, с. 482].

Політична та ідеологічна переорієнтація Й. Сталіна та його поплічників збивала радянських громадян з толку, деформувала класові установки в громадській та індивідуальній свідомості. Зокрема, твердження Й. Сталіна та В. Молотова про мирну політику Німеччини й агресивні наміри Великобританії та Франції, засвідчили їхню дипломатичну короткозорість й ідеологічну безпринципність. Диктатор, який без вагань послав багато тисяч людей на смерть, у табори за одну підозру в ідеологічній ненадійності, проявив дивовижну нерозбірливість у братанні з фашизмом. Знову вістря критики було спрямовано не на фашистів, а на соціал-демократів, як «пособників мілітаризму». Внаслідок хворобливої маніакальності, некомпетентності та політичного авантюризму Й. Сталіна, Радянський Союз на початку Другої світової війни потрапив у ситуацію, коли можливість належним чином організувати гідну відсіч агресору була вже втрачена. Вміло використавши дипломатичні підкилимні ігри, А. Гітлер зробив усе можливе, щоб якнайкраще підготуватися до нападу на СРСР. Україна ж у черговий раз стала заручницею зовнішньополітичних домовленостей та інтриг, зокрема – таємного зговору – між А. Гітлером і Й. Сталіним. Після страшної хвилі репресій та Голодомору 1932 – 1933 рр., влаштованих більшовицькою владою, український народ постав перед не менш жахливим випробуванням – нацистською окупацією. А результатом цього стали найбільші людські й матеріальні втрати України серед колишніх радянських республік [411, с. 481-482].

Використовувана режимом уніфікація сприяє збереженню прагнення громадян тоталітарної держави бути подібними до інших. Це досягається за рахунок насильницьких дій влади, коли в багатьох сферах уніфікованість дій

та висловлюваних думок (частота яких прямо впливає на формування відповідних переконань) є єдиним способом не лише уникнення покарань, але й отримання винагороди. Водночас уніфікованість відносин, поведінки, уявлень, прагнень дозволяє використовувати механізми психологічного маніпулювання у загальнодержавному масштабі та встановлювати тотальний контроль над суспільством [489, с. 38].

Наприклад, навчальні заклади в СРСР значною мірою були зняряддям індоктринації. Контроль над навчальними закладами дозволяв компартії піддавати ідеологічній обробці дітей з самого раннього віку. До наведеного слід додати, що система освіти за тоталітарних режимів була покликана виховувати підростаюче покоління в дусі беззаперечного послуху і жорсткої дисципліни. Як влучно зауважив англійський філософ Б. Рассел, диктатори розглядають авторитаризм в класі «як природну прелюдію до авторитаризму в державі» [392, с. 61]. К. Фрідріх і Зб. Бжезінський відзначали, що «тоталітаристи значну частину навчального процесу перетворили на вивчення їх ідеології ... В процесі еволюції диктатури ... відмінність між навчанням і пропагандою поступово стирається» [553, с. 148].

Крім системи освіти, існувала й система обов'язкової політичної освіти. Про розмах її діяльності свідчить хоча б той факт, що в кінці сталінської епохи один з днів тижня був обов'язковим днем політнавчання. «У цей день і школярі старших класів, і домогосподарки, і ветерани революції, і сивочолі академіки з шостої вечора до восьмої сідали за парти і розгортали свої конспекти» [549, с. 192]. В гуртках політичної освіти вивчалися роботи основоположників марксизму-ленінізму, праці Й. Сталіна та історія ВКП(б).

З повною уніфікацією культурного життя культура також перетворюється на інструмент політичної пропаганди. Для послідовників В. Леніна література була тільки одним з політичних засобів, інструментом впливу на свідомість і поведінку людей, і точно так само ставилися до літератури і мистецтва інші тоталітарні лідери. Тоталітарний режим прагне

(хоча йому далеко не завжди це вдається) перетворити творців культури на ілюстраторів і пропагандистів партійних директив. Література і мистецтво в СРСР «втілювали безпосередні директиви Й. Сталіна не тільки в господарських і політичних питаннях, а й у створенні «нової» сталінської людини» [518, с. 89]. Дійсно, при тоталітарному режимі культура широко використовується і як знаряддя виховання.

Найважливішим завданням нав'язаного діячам культури в середині 30-х рр. художнього методу «соціалістичного реалізму» оголошувалося комуністичне виховання мас. Для більшовицьких ідеологів були характерні наступні заяви: «завдання радянської літератури полягає в тому, щоб допомогти державі правильно виховати молодь», «наші драматурги і режисери покликані активно брати участь в справі виховання радянських людей» [624, с. 218]. Таким чином, мистецтво за тоталітарного режиму ставиться на службу пропагандистського механізму тоталітаризму. Втім, це стосується головним чином сталінської епохи. Органом, який керував всією системою пропаганди в СРСР – усною, друкованою, пропагандою за допомогою радіо, кінематографу, телебачення – був один з відділів апарату ЦК КПРС. Він називався спочатку Відділом агітації та пропаганди (Агітпроп), а в подальшому був поділений на численні сектори, які відповідали за партійну пропаганду, марксистсько-ленінську підготовку партійних кадрів, масову пропаганду, школи, газети і журнали, видавництва, мистецтво, культурно-освітні заклади тощо.

Як ідеологічний конструкт нова людина була важливим компонентом радянського революційного проекту, а також засобом самолегітимації існуючого режиму. Ця фігура здавалася привабливою не тільки для верхівки комуністичної партії, а й для тих, кого радянський режим ідентифікував як зразкових мешканців нового світу. Спонукальні мотиви до самотрансформації, які входили в поняття «нова людина», поділяли радянські громадяни різного віку і походження. Крім усього іншого, вони прагнули до набуття історичної самосвідомості, до роботи над собою, щоб не

залишатися осторонь від ходу історії [527, с. 21]. Цьому процесу була притаманна також і моральна винагорода, яка виражалася у впевненості в тому, що вони долучені до будівництва кращого майбутнього. В кінцевому рахунку, приймаючи зобов'язання переробити себе, люди набували відчуття спадкоємності своєї біографії і мети, які дуже багато означали в сучасній їм реальності руйнівних воєн і революцій [193, с. 426-427].

Поворот Й. Сталіна до втілення в реальність ідеї нового світу почався з повномасштабної атаки на всі залишки старого світу. відповідно, новій людині як позитивному ідеалу, який з'явився на початку 1930-х рр., передувала боротьба проти пережитків старої людини, що існували в кожній людині. Розв'язана режимом офіційна кампанія боротьби проти соціальних груп, так чи інакше пов'язаних зі старим світом, – куркулів, приватних ремісників, торговців, спекулянтів і «буржуазної» інтелігенції була стрімкою і масовою. Ця боротьба не обмежувалася знищенням відповідних соціально-економічних структур (сіл, торгових мереж, професійних асоціацій), в яких функціонували такі групи; влада вимагала, щоб усі, хто відноситься до цих соціальних груп, відмовилися від свого минулого, а також словом і ділом підтвердили свою відданість справі будівництва соціалізму [515, с. 122]. Саме в контексті даної кампанії люди, певним чином пов'язані зі старим порядком, починали боротися з ворогом всередині самих себе. Різке зростання числа зізнань і самопокаянь в цей період ознаменувало настання сталінської епохи й переддень утопії, коли всі громадяни, як і годилося, повинні були перебудуватися під вимоги нового світу, а кожна людина повинна була особисто продемонструвати перехід від старої до нової людини [608, с. 93].

Представники інтелігенції найбільш чітко сформулювали поступове руйнування всередині себе старої людини. Частково причиною цього була їхня постійна потреба в самовираженні, проте не менш важливим було те, що вони, на відміну від інших, менш освічених груп радянського суспільства, продовжували жити в своєму внутрішньому світі, сформованому

дореволюційною культурою. Щоб йти в ногу з часом, робітники і селяни також не відставали в боротьбі між старим і новим способом мислення і способом життя: при цьому вони нерідко пояснювали свої гріхи «старими» звичками, такими як пияцтво, лайка або ж ганебна поведінка щодо дружин, тобто з повномасштабним образом «старої людини», яка повинна була померти для того, щоб дати дорогу новій людині [193, с. 428]. Для інтелектуалів подібні звички являли собою втілення відсталості, вони вважали їх наслідком феодально-капіталістичного поневолення душі трудящої людини, доведення її до меж людського існування. Інтелектуал, перш ніж приєднатися до «бойової армії пролетаріату», повинен був «спалити більшу частину свого буржуазної родоводу», особливо «всі свої норовливі і примхливі звички» [616, с. 52].

Саме інтелігенція дозволяла собі емоції «старої людини» і в той же час активно брала участь у створенні нової людини. При цьому не буде перебільшенням акцентувати, що ретельно змальований образ нової людини найчастіше пропагувався людьми, походження яких видавалося вельми сумнівним, тими, кого називали «класовими попутниками», колишніми опозиціонерами сталінському режимові, або ж людьми, які тривалий час мешкали на капіталістичному Заході [522, с. 281].

Отже, впродовж 1920 – 1930-х рр. вагоме місце в утвердженні сталінського тоталітарного режиму в СРСР загалом та Радянській Україні особливо надавалося уніфікації політико-культурної сфери через використання всього арсеналу методів політичного насилля, ідеологічного диктату, соціального визиску для знищення специфічних рис політичної свідомості, поведінки, ментальності українського народу.

2.2. Ідеологічна амбівалентність політико-культурного життя на західноукраїнських землях

Оскільки кордон Польщі і Румунії проходив по кордону між Східною Галичиною і Північною Буковиною, то ці регіони становили у польсько-

румунському союзі стратегічну єдність. Відповідно між українським населенням УСРР і населенням територій, які перебували в складі Польщі, Румунії та Чехословаччини, було закладено цивілізаційний розкол [402, с. 174].

Українці Східної Галичини, Північної Буковини і Підкарпатської Русі отримали в питанні визначення власного громадянства свого роду «вибір без вибору». Відмова прийняти громадянство відповідної держави означала перехід у статус особи без громадянства і відсутність у Польщі, Чехословаччині чи Румунії можливості захищати свої національні права в рамках законодавства цих держав. Можливості мігрувати українці відповідних територій також не мали, будучи зав'язаними на них своїми господарствами. Відповідно, українці, прагнучи захищати свої національні права у відповідних державах, змушені були звертатися до їх урядів, які ставилися негативно до захисту національних прав українців [402, с. 177]. Українці як найчисленніша етнічна група знаходилася у стані «чужих» на своїй землі, що безумовно відобразилося на формуванні і розвитку політичної свідомості, політичної культури та поведінці цієї групи.

Варто зазначити, що відмінності представників в середині західноукраїнського регіону обумовлювалися етнічними, які, на думку І. Монолатія, зазвичай збігалися із соціальними проявами [321].

Окупація Польською державою західноукраїнських земель, за цілковитого сприяння держав Антанти, всупереч декларованим ними правам на національне самовизначення, об'єктивно заклала конфліктну модель її взаємин з переважаючим українським населенням. Розмежування західноукраїнських земель мало виправдати здійснення стосовно них різної політики, а саме – курсу на протиставлення та роз'єднання. По суті це було продовженням «федераціоністської політики» в українському питанні. Східна Галичина повинна була повністю деукраїнізуватися і назавжди відірватися від України, а Волинь стати центром тяжіння для українців із-за

Збруча з перспективами створення там пропольської держави в дусі Варшавського договору 1920 р. [79, с. 240].

Одночасно, розглядаючи Волинь як зручний плацдарм для розгортання соціалістичної революції в Польщі, радянське керівництво докладало значних зусиль для загострення й так складної суспільно-політичної ситуації, зокрема через підготовку різноманітних диверсійних груп та загонів з числа колишніх вояків армії УНР [315, с. 79]. Загалом, на початку 1920-х рр. на Волині активно діяли такі збройні формування як Українська національно-повстанська організація (УНПО), Українська революційно-повстанська організація (УРПО), Західноукраїнська народно-революційна організація (ЗУНРО), Українська червона повстанча армія (УЧПА), кадри для яких готувалися в диверсійно-шпигунських школах Державного політичного управління (ДПУ) в прикордонних містах Олевську, Козятині, Коростені, Славуті, Житомирі Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) [269, с. 55].

Польська держава вдавалася до активних заходів з міжнародно-правового закріплення анексії західноукраїнських земель. При цьому за міжнародними договорами 1919 – 1922 рр. Східна Галичина не входила до складу Польської держави, а остання була лише тимчасовим військовим окупантом. Окупація краю супроводжувалася дипломатичним схваленням і військовою підтримкою з боку країн Антанти. Зокрема, попри українські протести, фактичний бойкот українським населенням виборів 1922 р. та порушення прав представників меншин, які були обрані до польського сейму та сенату, 15 березня 1923 р. Рада Амбасадорів Антанти, посилаючись на ст. 87 Версальського та ст. 91 Сен-Жерменського договорів, визнала східні кордони Польщі, які встановив Ризький договір 1920 р.

Характерно, що уряд УСРР у своїй ноті протесту урядам Англії, Франції та Італії заявив: «Акт окупації польськими властями і військами Східної Галичини, де 3/4 населення складають українці, був в очах уряду України актом насильства, хоч би він був підтверджений конференцією

союзних послів. Це схвалення союзних держав аж ніяк не усуває того нечуваного факту, що після перемоги союзників, які оголосили себе прибічниками самовизначення націй, понад 4 мільйони українців, що користувалися при реакційно-клерикальній габсбурзькій монархії політичною, адміністративною і культурною автономією, були волею союзників поставлені в гірші політичні умови, ніж до війни» [15, с. 42].

Політика культурної інкорпорації Другої Речі Посполитої у Східних воєводствах була спрямована на колонізацію цього регіону. Польські політики, маючи амбіції на відновлення «до 1772 року» зіткнулись з новими умовами національного життя на її колишніх теренах. Можна виділити три регіони – Східну Галичину, де культурна інкорпорація найбільше гальмувала, Волинь та Полісся, де інкорпорація відбувалася успішніше, але з відчутними труднощами, та Холмщину та Підляшшя, які розглядалися як суто польські землі і тому стали територією форсованої інкорпорації [52, с. 16].

Отримавши 1923 р. Східну Галичину на чітко окреслених умовах надання населенню прав автономії, імперативну вимогу тодішнього міжнародного права, уряд міжвоєнної Польщі проігнорував [449, с. 7], що, на нашу думку, призвело до ескалації політико-культурних та ідеологічних антагонізмів, яким, зокрема, сприяли наступні обставини.

Хоча Конституція Речі Посполитої від 17 березня 1921 р. у ст. 109 гарантувала право на збереження своєї національності та вільне користування рідною мовою, але вже 21 травня того ж року волинський воєвода видав наказ про заборону вживання української мови в державних установах та навчальних закладах [269, с. 42].

Ухвалений сеймом 28 липня 1922 р. виборчий закон містив низку дискримінаційних норм. Так, якщо в східних, переважно українських, білоруських та литовських регіонах, один посольський мандат припадав на 86,9 тис. мешканців, то в польських західних регіонах – відповідно на 69,8 тис. осіб. Уводячи обмеження виборчих прав для «русинів», влада

намагалася забезпечити у новообраному сеймі достатню перевагу саме поляків. Пізніше такий поділ територій та громадян знайшов подальший розвиток у концепції т. зв. «Польщі А» та «Польщі Б». Це один із яскравих прикладів, який давав підстави всім тутешнім нацменшинам відчувати себе упослідженими, громадянами другого сорту та шукати шляхи боротьби. Наявність підлеглої, субординованої групи (етнічної/національної) меншини передбачає існування домінуючої групи – спільноти всередині суспільства, члени якої мають найбільшу владу, щоб діяти як опікуни й захисники пануючої системи цінностей та головні розподілювачі вигод у суспільстві [108, с. 69].

Згідно з т.зв. «уставами кресовими» 1924 р. польсько-українська двомовність у крайовій адміністрації була ліквідована [512, с. 37]. В подальшому було ухвалене рішення сейму щодо визнання офіційною мовою судочинства виключно польської [79, с. 241].

На відміну від часів Австро-Угорщини, в польський період Східна Галичина мала значно чисельніший прошарок управлінців українського походження, які усвідомлювали себе українцями. Крім того, за період існування ЗУНР сформувалися українські органи самоорганізації. Українська кооперація, яка ще за австрійських часів формувалася на національній основі, стала своєрідним економічним базисом для концентрації українського національного капіталу. Крім того, протистояння українців із поляками в австрійські часи відбувалося на локальному рівні, коли арбітром в українсько-польському протистоянні в Галичині виступала австрійська влада, постійно шукаючи компроміс. У польський період українці опинилися у стані протистояння безпосередньо з польською державною владою. Відповідно українсько-польське протистояння набуває додаткової гостроти і нових методів боротьби та форм її організації. Зважаючи на соціальні наслідки державотворчого процесу періоду ЗУНР, українське населення Східної Галичини добре організується навколо боротьби за свої національні права [402, с. 187].

Значні проблеми відчувалися в системі україномовної освіти. Як і в попереднє десятиліття, продовжувався процес ліквідації україномовних початкових шкіл та перетворення їх на двомовні (утраквістичні) та польськомовні. З новою силою продовжилася боротьба української громадськості за україномовну освіту, в якій активну участь брали «Рідна школа», «Просвіта», УНДО та інші громадські і політичні сили. Та, попри це, акції щодо збору звернень батьків за введення української мови навчання в школах завершувалися в 30-х роках ХХ ст. численними відмовами органів влади у задоволенні права на україномовне навчання [73, с. 13].

Значним ударом для українців стала ліквідація останніх українських приватних педагогічних навчальних закладів – учительських семінарій. Це означало, що існуюча система україномовної освіти ризикувала залишитися без кваліфікованих вчителів-українців. Доповнювалась така освітня політика влади посиленням тиску на українських педагогів. Якщо у 20-х роках ХХ ст. державна політика Польщі стосовно вчителів-українців зводилася до розпорошення їх у школах на етнічних польських землях, то в наступне десятиліття вона характеризувалася протидією у працевлаштуванні [73, с. 14].

Формування нової української національно-культурної спільноти в умовах державно відродженої Польщі ґрунтувалося насамперед на переосмисленні національно-визвольних традицій і на нових теоретичних моделях діяльності суспільних рухів.

Неприйняття польської окупації, заперечення рішення Ради послів Антанти, боротьба проти національного поневолення, за державну незалежність і соборність України сприяли об'єднанню національно-державницьких сил. У вкрай несприятливих умовах українські політичні партії змушені були шукати можливості для відстоювання національних інтересів. З метою усунення розбіжностей в українській політиці західноукраїнських земель і консолідації націоналістичних сил українські національні угруповання, а саме Українська народна трудова партія з її обома

групами, Українська партія національної роботи і Національна група Української парламентарної репрезентації зі своїми однодумцями з Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя об'єдналися в одну партію – Українське національно-демократичне об'єднання (далі – УНДО) [257, с. 88].

Започаткована УНДО консолідація національно-політичних сил сприяла подальшому розвитку визвольного руху. Це яскраво підтвердили і підсумки сеймових виборів у березні 1928 р. Саме завдяки цьому українські політичні партії здобули 46 мандатів у сеймі і 11 – у сенаті. За них проголосувало майже 70 % українців, а за УНДО – понад 25 % від загальної кількості тих, хто брав участь у виборах на території Західної України, і близько 50 % виборців-українців, що дало можливість здобути 23 мандати у сеймі і 9 – у сенаті. Українська радикальна партія одержала 8 місць у сенаті, а різні осередки Українського селянського робітничого об'єднання Сельроб – 13. Після повторних виборів на Волині українське представництво у законодавчому органі Польщі зросло до 50 послів і 14 сенаторів [421].

Можемо погодитися із характеристикою УНДО радше як народного руху, ніж партії в сучасному розумінні. Вона не мала зареєстрованих членів, за винятком Львова, де його члени платили членські внески. Це була загальнонаціональна течія. Під впливом УНДО перебували найчисленніші українські господарські, культурно-освітні та спортивні організації – Ревізійний союз українських кооперативів, Центросоюз, «Дністер», «Просвіта», «Сокіл», «Луг», «Рідна школа», Союз українок та найтиражніша галицька газета «Діло» [108, с. 115]. Це була центристська ліберальна партія, яка виросла на масовій базі західноукраїнського селянства і перебувала в легальній опозиції до уряду Речі Посполитої. Крім представників сільського населення, до УНДО входили юристи, вчителі, лікарі, журналісти, представники греко-католицького духовенства [257, с. 89].

Поза увагою не можна залишати ліві та лівоцентристські напрями українського політичного руху в Другій Речі Посполитій. Вліво від УНДО стояли два угруповання соціально-демократичного напрямку – Українська

соціалістично-радикальна та Українська соціал-демократична партії. Помітну роль в активізації українського політичного сегменту Західної України міжвоєнного періоду відіграла Українська радикальна партія (УРП). Хоча заходи щодо відновлення діяльності УРП розпочалися в листопаді 1920 р., її перший повоєнний з'їзд відбувся 1-3 квітня 1923 р. у Львові. В резолюції з'їзду зазначалося, що партія потребує спільного фронту всіх українських угруповань, які прагнуть до повної державної самостійності українського народу в боротьбі з національним, соціальним і культурним поневоленням. Пройшовши непростий шлях пошуку нових організаційних форм та ідеологічно-світоглядних засад, колись впливова в Галичині Українська радикальна партія після об'єднання з волинською групою есерів постала як Українська соціалістична радикальна партія (УСРП), що доволі швидко посіла впливове місце в українському політикумі Західної України. УСРП послідовно посідала та активно пропагувала свою антибільшовицьку та антирадянську позицію [108, с. 127-128]. У 1930 р. на чолі УСРП став адвокат І. Макух. На кінець 1934 р. партія об'єднувала в своїх рядах понад 20 тис. членів, а окрім цього мала розгалужену мережу молодіжних організацій «Каменярі», в яких налічувалося понад 10 тис. членів. Друкованими органами партії були газета «Громадський голос» і журнал «Живе слово» [288, с. 13].

З 1925 р. здійснювались заходи з відновлення УСДП, але тільки 8-9 грудня 1928 р. у Львові на основі соціал-демократичної групи «Вперед» відбувся з'їзд представників соціал-демократичних груп Львова, Перемишля, Станіславова, Дрогобича, Борислава та інших міст. Делегати одностайно підтримали відродження УСДП, яка в нових політичних умовах проголошувала своєю метою побудову об'єднаної Української соціалістичної республіки [108, с. 129].

У лютому 1919 р. у Станіславові було проголошено створення Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ). 11 серпня 1920 р. у Тернополі в період існування т. зв. Галицької радянської соціалістичної

республіки КПСГ перейменована на Комуністичну партію Галичини, у жовтні 1923 р. – на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ).

Справа від центру діяло декілька українських партій, які перебували на позиції лояльності до польської влади, мали консервативні програми у християнсько-демократичному варіанті. Найвпливовішими серед них були Український Католицький союз, заснований з ініціативи А. Шептицького, та Українська народна обнова на чолі з єпископом Г. Хомишним [288, с. 14].

М. Кучерепа та Я. Цецик, характеризуючи українські національні партії на Волині періоду Другої Речі Посполитої, відзначають, що діяльність найбільших з них Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) та Української соціалістично-радикальної партії (УСРП) великою мірою вплинула на політичну соціалізацію та формування політичного світогляду волинян, сприяла поширенню серед них української національно-державницької ідеології і, що особливо важливо, відігравали помітну роль у зближенні українців Галичини та Волині, які впродовж значного періоду розвивалися в різних геополітичних умовах. При цьому основними формами пропаганди української державницької ідеології було проведення зборів громадян, розповсюдження партійних видань, відзначення різноманітних дат, ушанування пам'яті видатних українських діячів минулого [269, с. 282-283].

У 1931 р. засновано Волинське українське об'єднання (ВУО), яке теж перебувало на лояльних позиціях щодо польської держави і проповідувало польсько-українське співжиття на Волині. ВУО очолювали колишні соратники Симона Петлюри Петро Певний, Сергій Тимошенко і Степан Скрипник (пізніше довголітній Патріарх Української автокефальної православної церкви Мстислав). Програма об'єднання наголошувала на необхідності розвитку української культури, освіти, шкільництва. Не відкидалася ідея наділення малоземельних селян землею, висувалися домагання українізації і відновлення соборності автокефальної православної церкви в Польщі. Хоча ВУО декларувало захист національних, релігійних, культурних, господарських прав українців Волині, проте не займало

принципової позиції з цих питань. У міжвоєнній Польщі втілити в життя ідею українсько-польської співпраці було неможливо. Причиною цього була антиукраїнська політика польських властей [288, с. 15].

Польську партійну систему як об'єднання взаємозалежних партій характеризувала наявність багатьох партій, організацій та ідейних течій. Так, 1926 р. зафіксовано 26 польських та 33 партії етнічних меншин, з них 31 досягла законодавчого представлення. В умовах відновленої Польщі, за словами Л. Алексієвець, політичні сили поляризувалися навколо правого сектору політикуму (табору націонал-демократичних сил) та лівої частини польського політичного простору (т.зв. незалежної лівиці) [3, с. 15-16].

Наступний переворот 1926 р. обмежив демократично-парламентські основи у розвитку Другої Речі Посполитої і започаткував період авторитарної влади, який в зарубіжній політичній думці називають традиційними диктатурами чи режимами особистої влади, а режим «санації» характеризують як плюралістичний авторитаризм. Він спричинив зміни у функціонуванні політичної системи, а не в моделі самого устрою Польщі. «Санаційне» правління відіграло суттєву роль у процесі боротьби за повну інтеграцію диференційованого перед переворотом суспільства, закінченні періоду чвар на тлі регіонального сепаратизму, спричиненні прискорення єдиного адміністративного поділу країни, впровадженні уніфікованих кодексів права, пожвавленні економічного життя країни [3, с. 20-21].

На переконання С. Бочарова, авторитарний режим у Другій Речі Посполитій показав приклад більш ефективної діяльності в порівнянні з демократичною системою правління та проіснував довше, ніж уряди системи парламентської демократії, що, є радше спробою механістичної оцінки діяльності у вимірі органів центральної й місцевої влади, залишаючи поза увагою весь спектр національно-політичних проблем, що визначали розвиток міжвоєнної Польщі як поліетнічної держави [37, с. 6].

Так, система державно-патріотичного виховання у міжвоєнній Польщі мала яскраве аксіологічне, ідеологічне та військово-політичне забарвлення

та, зокрема, категорія «виховання» розглядалася тодішніми керівниками польської освітньої галузі не через призму класично-педагогічного бачення, а як уособлення виховних ідей одноосібного лідера польської нації – Ю. Пілсудського [432, с. 16-17].

Неможливість цілковитої реалізації принципу національної держави, зміни у політичному керівництві Польщі після травневого перевороту 1926 р. спричинили модифікацію програмних засад польської національної політики. Наприкінці вересня 1926 р. відбулося спеціальне засідання уряду, присвячене проблемі національних меншин. Головний доповідач – міністр внутрішніх справ К. Млодзяновський – констатував, що політика асиміляції меншин не має жодних перспектив. Табір «санації» на чолі з Ю. Пілсудським пішов на заміну скомпрометованої ендецької політики примусової денационалізації українського населення федералістською (прометеїстською) програмою державної асиміляції [256, с. 320]. Основні принципи політики пілсудчиків щодо українського населення були викладені в програмі правління «справедливого» (обіцянка реформ), але суворого (гарантія репресій на випадок антиурядових виступів) режиму. На ділі правлячі кола обмежилися лише програмою втихомирення без реформ [108, с. 76].

Аналізуючи ідейні витoki українського націоналізму вказується, що останній не був радикально новою ідеологією і абсорбував у себе ідеологічні конструкції попередньої епохи, хоча фундатори українського націоналізму й заперечували формальний зв'язок з попереднім етапом розвитку українського націоналізму. Це заперечення проявилось в різкій критиці народницької, консервативної, демократичної доктрин, хоч при цьому ідеологія ОУН зазнавала їхнього впливу. Крім цього, ідеологія ОУН з'явилася як результат складної взаємодії і взаємопроникнення західноєвропейських ідеалістично-волюнтаристських концепцій та української політичної традиції. Український націоналізм виник і розвивався на тлі подібних західноєвропейських та світових процесів, при цьому

формуючи свою специфіку як інтегруючий та консолідуючий чинник у житті нації, який прагнув побудувати українську державність [464, с. 225].

Постанови Конгресу українських націоналістів (Відень, 28 січня – 3 лютого 1929 р.) стали першим системним варіантом викладу світоглядно-ідеологічних основ ОУН. Г. Касьянов вказує, що програмні документи ОУН були скоріше маніфестом, декларацією, аніж докладно продуманою стратегічною програмою. Деталізація і з'ясування програмно-ідеологічних питань відбувалося на сторінках націоналістичних видань. Процес ідеологічного «дозрівання» тривав аж до кінця 1930-х рр. на фоні справжнього тріумфу тоталітарних режимів і рухів у Європі, поступового погіршення українсько-польських відносин в Західній Україні і посилення тиску на українське суспільство, катастрофічних для українців подій у Радянській Україні [219, с. 7].

Розвиток українського визвольного руху опору слід розглядати з огляду на внутрішній конфлікт в ОУН. Міжфракційна боротьба особливо загострилася після вбивства в травні 1938 р. лідера організації Є. Коновальця. Саме в цей час стали виявлятися розходження між ветеранами-членами Проводу українських націоналістів (А. Мельник, Я. Барановський, Р. Сушко, М. Сціборський та ін.), які здебільшого перебували в еміграції, і молоддю – радикальними бойовиками, які очолювали підпільну боротьбу в західноукраїнських землях (С. Бандера, Я. Стецько, Р. Шухевич та ін.). В основі конфлікту лежали суттєві розходження в питаннях тактики боротьби [94, с. 115].

Наступний розкол ОУН на дві фракції – прибічників С. Бандери і прихильників А. Мельника не мав ідеологічного підґрунтя, а засвідчив боротьбу за лідерство між молодими «крайовиками» та старшим емігрантським Проводом ОУН. Програмні документи ОУН, ухвалені на Першому Великому Зборі ОУН у Римі (27 серпня 1939 р.), що стали ідеологічною основою «мельниківського» відламу та «бандерівському» Зборі ОУН у Кракові (квітень 1941 р.) не містили принципових ідеологічних

розбіжностей з тією відмінністю, що в ідеологічних документах, редактованих одним і очільників «мельниківців» М. Сціборським, вміщено розлогі історіософські узагальнення, а концепція «бандерівської» фракції були радше програмою практичних дій в умовах розгортання Другої світової війни. При цьому, як слушно наголошує Г. Касьянов, на кінець 1930-х рр. український радикальний націоналізм мав виразні риси тоталітарного, антидемократичного і антикомуністичного революційного руху, в основу якого було покладено культ дії, войовничий ідеалізм та волюнтаризм, примат національного над вселюдським. Націю було представлено як найорганізованішу, найприроднішу форму організації людства. Інтереси нації переважали над інтересами індивіда [219, с. 20].

О. Ленартович справедливо звертає увагу на специфіку поширення націоналістичної ідеології на Волині з огляду на географічні, соціально-економічні та політичні умови розвитку краю, що сприяли формуванню у волинян певних стереотипів поведінки і навіть ментальності, що відрізняло їх від решти українського етносу. Особливо відчутною ця різниця була порівняно з Галичиною, населення якої мало практичний досвід політичної і економічної самоорганізації, перебуваючи в складі конституційної Австро-Угорщини [278, с. 68].

Уже у 1930 р. для придушення зростаючого українського руху, зокрема саботажних акцій, ініційованих новою Організацією українських націоналістів (ОУН) за підтримки Німеччини, уряд Польщі залучив війська та поліцію до проведення пацифікації у т. зв. Східній Малопольщі, виправдовуючись необхідністю умиротворення цих теренів. Метою «пацифікації» було послаблення українських політичних сил і забезпечення максимальних успіхів урядовому таборі на наступних парламентських виборах. Цілком прогнозовано акцію «пацифікації» активно підтримали польські проурядові політичні сили [108, с. 80-81].

З початку 1930-х рр. польський уряд задекларував три основні принципи відносин з національними меншинами: політика індивідуалізації,

селективності і регіоналізації, сутність яких зводилася до проведення окремої політики стосовно кожної етнографічної групи українського населення Західної України [390, с. 284].

У 1928 р. Ю. Пілсудський призначив волинським воєводою свого сподвижника Г. Юзевського, який проголосив проведення, так званої волинської політики. Її головною метою проголошувалась якнайглибша інтеграція воєводства до складу Речі Посполитої на ґрунті українсько-польської співпраці. Новий воєвода розумів безперспективність відверто репресивної політики щодо українського руху і спробував надати йому пропольських тенденцій. При цьому він посилив «сокальський кордон», не допускав контактів галицької та волинської інтелігенції, його адміністрація переслідувала українські національні кооперативи, стримувала розвиток «Просвіти» аж до повного її закриття, відбувався розпуск політичних українських партій, натомість створювались пропольські [416, с. 21].

Іншою територією, де здійснювалася політика регіоналізації, стало Станіславське воєводство, де урядові кола розпочали т. зв. «галицьку програму», що полягала у проведенні політики регіоналізації щодо гуцулів і лемків.

Політика воєводи Г. Юзевського не знаходила підтримки серед частини польських діячів, як наприклад, після відставки з посади президента м. Луцька підполковник запасу М. Венжик переконував військового міністра в грудні 1936 р., що «...на Волині є небезпека, що скоро з точки зору економіки територія буде повністю захоплена українцями», бо «Якщо хочемо будувати Польщу у східних воєводства, повинні там зміцнювати міста, двори і костели, а одночасно розбудовувати промисловість, скликаючи з цією метою робітників із заходу, і опановувати торгівлю, доручаючи її польським купцям. Парцеляція польських маєтків допускається тільки за таких умов, що польська культура двору змінила польську культуру села шляхом закладання на парцельованих територіях зразкових, високо промислових польських господарств (як чеські й німецькі на Волині)» [269, с. 251].

Реформа територіального самоврядування 1933 р. здійснила уніфікацію системи самоуправління на рівні гмін, міст та повітів, зберігши її особливості на колишній німецькій частині Польщі (там продовжувало існувати самоуправління і на воєводському рівні) та в автономному Сілезькому воєводстві, загалом дозволивши державній адміністрації активніше втручатися в діяльність місцевого самоврядування, зокрема, через можливості розпуску міських рад. Хоча, наприклад, у 1934 р. у Волинському воєводстві облаштувалося усього 3680 польських осадників, але вони опанували 30% органів місцевого самоуправління, а всього поляки контролювали 85% таких органів. На Волині налічувалося лише 23 гмінні вїйти-українці. Більше того, за результатами виборів до місцевих органів влади в березні 1939 р., українці фактично були усунуті з міських гмінних рад або стали поодинокими представниками за абсолютної польської більшості. Показово, що до ради Львова не було обрано жодного українця [108, с. 75].

Спробою знизити ступінь ескалації протистояння в Західній Україні стала т.зв. «нормалізація», яка була започаткована під час зустрічі 28 травня 1935 р. виконувача обов'язків голови Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) В. Мудрого, посла О. Луцького, сенатора Ю. Павликівського з очільником МВС Польщі М. Косцялковським та передбачала в обмін на лояльність до Польської держави засудження терористичної діяльності ОУН, погодження спільних кандидатів в окремих виборчих округах Галичини під час виборів 1935 р., надання урядом субвенцій та пільг багатьом українським фінансово-господарським структурам тощо.

Однак питання про територіальну автономію для українців було остаточно зняте після прийняття сеймом нової Конституції Польщі. В її тексті містилась тільки стаття про воєводське територіальне самоврядування. Зростання наступу польських урядових і політичних чинників на національні права українців, а також загострення внутрішньополітичної ситуації

всередині українського політикуму призвели до пошуків налагодження компромісів з владою [390, с. 285].

Так, 3 грудня 1938 р. посол до польського сейму від УНДО В. Мудрий оголосив резолюцію Української парламентської репрезентації про те, що «Українська проблема вимагає основного й радикального поалагодження, а єдиною формою розв'язання тієї проблеми є здійснення законодаптною дорогою територіяльної автономії для всіх етнографічних земель у Польщі», проект якої вона взялась підготувати [269, с. 264].

Як відомо, в умовах розпаду Австро-Угорської монархії утворено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР), яка прийняла Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої габсбурзької монархії. У відповідності до нього до складу ЗУНР були включені українські землі північної частини Буковини. У Чернівцях було створено Український Крайовий Комітет на чолі з О. Поповичем, який розгорнув активну діяльність щодо переобрання державної влади від австрійських властей. У свою чергу місцеві румунські політичні організації на своїх установчих зборах утворили Румунську Національну Раду (РНР), яку проголосили єдиним представницьким органом Буковини. Якщо українські політики вимагали поділу краю на дві частини за національною ознакою, то румунські діячі виступали рішуче проти. Вони наполегливо добивалися єдності всього краю і відкидали будь-які спроби, спрямовані на порушення його цілісності. Виходячи з цього, РНР приступила до підготовки Генерального конгресу Буковини, на якому планувалося легітимізувати повноваження румунського органу державної влади і юридично підтвердити неподільність краю [260, с. 12].

Крайовий Комітет Буковини 3 листопада 1918 р. на багатотисячному віче в Чернівцях проголосив українську владу в північній частині Буковини. Віче вирішило приєднати Північну Буковину до ЗУНР. Проте у відповідності з королівським декретом-законом від 2 січня 1919 р., Буковина була приєднана до Румунії. В свою чергу, галицькі українці вважали Буковину

невід'ємною частиною української території, а уряд ЗУНР не полишав надії на справедливе розв'язання міжнаціональної проблеми [260, с. 12-13].

Т. Рендюк справедливо наголошує, що з початку свого самоутвердження у 1918 р. як на нещодавно включених до складу Румунії українських територіях (Північна Буковина, Північна та Південна Бессарабія), так і в місцевостях компактного проживання автохтонних українців у Румунії (Мараморощина, Південна Буковина, Банат, Добруджа тощо) новий режим впроваджував посилену політику денаціоналізації українського етносу. Так, насамперед, щоб мінімізувати українську присутність та можливий спротив, румунські військові власті провели в регіонах компактного проживання українців арешти серед священників, вчителів, селян, встановили жорсткий контроль і поліцейний нагляд за «підозрілими» особами. Водночас, до новоприєднаних українських міст і сіл, вслід за військовою окупацією, з Бухареста та інших населених пунктів старого румунського королівства прибували «перевірені румунські патріоти» – представники нової адміністрації, керівники та спеціалісти, жандарми, військові, посадовці служби безпеки («Сігуранци»), священнослужителі, університетські професори, викладачі ліцеїв, журналісти, комерсанти, обслуговуючий персонал тощо [387, с. 24-25].

Весною 1919 р. Антанта залучила Румунію до антибільшовицьких акцій. Румунсько-українські переговори в Бухаресті не принесли суттєвих результатів. Раднарком УСРР надіслав румунському урядові ультимативну телеграму з вимогою вивести війська з Буковини. Після цього Верховна рада Антанти рекомендувала передати край Румунії [260, с. 13].

Румунський уряд здійснював на українських землях жорстку інкорпораційну політику. Було встановлено персональне спостереження агентів поліції за представниками української інтелігенції, приватним життям мешканців української національності; чинився адміністративний тиск на українців, щоб заставити їх персонально визнати приєднання українських

земель до румунської держави. Нелояльних до влади осіб позбавляли громадянських прав [260, с. 13-14].

Отже, після Першої світової війни Румунія приєднала до своєї держави українські землі в Буковині й Бессарабії та завершила утворення «Великої Румунії», її територія збільшилась на 2/3 частини; така детермінація спричинила реакцію зовнішніх і внутрішніх чинників. Геополітична ситуація в регіоні сприяла Румунії, яка опинилася в центрі етнооб'єднувачих процесів, довкола яких розпадалися великі імперії. Частина їх земель дісталися Румунії за правом переможця. Вміло балансуючи між військово-політичними блоками наприкінці війни, Румунія використала політичну і міжнародну слабкість України й захопила частину її етнічних земель [260, с. 14].

Українські терени Буковини та Бессарабії опинилися в складі Румунської держави, будучи підданими жорсткій румунізаційній політиці [303, с. 5]. В основі концепції «Великої Румунії» перебував державний централізм, тотальний контроль над громадськістю, який виключав будь-який національний вияв через страх сепаратизму. Політична стратегія спиралась на фінансові групи, організовані в найбільші партії, які відігравали провідну роль в країні.

Весь потенціал державно-пропагандистського апарату Великої Румунії, її освітньо-виховної системи, церкви, мас-медіа, правоохоронних органів, армії тощо був спрямований на нав'язування політичного, психологічного, етнічного та конфесійного панування румунської нації над національними меншинами, центру над регіонами, столиці над провінціями [387, с. 33].

Внутрішні й зовнішні пріоритети держави визначалися політичними доктринами національно-ліберальної, цараністської, консервативно-демократичної партій. Національні ліберали прагнули консолідації суспільства, для яких пріоритетом був національний протекціонізм. Концепція румунського національного лібералізму впливала з орієнтації в зовнішній політиці на Антанту та об'єднання з румунами, що проживали за межами держави. Для збереження країни від впливу зовні вони намагалися

консолідувати, насамперед, національну буржуазію всіх регіонів [260, с. 8]. Зокрема, політична доктрина царанізму відображала інтереси дрібного і середнього класу власників. Вона заперечувала ідеологію державного протекціонізму, вважаючи селянство рушійною силою суспільства. Враховуючи національні відмінності в ньому, цараністи стверджували, що в Румунії є соціальні, а не національні протиріччя між селянами і міщанами, з одного боку, і великими олігархами з іншого боку. Соціальна ідеологія цієї партії користувалася, на відміну від національно-ліберальної, певним впливом на українських землях. Концепція консервативно-демократичної партії передбачала конвергенцію приєднаних земель і поступову адаптацію до створених умов. Ця партія намагалась розширити свій вплив за рахунок реорганізації та приєднання до себе подібних за ідеологією політичних партій новоприєднаних земель. Інші партії не мали суттєвого впливу на політику держави. Жодна з партій не відстоювала ідеї регіональної автономії [260, с. 8].

Після запровадження надзвичайного стану в усіх українських поселеннях Буковини і Бессарабії військова адміністрація та поліція одержали виняткові повноваження. Важливою складовою політики румунізації була заміна назв українських міст і сіл на румунські. В крайових і повітових центрах створювалися служби контрпропаганди, які склалися із секцій безпеки, фінансів та культури. До їх складу входили представники військової адміністрації, жандармерії, префектури, поліції, інспекції праці й церкви. Служба забезпечувала Буковину і Бессарабію кадрами службовців румунського походження. У повітах влада належала префектам, у волостях – преторам, а в територіальних громадах – двірникам [260, с. 16].

Міжнародна ситуація істотно впливала на Румунію, яка намагалась зберегти анексовані українські землі. Головним суперником Румунії в боротьбі за повернення захоплених земель була радянська Росія, пізніше – СРСР. Більшовицький уряд не визнавав підписаних Румунією міжнародних угод [260, с. 14].

Румунська влада розгорнула тотальний наступ на українські організації форми суспільного, а також приватного життя. Румунізація охопила культурно-освітні, духовні, соціально-економічні організації й товариства, які були вогнищами українського національного руху. Сигуранца, жандармерія, таємні агенти поліції стежили за діяльністю громадських організацій, зібраннями, висловлюваннями українською мовою. Головного удару румунська держава завдала українському культурно-освітньому товариству «Руська бесіда», яке мало найбільш розгалужену мережу організаційних структур. Органи внутрішніх справ тотальним переслідуванням практично паралізували діяльність місцевих осередків товариства, тимчасово призупинивши його функціонування. Постійних утисків і переслідувань зазнавали й інші українські організації і товариства, видавництва, періодична преса. Тяжких ударів від румунської влади зазнало українське шкільництво. Спершу було переміщено в румунські регіони українських вчителів, а потім влада масово позакривала українські школи і навчальні класи з українською мовою навчання. Також були ліквідовані всі спеціалізовані українські навчальні заклади та кафедра української мови і літератури в Чернівецькому університеті, значно скорочено кількість студентів українців. Румунізації зазнало й церковне життя. Було замінено майже все керівництво православної митрополії, ліквідовано українську мову навчання на богословському факультеті Чернівецького університету [260, с. 17].

Відверта антиукраїнська спрямованість асиміляційної політики Румунії наштовхнулася на зростаючий опір українців. Його очолила національна інтелігенція. Українські педагоги посилали в органи державної влади протести з вимогами зупинити деукраїнізацію освіти, організовували приватне навчання українською мовою. Батьки учнів-українців бойкотували румунські школи. Юнаки українського походження масово ухилялися від дійсної військової службі в румунській армії, дезертирували, тікали за кордон. Українські священики читали в церквах проповіді рідною мовою.

Депутати-українці виступали в парламенті, засуджуючи насильницьку румунізацію в Буковині й Бессарабії. Стійкий опір політиці деукраїнізації консолідував український народ, прискорив політичну кризу в Румунії. В 1927 р. було утворено Українську національну партію. Румунська політика національної асиміляції українців зазнала поразки. Українці Буковини, Бессарабії зберегли свою національну ідентичність. З 1927 р розпочалося піднесення українського національно-визвольного руху в Румунії [260, с. 18].

Королівську Румунію 1920 – 1930-х рр., за словами І. Торончука, неможливо було назвати «правовою державою», незважаючи на те, що в її конституційних актах було задекларовано принципи організації влади, характерні для правових держав. Згідно з Конституціями 1866 р., 1923 р. і 1938 р., було закріплено принцип поділу влади на три гілки, але більшість важелів впливу були в короля. До правління Кароля II королі ними не «зловживали», що надавало румунському королівству видимість конституційної монархії. Після прийняття Конституції 1938 р. королем Румунії було обмежено законодавчі повноваження парламенту, позбавлено його права впливати на діяльність уряду [456, с. 12].

Після затвердження нової румунської Конституції в березні 1938 р. розпочали розробку нових виборчого та адміністративного законів. Остаточо закон про адміністративну реформу затвердили в жовтні того ж року. Згідно з ним Чернівці стали центром Сучавської області, утвореної з 5 буковинських та Хотинського і Дорогойського повітів [205, с. 484].

Період між двома світовими війнами став часом, коли відбувався процес інкорпорації Буковини та Бессарабії до складу Румунії. Практично край було введено до складу унітарної держави, що визначало і порядок адміністративного управління. Відчутний вплив на адміністративну систему справляла партійна належність у парламентський період та в період авторитарного режиму. Поруч з існуючою практикою використовувати на посадах представників титульної нації звичним стало недотримання пропорційності в складі виборних органів [205, с. 484].

Політику Румунії щодо Бессарабії та Північної Буковини, у міжвоєнний період, визначала пануюча олігархічна верхівка в особі Націонал-цараністської та Націонал-ліберальної партій, які розглядали українські землі як об'єкт геополітичних інтересів, що теоретично обґрунтовувалося в доктрині «Великої Румунії». В той же час, українське питання було частиною комплексу суспільно-політичних і соціально-економічних аспектів політики Румунії, яка намагалася вирішити його шляхом денационалізації, уніфікації та румунізації, твердо дотримуючись принципу мононаціоналізму [338, с. 14-15].

На основі румунського законодавства 1918 – 1940 рр. на Буковині сформувалась нова система органів самоврядування. Австрійська система органів місцевого самоврядування, яка гарантувала місцевим територіальним громадам широку автономію, була ліквідована. Введена 1925 р. на Буковині нова організація органів місцевого самоврядування повітових і громадських рад (міських і сільських) значно обмежила їх компетенцію. Фактично органи самоврядування в міських та сільських громадах Буковини, як і повітові, були зняттям втілення в життя політики місцевих органів виконавчої влади (префекта, претора) [456, с. 14].

Асиміляційна політика Румунії викликала опір української інтелігенції, яка починаючи з 20-х рр. ХХ ст. об'єднувалася у ряд політичних партій таких як Українська народно-демократична партія, Українська народна партія, Українська народна організація, Українська національна партія [338, с. 9].

Із середини 1930-х рр. в Румунії посилюються шовіністичні настрої, активізуються праворадикальні політичні сили. На цьому тлі все більший наголос робився на «націоналістичному напрямку» у внутрішній та зовнішній політиці. Основним напрямом етнополітики Румунії між двома світовими війнами стала румунізація українців та інших національних меншин. Шалена шовіністична пропаганда поєднувалася з каральними заходами по насадженню всього румунського. Вже в 1926 – 1927 н.р. на Буковині не залишилося жодної української початкової школи. Українців

змушували змінювати прізвища на румунські. На початку 1930-х рр. була заборонена навіть назва – українці. Закон «Про захист національної праці» (1938 р.) вимагав витіснення представників корінного населення румунським елементом не лише в установах, а й на підприємствах [463, с. 203].

Згідно з Сен-Жерменським мирним договором Підкарпатська (Карпатська) Україна було включено до складу Чехословаччини [81, с. 88].

Проблема національної політики Чехословаччини в Підкарпатській Русі є дуже складною та суперечливою. На неї впливали різні об'єктивні та суб'єктивні чинники: розстановка політичних сил у самій державі, політична ситуація в Підкарпатській Русі. Ця політика не була однозначною, радше варіативною; залежно від конкретних політичних умов, в її рамках могла надаватися підтримка тому чи іншому національно-культурному напрямку. Проте, все ж можна стверджувати, що цю політику було спрямовано на гальмування, стримування зростання української національної свідомості та підтримку балансу сил між представниками різних національно-культурних напрямків. До таких кроків Чехословаччину спонукало й те, що постійний інтерес до Підкарпатської Русі проявляли Угорщина, Польща та Румунія. Перша – оскільки так і не примирилася з втратою частини своєї території внаслідок поразки в Першій світовій війні. Інші дві мали значні українські меншини й тому були зацікавлені в недопущенні розгортання українського питання як міжнародного. Відтак питання національної приналежності місцевого населення було міжнародною проблемою. З одного боку, вибір на користь української національності поклав би край міфу про маленький «угрорусский народ», тісно пов'язаний з угорським. З іншого, утвердження українства на Підкарпатській Русі викликало б активізацію українського національного руху в українських землях, які перебували в складі Румунії та Польщі [271, с. 90].

Отримавши територію Підкарпатської Русі, чехословацька влада зіткнулася з рядом проблем, які вимагали негайної реакції. По-перше, лише незначна частина переданих Чехословаччині земель контролювалася

чехословацькими військами; іншу територію утримували угорські та румунські війська. По-друге, місцеве населення не мало сталої національної ідентичності. Протягом довгих років перебування в складі Святостефанської корони та асиміляторської політики рівень національної свідомості населення був низьким, а отже, й заручитися його підтримкою було складно. З іншого боку, такий стан справ давав широкі можливості для маніпуляції громадською думкою. По-третє, інтелігенція як провідна верства суспільства була фактично відсутня, або занадто сильно асимільована угорцями. Проугорськи налаштована інтелігенція не підтримувала встановлення чехословацької влади, а багато її представників емігрувало. Ті ж, хто залишився, склали опозицію владі. Лише частина греко-католицьких священників, які відігравали роль інтелігенції, підтримала входження Підкарпатської Русі до складу Чехословаччини [271, с. 90].

Угорці Підкарпатської Русі після приєднання краю до Чехословацької республіки вели досить активне політичне життя. За першим чехословацьким переписом 1921 р. представники угорської національності становили 17,03% населення Підкарпатської Русі, тобто 102144 осіб. Чехословацька влада ввела на території краю «сувору військову диктатуру» і з підозрою дивилися на угорців та угорські справи. Науковці зазначають, що починаючи від літа 1919 р. духовно-культурне життя угорської національної меншини обмежувалося. Угорські жителі краю, зокрема Березького комітату неодноразово піднімалися на захист своїх національних, культурних, релігійних прав [467, с. 11].

Станом на 1918 р. у Підкарпатській Русі не було жодної політичної партії чи організації, яка б захищала права, інтереси й потреби корінного населення. Більше того, до 1918 р. цей край не мав визначених кордонів і навіть своєї назви. Були визначені лише жупи-комітати (їх було 9), в яких проживали «угорські рутени» чи «карпаторусини», як називалося місцеве населення в Угорщині [271, с. 90].

Урядові кола Будапешту та угорська інтелігенція активно займалися проблемою становища угорців на відлучених від Великої Угорщини територіях. Ревізіоністські вимоги простежуються впродовж усього міжвоєнного періоду. Інформування про становище угорців за межами Угорщини стало обов'язковим для офіційних ЗМІ. Дуже швидко це стало рутинною і одночасно носило пропагандистський характер, часто повідомлялися безпідставні звинувачення в бік уряду Чехословаччини щодо обмеження національних свобод угорців. Складно було дати дійсно об'єктивну інформацію про становище угорців за межами етнічної батьківщини. Разом з тим антиугорська пропаганда була присутня в новоутворених національних державах, якими піклувалися держави Антанти. Зокрема, у Чехословацькій Республіці виховання угорської молоді відбувалося за подвійним стандартом – з одного боку спостерігалися ліберально-демократичні виховні ідеї, а з іншого – патріотично-релігійне налаштування більшості угорських родин [467, с. 12].

Чехословацька демократична система гарантувала рівні політичні права усім народам, які мешкали на території держави, але не всі мали однакові можливості й засоби розвитку. Після 1919 р., включення краю до Чехословаччини, масово виникають різні громадські та культурно-освітні організації, в тому числі національних меншин. Окремі організації та їх лідери користувалися підтримкою урядових кіл Угорщини і провадили явну іредентську пропаганду [467, с. 13].

Прийнята в 1920 р. Конституція Чехословацької Республіки стала основою національної політики, важливим чинником розбудови демократичної держави. При цьому держава проголошувалася унітарною, лише Підкарпатській Русі гарантувалася територіальна автономія відповідно до взятих на себе міжнародних зобов'язань. Загалом зазначимо, що Конституція 1920 р. надала українцям (русинам) широкі преференції в порівнянні з іншими національними спільнотами. Вони не вважалися меншиною, а їхній статус був наближений до статусу державотворчого

народу. Підкарпатській Русі гарантувалася автономія, яка не пропонувалася жодній іншій національній групі, навіть більш чисельним та впливовим, таким як німці чи угорці [271, с. 90].

Проте ситуація змінилася в 1923 р., коли чехословацький уряд відмовився від проведення проукраїнської національної політики. Всупереч міжнародним договорам уряд відклав надання Підкарпатській Русі автономії через побоювання того, що влада зосередиться в руках проугорськи налаштованих елементів. Відтак національну політику Чехословаччини після 1923 р. слід розглядати як політику лавірування та підтримування балансу між українським та русофільським національно-культурними напрямками [271, с. 90].

Угорський уряд не шкодував коштів для фінансування угорських партій на Закарпатті, засилав па територію краю своїх агентів. Велика ставка робилася на керівників Автономного землеробського союзу (АЗС), угорської християнсько-соціальної партії, партії дрібних сільських господарів тощо. Відкриті проугорську позицію займали лідери іреденти в краї Іван Куртяк, Михайло Демко, депутат Ендре Корлат та багато інших. Чехословацька служба безпеки, поліція уважно слідкували за кожним кроком угорських іредентистів. Як наслідок, наприкінці 1930-х рр. античехословацька та антиукраїнська діяльність преторської «п'ятої колонії» на Закарпатті досягла своєї кульмінації [80, с. 22].

Активізація античехословацької та антиукраїнської діяльності проугорської «п'ятої колонії» на Закарпатті не була випадковим спалахом, що залежав від тимчасових умов розвитку краю, а цілеспрямованою, добре продуманою й організованою акцією, до якої залучалися всі можливі ресурси [80, с. 22]. Додатковою мотивацією відмовитися від надання Підкарпатській Русі автономного статусу були реваншистські прагнення Угорщини, які від 1927 р. було підтримано британською авторитетною газетою лорда Ротеміра «Daily Mail» у статті «Місце Угорщини під Сонцем» [374, с. 81].

Таким чином, етнонаціональна політика чехословацького уряду в Підкарпатській Русі здійснювалася під впливом ряду чинників. До них віднесемо міжнародний вплив – взяті на себе зобов'язання щодо надання широкої автономії, угорський ревізіонізм та побоювання втратити території. Серед внутрішніх чинників варто виділити низький культурний та освітній рівень населення, а також протистояння між українофілами та русофілами. Останнє було одним із головних мотивувальних чинників моделі взаємовідносин між державою та меншинами [271, с. 122].

Модель «вертикальної ієрархії» не використовувалася чехословацьким урядом і про жодну сегрегацію ми не можемо вести мову. Модель взаємин між державою та населенням Підкарпатської Русі має ознаки «паралельної сегментації», адже уряд досить активно нав'язував своє бачення розвитку, незважаючи на позицію місцевого населення. Щоправда, наявні також елементи моделі «перехрещеної мережі» [271, с. 122].

Загалом політиці чехословацького уряду в краї був притаманний несподіваний, багато в чому суперечливий, характер, однак, не можна заперечити загальних позитивних тенденцій соціально-економічного й культурно-політичного розвитку Закарпаття в міжвоєнні роки.

Події середини березня 1939 р. в Центральній Європі, пов'язані з розчленуванням Чехословацької республіки, знову повернули територію Закарпаття до сфери впливу Угорщини, чого остання домагалася протягом усього міжвоєнного періоду. Проте нова угорська влада зіткнулася із зовсім іншою політичною та національною ситуацією в регіоні, яка сформувалася протягом перебування краю в складі демократичної Чехословацької республіки. Політичний плюралізм та громадсько-культурна активність населення в чехословацький період призвели до посилення в регіоні впливу осіб, які дотримувалися нової української етнонаціональної орієнтації. Проявом даної ситуації було існування у згаданий період великої кількості громадсько-політичних та культурницьких організацій українського спрямування, до яких належали різні категорії населення. В свою чергу,

посилення українського етнополітичного руху на території Закарпаття турбувало Угорщину, оскільки це суперечило її віковій національній політиці в регіоні, згідно з якою місцеве населення вважалося окремим слов'янським етносом, що становить невід'ємну частину Святостефанської корони. Також, з точки зору тодішньої геополітики, розвиток українського руху в регіоні загрожував домінуванню тут Угорщини, оскільки українська карта була ключовою в міжнародній політиці Німеччини та СРСР, від яких багато в чому залежало формування нових кордонів в Європі напередодні Другої світової війни [418, с. 49].

Насадження недемократичними політичними режимами Польщі, Румунії націоналістичної ідеології та шовінізму загострювали етнополітичні суперечності на західних українських етнічних землях, що було використано сталінським та гітлерівським тоталітарними режимами з початком Другої світової війни [162, с. 97].

Таким чином, здійснений політико-культурний аналіз інституційно-процедурних механізмів інтеракції основних акторів політичного простору західних українських етнічних земель у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини в 1920-ті – і першу половину 1930-х рр. демонструє палітру найширшого ідеологічного спектру.

2.3. Трансформація ідеологічних пріоритетів населення в умовах сталінського режиму

Для тоталітарного режиму 1930-х рр. характерним було широке використання єдиної ідеології (ідеократичність). Тоталітарний режим прагнув дати пояснення кожному аспекту соціального життя з т. зв. «марксистсько-ленінської» точки зору, а реально в необхідних випадках – догматичної, а в інших – таких, що видавались за «розвиток марксизму-ленінізму», а фактично підганялися під поточне розуміння Й. Сталіним політичної ситуації або й просто його сьогоднішній політичній настрій [97, с. 365-366].

На початку 1920-х рр. більшовикам не вдалося поширити свою владу на західноукраїнські землі. Очевидно, що Москва, в майбутньому, планувала використати проблему Західної України, зокрема Галичини, як плацдарм для походу на європейські країни. Майже два десятиліття більшовики готувалися до нового походу на Захід, як нині стверджують російські дослідники, інспірувавши та фінансувавши прихід крайньо-правих у низці європейських країн. Очевидно, Й. Сталін руками фашистів хотів розпалити вогнище нової світової війни, а згодом здійснити т. зв. «визвольний похід» у Західну Європу. Цю тезу наочно підтверджують слова В. Молотова, який у липні 1940 р. у розмові з міністром закордонних справ Литви В. Креве-Мицкявичусом заявив: «Геніальний Ленін не помилявся, запевняючи нас, що Друга світова війна дасть змогу нам захопити владу в усій Європі, як Перша світова війна дала змогу захопити владу в Росії» [305, с. 47].

Підготовку СРСР до нападу на Польщу супроводжувала потужна пропагандистська кампанія. В унісон з нацистською радянська пропаганда також покладала усю відповідальність за початок війни на Польщу, що була утворена згідно з планами імперіалістичної Антанти.

На початку вересня 1939 р. військова Рада Українського фронту видала постанову, де, зокрема, наголошувалось: «З метою позитивного впливу на місцеве населення слід вступати до міст під «Інтернаціонал» та українські марші й пісні, організовувати мітинги з виступами ораторів українською мовою, розповсюджувати українську пресу, вести агітацію і пропаганду, що ми друзі і визволителі, в жодному разі не допускати аморальних вчинків командирів і бійців» [284, с. 57].

Основне місце у висвітленні воєнної тематики відводилося війні між Німеччиною і Польщею, інформація про яку до 17 вересня подавалася радянською пресою в нейтрально стриманому тоні. Однак після ноти радянського уряду, врученої послу Польщі того дня, зміст та обсяги матеріалів про становище в Польщі суттєво змінилися. Польська тема

перемістилася на перші сторінки усіх центральних газет і набула агітаційно-пропагандистського спрямування [312].

Вступаючи на західноукраїнські землі, що були насильно включені до складу відновленої Польської держави та зазнавали чи не тотальної дискримінації як її відсталі «південно-східні креси», радянська влада розраховувала на підняття тут збройного повстання. Так, у листівці-відозві командувача Українського фронту С. Тимошенка від 17 вересня 1939 р., що розкидалася з літаків, йшлося: «Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів – польських панів» [268, с. 31-32].

Згодом в радянській історіографії метою визвольного походу Червоної Армії проголошувався захист трудящих Західної України від фашистського поневолення і створення умов для здійснення корінних революційних перетворень [331, с. 30].

Всі подальші матеріали преси містили широку інформацію про похід Червоної армії в Західну Україну. На перших сторінках газет, під рубрикою «Оперативне зведення Генерального штабу РСЧА» систематично розміщувалася інформація про просування радянських військ. Значне місце посідали агітаційно-роз'яснювальні матеріали, в яких демонструвалася відсталість Польщі. В «Красной звезде» вміщено велику аналітичну статтю «Економічна і культурна відсталість Польщі», в якій наведено статистичні показники розвитку економіки Польщі. Газета «Советская Украина» під назвою «Як жилося нашим українським братам в панській неволі» розмістила підбірку матеріалів про тяжке життя українців під польською владою з такими заголовками: «Земля в ярмі», «Заборонена культура», «Без корови і коня». Ще до остаточного завершення воєнних дій в пресі з'являються матеріали, в яких здійснюються спроби з'ясувати причини поразки Польщі. В передовій статті газети «Советская Украина» зокрема йдеться про те, що причини поразки криються, передусім, у внутрішніх слабкостях і протиріччях польської держави. Зазначається, що «Польща є багатонаціональною державою. У складі населення Польщі поляки

складають всього лиш близько 60 відсотків, а решту 40 відсотків складають національні меншини – головним чином українці, білоруси, євреї. Достатньо вказати, що українців в Польщі нараховується не менше 8 мільйонів, а білорусів – близько 3 мільйонів... Здавалося б, що правлячі кола Польщі повинні налагодити з такими великими національними меншинами нормальні стосунки, забезпечити за ними національні права, дати їм хоча б адміністративну автономію, якщо не політичну автономію, дати національні школи, культурні установи тощо. Однак, польські правлячі кола виявилися нездатними зрозуміти цю елементарну умову існування й життєздатності багатонаціональної держави» [312].

Щоб мінімізувати негатив перших вражень від радянських військовиків, із перших же днів почала активно працювати радянська пропаганда. На вулицях міста з'явилися численні агітки та плакати, де висміювалася польська армія. Карикатури «представляли польських офіцерів у лахмітті, з шаблями, що стоять табором десь у кущах з поламаними возами, немов цигани» [324, с. 104].

18 вересня начальник радянського генштабу маршал Шапошніков надіслав командуванню Українського фронту термінове повідомлення, в якому зазначалося, що німецьке головне командування розповсюдило звернення до особового складу щодо відносин з Червоною армією, яка перейшла польський кордон і наступає на захід. Звернення визначало, що при зустрічі з її частинами слід припинити наступ і висилати делегатів від батальйону і вище, які повинні заявляти: «Німецька армія вітає армію Радянського Союзу». Згідно з цими вказівками, командир 18-го армійського корпусу генерал Баєр видав наказ, у якому вимагав від командирів усіх рангів роз'яснити особовому складу, що «червоні і німецькі війська – союзні» [283].

Реальне возз'єднання в рамках УРСР (хоча формальної, але соборної держави), попри його методи й певні негативні наслідки, радикально змінило

культурно-історичне буття українського народу: почався процес становлення політичної модерної української нації [82, с. 186].

Масовані ідеологічні акції, помножені на соціально орієнтовані заходи, мали на меті сформувати привабливий образ радянської влади. Однак депортація «осадників», серед яких було чимало українців за національністю, колективізація сільського господарства, утиски римо-католицької і греко-католицької церков, розпуск НТШ, інших культурно-освітніх, кооперативних, добродійних інституцій налаштували проти сталінського режиму і польське, і українське населення, в якому пробуджувалися ідеї відродження Польської та Української суверенних держав. Місце довоєнних громадських об'єднань посіли комсомол, профспілки, Тсоавіахім, Червоний Хрест, які були носіями нових цінностей, ідеології та моралі. Тих, хто виявляв незгоду чи становив потенційну небезпеку режимові, репресували [89, с. 20].

На зміну політиці полонізації, зокрема в Західній Україні та Західній Білорусії, з вересня 1939 р. прийшла політика радянської, яка передбачала зміни в усіх сферах економічного, політичного і духовного життя за взірцем СРСР, а точніше – східних регіонів України та Білорусії [294, с. 337-338].

Одним із перших заходів сталінського режиму стало створення місцевих комітетів КП(б)У та первинних партійних організацій на підприємствах, в установах та організаціях краю відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 1 жовтня 1939 р. «Про створення первинних партійних організацій і оголошення прийому до партії в західних областях УРСР». Процес формування партійних структур відбувався форсованими темпами, без врахування місцевої специфіки [268, с. 44].

На нараді партрадянських керівників Станіславської області 5 березня 1940 р. секретар обкому КП(б)У звернув увагу секретаря Болехівського РК партії Горобця, що «Ви сам українець, а розмовляєте російською. В районі треба розмовляти українською мовою, тут Вас розуміють, а там в районі Вас можуть не зрозуміти... Треба вивчати

українську мову і розмовляти українською мовою з тим, щоб Вас розуміли селяни» [479, арк. 10].

Для свого функціонування радянський режим потребував значної кількості освічених людей, насамперед спеціалістів різних галузей. Однак більшовикам була потрібна своя інтелігенція, своя за класовим походженням та ідеологічними принципами. За короткий строк досягти цього було неможливо. Отож, виходячи з реальних обставин, використовували місцевих спеціалістів. Проблема вирішувалась досить просто: інтелігенція змушена була йти на службу до нової влади, бо не мала інших засобів існування. Але оскільки вона була об'єктом класового підходу, простої її участі в господарському і культурному житті було не досить. Вона повинна була змінити своє соціально-політичне обличчя, стати радянською за своїми поглядами, стилем життя [288, с. 34].

На вересень 1940 р. на керівній (в більшості випадків – радше умовно пов'язаній з виконанням управлінських функцій – О. Докаш) роботі в Дрогобицькій області працювало понад 5 тис. осіб з числа місцевого населення, з яких на українців припадало 72,5%, євреїв – 15,7%, поляків – 11,4% [127, арк. 10]. На початок грудня 1940 р. у Львівській області на керівні посади з місцевого населення було висунуто близько 9,4 тис. осіб, сусідній Рівненській області – понад 4 тис. осіб [370, с. 2-3]. Як підсумок, у резолюції листопадового 1940 р. пленуму ЦК КП(б)У наголошувалось, що «партійні організації західних областей повинні посилити висування на радянську, господарську і кооперативну роботу перевірених товаришів з місцевого населення» [289, с. 1].

Особлива увага надавалась формуванню партійної структури нових областей республіки. Характерним з огляду на значення м. Львова як найбільшого міста та адміністративно-господарського й освітньо-культурного центру краю було те, що в Львівській області зосереджувалося майже 24,3% комуністів західних областей Радянської України [484, арк. 80].

Саме на комуністів покладалась основне завдання в організації масової агітаційно-пропагандистської роботи серед місцевого населення [443, с. 3]. Так, на початку вересня 1940 р. партійне керівництво Чернівецької області вказувало, що відсутність районних газет «не дає можливості використати низову пресу для проведення пропагандистської, організуючої та агітаційної роботи серед населення» [152, арк. 12]. Проте процес ідеологічного «перевиховання» не припинився. Наприклад, вже на червень 1941 р. в Чернівецькій області історію ВКП(б) самостійно вивчали 7450, з яких найчисельнішу групу становили безпартійна інтелігенція (3324), яка першочергово підлягає ідеологічному перевихованню [151, арк. 1].

Проте навіть такі заходи не задовольняли вище республіканське керівництво. Так, за результатами розгляду роботи Львівського і Рівненського обкомів Компартії України, пленум ЦК ВКП(б)У вимагав «від керівників первинних партійних організацій, райкомів, міськкомів, обкомів партії посилення більшовицької агітаційної роботи серед трудящих мас. Кожний комуніст, який працює в західних областях УРСР, повинен вважати роботу в масах своїм найважливішим завданням. Робота в масах, серед робітників, селян, інтелігенції, згуртування їх навколо нашої більшовицької партії – все це повинно бути в центрі всієї роботи обкомів, райкомів, міськкомів партії» [197, с. 11].

Активно проповідувався принцип соціалізму: «Від кожного за його здібностями, кожному за його працею!», рівноправність націй і рас, жінок і чоловіків в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя, пропагувалось право громадян на працю, відпочинок, освіту, матеріальне забезпечення в старості. Людям щоденно твердили, що вони починають будувати своє нове, вільне, щасливе життя. Ці твердження підкріплювались практичними заходами, які мали демонструвати, що нова влада слів на вітер не кидає [468, с. 80-81].

Важкими для сприйняття стали нові церемонії: прийняття дітей в піонери, комсомольці, вступ у партію, прийняття до профспілкової

організації тощо. Неоднозначне сприйняття нових ритуалів посилювалося ще й тим, що вони слугували протиположною релігійній обрядовості та впроваджувалися на фоні різкої антицерковної пропаганди. Не менш різким був перехід на московський час (згідно з яким, наприклад, колишня четверта ранку ставала шостою). З ним асоціювався не лише змінений режим праці та відпочинку, але й категорія дефіциту (чи взагалі відсутності) товарів і черг за ними [86].

Ідеальні образи Й. Сталіна та інших партійних діячів також старанно формувалися в газеті, а їх портрети та життєписи виступали органічною і домінуючою складовою пропагандистських матеріалів. До цієї групи публікацій можна віднести й статті історичної тематики та спогади, в яких описувалися ключові партійні з'їзди, участь визначних діячів у революційних подіях і їх боротьбу із т. зв. ворогами народу. Цей напрям інформування також був спрямований на ліквідацію «прірви» між західно- та східноукраїнськими регіонами й ознайомлення галичан із псевдоспільним минулим [409, с. 87-88].

Партійні органи, домагаючись повного послуху місцевого населення, значну увагу приділяли викриттю «ворогів народу». Про них зазначалося на партійних конференціях, обласних нарадах голів сільських рад, про хід яких детально писала газета.

Вже в кінці 1939 р. радянська влада, на відміну від польської, здійснювала політику українізації в галузі освіти. Для цього виділялися значні кошти, що сприяло збільшенню шкільної мережі. Цим переслідувався ряд цілей. По-перше, розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами і підручниками, які мали виразно ідеологічне спрямування. По-друге, підготовка і перепідготовка вчителів з місцевих жителів, дозволяли отримати масовий загін пропагандистів радянського способу життя. По-третє, створення розгалуженої мережі шкіл для неписьменних давала можливість охопити ідеологічним впливом доросле населення. По-четверте, переведення шкіл з польською мовою навчання на

українську заклало основи широкого запровадження в майбутньому російської мови [288, с. 73].

Разом з тим Є. Максименко визнає, що з початку 1940 р. в Західній Україні розпочалась активна пропагандистська кампанія ОУН серед місцевого населення на тему створення незалежної України, і зростають лави ОУН. Успішно виступивши з наступальною контрпропагандою в «золотому вересні», радянська влада змушена була переходити до оборонної контрпропаганди, головним завданням якої була протидія підривній пропаганді ворога [294, с. 369].

Як слушно зазначає Р. Гула, універсальною моделлю ідеологічної уніфікації територій, які в 1939 – 1940 рр. ввійшли до складу СРСР, виступила теорія радянського патріотизму [101, с. 107]. В першу чергу, комунікативний простір політичної взаємодії був переповнений контентом, що возвеличував Й. Сталіна, з ім'ям якого «героїчна Робітничо-Селянська Червона Армія здійснила довгождану мрію своїх єдинокровних братів українців і білорусів, звільнивши їх від польських панів і капіталістів, які зараз разом у великій дружній сім'ї трудящих Радянського Союзу будують щасливе радісне життя під сонцем Сталінської Конституції» [139, арк. 18-19].

Маючи на меті здійснення тотального контролю над суспільством, тоталітарна партія створює цілу систему організацій, оскільки переважна частина її членів є пасивною, – ситуація, яку пояснює примусовий характер вступу в партію (йдеться не лише про прямий, але і про непрямий примус). У будь-якій тоталітарній партії – організації з масовим членством, активною є лише невелика її частка, яка виконує функцію організації мас на основі особливих інтересів, підпорядковуючи організаційні форми конкретним цілям.

За рік після встановлення радянської влади на західноукраїнських землях комуністичне виховання трудящих та виховання нових моральних якостей оновленої людини «дало» глибокі й позитивні результати. Зникає проклята спадщина минулого: дармоїдство, п'яні оргії, статева розбещеність,

лінь, «міщанські ідеали» [322, с. 1]. «Якщо наше виховання буде зовні прекрасним, але абстрактним, тобто, якщо воно не буде предметним, матеріально пов'язаним з боротьбою за подальше зростання соціалістичної держави і зміцнення її позицій у теперішній класовій боротьбі, то це буде пародія на виховання» [210, с. 5].

Одним із найважливіших засобів подальшого зміцнення своїх позицій і вирішення ідеологічних завдань тоталітарний режим вважав культуру. Тому, незважаючи на внутрішні проблеми, на потреби культурного будівництва в західних областях, були виділені значні кошти, які спрямовувались передусім на розширення мережі шкіл, культурно-освітніх закладів, подолання неписьменності, що знаходило схвалення місцевого населення [500].

Наприкінці червня 1940 р. з'єднання Червоної армії вступили на територію Румунії, а на мітингу в Чернівцях обрано делегацію громадськості, яка від імені населення регіону звернулася до радянського уряду з клопотанням про включення його до складу СРСР. Акції возз'єднання провели в такому темпі, який практично не дозволив місцевому населенню здійснити власний вибір форм суспільного життя й самоорганізації [89, с. 19].

Оскільки «великий багатомільйонний радянський народ не міг спокійно споглядати на нелюдський гніт і лютий терор румунських бояр в Бессарабії та Буковині» [71, с. 31], то рівно в призначену годину 28 червня механізовані та інші частини південної групи військ під командуванням генерала армії Г. Жукова перетнули Дністер [460, с. 46], ввійшовши в Північну Буковину, що відразу ж подавалося радянською пропагандою як те, що «в історичний день 28 червня історичній несправедливості покладено кінець. Бессарабія і українська Буковина стали назавжди радянськими» [341, с. 3].

День 28 червня 1940 р. став поворотним моментом в долях народів Буковини, яка стала розділеною на дві частини: північну і південну. Саме з цього часу на території північної частини Буковини, як і на території всієї

Бессарабії, що одночасно стали анексованими Радянським Союзом, започаткований був довготривалий і складний процес радянзації. Він передбачав приведення суспільно-політичних та соціально-економічних відносин, що склалися тут впродовж попередніх століть, у відповідність з радянською системою цінностей. В першу чергу слід було сформувати органи радянської влади з використанням і залученням до владних структур місцевих жителів. Цей процес не був одноразовим актом, а відбувався поступово у відповідності з ситуацією, яка склалася на даний момент, як на приєднаних територіях, так і в Радянській державі взагалі [205, с. 485].

В цей час зі шпальт радянських газет доводилась думка, що, зокрема «вздовж шляхів, якими йде Червона Армія, бредуть румунські солдати. Вони кинули зброю і пробиваються додому. Дране обмундирування, постолі. Знесилені, приречені обличчя. Торби на плечах. З глибоким здивуванням дивляться вони на могутність радянської зброї і на людей сталінського гарту» [65, с. 3].

Була розгорнута потужна пропагандистська кампанія. Зокрема, новопризначений декан філологічного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка В. Сімович яскраво описував: «Відомо, що коли хоробра Червона Армія в своєму визвольному поході у вересні 1939 р. підходила до кордонів Буковини, «лицарське» румунське військо тікало вглиб краю, а українське населення виставляло всюди червоні прапори» [412, с. 3]. При цьому, чимало румунських частин, що не одержали або не встигли виконати наказу на відхід, було оточено і роззброєно, багато солдатів, особливо з місцевого населення, розбіглося по домівках. Червона армія захопила величезні трофеї, зброю й припаси армії невоюючої держави [460, с. 46].

Отже, насильницькі механізми насадження ідеології сталінського тоталітарного режиму в політико-культурному просторі новоутворених західних областей Радянської України зустрічали природній, але в 1939 – 1941 рр. переважно пасивний, спротив місцевого населення, яке хоча й було

позбавлене можливості реалізувати усталені форми громадсько-політичного життя в нових політичних реаліях, але одночасно зберігало характерні риси української національної політичної культури в її західноукраїнському варіанті.

Радість перемоги затьмарювалась і отруювалась гіркотою людських втрат, пропалих «без вісти», несправедливо засуджених численних полонених, які не зі своєї волі потрапили в полон. Репресії з політичних мотивів тривали, страх виявитися «ворогом народу» або не розгледіти «ворога» тримав людей у постійній напрузі, система жорсткої регламентації суспільного життя лишалась непохитною [505, с. 8].

Політика якнайшвидшого усунення регіональних особливостей у суспільно-політичній і духовній сферах, населення супроводжувалася адмініструванням і репресіями [103, с. 13], що, на нашу думку, мало забезпечити бажаний результат, який би свідчив про ефективність функціонування сталінського тоталітарного режиму в західноукраїнському регіону в складних військово-політичних обставинах.

Стратегічний курс партійно-державного управління культурою, ідейно-політичним, духовним життям в Україні, як і в інших республіках колишнього Радянського Союзу, у перші повоєнні роки полягав у зміцненні сталінського тоталітарного режиму за допомогою однопартійності, нетерпимості до інакомислення і плюралізму думок, постійного ідеологічного тиску на всі сфери культурного життя, особливо на творчу інтелігенцію, застосування насилля і репресій. Цей курс базувався на постулатах про нездатність мас до самостійної історичної творчості (за теорією «гвинтиків» жодної політичної, державотворчої активності мас не повинно бути) і необхідність їх повного підкорення диктатору; про абсолютизацію класового чинника в розвитку суспільства, твердженні про загострення класової боротьби в галузі ідеології з кожним кроком просування вперед і необхідність у зв'язку з цим підсилити каральні функції та силово-натискний інструментарій держави; про втілення націонал-

нігілізму, пониження ролі національного фактору в соціально-економічному, духовно-культурному поступі; тез про історичну приреченість вмираючого капіталізму, самоізоляцію і відрив від зовнішнього світу, ігнорування світового досвіду та загальнолюдських культурних цінностей тощо [505, с. 26-27].

В цьому контексті, докладнішої характеристики потребує розуміння політичної ідеології як сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу політичну дійсність, державний устрій, систему державної влади, напрямок розвитку держави, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань політичної практики [38, с. 51].

Складність ситуації у функціонуванні політико-культурного простору краю в перші повоєнні роки була також зумовлена значними її втратами в роки війни. Недостатнє фінансування, низький матеріальний стан багатьох культосвітніх установ доповнювався ідеологічним тиском, неприхованим втручанням партійних органів в їхню діяльність [56].

Радянський режим відповідним чином оцінював кроки православного духовенства, спрямовані на входження в радянську ідеологічну систему. За повідомленням Уповноваженого у справах РПЦ по Волинській області від 8 лютого 1945 р. протоієрей О. Варницький розповідав про свою патріотичну роботу, допомогу органам радянської влади у виловлюванні німецько-українських агентів. Правлячому архієреєві рекомендувалось призначати благочинними лише осіб, котрі мають хоча б якісь заслуги перед радянською батьківщиною, також режим прагнув впливати в радянському дусі на підготовку кандидатів у священники у Волинській духовній семінарії. Стали звичними доноси на колег [36, с. 245].

Ідеологічні догми, що визначали радянську політику уніфікації духовного життя, негативно впливали на подальшу долю конфесій, що не вписувалися у відповідну схему. До таких можна віднести традиційно досить впливову верству західноукраїнського духовенства. Активна національна позиція найчисельнішої релігійної конфесії регіону – Української греко-

католицької церкви стояла на перешкоді радянським планам прискореної інтеграції краю у загальносоюзний простір. До 1946 р. УГКЦ налічувала на території західних областей УРСР 2 950 священиків, 1 090 монахів та 520 монахинь, користувалася 4 444 храмами [88, с. 22]. Відповідно така значна релігійна мережа підпорядкована зарубіжному центру, антирадянськи налаштованому, становила загрозу радянським впливам у Західній Україні і її потрібно було ліквідувати. Із звільненням західноукраїнських областей радянська влада почала готувати ґрунт для ліквідації Греко-католицької церкви. В квітні 1945 р. органами НКВС були заарештовані митрополит Й. Сліпий, єпископи М. Будка, М. Чарнецький, Г. Хомишин, І. Ляшевський. Радянське керівництво вважало, що позбавивши УГКЦ її проводирів, легше буде здійснити ліквідацію Греко-католицької церкви [27].

Сигналом для переходу до репресивних заходів щодо УГКЦ став памфлет В. Росовича (Ярослава Галана) «З хрестом чи ножем». Агресивно-звинувачувальний стиль автора, переповнений образливими висловлюваннями на адресу греко-католицького духовенства: «Перед богів свастики і тризуба лежить один шлях – шлях зради народу, шлях злочинів, убивств, потворних підступів, брехні і обману. Ці вороги українського народу, вдягнені в ряси уніатських священиків є організаторами банд українсько-німецьких націоналістів, є агентами німецьких загарбників», і як висновок – «Кривава діяльність цих злочинців мусить бути рішуче припинена» [88, с. 23].

Згідно з довідкою Львівського обласного управління НКДБ від 20 листопада 1945 р., було заарештовано 104 греко-католицьких священики та пов'язаних з ними мирян, у тому числі митрополита Й. Сліпого, двох єпископів, дев'ять деканів та священомонахів [122, арк. 28-29].

Для агітації віруючих греко-католиків у напрямку переходу їх в лоно РПЦ у західні регіони направлялися численні відозви, листівки й послання. Після публікації у львівській обласній газеті «Вільна Україна» і в республіканській «Радянська Україна» статті В. Росовича «З хрестом чи з

ножем» серед греко-католицького духовенства виник рух за возз'єднання Греко-католицької церкви з Православною. Він також був інспірований радянською владою. Окремі представники греко-католицького духовенства підтримали його частково через тиск з боку радянських органів, а також розуміючи, що згода на добровільне приєднання – це надія щодо існування християнства в західних областях.

Члени ініціативної групи звернулися до уряду СРСР із заявою утвердити її склад та санкціонувати право керувати возз'єднанням Греко-католицької церкви з РПЦ. Дана заява і відповідь уповноваженого Ради в справах РПЦ по УРСР були опубліковані в львівській обласній газеті «Вільна Україна» 6 липня 1945 р. Інформація, що стосувалася діяльності греко-католиків, жорстко фільтрувалася. Навіть брошура Г. Костельника «Апостол Петро і римські папи чи догматичні основи папства», видана у Львові 1945 р. спрямована проти унії, окремими радянськими функціонерами сприймалася як реакційна [27].

Доля УГКЦ закінчилася тим, що в березні 1946 р. у Львові відбувся інспірований органами держбезпеки та партійним керівництвом церковний Собор, який ухвалив постанову про ліквідацію унії і проголосив возз'єднання з Руською православною церквою. Не побажали возз'єднатися 590 священиків, з яких 344 були заарештовані та засуджені [21, с. 25-26]. Після «добровільного возз'єднання» Мукачівської єпархії з РПЦ, греко-католиків остаточно поставили поза законом. За допомогою каральних заходів було змінено не лише конфесійну ситуацію в регіоні, але й статус духовенства як окремої соціальної групи.

На Закарпатті влада теж намагалася створити ініціативну групу, яка б ініціювала повернення у православ'я. Однак єпископ Теодор Ромжа перешкоджав цим планам. Жорстка позиція радянської влади щодо греко-католицького духовенства на Закарпатті зовсім не означала, що остання не готова була співпрацювати з радянською владою. Єпископ Т. Ромжа після звільнення Закарпаття радянськими військами відвідав Народну Раду й

заявив про лояльність Греко-католицької церкви до влади і закликав священнослужителів до участі в суспільному житті. Проте владі не потрібна була лояльність греко-католиків, підпорядкованих зарубіжному, антирадянськи налаштованому центрові, вони наполягали на їх переході у православ'я.

Після вбивства Ромжі, у квітні 1948 р. греко-католицькі священники та голови церковних рад були викликані в м. Ужгород уповноваженим РСРК по Закарпатській області Распутьком. Їм було заявлено, що вони повинні приєднатися до РПЦ, оскільки їхні громади реєструватися не будуть [27]. Після того, як всі священники відмовилися, на початку 1949 р. почалися масові відкриті репресії. Багато священників, не встоявши перед тиском і залякуваннями, приєднувалися до РПЦ. Деякі з них пізніше повернулися в лоно тепер вже катакомбної Греко-католицької церкви.

У повоєнні роки в СРСР завершилося формування радянської тоталітарної системи. Посилювався контроль держави за всіма сферами життя суспільства, в тому числі за розвитком культури та науки. В умовах гострої суспільно-політичної боротьби в Україні, розгортання масового національно-визвольного руху на західних землях сталінське керівництво жорстоко придушувало найменші прояви національних почуттів, національного патріотизму, зокрема в середовищі творчої та наукової інтелігенції [415, с. 16].

Туманна перспектива «нової світової війни» впливала на поведінку львівської інтелігенції. Як доповідав 5 квітня 1947 р. перший секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький першому секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу, «за способом діяльності і поведінки львівська інтелігенція умовно розділилася на 3 групи. Першу групу складали особи, політична поведінка яких була лояльною, вони відкрито і щиро стали на бік радянської влади (Б. Дудикевич, Я. Галан, П. Козланюк). Політична поведінка представників другої групи характеризувалася дрейфом до позицій радянської інтелігенції, вони болісно і поступово адаптувалися до нових

політичних реалій (М. Возняк, М. Рудницький, П. Карманський, І. Крип'якевич). Останню умовну групу складати критично налаштовані до радянської влади інтелігенти. Ці особи, вказував І. Грушецький, поведуться пасивно, уникають участі в суспільно-політичному житті республіки (навіть не хотіли фотографуватися на фоні представників влади). Їх поведінка була обумовлена сподіваннями на продовження боротьби за незалежність України, вони немов би страхували себе «про всяк випадок» [259, с. 325].

Пасивність західноукраїнської інтелігенції щодо політичної роботи значно більшою мірою проявлялась на місцях. Така поведінка інтелігенції пояснювалася недовірою до «нової влади», низьким професійним рівнем керівництва, боязною помсти з боку підпілля. Тобто, владі не вдавалося увійти в довіру до місцевого населення, що заважало реалізовувати намічені партією заходи й культивувати необхідний стиль поведінки [259, с. 326].

Деформаційні процеси наукового життя західних областей України повоєнного часу, коли адміністративно-командні методи керівництва досягли свого апогею, активізувались репресії проти діячів культури і науки. В основу наукових розробок увійшов марксизм-ленінізм в його сталінській інтерпретації як методологічна основа усіх наук і насамперед суспільних. Історикам і суспільствознавцям була відведена невдячна роль коментарів і адептів політичних рішень партії. Їх дослідження розглядались, по суті, лише як форма ідеологічної роботи. Історики, зокрема повинні були доводити, що упродовж усієї історії лише Росія була носієм прогресу і тому вся її політика стосовно народу України та інших республік СРСР була незмінно прогресивною, оскільки вона передавала їм культуру російського народу. На угоду політичним та ідеологічним цілям сталінського керівництва з історії України викреслювались не лише імена, а й історико-культурні пласти, які не вписувались у створювані схеми [320, с. 10].

Одним із завдань культурної політики влади було ідейне спрямування літературної і мистецької творчості. Цій меті підпорядковувалася діяльність відповідних підрозділів партійного апарату, органів цензури, творчих спілок,

зокрема Спілки радянських письменників і Спілки радянських композиторів, що стали суттєвим елементом у системі управління літературою та мистецтвом. Творчі спілки втілювали в життя принцип партійності літератури і пропагували метод соціалістичного реалізму, що забезпечував внутрішній контроль за творчим процесом [415, с. 16].

Лише окремим представникам творчого середовища навіть за складних морально-політичних умов вдавалося створити самобутні та високохудожні твори [298, с. 10]. Політика радянської влади щодо творчої інтелігенції відзначалася посиленням ідеологічного тиску і була спрямована на подальшу пролетаризацію та інтернаціоналізацію митців [298, с. 12].

Протягом перших повоєнних років змінилася соціальна природа творчої інтелігенції та посилилися тенденції до державного контролю над її складом. Підготовка кадрів творчої інтелігенції в перше повоєнне десятиліття відбувалася в умовах репресій та ідеологічного тиску влади на кращих її представників, що призводило до поступової втрати митцями культурного і морального пріоритету в суспільстві та до зміни їх морально-політичного обличчя. На західноукраїнських землях у підходах до розвитку мистецької освіти домінували політичні критерії. Для регіону було характерним засилля працівників зі східних і центральних регіонів України, низький відсоток місцевої молоді в студентському складі [298, с. 9-10].

Одним із найголовніших наслідків сталінського режиму стало зміна соціального обличчя інтелігенції, зокрема на західних областях України. Велику увагу радянське керівництво приділяло залученню старої інтелігенції, застосовуючи широкий спектр методів – від заохочення до репресій та деформації [298, с. 12].

Саме через інтелігенцію, її ідейно-теоретичне приборкання ставилася мета нав'язати суспільству, передусім його молодому поколінню, закостенілі догми й стереотипи національного нігілізму, денаціоналізації; домогтися якнайсуворішого ідеологічного диктату взагалі, суворої цензури, різного роду ідейно-політичних заборон; досягти державної уніфікації культурно-

естетичних критеріїв. За допомогою інтелігенції прагнули забезпечити взаємозалежність і безвідмовне підпорядкування системі тоталітарного управління такими трьома основоположними складниками культурної сфери, як творення, поширення в масах і надійне зберігання (особливо в архівних спецфондах) культурних надбань. Не відмовляючись від довоєнних методів фізичного знищення інтелігенції, в післявоєнні роки акцент робився на не менш жорстокий, але ще більш витончений, морально-психологічний терор – морально-політичні репресії [505, с. 35].

Політика радянської влади щодо творчої інтелігенції відзначалася посиленням ідеологічного тиску і була спрямована на інтернаціоналізацію митців. Це деформувало культурний простір в УРСР, створювало в мистецькому середовищі атмосферу підозрливості та аморальності [298, с. 12].

Працівники освіти, науки та культури здебільшого брали активну участь у ідеологічній роботі партії. При цьому Україна була на особливому рахунку Й. Сталіна, бо його турбував ворог комуністичної ідеології «буржуазний націоналізм». Оцінки рішень радянського уряду щодо боротьби з «цим лихом» у працях науковців радянського періоду та сучасних істориків є практично протилежними. Відмінність між ними полягає в різниці у поглядах та фактичному поданні й обґрунтуванні своєї думки. На відміну від сучасних вчених, їх попередники наводили лише свої висновки щодо рішень уряду (продиктовані тим же урядом) і нерідко не давали можливості читачам ознайомитися із текстом документу [336, с. 19].

Творчі спілки втілювали в життя принцип партійності літератури і пропагували метод соціалістичного реалізму, що забезпечував внутрішній контроль за творчим процесом [415, с. 16].

У механізмі політичного контролю, що здійснювався сталінським режимом в духовній сфері, важливе значення відводилось утвердженню принципу партійності літератури, мистецтва та науки, нав'язуванню єдиного ідеологічного підходу, в тому числі так званого пролетарського інтернаціоналізму, за яким приховувалась русифікація національних культур;

здійсненню «соціального замовлення», визначенню тематики і змістового наповнення літературних, мистецьких і наукових творів [413, с. 67].

Сталінський режим розгорнув масштабні політико-ідеологічні кампанії, відомі під назвою «ждановщини». Вони слугували одним із засобів політико-ідеологічного нагляду тоталітарної влади за творчою і науковою діяльністю інтелігенції, за духовним життям суспільства. Вістря партійної критики було спрямовано на подолання самотнього національного змісту, особливого національного колориту української літератури, мистецтва та науки, на «викриття українського буржуазного націоналізму» [413, с. 66].

У 1947 – 1948 рр. Україну не оминула ідеологічна кампанія, інспірована одним з керівників ВКП(б) Андрієм Ждановим. У березні 1947 р. в газеті «Радянська Україна» з'явилася стаття Ю. Левади «Тріумф радянської культури», де підкреслювалось: «Тільки соціалістичний зміст дає можливість культурі стати справді народною в повному і найвищому розумінні цього слова. Національна форма культури не є і не може бути для нас самоціллю. Національна форма є для нас способом вираження соціалістичного змісту. Соціалістичний зміст нашої культури визначається насамперед завданнями боротьби за комунізм. Завданням боротьби за комунізм і повинна служити вся наша культура» [378].

Провідною в літературі стала теорія соціалістичного реалізму. На всесоюзній нараді молодих письменників у березні 1947 р. О. Фадєєв закликав показувати радянську людину як особливу, носія нової моралі, чого не можна досягнути без звернення письменників до діяльності підприємств, колгоспного села [113, с. 163-164].

Під час ідеологічних кампаній гострої критики зазнали письменники О. Довженко, М. Рильський, В. Сосюра та ін. За звинуваченнями в «буржуазному націоналізмі» виключено зі Спілки радянських письменників України П. Карманського, М. Рудницького, А. Патрус-Карпатського. Різкій критиці піддавалася творчість ряду українських композиторів, зокрема

К. Данькевича, Г. Жуковського. Відбувалася жорстка регламентація стильових прийомів, мистецьких форм, образних пошуків [415, с. 16].

Не оминули ці процеси і Закарпаття. Проте тут вони мали свої особливості. З одного боку, Закарпаття як складова одиниця УРСР і СРСР була утворена лише в січні 1946 р., а тому місцеві літератори могли вільно творити в 1920-х – 1930-х рр. в умовах чехословацької демократії. І для них дивним було те, що їхню творчість починають заганяти у певні «стандарти», чи навіть згадувати деяким діячам «огріхи» минулого. Особливо це стосувалося представників українофільського та русофільського напрямків, які в часи Чехословаччини (або навіть у 1944 – 1945 рр.) виступали за об'єднання краю з Радянською Росією чи Радянською Україною [317].

Спокуса диктувати, що потрібно писати та малювати не оминула й окремих місцевих керівників. Виступаючи на партійній конференції Закарпатської області, перший секретар обкому І. Компанець піддав різкій критиці роботу Закарпатського відділу Спілки радянських художників. Творча інтелігенція була звинувачена в «некритичному ставленні до різних «новаторських» шкіл західного живопису, в сліпому схилянні перед мистецтвом буржуазного Заходу, яке знаходиться в стані занепаду, в ігноруванні справжнього живого образотворчого мистецтва, яким так багата наша радянська культура» [190].

Єдиним методом, у якому сталінський політичний режим і компартійна ідеологія змушували працювати письменників, літераторів і публіцистів, став «соцреалізм», в основі якого лежали сталінські ідейно-естетичні постулати і «дороговкази» інших уславлених вождів, неможливість письменнику критично зображувати дійсність. Зазвичай, героями заідеологізованих творів були «праведні комуністи» і «відважні комсомольці». За словами сучасних дослідників історії української культури В. Задорожного та Ю. Кундрата: «Власне розуміння митцем соціокультурних процесів чи будь-яке заперечення їх, жорстоко переслідувалось та каралось партією і владою». Особливого розмаху набрала боротьба проти т.зв. «українського буржуазного

націоналізму». До списків «ворогів українського народу» було внесено імена фундаторів крайової літератури В. Гренджі-Донського, Зореслава (С. Сабола), В. Пачовського, В. Бірчака, А. Ворона, Д. Поповича, П. Міговка, І. Ірлявського та ін. Замість очікуваної свободи творчості, літератори опинилися в лабетах радянської тоталітарної ідеології. Чимало творчого доробку закарпатських митців було старанно заховано у спецархівах на майже півстоліття [317].

Партійні функціонери не давали можливості науковцям, літераторам, художникам працювати і творити вільно, творчо. Та час підтвердив правоту таких діячів науки і культури Закарпаття, як Ф. Потушняк, П. Лінтур, А. Патрус-Карпатський, Ю. Боршош-Кум'ятський, Ф. Манайло, А. Ерделі, М. Лелекач, зусиллями яких всупереч намаганням комуністичних ідеологів написано наукові праці, художні твори, намальовано художні картини, знані за межами нашого краю, всієї України [318, с. 109].

Так, в інформації до секретаря ЦК КП(б)У в червні 1947 р. «Про деякі факти прояву ворожої ідеології в Закарпатській області» в опалі потрапив кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії СРСР, перший декан історичного факультету П. К. Сміян. Його критикували за статтю, опубліковану в газеті «Молодь Закарпаття», яка називалася «Українські націоналісти – вороги українського народу» [317].

Система радянської мистецької освіти була спрямована на відчуження молоді від української духовності, національної історії, звичаїв і традицій власного народу [298, с. 10].

Населення було позбавлене можливості ознайомлення з кращими здобутками світової культури, не зазначаючи вже про значущі твори багатьох українських письменників, поетів, композиторів, художників, затаврованих комуністичним режимом як буржуазні націоналісти. Замість них, вже з шкільної парти, широко пропагувалися заідеологізовані твори радянських авторів, що стосувалися революційної боротьби, особливої ролі

Комуністичної партії в перемозі над німецькими загарбниками та відбудові зруйнованого війною господарства, трудових звершень радянського народу.

Можливості творчих пошуків літераторів, митців, діячів театру, музики обмежувалися жорсткою цензурою. Так, у списку дозволених до виконання драматичних та музичних творів у 1953 р. містилося 20 – зарубіжної класики, 29 – російської дореволюційної літератури, 76 – української класики та 103 – радянських авторів [477, арк. 2-14]. На початку 50-х рр. тільки з фондів Львівського музею українського мистецтва було вилучено і знищено понад 1 700 творів О. Архипенка, М. Бойчука, П. Ковжуна, О. Новаківського, О. Куриласа та ін. [513, с. 439]. З Рівненського краєзнавчого музею у 1953 р. вилучено 3 730 експонатів [477, арк. 19-20].

Отже, в перші післявоєнні роки в умовах посилення т. зв. «культу особи», політико-ідеологічний контроль сталінського режиму за українською культурою, особливо на теренах західних областей УРСР, знову посилювався. Одним із основних завдань культурної політики влади було ідейне спрямування літературної і мистецької творчості. Цій меті підпорядковувалася діяльність відповідних підрозділів партійного апарату, органів цензури, творчих спілок, що стали суттєвим елементом у системі насадження ідеологічного контролю над літературою та мистецтвом. Негативно впливала на функціонування освітньо-культурної сфери заідеологізованість суспільства, сліпе слідування партійним догмам під час формування шкільних та вузівських програм і підручників, репертуару театрів, експозицій музеїв, бібліотечних фондів. Варто також наголосити на тому, що відбувалась фактична заміна культурних надбань народів західноукраїнського краю радянською соціалістичною культурою, яка в своїй основі ґрунтувалася на російських культурних цінностях, хоча й дещо відкорегованих до практичних потреб тоталітарного режиму.

Складовою частиною процесу радянізації було формування так званого «радянського народу». Цю штучну ідеологічно-політичну конструкцію

керівники КПРС нав'язували неросійським народам СРСР і вона була основним інструментом їхньої русифікації [77, с. 9].

Прагнучи забезпечити підтримку населення в роки війни, керівництво СРСР розгорнуло широку кампанію під гаслами зміцнення радянського патріотизму. Виступаючи на урочистому засіданні з нагоди чергової річниці Жовтневої революції, Й. Сталін наголосив: «Сила радянського патріотизму полягає в тому, що він має своєю основою не расові чи національні забобони, а глибоку відданість і вірність народу своїй радянській Батьківщині, братню співдружність трудящих всіх націй нашої країни. В радянському патріотизмі гармонійно поєднуються національні традиції народів і спільні життєві інтереси всіх трудящих Радянського Союзу» [368, с. 88]. Насправді ж, під прикриттям псевдопатріотичної риторики продовжувалось утвердження провідної ролі російського народу, його культури і мови.

В редакційній статті газети «Радянська Україна» наголошувалося: «Провідна роль російської культури знаходиться у цілковитій відповідності з тим місцем, яке займає великий російський народ як керівний народ, у братерському сузір'ї всіх народів нашої радянської Батьківщини. Глибоке вивчення великої російської культури є нашим найважливішим громадським обов'язком. Найменша недооцінка провідного значення російської культури є глибоко антинародним проявом, який завдає великої шкоди нашій національній культурі» [379].

Ідеологічна кампанія супроводжувалась конкретними кроками, спрямованими на русифікацію української освіти та культури. Одним з них стало запровадження з 1 грудня 1946 р. нового правопису. За його головну позитивну рису організатори вважали «уніфікацію тих правописних моментів, які за своєю природою допускають зближення з правописом братнього російського народу» [377].

Для остаточного позбавлення українців повоєнних ілюзій та надій у 1947 р. в Україну був направлений Першим секретарем ЦК КП(б)У вірний соратник Й. Сталіна, справжній погромник української інтелігенції і

культури Л. Каганович, після чого ситуація в УРСР загострилася. Свій другий приїзд в Україну він розпочав з того, що оголосив «український буржуазний націоналізм» головною небезпекою в республіці.

Уже в травні 1947 р. була схвалена постанова ЦК КП(б)У «Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології». Ідеологічні заходи підкріплювалися адміністративно-каральними як стосовно членів партії, так і безпартійних. Сподівання українців на повоєнну лібералізацію суспільно-політичного життя не справдилися. Репресії знову почали розгортатися в країні. Органи безпеки здійснювали жорсткий нагляд за населенням, кожним кроком і словом людини. Всі, хто побував на окупованій території, піддавалися прискіпливій перевірці. Вже в часи «відлиги» багато партійних радянських і творчих працівників твердили, що роки перебування Л. Кагановича в республіці стали «чорними» для радянської України. Головна увага в той період приділялася західним землям, її населення влада намагалася форсованими темпами «привести у відповідність» із радянською системою [414, с. 118].

В умовах культу особи Й. Сталіна в усій своїй прямолінійності і рішучості продовжували діяти адміністративно-командні методи партійно-державного керівництва, яким були притаманні неповага до людини, нетерпимість, підозрілість і т. п. Це особливо яскраво виявилось в таких партійних документах з питань літератури та мистецтва, прийнятих в 1946 – 1948 рр. за ініціативою Сталіна та його найближчого оточення [235, с. 16].

Й. Сталін і правляча верхівка відреагували посиленням тиску на різні верстви населення, на літературу, мистецтво, науку, всі сфери духовного життя; влада розгорнула масштабні ідеологічні кампанії, придушуючи будь-які спроби непослуху, відступу від встановлених канонів. У зв'язку з цим центральна влада приділяла пильну увагу питанням керівництва ідеологічною роботою в Україні, в тому числі у середовищі інтелігенції. При цьому першочергове значення відводилося проведенню ідеологічних заходів

у західних областях УРСР, де суспільна свідомість населення ще не відповідала радянським стандартам [414, с. 118].

14 серпня 1946 р. у газеті Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) «Культура і життя» була опублікована постанова ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград»». Згодом були прийняті постанови «Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення», «Про кінофільм «Большая жизнь»», «Про оперу «Велика дружба» В. Мураделі»». Перебуваючи у фарватері кремлівської політики, ЦК КП(б)У ухвалив постанови «Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури» (серпень 1946 р.), «Про журнал Вітчизна» (вересень 1946 р.), «Про репертуар драматичних оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення» (вересень 1946 р.). Критика інтелігенції в цих постановах здійснювалася зневажливим тоном, безцеремонним навішуванням ярликів того ж таки «українського буржуазного націоналізму», супроводжувалася вимогами викривати «ворогів народу» [336, с. 18-19].

Партійна лінія А. Жданова, Л. Кагановича, М. Хрущова вимагала від українських культурних діячів, щоб українська культура «тісніше зливалась з великою російською культурою». В республіці під гаслами боротьби проти українського буржуазного націоналізму, космополітизму та сіонізму, а також вейсманізму-морганізму, було безпідставно розкритиковано багатьох діячів науки і культури, розформовано низку українських наукових інститутів тощо [414, с. 120].

Прагнучи усунути багатьох українських вчених від активної роботи в «зараженому націоналізмом» Львові, влада перевела багатьох з них на роботу в переважно російськомовний Київ. Ось що з цього приводу зазначив академік С. Щурат: «Під виглядом концентрації наукових діячів у Києві відбувається знищення міста Львова як культурного українського міста. Це, напевно, на мові радянській називається ліквідація українського буржуазного націоналізму... А що зараз скажуть вороги Радянського Союзу? Вони скажуть, і цілком вірно, що ліквідація гуманітарних наукових установ у

Львові – це не тільки русифікація міста, а й знищення його українського обличчя, всього того, за що боровся Іван Франко та інші... » [306, с. 117-118].

Показово, що в публікаціях того часу історичні діячі України, які виступали за державну незалежність, іменувалися не інакше як зрадники, польські маріонетки, турецькі ставленики, щедро наділялися знищувальними епітетами. Одночасно з наукового обігу найрішучішим чином були вилучені праці В. Антоновича. М. Костомарова. Д. Яворницького, М. Грушевського та інших дослідників, які хоча б найменшою мірою спростовували російську великодержавність, її концепцію східнослов'янської історії. У цій атмосфері стали можливими ліквідація восени 1946 р. Львівських відділень інститутів історії України, літератури, економіки АН УРСР і розпорошення їх наукових сил [320, с. 10].

Головне вістря політичних кампаній в галузі суспільних наук було націлено проти «українського буржуазного націоналізму», в тому числі проти школи М. Грушевського. З цих позицій різко критикувалася група вчених Інституту історії АН УРСР, а також львівські історики – М. Кордуба, І. Крип'якевич, О. Терлецький та ін. Під гаслом боротьби з «українськими буржуазними націоналістами» викладачів звільняли з роботи, заарештовували, позасудовими рішеннями депортували, а їхні посади обіймали переважно прибулі зі сходу. В Львівському університеті в 1947 – 1948 рр. було звільнено як політично неблагонадійних та виселено вглиб СРСР 37 викладачів [124, арк. 5].

Подібні акції мали місце й у інших вузах. Протягом 1949 – 1950 рр. з вищих навчальних закладів Львова за політичними мотивами було звільнено ще 53 викладачі [123, арк. 84]. За критикою йшли численні арешти науковців, літераторів, діячів культури у 1946 – 1947 рр. На щастя, за чисельністю жертв післявоєнні арешти в Україні поступалися терору 1930-х років (кількість заарештованих представників інтелігенції не перевищувала 10 тис. осіб) [336, с. 19].

Невдоволення населення викликало й прагнення представників владних структур викорінити із свідомості місцевого населення почуття національної самосвідомості, етнічної приналежності. Так, одна з республіканських партійних комісій, перевіряючи в квітні 1947 р. стан виховної роботи в Чернівецькій області, дійшла висновку, що серйозною вадою агітаційно-пропагандистської роботи «є недостатнє впровадження у свідомість місцевих жителів, що вони радянські (підкреслено у доповідній записці) громадяни Радянської України, Радянського Союзу» [505, с. 32].

Криком душі можна вважати лист студентів Чернівецького університету до Й. Сталіна: «Всі викладачі університету побоюючись, щоб їх не звинуватили в націоналізмі читають лекції і спілкуються тільки російською мовою. Ось і виходить, що в Україні бояться розмовляти рідною мовою. За Румунії університет був центром румунізації, а тепер – русифікації. Чому до останнього часу судочинство, лекції, діловодство ведуться тільки російською мовою, якої не розуміє місцеве населення?» [486, арк. 2]. Тільки в 1947 р. органами держбезпеки було заарештовано 30 національно свідомих студентів Чернівецького університету, медичного та учительського інститутів [469, с. 80].

Швидшій русифікації західних областей УРСР мало сприяти обмеження доступу чи навіть знищення частини українських культурних надбань. Під гаслами боротьби з проявами українського буржуазного націоналізму в мистецтві влада позбавляла людей можливості ознайомлюватися з численними високопрофесійними творами, у яких майстерно передано національний колорит краю. Наприклад, призначений в 1949 р. заступником директора Львівського музею українського мистецтва В. Любчик, в першу чергу, зайнявся вилученням і знищенням картин, які кваліфікувалися як націоналістичні та формалістичні [395, с. 238-329].

В умовах тоталітаризму постійно пропагувалося гостро вороже, спопеляюче ставлення до поняття «націоналізм». Любов до рідної землі, до свого народу (не на шкоду іншим народам), піклування про збереження

рідної мови, пам'яток культури, вивчення правдивої історії власного народу, народних традицій, усвідомлення національного духу вважалися «вужколюбим патріотизмом», «націоналізмом». І крізь цю призму розглядалися проблеми духовно-культурного спрямування, в тому числі й політичної «надійності» творчої інтелігенції, особливо найталановитіших, найпопулярніших у народі митців [505, с. 36].

Характерною особливістю нового етапу ідеологічної кампанії стало те, що вона супроводжувалася відвертим антисемітизмом, негативний заряд якого накопичувався ще з часів війни. Ця кампанія мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію країни; не тільки розколоти інтелігенцію, а й протиставити її іншим соціальним групам суспільства; посилити процес русифікації; відновити важливий чинник функціонування тоталітарного режиму – образ внутрішнього ворога, що в роки війни дещо відійшов у тінь. Розправа з «безродними космополітами» спочатку в театральній критиці, а згодом і в інших сферах культури припала на пік боротьби з так званими єврейськими буржуазними націоналістами і проходила на тлі арештів діячів єврейської культури. Їх переслідували за те, що вони начебто своїми проповідями «національного нігілізму», перш за все, стосовно російського народу, і «низькопоклонством перед Заходом» допомагали імперіалістам нав'язувати всьому світу «англосаксонську культуру» [414, с. 119].

Важлива роль у соціалістичних перетвореннях західноукраїнського регіону відводилася засобам масової інформації та видавничій справі. Керівництво пресою і видавничою справою мало постійно перебувати в полі зору партійних органів. Червневий 1953 р. Пленум ЦК КПУ зобов'язував обкоми, міськкоми, райкоми і первинні партійні організації різко поліпшити управління пресою, підвищити організаційну роль преси задля покращення політичної агітації і пропаганди, дієво використовувати друковане слово в боротьбі з «ворогами народу», добитися підвищення ідейного змісту, грамотності й культури оформлення газет і журналів. Також пленум ЦК КП(б)У вимагав від обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У відновити видання

районних газет у всіх районах і усунути наявні недоліки в розподілі й доставці преси, поліпшити роботу місцевих органів зв'язку [209].

У повоєнний період діяли добре продумані «механізми» управління культурою, своєрідна «тактика» наступу на творчу інтелігенцію, різні утиски щодо неї. Тривали та ще й «збагачувалися» новими різновидами відповідно до історичної обстановки повоєнного часу масові репресії, започатковані в сумнозвісних 30-х роках. Застосовувалися, зокрема, такі тактичні прийоми: кожна блюзнірську акцію проти творчої інтелігенції започатковував, як правило, Й. Сталін, що надавало їй архіособливого напруження, найвищої ідейно-політичної гостроти, репресивний удар і утиски скеровувалися насамперед проти національної еліти, «вищого ешелону» інтелектуального потенціалу певної республіки чи загальносоюзного масштабу; кожна з наступальних «операцій», «проробка», кожне brutальне гоніння культурницьких кадрів ретельно готувалося, розтягувалось на ряд років, захоплюючи в свої лабети творчу інтелігенцію різних сфер життєдіяльності.

Режим сталінського тоталітаризму, політична цензура, принципи партійності і класовості в науці і культурі справили негативний вплив на шляху української національної духовності. Осмислення трагічних наслідків культурної ситуації повоєнних років, духовного та ідеологічного протистояння, врахування уроків минулого переконує в тому, що тільки шляхом утвердження національно-культурної цілісності, об'єднання демократично налаштованих інтелектуальних сил можливо зберегти духовні надбання, пізнати свою історію, відновити її забуті сторінки, повернути добрі імена нащадкам, що сьогодні виступають важливим чинником розбудови нашої держави [320, с. 15-16].

Таким чином, впродовж другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. радянським режимом здійснювалася цілеспрямована політика широкого впровадження російської мови в адміністративно-державному апараті, освіті, культурі, повсякденному житті західних областей України. Офіційним прикриттям русифікації була пропаганда в якості мови міжнаціонального

спілкування саме російської мови. Ця політика здійснювалася як шляхом механічного приросту росіян та представників інших національностей СРСР, так через мовну асиміляцію, насамперед прибулого населення. Для них російська мова ставала не тільки другою мовою вжитку, а досить часто визнавалася як рідна. Надзвичайно гостро проблема засилля російської мови в різних сферах суспільного життя стояла в містах західноукраїнського регіону, чисельне зростання яких в повоєнні роки було зумовлене значним чином міграцією саме етнічних росіян та російськомовного населення. Разом з цим у західноукраїнському селі російська мова не набула поширення.

Зміни в етнолінгвістичному середовищі західноукраїнського регіону в повоєнні роки були віддзеркаленням помітних зрушень в етнокультурній сфері, коли, паралельно з трансформацією етнонаціональної структури населення, відбувалася фактична заміна культурних надбань народів краю радянською соціалістичною культурою, яка в своїй основі ґрунтувалася на російських культурних цінностях, хоча й дещо відкорегованих до практичних потреб радянського режиму. Разом з тим західні області України на загальнореспубліканському фоні виділялися значною специфікою. Попри чисельне зростання випадків мовної асиміляції серед представників окремих національностей, в цілому вага русифікаційних процесів у західному регіоні республіки, які б призводили до переміни рідної мови, була відносно невеликою.

Попри повоєнні труднощі, свавілля влади, політичні репресії та терор, краща частина творчої інтелігенції намагалася зберегти основи національної культури, підвалини історичної пам'яті, сприяючи подальшому розвитку літературно-художнього життя України. Незважаючи на те, що перше повоєнне десятиліття було несприятливим для розвитку української культури, насаджувався великоросійський шовінізм, що прикривався гаслами «дружби народів» і соцреалізму, культурницька діяльність митців сприяла збереженню й примноженню кращих традицій національного мистецтва та

літератури, збагаченню їх за рахунок творчого спілкування з іншими національними культурами [298, с. 11].

Отже, ідеологічний тиск, що посилювався на фінальному етапі еволюції сталінського тоталітарного режиму негативно позначився на політико-культурному просторі західних областей УРСР, який в попередні роки й так було максимально уніфіковано до загальносоюзних стандартів рівня політичної поведінки, активності та лояльності.

Висновки до другого розділу

Аналіз витоків та еволюції ідеологічних підвалин сталінського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях дозволяє зазначити, що впродовж другої половини 1920-х – 1930-х рр. на українських етнічних землях, що перебували в складі СРСР, було насаджено сталінський тоталітарний режим із відповідним ідеологічним диктатом. Попри істотні відмінності в ціннісно-орієнтаційних засадах тоталітарних політичних режимів 1930 – 1950-х рр. для тоталітарної ідеології загалом характерною була низка спільних принципових світоглядних аспектів, котрі визначали ірраціональні за природою, насильницькі за механізмами втілення та утопічні за проекцією на майбутнє інструменти насадження недемократичних політичних режимів у відповідному політико-культурному просторі.

Радянська модель тоталітаризму за сталінських часів виступає результатом тривалої трансформації суспільства, переорганізації його на комуністичних засадах – відбувалося не просто становлення нового політичного режиму або зміна соціального ладу, а формування нового типу взаємовідносин різних сфер людської діяльності, що характеризується домінуванням політики над сферою духовної культури, суспільством і економікою, безпрецедентним пануванням політичного над індивідуально-особистісним началом. Проявом окреслених процесів і змін виступає домінування політичної сфери над усіма іншими сферами життя суспільства, а також тотальність ідеології. Остання є основним засобом маніпулювання

(мета змінити саму людину) і мобілізації мас, виступає в ролі квазірелігійного кредо. Ідеологічно обумовленими й обґрунтованими були і роль харизматичного лідера, і використання терору, і формування на принципах централізму, ієрархізму, жорсткої субординації і дисципліни ядра партії-руху. Ідеологія радянського тоталітаризму не просто послабляла критичне мислення, а створювала «одновимірну» людину, яка сприймає світ крізь призму постулатів цієї ідеології.

Знищення культурно-ментальних засад української нації на території Радянської України з кінця 1920-х рр. відіграло вагому роль у реалізації курсу на утвердження ідеології сталінізму як нової ціннісно-орієнтаційної системи тоталітарного типу. Несумісність культурно-ментальних засад українства з абсолютизованими інтернаціоналістськими догмами побудови комуністичного суспільства розв'язувалась сталінським тоталітарним режимом через розгортання політичного терору, масових репресій проти носіїв традиційних цінностей української нації, її ментальності, традицій. Насаджена в такий насильницький спосіб система політико-культурних пріоритетів повинна була міцно утримувати в своїх ідеологічних «лещатах» українську радянську націю як частину нової історичної спільності – радянського народу.

Західноукраїнський регіон характеризується етнічними, ментальними відмінностями. Під впливом історичних умов (тривалі періоди боротьби за національну незалежність, умовно-відносна ліберальність влади країн, до яких ці землі входили – Польща, Румунія, Австро-Угорщина, Чехословаччина), релігійних чинників утверджувалися основи розвитку національної самосвідомості. Помітно вираженим це було на територіях, що належали Польщі і менш вираженим у мешканців тих територій українських земель, які підпорядковувалися угорській, румунській та радянській владі. Перебування в складі Польщі, Румунії, Австро-Угорщини, Чехословаччини заклало фундамент самоусвідомлення себе як європейців, усвідомлення основ європейської системи цінностей та принципів життя – забезпечення

рівних конституційних прав і свобод, рівності перед законом усіх громадян; гарантування їхньої повної й рівноправної участі в усіх сферах публічного життя держави тощо.

Водночас, на переконання автора, саме ідеологічна амбівалентність була характерною рисою політичного життя на західноукраїнських землях в 1920-х – на початку 30-х рр. Причини ідеологічного розмаїття, що нерідко творили взаємосуперечливі конструкти закладено в історичному досвіді політико-культурного співжиття основних етнополітичних спільнот Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини та Підкарпатської Русі часу пізньої Австро-Угорської імперії, так особливо періоду боротьби за національну незалежність українців, поляків, румунів, угорців, чехів на завершальному етапі Першої світової війни й постання чи поразки нових національних держав на українських західних етнічних землях. Вивчення нерідко відмінних шляхів та способів політичної структуризації українців на ґрунті різних ідеологічних пріоритетів, дозволяє визначити їхню спільну опозиційність до механізмів політико-культурного життя, які утверджувалися в новоутворених Польській, Румунській та Чехословацькій державах правлячими політичними режимами.

Політологічний аналіз політико-культурного простору українських етнічних земель Західної України, Північної Буковини та Підкарпатської Русі, які впродовж 1920 – 1930-х рр. перебували у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії та Угорщини дозволяє стверджувати про формування протестної свідомості та активності, що засвідчує загострення ідеологічної боротьби українського національного руху в його різних течіях та напрямках із ідеологічними постулатами не тільки вказаних пануючих політичних режимів, але, особливо яскраво проявився в жорсткому протистоянні українського національно-визвольного руху середини 1940-х – початку 1950-х рр., який репрезентують ОУН та УПА із комуністичним догматизмом сталінізму.

Серед позитивних наслідків радянізації західноукраїнських земель відзначаються заходи боротьби з безробіттям, наділення найбіднішого селянства землею, покращення медичного обслуговування, розвиток системи освіти й культури. Однак, якими б не були досягнення нової влади в соціальній чи економічній сферах, вони не можуть перекрити страшні злочини, вчинені нею. Передумовами ідеологічного спротиву варто, серед іншого, зазначити досвід та традиції політичної культури мешканців новоутворених західних областей УРСР. На початковому етапі Другої світової війни попередня ідеологічна полівекторність була змінена тоталітарною ідеологічною одностайністю, і навіть латентна ідеологічна опозиційність ставала об'єктом «уваги» репресивно-каральних органів сталінського тоталітарного режиму. Роль додаткового чинника, що мав забезпечити і утвердити відновлення попередньої ідеологічної монополії Комуністичної партії в націоналістичному середовищі західних областей України окресленого періоду відігравали загальносоюзні ідеологічні кампанії на взірець «ждановщини» чи «викриття безродного космополітизму».

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (1930 – 1950-ті роки)

3.1. Зміни політико-культурної сфери західноукраїнського регіону в контексті насадження радянської ціннісно-орієнтаційної системи

Основною передумовою встановлення радянського режиму в Західній Україні та Північній Буковині було зайняття цих територій у 1939 р. та 1940 р. радянськими військами. Серед чинників, що зумовили ці процеси було використання національних інтересів та прагнення українців до возз'єднання, а також зовнішній вплив, зокрема реалізація геополітичних планів радянського керівництва. Входження західноукраїнських земель до УРСР підсилило загальний потенціал українського народу, зберегло його територіальну цілісність. Такі кроки, як ухвалення Народними Зборами декларації про встановлення радянської влади та приєднання до УРСР, конфіскація поміщицьких земель, націоналізація промисловості та банків, закріпили та легітимували нову владу на західноукраїнських землях. Крім того, концентрація влади в політичних центрах (обкоми, райкоми, міськкоми) партії, заборона українських, польських, єврейських політичних партій та громадських об'єднань, створення мережі радянських громадських організацій (профспілки, комсомол, піонерія) як філій партійних державних органів засвідчувало контроль партії над усією системою державних органів.

Радянізація торкнулася усіх сфер суспільства. Так, відбувалася реорганізація медицини, культури й освіти. В містах і селах відкривалися численні безкоштовні лікарні, амбулаторії, пологові будинки, медичні пункти, які обслуговувалися великою кількістю прибулих медичних працівників. Відбувалися зміни в освітній сфері – впровадження обов'язковості загальної освіти, доступності та безкоштовності; відкриття нових шкіл, училищ, університетів. Водночас підручники і посібники

відображали офіційну ідеологію, відкидалися будь-які спроби плюралізму та християнська мораль.

Ці зміни вплинули на психологію людей, політичні орієнтації, ціннісну систему. Виховані століттями на принципах глибокої християнської моралі, високої культури, самодостатності й поваги, вони змушені були всі ці цінності приховувати, що в поведінці виявлялося в потрібному для влади мовчанні. В українців західного регіону формувалися такі риси як замкнутість та відсторонення. Це породжувало роздвоєння душі, недовіру до чужинців, а нерідко й до своїх.

Варто відзначити, що існувала певна дистанція між спільнотами, викликана стереотипами, відмінностями політичної культури, конфесійною належністю, мовою. Водночас, простежується й постійна взаємодія, необхідність підтримки міжетнічних відносин. Іншою особливістю, що вплинула на трансформацію політико-культурних цінностей можна назвати дистанцію між містом і селом. Суттєвим було самоусунення українців від міста, наслідків урбанізації. На це впливало домінування свідомості та мислення традиційного суспільства, де визначальною цінністю визнавалася земля. Лінії соціального розмежування між містом і селом певним чином коригувало існування поліетнічних міст (передусім, з польсько-єврейським населенням), християнського (зазвичай з переважно українською людністю) села та єврейського штетла. Щодо етнічної складової західноукраїнського регіону початку ХХ століття, то більшими групами Галичини були поляки й українці, а на Буковині – румуни і українці, Підкарпатської Русі – потужна угорська група та українці. Значну вагу на цих територіях мала єврейська меншина.

Приналежність територій до різних держав, тривале пригноблене і бездержавне становище, вищезазначені особливості зумовлювали те, що українська спільнота практично була позбавлена контролю над державною владою та управлінням, органами самоврядування, промисловим виробництвом, соціальною інфраструктурою, новітніми засобами комунікації

тощо. Українці залишалися найчисельнішою етнічною групою, але за впливом на суспільні й соціально-економічні процеси поступалися полякам, румунам, німцям і євреям.

Виразні особливості регіону сформували і стійкі стереотипи масової свідомості, коли селянин асоціювався з українцем, землевласник – з поляком або/чи румуном, торговець – з євреєм. Поступова асиміляція українцями представників інших національностей відбувалася «знизу», передусім у сільських громадах, де незаперечною була чисельна перевага українців і домінувала багата на традиції українська народна культура. Натомість «згори» йшов процес асиміляції, що захоплював частину української суспільної верхівки (шляхту, інтелігенцію, духівництво, міщан). Крім цього стереотипу, відносини характеризував стереотип «свій – чужий», що відображало неоднозначність життя на західноукраїнських землях. І. Монолатій так характеризує особливості цього регіону: «Тут мали місце прояви всіх типів цих відносин: дружніх, нейтральних, нерівних, неприязних. Їхня амплітуда коливалася між полюсами доброзичливості, толерантності, співпраці, передусім економічної, міжкультурного діалогу та ізоляціонізму, нетерпимості, підозри, відчуження і навіть ворожості. Тут співіснували і взаємодіяли релігії (християнство: римо-, вірмено- і греко-католицизм, православ'я, протестантизм; юдаїзм), етноси (українці, поляки, румуни, молдавани, німці, вірмени, росіяни, євреї та ін.), носії принципово відмінних цивілізацій (візантійської, латинської, близькосхідної). Досліджувана територія являла собою переплетіння культур основних етнонацій – шляхетської польської, боярської румунської, а також традиційних – української й єврейської» [321].

Стереотипізація свідомості «свій» – «чужий» проектувалася на релігійну та мовну сферу, а також на рівні, як окремої особистості, так і групи. Істотною рисою вкорінення у свідомість дихотомії «свій – чужий» була прив'язка до території, що вказувало на паростки регіональної та етнічної ідентичностей, поруч з релігійною.

Досліджуючи трансформацію політико-культурної сфери західноукраїнського регіону доцільно визначити основних суб'єктів, що формували політичні орієнтації, систему політичних цінностей. Крім церкви, потужний вплив мали політичні партії, структуровані за етнічним принципом. Ідеологія партій, які діяли на західноукраїнських землях і утворилися на основі етнічної ідентичності, відображала інтереси членів конкретної групи та уособлювала здебільшого інституціоналізовані сили, які конкурували/конфліктували в силу неоднорідності регіону. Партії відрізнялися ідеологіями, а регіон плюралізмом ідеологій і сил, що його презентують. Разом з тим, політичні партії виявляли однаковість у категоричності вимог щодо відродження власних держав. Багатоаспектність їхніх вимог суттєво коригувалася наявністю соціальної бази політичних акторів, варіативністю сповідуваних суспільно-політичних цінностей. Зокрема, тут превалювали консервативний світогляд або різні шляхи суспільного поступу та засоби його досягнення. В попередньому розділі нами розглянуто важливість ідеологічного чинника для західноукраїнських земель. Зазначимо, що ідеологічний чинник виступав доволі сильним фактором, який стимулював до об'єднання та подальших дій.

Серед критеріїв мобілізації населення можна виокремити політичний інтерес, «мотив небезпеки» і т. зв. принцип справедливості [329]. Саме ці чинники були чи не найефективнішими, а політичні партії використовували їх як політичні гасла. Не менш важливу роль у процесі етнополітичної мобілізації спільнот відігравали такі категорії, як авторитетність партії чи національного товариства, які представляли ту чи іншу національну меншину, наявність впливових лідерів. Це обумовлювалося рівнем національної самосвідомості групи, її культурою, усвідомленням проблем розвитку і шляхів їх розв'язання, ступенем вираження етнічної самобутності, наявністю такого важливого фактора консолідації, як етнічне лідерство.

Можна відзначити паралельність етнічної та політичної мобілізації, через які політики або/чи активісти організовували та згуртовували

потенційних виборців на підтримку кандидата або/чи програми політичної партії. Ці процеси свідчать про певну еволюцію політичної свідомості і політичну культуру західноукраїнських земель. Через етнічне усвідомлення себе як групи, визначення своїх інтересів та усвідомлення певних завдань та дій, створювалися власні політичні рухи і партії, які брали участь у виборах різних рівнів (до крайових сеймів) і в політичному житті держави (рейхсрату). Важливими аспектами є те, що етнополітична мобілізація перетворила етнічні групи досліджуваного регіону на потенційних політичних акторів, виступала альтернативою асиміляції з титульними націями, формувала навички міжкультурної комунікації через проведення спільних заходів та акцій, висловлення своєї активної позиції щодо тих чи інших політичних рішень центру.

Підсумуємо, що перед встановленням радянської влади на західноукраїнських землях етнічні групи були досить активними суб'єктами політичного життя, чому сприяла етнічна мобілізація й активна участь у суспільно-політичних процесах. На цих землях почав формуватися досвід та традиції парламентаризму, виникли зародки національної, етнічної, регіональної, політичної свідомості та ідентичності, практика захисту власних інтересів, трансформація етнічних інтересів в політичні.

Потужним механізмом втілення ідеологічних конструктів тоталітаризму є пропаганда. До основних ознак пропаганди науковці відносять меседж, який виключає альтернативність для аудиторії; нав'язує одне бачення і одну лінію поведінки; виключає зворотній зв'язок; орієнтує на стереотипи і переконання; часто і тривалий час повторює пропагандовані ідеї. До головних інструментів пропаганди відносять: публікації (статті, вірші, книги, памфлети); заходи (згадування в особистих розмовах, телефоном, у листах); новини (через поширення чуток про об'єкт пропагування); виступи [104]. До найпоширеніших прийомів «пропагандистської техніки» відносять: «достовірний факт – точна деталь»; «характерний штрих»; «спільний вагон»; «самостійне судження»; «спільний

пошук»; «навішування ярликів»; «двостороння аргументація»; «документалізація»; «проекціонування»; «називання імен»; «замовчування»; «раціоналізація»; «ідентифікація»; «критика деталей в аргументах»; «обернення аргументів противника на свою користь» [104].

Політична пропаганда, в свою чергу, постає як комунікативна діяльність, орієнтована на закріплення в свідомості, або трансформацію певних установок, переконань, стереотипів цільової аудиторії за допомогою інформаційних та/або маніпулятивних прийомів, технік, методів з метою досягнення поставлених політичних цілей і завдань [104].

Узагальнюючи багатоманітність підходів Н. Яковлева виокремлює такі типи пропаганди: 1) за сферами життєдіяльності суспільства (політична, економічна, культурна, соціальна, військова тощо); 2) за потенційними наслідками (консолідаційна та дезінтегративна); 3) за цільовим призначенням (стратегічна і тактична); 4) за мотивами діяльності комунікатора (цілеспрямована та випадкова); 5) за ідентифікованістю джерела («чорна», «біла», «сіра»); 6) за оперативністю реагування на події (випереджаюча, супровідна, наздоганяюча); 7) за інтенсивністю використання (повсякденна, кризова, передвиборча); 8) за масштабністю дій (ретельна й аксіальна); 9) за характером впливу (явна та прихована); 10) за «територіальною» спрямованістю (зовнішня та внутрішня). [506, с. 12].

Ефективна пропаганда має такі засади: завоювання віри населення, простота і повторення ідей (найчастіше за допомогою гасел), використання символів (конкретних образів-знаків ідей, дій і речей) та пов'язування їх із заявами пропагандистів, спотворення й приховування «невигідних» фактів, обман, цензура. Інструментами пропаганди є навіювання, підштовхування до певних дій, натяки, непрямі формулювання ідей, звертання до бажань суспільства, елемент авторитету. Окрім засобів масової інформації, поставленій меті служать різноманітні написи, будівлі, статуї, зображення, музика, публічні заходи тощо, адже вони мають вплив на світогляд людини і можуть сприяти виникненню та зміцненню лояльності мас перед владою [1].

Характерною рисою тоталітарної політичної пропаганди є її висока маніпулятивність, що проявляється в здатності пропаганди в процесі реалізації маскуватись під інформативність, яку об'єкти пропаганди не завжди помічають, оскільки вона сприймається людьми під виглядом об'єктивної інформації та розваг. Маніпуляції, як свідчить аналіз, будуються переважно за схемою: «комунікатор (пропагандист) – реципієнт (слухач, глядач)». Ще однією рисою маніпулювання є нав'язування спрощених стереотипів, стандартних образів, уявлень про навколишню дійсність, які здійснюють роль орієнтації на конкретне політичне явище чи подію. Стереотипи відповідно до зусиль пропагандиста викликають позитивні або ж негативні емоційні реакції [104].

Радянська анексія західноукраїнських земель радянським суспільствознавством подавалася як визволення Західної України (1939 р), Північної Буковини (1940 р.) та Закарпатської України (1945 р.) з-під гніту іноземних поневолювачів і входження цих земель, згідно з одностайною волею їх населення, до СРСР зі включенням до складу УРСР. Сучасна наука використовує інше трактування цих процесів, позначаючи їх як возз'єднання українських земель у складі СРСР або входження західноукраїнських земель до складу УРСР.

Під час вересневої кампанії в спеціальному поїзді політуправління Українського фронту працювали редакції, які мали в своєму розпорядженні необхідне друкарське обладнання. Вони підготували і передали армійським групам й авіапідрозділам 150 тис. примірників листівок-відоzw до польських жовнірів (польською мовою), 120 тис. звернень до трудящих Західної України (українською мовою), а також відозву Військової ради до солдатів і командирів Червоної армії (250 тис. примірників) та багато іншої друкованої продукції [267, с. 28-29].

Радянська партійна пропаганда, так би мовити, по гарячих слідах, прагнула переконати громадян СРСР в тому, що червоні війська під час виконання визвольної місії продемонстрували чудову згуртованість,

дисциплінованість, високу свідомість, викликаючи захоплення всіх трудящих звільнених земель: «Навіть жодного яблука не зірвали, – говорили мешканці Західної Білорусі та Західної України, захоплено зустрічаючи своїх визволителів» [2, с. 27].

Ліквідовувалися або розпускалися політичні партії, профспілкові та національно-культурні організації і товариства. Всі ці заходи оцінювалися населенням по-різному, залежно від того, хто що втрачав і хто що одержував у результаті їх проведення. Партійні і владні органи, щоб схилити на свій бік бідне і середняцьке селянство, міських робітників та службовців, вели широку друковану й усну пропаганду та агітацію, яка проникала в усі закутки, намагаючись охопити своїм впливом кожен свідомо мислячу людину. Комуністичною ідеологією були просякнуті не тільки газетні й журнальні статті, радіопередачі, політичні книжки і брошури, лекції та доповіді, а й будь-які партійно-державні документи, що ухвалювалися цими органами, а також різними парадами, конференціями, пленумами, з'їздами, зборами та мітингами [468, с. 79].

Підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю культурно-освітні, мистецькі й наукові інституції, радянська влада відразу заходилася їх розбудовувати у потрібному напрямі. Внаслідок реорганізації існуючих музеїв, бібліотек, клубів і театрів більша частина їх взагалі припинила свою діяльність, а нові часто функціонували малоефективно. Перестали діяти культурні, наукові товариства, зокрема «Просвіта», наукове товариство імені Т. Шевченка та інші організації. Література підлягала вилученню згідно з наказами обллітвидавів 1940 – 1941 рр. До цього списку внесли твори багатьох українських, польських і єврейських письменників, політичних діячів, наукових видавців. В інших випадках література просто знищувалася. Так, приватну бібліотеку німецького професора Роляуера, який виїхав до Німеччини, використали для опалення взимку 1939 – 1940 рр. Майно політичних партій і громадських організацій передавалося новоутвореним радянським установам. Наприклад, філію бібліотеки АН УРСР було створено

на базі бібліотек польського наукового товариств «Оссолінеум», наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка та Народного будинку [500].

Використовуючи всі засоби пропаганди, бібліотеки в СРСР займались пропагандою керівної ролі Комуністичної партії, агітацією за соціалістичний спосіб життя. Положення про політичний характер роботи радянських бібліотек, підкреслено у всіх партійних документах, які визначали завдання і зміст роботи бібліотек, темпи розвитку бібліотечної справи на всіх етапах розвитку радянської держави. Ось таку систему бібліотек як одного з інструментів радянзації з відповідними напрямками роботи і планувалось створити на території Західної України. На території західноукраїнських областей був поширений сценарій націоналізації бібліотек та зосередження історико-культурних фондів у декількох центрах [500].

Прихід радянської влади в Західну Україну призвів до реорганізації та ліквідації існуючої мережі культурно-освітніх установ краю загалом та його історичного центру насамперед. Було фактично зруйновано працю багатьох поколінь львівських музейників. Цьому сприяла докорінна зміна кадрового складу і побудова експозицій за радянськими зразками [203, с. 181].

На початок грудня 1940 р. в західних областях УРСР було організовано 196 районних і міських бібліотек, 206 сільських бібліотек, 11 дитячих міських бібліотек, 59 районних будинків культури, 138 районних клубів, 3173 сільських клубів [370, с. 2].

Важлива роль в пропагандистській роботі надавалась кіномистецтву. Так, на 1 липня 1940 р. в західних областях УРСР працювало 226 кіноустановок, більше половини з яких було запущено в дію радянською владою [478, арк. 20].

В процесі політичної соціалізації за радянськими взірцями вагома роль надавалася розбудові відповідної інституційної структури серед дітей та молоді. Так, на початок грудня 1940 р. в західних областях УРСР було організовано 6 палаців піонерів, 50 піонерських клубів [370, с. 3]. Наприклад 360 екскурсантів, яких відправили із Львівщини на Всесоюзну

сільськогосподарську виставку, мали побачити, які плоди праці мають їх старші брати та вони мають стати агітаторами на колгоспний лад [417, с. 1].

Вагома роль у процесі утвердження тоталітарного політичного режиму надавалась пресі. Так, на середину жовтня 1940 р. у Львівській області нараховувалося 13 районних газет накладом понад 30 тис. примірників та на підприємствах, в установах, селах виходило 1500 стінних газет [380, с. 1].

Радянська влада вмiла переконувати, вмiла агiтувати, i багато людей вiрило їй. До того ж Чернiвцi були наповненi рiзними представниками з Москви i Києва, якi виступали на зборах, мiтингах, вечорах i зустрiчах. Так, з 4 по 20 липня 1940 р. тут побували вiдомi українськi письменники О. Корнiйчук, М. Бажан, О. Довженко, Д. Косарик, I. Вирган, російськi письменники К. Симонов, Є. Долматовський, секретар ЦК КП(б)У Й. Лисенко, секретар ЦК ЛКСМУ Я. Хоменко [468, с. 81].

Не залишався поза увагою нової влади i розвиток культури області. Велося очищення бiблiотек i книгарень вiд так званої «шкiдливої» лiтератури, тобто вiд набутокiв свiтової лiтератури та творiв мiсцевих авторiв, якi не вписувалися в прокрустове ложе комунiстичної iдеологiї. Так, уже 3 сiчня 1941 р. бюро Чернiвецького обкому компартiї України розглянуло питання «Про вилучення шкiдливої лiтератури». Бюро затвердило поданий облiтом список лiтератури мiсцевих авторiв, яку пропонувалося вилучити як шкiдливу i застарiлу [468, с. 85].

Важливу роль надавали роботi з iнтелiгенцiєю. «Лiтературне об'єднання, згуртоване навколо обласної газети «Радянська Буковина» – лиш за початок великої роботи, яку проведуть партiйнi i письменницькi органiзацiї в справi виявлення i виховання лiтературних i взагалi мистецьких сил радянської Буковини. Радянська вiльна Буковина багата талантами. Під сталiнським сонцем вони розквітнуть i змужнiють» [381, с. 5]. Урочисто вручили паспорт громадянки СРСР, вiдзначили 55-рiчний ювiлей лiтературної дiяльностi, присвоїли їй ім'я 3-ї середньої школи Чернiвцiв i колишньої вулицi Янку Флондора [468, с. 81].

Успіх у цій справі залежав від ідейно-теоретичного рівня партійних і радянських кадрів, агітаторів. Свій ідейно-теоретичний багаж вони поповнювали в системі партійної освіти. Центрами підготовки ідеологічних пропагандистських кадрів були партійні кабінети, що створювалися при райкомах партії. При Будинку пропаганди Чернівецького міськкому КП(б)У працював вечірній університет марксизму-ленінізму, котрий започаткував свою роботу 25 жовтня 1940 р. На його двох факультетах (історії ВКП(б), філософії та політекономії), а також у спеціальній групі з місцевого населення (де вивчали основи марксизму-ленінізму, історії СРСР і української мови) навчалось 113 осіб з числа партійного й радянського активу, місцевої прорадянської інтелігенції [205, с. 498].

Разом з тим у цій роботі були певні проблеми. Насамперед це стосувалося мовного питання. Незважаючи на те, що більшість населення області була україномовною, граматику володіли слабо, адже за румунського режиму українська мова була заборонена не тільки для вивчення в школах, але й на побутовому рівні. Тому для радянських та господарських кадрів з місцевого населення в ряді районів організовували курси з вивчення української мови. Це ж стосувалося й російської мови. Одночасно гостро стояло питання вивчення (особливо партійним та радянським активом) румунської мови в Герцаївському та раді сіл Глибоцького, Новоселицького, Чернівецького, Садгірського і Сторожинецького районів, де компактно проживали особи румунської та молдавської національностей [205, с. 498-499].

За словами Ю. Левіної, інформаційна політика радянської влади на Буковині передбачала, в першу чергу, впровадження низки методів, засобів, можливостей суб'єктів влади здійснювати вплив на суспільну свідомість, причому цей вплив мав заздалегідь сплановані результати. Буковинське населення, якому практично нічого не було відомо про життя радянського режиму, відверто вірило в усі чітко сплановані акції впливу на свідомість та сприймало їх позитивно [275, с. 100].

Вже через два дні після входження на територію Буковини радянських військ усі періодичні видання місцевого значення, що діяли за румунської влади, було закрито. Натомість, уже 30 червня 1940 р. виходить перший (спеціальний) випуск щоденної газети «Радянська Буковина», що стала своєрідним рупором комуністичної партії на Буковині. Вже через кілька місяців новостворена влада запропонувала буковинському читачеві три місцеві газети, а саме: органи обкому, міському КП(б)У та облвиконкому «Радянська Буковина» (мова видання українська) та «Адеверул большевик» (мова видання молдавська), а також орган обкому та міському ЛКСМУ «Комсомолец Буковини» [275, с. 101].

Грунтовно аналізуючи матеріали друкованих періодичних видань, що виходили на Буковині в 1940 – 1941 рр., Ю. Левіна зазначає, що вже з перших днів радянські видання почали здійснювати постійні роз'яснення місцевому населенню про незаконність дій румунської влади у 1918 р. Важливим етапом впливу на місцеве населення стало поширення через пресу інформації, яка висвітлювала жахи румунського правління. Радянська влада намагалась підкреслити свою лояльність до українського народу. Окремим, вагомим напрямом інформаційного впливу стало поширення на території Буковини культу особи Й. Сталіна [275, с. 101-102]. «Товариш Сталін вчить нас, що якими б не були успіхи, завтрашній день випередить їх» [351, с. 6].

Отже, значне місце в системі органів влади надавалось відділам, що займалися інформаційним впливом на місцеве населення, агітацією та пропагандою. Так, одразу ж з приходом Червоної армії на Буковину було створено відділ агітації і пропаганди при повітовому комітеті КП(б)У на чолі з І. Луцьким, перед яким було поставлено такі завдання: розгорнути агітмасову роботу з охоплення всього населення міста Чернівці як на підприємствах і установах, так і інтелігенції міста; збільшити кількість і підвищити якість агітаторів з місцевого активу, організувати їм відповідну допомогу в роботі; організувати на всіх підприємствах випуск стінних газет, для редколегій цих газет організувати семінар, залучивши до роботи

робітників редакції «Радянська Буковина»; налагодити роботу агітколективів на всіх підприємствах та в установах і при райкомах КП(б)У, охопивши всіх агітаторів; залучити до агітаційно-масової роботи комуністів та комсомольців, що прибули на роботу в місто Чернівці, які прибули в складі 52 агітколективів [276, с. 171-172].

Методами інформаційного впливу були також мітинги. Важлива роль в інформаційному впливі на населення надавалась поширенню партійної поліграфічної продукції та літератури [276, с. 173-174]. Майже 85 тис. різних газет виписували на травень 1941 р. мешканців Чернівецької області. «Це означає, що в масах народу почалась справжня культурна революція, без якої наші успіхи в подальшому неможливі» [351, с. 6].

Одним із головних завдань залишалось посилення ідеологічної роботи з метою перевиховання місцевого населення, переорієнтації його на радянську систему цінностей, на формування людини комуністичного майбутнього, вільної від релігійних забобонів і буржуазного впливу. На це була спрямована радянська література, в основі якої лежали твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна та Й. Сталіна, «Короткий курс історії ВКП(б)», радянська преса (насамперед, дві обласні україномовні газети – «Радянська Буковина» й «Комсомолец Буковини» та три районні газети, одна з яких виходила молдавською мовою («Стягул Рошу» в Герцаївському районі), а також культурно-освітні програми (шкіл, технікумів, вузів), бригади лекторів ЦК КП(б)У, радіо, мистецькі та культурно-освітні заклади області, гастролі мистецьких колективів з інших регіонів України та Росії тощо [205, с. 497-498].

Таким чином, у найкоротші терміни було зруйновано усталені засади функціонування інформаційного простору західноукраїнського регіону й насаджено нову тоталітарну модель, що ґрунтувалася на відсутності плюралізму, ідеологічному диктаті Комуністичної партії, цензурі й репресіях.

Відомо, що суттєвою ознакою будь-якого політичного режиму є відповідно налаштоване громадянство. Тоталітарні політичні порядки

складаються й надовго утверджуються там, де серед суспільства панують звичка ділити світ, людей на «наших» і «ворогів», нетерпимість до іншої, а головне, незалежної думки, схильність пояснювати її появу чиєюсь нерозумністю або й злим наміром, некритичність до себе, відмова від діалогу з тим, хто незгідний, агресивність у всьому, що стосується власних симпатій і антипатій, потреба або панувати, або підкорятися. Тоталітарний тип громадянської культури характеризується цілковитим або й значним (тотальним) підпорядкуванням громадян якійсь одній політичній силі, ідеологічній настанові [223, с. 9].

Пропаганду за тоталітарного режиму можна визначити як діяльність, спрямовану на популяризацію і поширення а) тоталітарної ідеології та б) офіційної точки зору на те, що відбувається і що використовує для цього всі можливі канали (радіо, пресу, кіно, театр, літературу, навчальні заклади, масові громадські організації і т.д.) [255, с. 130]. Як і будь-яка інша пропаганда, вона є контрольованим розповсюдженням свідомо перекручених уявлень з метою спонукати людей до дій, які відповідають заздалегідь наміченим цілям певних груп. Однак, тоталітарна пропаганда, на відміну від інших видів пропаганди, підпорядковує собі всі засоби масової комунікації.

В контексті значущості однієї з сутнісних характеристик тоталітаризму – наявності єдиної партійно-державної ідеології, яка повинна визнаватися всіма, зрозумілою видається виняткова роль пропаганди цієї ідеології.

Від самого початку історії Радянського Союзу пропаганда відіграла провідну роль у політичних планах. Зміцнення позиції Комуністичної партії супроводжувалося набуттям СРСР рис тоталітарного суспільства: створення єдиної ідеології (як нової релігії), спрямованої на ідеальний суспільний порядок та ідеальну особистість як її носія; єдиної без конкурентів масової партії та її голови – харизматичного диктатора; контроль за кожною сферою життя громадян, заміна приватного суспільним; принцип масового насилля при встановленні режиму, терор у боротьбі з ідеологічними противниками; монополія на інформацію; планова економіка і т. д. Особливу увагу звертали

на партійне будівництво, ідеологічне та військово-спортивне виховання молоді, культ вождя [1].

Пропаганда при тоталітарному режимі є інструментом терору; якщо секретна поліція здійснює фізичний терор, то пропаганда – духовний, ідеологічний терор. Як зазначав Г. Раушнінг, «пропаганда – це не засіб зв'язку; перед нею не стоїть завдання приведення у відповідність управління зверху з імпульсами критики і підтримки знизу. Вона являє собою односторонній інструмент панування, ефективність якого забезпечується одночасно методами терору і жорстокого насильства» [375, с. 243].

Пропаганда не ставить собі за мету переконати свідомих противників тоталітаризму; з ними розправляється секретна поліція («за пропагандою, щоб вона була ефективною, завжди повинен стояти гострий меч», – вважав міністр пропаганди III райху Й. Геббельс [375, с. 243]). Пропаганда розрахована, перш за все, на масу, вона має намір відучити людей мислити самостійно. Маса ж може бути шляхом систематичного пропагандистського тиску доведена до фанатизму [591, с. 543]. «Відсутність критичного мислення у маси, без сумніву – одне з пояснень ... (успіху нацистської пропаганди), – зазначав А. Гітлер. – На масовому зібранні немає місця думці. (...) Я розмішую народ і не спілкуюся з ним, поки він не перетвориться на масу. ... То, що Ви скажете народу, коли він являє собою масу, коли перебуває в стані сприйнятливості й фанатичної відданості, закарбовується і залишається як гіпнотичне навіювання; воно встоїть перед будь-якими розумними доводами» [375, с. 243]. Такі висновки, до яких А. Гітлер прийшов, керуючись лише інтуїцією, були раніше зроблені такими фахівцями з масової психології, як Г. Лебон і З. Фрейд. Характерною рисою маси, писав Г. Лебон, є «сприйнятливість до навіювання»; «...Індивід, перебуваючи певний час серед натовпу, набуває такого стану, який дуже нагадує стан загіпнотизованого суб'єкта... Свідома особистість у загіпнотизованого зовсім зникає, так само як воля і розум, а всі почуття і думки спрямовуються волею гіпнотизера» [274, с. 162-163]. На думку

З. Фрейда, «маса надзвичайно легко піддається навіюванню, вона довірлива, вона позбавлена критики» [22, с. 215]. Всі тоталітарні лідери розуміли ту істину, що для успіху тоталітарної пропаганди особливо важливо перетворення народу на масу атомізованих індивідів, що досягається шляхом розпилення класів, соціальних і референтних груп.

Сам характер тоталітарної держави дозволяє їй, по-перше, монополізувати пропаганду (оскільки всі пропагандистські канали перебувають в руках партії/держави, а будь-яка незалежна громадська думка, поширення альтернативної інформації або контрпропаганда не допускаються) і, по-друге, залучити для здійснення пропаганди всі існуючі громадські організації та інститути, оскільки вони повністю підпорядковані партії. За допомогою такої тотальної й масованої пропаганди можна, висловлюючись словами А. Гітлера, «представити народу навіть небо пеклом і, навпаки, найубогіше життя подати як рай» [615, с. 63].

Крім нав'язування тоталітарної ідеології, пропаганда за тоталітаризму виконує й інші важливі функції: – забезпечення єдиної реакції на події; пропаганда домагається того, щоб всі діяли і мислили відповідно до вимог правлячої еліти, і створює необхідний владі консенсус; пропаганда повинна забезпечувати постійну підтримку всіх урядових заходів масами, які знаходяться в стані перманентної мобілізації; пропаганда використовується для виховання «нової людини» [590, с. 122].

Тотальна пропаганда стає можливою завдяки контролю партії/держави над усіма засобами масової комунікації та іншими соціальними інститутами, що впливають на формування способу мислення людей. Домогтися цього контролю правляча партія змогла двома способами – вводячи жорстку цензуру і встановлюючи свою ідеологічну монополію [530, с. 45]. В сталінську епоху на канал пропагандистського впливу були перетворені навіть художні фільми (в 1940 р. керівництвом більшовицької партії було прийнято рішення, що «сценарії фільмів на найбільш важливі й відповідальні теми повинні затверджуватися Управлінням пропаганди і агітації ЦК

ВКП (б)» [375, с. 246]). У перші роки більшовицького режиму, виключно важливу роль відігравала й усна пропаганда, яка не втратила значення і в подальшому: так, в кінці 1950-х рр. в СРСР на 100 радянських громадян припадав один агітатор. Пізніше, в процесі розвитку радіомовлення і телебачення, вони також були перетворені на інструменти пропагандистського впливу.

Оскільки тоталітарна пропаганда є сутнісно монопольною, перекривалися всі канали надходження інформації з-за кордону. Вже в кінці 40-х рр. здійснювалися заходи з глушіння західних радіопередач. І в СРСР, і в нацистській Німеччині слухання зарубіжних радіопередач оголошувалося політичним злочином. Крім засобів масової комунікації, пропаганда здійснювалася також і через всі громадські організації. Тоталітарний режим характеризується тим, що пропагандою займаються всі організації та інститути партійної держави.

У Радянському Союзі війна також ознаменувала собою поворотну точку в формуванні нової людини. Постійні заклики до самопожертви, які превалювали в політичній культурі 1930-х рр. і впливали на особисте життя багатьох тисяч комуністів, в умовах військової мобілізації ставали ще більш дієвою силою. Вказівки довести свій високий моральний дух в боротьбі тепер поширювалися на великі групи населення, включаючи бійців Червоної армії та працівників тилу [536, с. 226]. Перед війною гарячкові кампанії з будівництва нового світу ґрунтувалися на незрозумілому образі «ворога» – представниках «старої буржуазії», «контрреволюціонерах-шкідниках» та «іноземних шпигунах», які нібито перешкоджають будівництву комуністичного раю. Подібні образи не завжди надихали на боротьбу [558, с. 102]. Після вторгнення Німеччини в Радянський Союз міфічна боротьба між «вмираючим старим світовим порядком» і новим світом набула для мільйонів радянських громадян форми реальної жорстокої війни. На відміну від нацистської Німеччини, самі по собі військові дії не сприяли створенню нової людини. В СРСР нова людина формувалася в процесі радянського

політичного і морального виховання, принципи якого, сформульовані ще до війни, були перенесені на поле бою і застосовувалися в реаліях воєнного часу [575, с. 83].

Багато хто з учасників війни – політкомісари при частинах Червоної армії, розвідники за лінією фронту, військові кореспонденти, окремі офіцери і солдати – оцінювали ефективність радянських солдат під час війни в контексті зміцнення їх бойового духу під вогнем ворога. Офіцери НКВД читали солдатські листи і сортували їх відповідно до сили чи слабкості морального духу автора листа. Політкомісари вели бесіди з солдатами, намагаючись підняти їх дух, застосовували заходи дисциплінарного впливу до тих, у кого він падав. Військові історики відзначають безжалісне насильство, яке панувало в Червоній армії під час війни, при цьому моральним аспектам, в рамках яких застосовувалися подібні дисциплінарні заходи, приділялося менше уваги. Стандарти, відповідно до яких підлягали покаранню солдати Червоної армії й оцінювалася їх поведінка, були насправді стандартами поведінки під час війни робочого-стаханівця, людини, рухомої невичерпною силою волі та бажанням пожертвувати собою в ім'я справи [583, с. 307]. В роки війни цю місію виконували професійні письменники і критики, які до цього протягом десятиліть відігравали величезну роль в пропаганді нового соціалістичного світу і нової людини. Багато з них добровільно пішли на фронт в якості військових кореспондентів. Створені ними образи героїчного радянського солдата здійснювали значний вплив на червоноармійців і стали частиною їхнього особистого військового досвіду.

Виходячи із встановленого факту, що основою політичної цензури було ідеологічне керівництво та контроль, можемо стверджувати, що вона відіграла вагомий роль у процесі утвердження радянської політичної системи в Західній Україні та Північній Буковині як в 1939 – 1940 рр., так й відновлення на завершальному етапі її цементуючого елементу – сталінського тоталітарного режиму [164, с. 234].

Спотворені, сфальсифіковані версії тих або інших подій, оцінки і висновки з мемуарної літератури, з преси, що контролювалася компартійними ідеологами, потрапляли й до наукових праць. І не дивно, що напівправа, часом відверта брехня, міфологізована, заідеологізована історія війни цілі десятиліття служила тоталітарній владі [68, с. 24].

Поведінка особистості розкривається у конкретній історичній обстановці. Після закінчення війни відбулося поживлення суспільно-політичного життя в країні. Довгоочікувана перемога і радощі мирного існування сприяли покращенню морально-психологічного стану суспільства. Райдушна віра у швидке покращення життя обумовили поширені надії та настрої про зміну поведінки представників влади. Громадяни небезпідставно сподівалися на суттєві зміни у ставленні влади (держави) до простих громадян, адже найскладніші випробування були позаду. Суспільна активність спрямовувалася на якнайшвидшу відбудову, населення чутливо реагувало на політичні процеси у вищих ешелонах влади і Кремлі. Політична атмосфера в країні характеризувалась підвищенням довіри до органів центральної влади, партії й оптимістичними прогнозами на майбутнє [259, с. 319].

Поведінка керівників вищої ланки була традиційною для їх середовища. У силу виконання службових обов'язків партійне та державне керівництво підприємств, установ, вищих органів влади на місцях майже щодня перебувало в контакті з вищим керівництвом та підлеглими. Регулярно стикаючись із директивами, законами і розпорядженнями, вони були змушені демонструвати активність при їх виконанні. Добре знаючи долю незгодних і відчуваючи матеріальні переваги службового становища, політична поведінка більшості представників влади цього рівня була показовою і лояльною до режиму [259, с. 320].

Значні втрати в ході війни досвідчених, сміливих й ініціативних кадрів та неможливість заповнити вакансії на відповідальних посадах гідними людьми призводили до заміщення окремих керівних місць людьми без

належної кваліфікації та низькими моральними якостями. Це мало негативний вплив на функціонування органів влади та морально-психологічну атмосферу в регіоні. До центральних органів партії надходило чимало скарг на хабарництво, деспотизм, пияцтво, «морально-побутовий розклад» та волюнтаристський стиль керівництва на місцях. Така поведінка ставала надбанням громадськості [259, с. 320].

Повоєнна політика сталінського тоталітарного режиму в галузях політики, економіки, культури, соціальної сфери здійснювалася методами примусу із застосуванням репресій щодо населення Західної України. В політичній думці цей процес отримав назву радянізації [452, с. 39]. Він виражався у встановленні однопартійної політичної системи радянського зразка із монополією в ній Комуністичної партії на державну владу, специфічною ієрархією партійно-радянських владних структур та особливими функціями каральних органів державної безпеки [451, с. 19].

Одночасно з процесом відбудови у возз'єднаних районах УРСР сталінський режим якнайшвидше прагнув здійснити соціалістичні перетворення, провести індустріалізацію, колективізацію, культурну революцію, створити умови для остаточної інтеграції західноукраїнського регіону до складу СРСР. При цьому кремлівське керівництво мало враховувало ментальність західних українців, традиції та особливості господарювання в краї [18].

Не останню роль в цьому процесі відіграла преса, зокрема, місцева, а тому, не дивно, що за підсумками перевірки стану агітаційно-пропагандистської роботи в Герцаївському районі Чернівецької області обком партії в своїй постанові ставив питання про відновлення ...районної газети молдовською мовою та скерування 50 осіб з числа місцевого активу, які володіють українською та молдавською мовами для активізації відповідної роботи [147, арк. 34]. Одним із перших заходів комуністичної влади на Чернівеччині було ухвалення відновлення видання районних газет

«Радянське життя» (м. Хотин) та «Сталінським шляхом» (м. Сторожинець) двічі на тиждень тимчасовим накладом 500 примірників [146, арк. 78].

Не меншої шкоди завдала культурному життю України у повоєнні роки державна політика нехтування соціально-економічною специфікою, національними, історичними особливостями республіки, особливо її західних областей. Загальновідомо, що протягом століть Галичина належала до іншої держави, до іншої церкви, ніж Східна Україна. Українська національна думка в Галичині формувалася під впливом європейських, насамперед польських і австро-німецьких культур, хоча населення західних областей і зберегло свої власні, притаманні українському народові риси, традиції. В цих областях вирішальний вплив на політичне, духовно-культурне життя людей мав сільський спосіб життя, хліборобська галузь, традиції населення сіл і невеликих містечок, де в основному зосереджувалось українськомовне населення краю і де зберігалась українська окремішність [505, с. 31].

Після закінчення війни ідеологічне виховання населення значно посилилося. Зазнала певних змін і тональність публікацій преси. Якщо 14 червня 1944 р. орган Волинського обкому КП(б)У та виконавчого комітету Волинської обласної ради депутатів трудящих газета «Радянська Волинь» розмістила на своїх сторінках відомий вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну!», то вже на початку 1950-х рр. він був жорстоко розкритикований в офіційних засобах масової інформації. Напрями ідейно-виховної й пропагандистської роботи того часу яскраво ілюструють матеріали обласної газети, де в 1946 р. майже безперервно виходили публікації потужної ідеологічної спрямованості. Так, 18, 19, 22, 24, 25 травня в рубриці «Для сільських драматичних гуртків» газета друкує п'єсу П. Козланюка «Запроданці», в якій однозначно негативно трактувалася діяльність учасників національно-визвольного руху. У трьох номерах 28-30 липня партійний орган здійснює передрук статті проф. М. Петровського з газети «Правда» – «До кінця викрити націоналістичні перекинуття історії України (Про антинаукові теорії М. Грушевського та його «школи»)»;

25 вересня газета друкує ганебну доповідь сталінського ідеолога Жданова «Про журнали «Звезда» і «Ленинград»», де шельмуються такі відомі представники російської інтелігенції, як А. Ахматова та М. Зощенко; 27 листопада друкується велика стаття відомого українського історика Івана Крип'якевича «Непорушне братерство російського і українського народів» [332, с. 36-37].

Чільне місце в політичній стратегії та практиці політичного, особливо недемократичного, режиму займає курс на інтенсивне формування та підтримання високого потенціалу політичної мобілізації власних громадян, зокрема, через вияви квазілояльності. В наступні місяці розгорнулася наймасштабніша від часу звільнення агітаційно-пропагандистська кампанія зі збору підписів під листом від мешканців звільнених західних областей УРСР до Й. Сталіна, де, наприклад, тільки в одній Дрогобицькій області було зібрано майже 210,2 тис підписів під час спеціально організованих 557 загальних зборів сільських мешканців та 269 зборів у містах області [128, арк. 75], який починався словами «Вчителю мудрий, батьку наш рідний» [282, с. 3] та містив такі «перли» радянської пропаганди як от: «Ми знали також, що нам на допомогу прийде рідний брат – великий російський народ» [282, с. 4].

В липні 1949 р. в Києві пройшла республіканська нарада пропагандистських працівників України. Її учасники, як тоді було прийнято, звернулися до Й. Сталіна. «Запевняємо Вас, товаришу Сталін, що ми будемо і надалі виховувати в наших людях животворний радянський патріотизм, ще сильніше зміцнювати ленінсько-сталінську дружбу народів, розвивати українську культуру, національну за формою, соціалістичну за змістом, будемо викривати і вести непримиренну боротьбу проти усіх і всіляких проявів буржуазної ідеології – низькопоклонства, націоналізму, космополітизму» [496, с. 78].

На противагу цьому, в другій половині 1940-х рр. українське збройне підпілля розгорнуло широкомасштабну кампанію по боротьбі «за душу

української молоді». Це було викликано тим, що радянська влада намагалася використати націоналістичні настрої в середовищі української молоді та за допомогою системи освіти молодіжних організацій (піонерія, комсомол) виховати «справжню радянську людину». На противагу радянській пропаганді, українське збройне підпілля поширювало спеціальну літературу для молоді, проводило різні пропагандистські акції: шкільна акція, акція проти вступу української молоді в піонерські та комсомольські організації тощо [159, с. 85].

За таких обставин, одними з основних засобів боротьби за «душу молоді» були видання ОУН і УПА для молоді, які становили вагому частку всієї підпільної літератури. В одній із пропагандистських інструкцій зазначалося: «Поява журналу для молоді – справа дуже бажана. Це один із способів дістатися в молодіжне середовище, прекрасний спосіб виховувати і вести молоде покоління в бажаному напрямку...» [159, с. 85].

Для молоді ОУН видавала такі видання: «На зміну» (1946 – 1950), «На чатах» (1946 – 1948), «Слідами героїв» (1948), «За Україну!» (1948 – 1950), «Малі друзі» (1949 – 1950), «Юні друзі» (1949 – 1950), «Орлики» (1949 – 1951), «Наша книжечка» (1952), «Молодий революціонер» (1948–1953) та ін. Деякі з них («На зміну», «На чатах») були періодичними журналами, а видання «Слідами героїв» являло собою серію брошур, присвячених героям визвольної боротьби українського народу різних часів [159, с. 85].

Отже, вагому роль в насадженні ціннісно-орієнтаційних ідеалів сталінського політичного режиму в західноукраїнському регіоні відіграла пропаганда із використанням широкого інструменту маніпулятивних технологій.

3.2. Специфіка утвердження тоталітарної політичної свідомості як наслідок спротиву сталінському політичному режиму в роки Другої світової війни

Аналіз політико-культурної трансформації на теренах західноукраїнського регіону окресленого періоду неможливий без осмислення реакції суспільства, громадської думки й суспільно-політичних настроїв, що відповідає більш широкому поняттю – суспільній і політичній свідомості. Водночас дослідження цих аспектів потребує усвідомлення політико-ідеологічних, соціально-економічних та культурних заходів влади, адже політичні настрої й політична поведінка людей не існують поза соціальним контекстом. Крім того, характеристика політико-культурних та ідеологічних складових відновлення сталінського тоталітарного режиму в західноукраїнському регіоні потребує врахування історичного досвіду перебування краю під німецькою, угорською та румунською окупацією в 1941 – 1944 рр., що активно використовувалася радянською пропагандою.

А. Гітлер плекав думку про майбутню німецьку колонію в Україні як «едемський сад», в якому німецький поселенець, зображуваний як «солдат-селянин», обробляє землю зі зброєю за плечима, готовий захисти господарство від «азійських орд». Щодо українців А. Гітлер зауважив, що німці будуть пропонувати їм «шалики, скляне намисто і все те, що так люблять колоніальні народи» [612, с. 78].

16 липня 1941 р. було прийняте рішення про розчленування території України і приєднання до польського Генерал-Губернаторства, Королівства Румунії та створення райхскомісаріату «Україна». Зокрема, новоутворений п'ятий дистрикт «Галичина» Генерал-Губернаторства спочатку складався з 16 округів [8, с. 70-71].

1 серпня 1941 р. відбулась урочиста церемонія передачі влади у Східній Галичині військовим командуванням цивільній адміністрації Генерального Губернаторства. Цей крок остаточно розвіяв ілюзії тієї частини західноукраїнського суспільства, яка сподівалася на відродження

національної державності під егідою Третього райху. Приєднання Східної Галичини до польського Генерал-Губернаторства було здійснене без жодного звертання уваги на позицію українського населення чи його окремих політичних лідерів [108, с. 249].

Через створення дистрикту «Галичина», приєданого до Генерального Губернаторства, його мешканці розглядались як колишні громадяни Польської держави, які тимчасово проживали на території, що належала до радянської сфери інтересів. Під час німецької окупації їм не надавали громадянства Німеччини і водночас не визнавали їх польськими чи радянськими громадянами [33, с. 187]. Галичина розглядалась як німецька колонія, а її слов'янське населення – як люди другого ґатунку, а тому як урядова була запроваджена німецька мова, а українську і польську оголосили допоміжними. 20 серпня 1941 р. комендант Львова видав наказ, згідно з яким на державних, промислових і торговельних закладах написи мали бути німецькою мовою, а українська і польська допускалися поряд, лише за умови, що вони будуть написані меншими літерами. На німецький кшталт перейменовувались вулиці та деякі міста краю. При цьому постійно стверджувалося, що Львів – це старовинне німецьке місто, і все, що він здобув, є заслугою німецької культури, що навіть дзвін у кафедральному соборі Св. Юра – витвір німецького ремісника [287, с. 197-198].

І. Терлюк слушно вказує на те, що вся повнота політичної влади в Східній Галичині, зокрема на рівні дистрикту та окружних староств, перебувала в німецьких руках. Українці в окупаційній адміністрації займали посади нижчого, а інколи середнього ешелону. Наприклад, війти і бургомістри (у невеликих містах) переважно були українцями. Усі рішення української влади набували чинності лише після відповідних рішень німецької адміністрації. Будь-яка незгода з її діями, не говорячи вже про відкритий опір окупаційним властям, жорстко придушувалася [450, с. 20-21]. Урядовою мовою дистрикту «Галичина» проголошувалася німецька мова, проте до вживання допускалися й українська та польська. Тому усі

нормативно-правові акти повинні були оголошуватись німецькою, українською та польською мовами. Загалом правові відносини, судочинство на території дистрикту «Галичина» врегульовувалися на основі німецького законодавства (з 1 серпня 1941 р.). Останнє стосовно українців та інших національних груп мало яскраво виражений дискримінаційний характер, що проявлялось у його дуалізмі (окремо для німців, окремо для не німців) [450, с. 18-21].

Райхскомісаріат «Україна» із резиденцією у Рівному був утворений 20 серпня 1941 р. Його територія змінювалась у зв'язку із віддаленням чи наближенням фронту, включаючи шість генеральних округів (генерал-бецирків). Зокрема, округ «Волинь-Поділля» (центр – м. Луцьк) охоплював територію Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) областей, а також південні райони Брестської і Пінської областей Білорусі. Система управління окупаційною територією складалася з двох рівнів: німецької адміністрації та органів місцевого самоврядування. Структура органів місцевого самоврядування включала сільські, районні та міські управи. До їхніх функцій належали організація й керівництво діючими підприємствами, контроль над роботою житлово-комунального господарства і транспорту, торговельних, медичних, освітніх закладів [108, с. 251].

Основне завдання системи управління «східними територіями» полягало у виробленні механізмів організації терору, гноблення і пограбування населення [450, с. 28]. Формуючи інформаційний простір на окупованій території, гітлерівське керівництво, з одного боку, повинне було виправдати і замаскувати колоніальну політику, яка була заснована на експлуатації, голоді та масових вбивствах, з іншого боку – стимулювати населення окупованих областей до співробітництва. Гітлерівська пропаганда була заснована на антисемітизмі, антибільшовизмі та на протиставленні окремих народностей російському. Оскільки керівництво вермахту приділяло велику увагу інформаційному боку війни, пропаганда ворога була гарно організована і кількість перебіжчиків збільшувалася. Але, незважаючи на те,

що радянське керівництво також вживало агітаційних заходів кількість перебіжчиків у 1943 – 1944 рр. залишалася високою. Що стосується населення окупованих територій, то тут німецький інформаційний простір не мав підтримки. Голод, експлуатація, депортації, репресії і масове знищення євреїв і представників інших народів не залишали населенню ніяких ілюзій щодо майбутнього укладу суспільного життя. Люди переконалися, що шанси вижити в опорі більші, ніж на службі у вермахту [399].

Встановлення нацистського режиму супроводжувалося позбавленням населення завойованих територій будь-яких прав та свобод. Наприклад, райхсміністр окупованих територій А. Розенберг 16 серпня 1941 р. запровадив реєстрацію мешканців захопленого східного простору, а 19 листопада того самого року заборонив їм переходити або виїжджати поза межі райхскомісаріатів без спеціального дозволу на це з боку окупаційної адміністрації [33, с. 186].

Характерною ознакою нацистського «нового порядку» на окупованих землях був кривавий терор. Територія Галичини та Волині була швидко вкрита мережею нацистських концентраційних таборів (Львів, Белжець, Дрогобич, Доброміль, Хирів, Житин, Тучин), де були знищені сотні тисяч українців, поляків, євреїв, представників інших національностей. Не варто забувати про ганебну роль у цьому окремих українців та поляків, які вірою та правдою допомагали гітлерівцям знищувати не тільки представників конфліктуючих етнічних спільнот, а й своїх соплеменників [108, с. 269].

Генерал-губернатор Г. Франк намагався надати окупаційній освітній політиці зовнішніх форм, які дають змогу окреслити її як «освічений колоніалізм». Згідно з цією доктриною, рівень освіти мешканців краю, з одного боку, не мав перевищувати або навіть наближатися до рівня освіти в Німеччині, з іншого, – не повинен був знижуватися до такої межі, яка б загрожувала паралізувати нормальне господарське життя окупованих територій, що мало функціонувати в інтересах воєнної економіки Третього Райху. В організації народних шкіл німецька влада чітко дотримувалась

принципу, що українських дітей має вчити український вчитель в українській школі, і аналогічно щодо поляків чи німців. Усе зроблене за півтора роки радянською владою в справі розвитку загальноосвітньої школи окремі українські діячі прагнули звести до ідеологічного протистояння. Основний акцент у навчально-виховному процесі робився на перевиховання. При цьому шкільна влада наголошувала, що, крім поляків, у деяких школах працювали також учителі-росіяни, однак вони могли займати посади вчителів фахових предметів, але доручити їм виховання українських дітей заборонялося [108, с. 278-279].

Уже восени 1943 р. німецька адміністрація констатувала: «1943 р. Галичина мала подвійне обличчя. Вдень правила, як і досі, німецька адміністрація... А вночі весь край – поза містами, немов островами – був охоплений Українською повстанською армією; по лісах вправи зі стрільби та спорудження сховищ, на шляхах – транспортування боєприпасів, передислокація з'єднань, постійні контролі і патрулі, по селах – постійні війська, яке годувала людність». Озброєні загони УПА постійно поповнювалися і досягли свого апогею в Галичині на середину літа 1944 р., коли в її лавах налічувалося близько 40 тис. осіб [431, с. 56].

Чільне місце у нацистській системі контролю окупованих західноукраїнських земель відводилось пропаганді, яка в структурі держави фактично виконувала подвійну роль. Ефективність агітаційно-пропагандистських зусиль німецької окупаційної влади у сфері психологічної війни залежала від погодних умов, стану доріг, наявності транспортних засобів, матеріально-технічної бази, актуального агітаційно-пропагандистського матеріалу в достатній кількості, помічників із числа колаборантів, а найголовніше від самих засобів пропаганди. Агітаційно-пропагандистський вплив на мешканців окупованої території засобами окупаційної періодичної преси, кінематографу, дрібної друкованої продукції, образотворчого мистецтва й усної агітації був малоефективним. Радіомережа використовувалася неефективно, а публікації німецькомовних видань варто

розглядати як другорядний чинник у системі інформаційно-психологічного впливу на населення окупованих територій [316, с. 16].

Головним лейтмотивом німецької окупаційної політики у соціокультурній площині стала теорія расової зверхності німецької нації. Враховуючи її положення, «нижчі раси», зокрема й українці, не мали права на національну свідомість, турботу про здоров'я, вищу освіту [436, с. 10].

Завдання української спільноти полягало в «тому, щоб приготувати український народ до перебрання всіх культурних здобутків від нової Європи. Кожен свідомий свого національного обов'язку українець повинен знати, що з цього завдання можна тоді вив'язатися, коли всім керуватиме центральна влада. Цією центральною владою є німецьке управління, яке видає накази й керує згідно Фюрера Адольфа Гітлера» [137, арк. 1]. Під цими гаслами відбувалося пограбування культурної спадщини окупованих земель.

Деякі переваги, які надавала окупаційна влада українцям в освітній сфері, мали на меті розпалити міжетнічні конфлікти. Як влучно зауважує І. Спудка, активна діяльність німців у галузі освіти створювала враження зацікавленості окупантів у національно-культурному відродженні українців і передбачала залучення населення до добровільного співробітництва. Проте у зв'язку зі зруйнованою матеріально-технічною базою, відсутністю уніфікованих стандартів навчального процесу, чіткої вертикалі управління на обласному чи регіональному рівнях цілісна система освіти у період окупації на території Райхскомісаріату «Україна» не з'явилася [436, с. 14-15], що, зрештою й не дозволили сповна її використати в інтересах гітлерівців.

Брутальне ставлення гітлерівців до матеріальних і духовних надбань народу, цілковите ігнорування його національно-державницьких домагань, жорстоке придушення будь-яких проявів політичної самодіяльності й опозиційності досить швидко звели до мінімуму кількість прихильників «нового порядку». В зв'язку з цим масштаби співпраці місцевого населення та військовополонених з гітлерівським режимом набувають специфічного характеру: здебільшого вона була вимушеною, оскільки диктувалася

міркуваннями виживання, хоча нерідко свідомо на співпрацю йшли ті, хто за підтримки впливових німецьких чиновників сподівався на відродження суверенної Української держави або не зміг подолати почуття образи на радянську владу за кривди і репресії [89, с. 24].

Політика Румунії щодо українських земель в 1940 – 1944 рр. включала дипломатичні, політичні, військові та соціально-економічні заходи, які ідеологічно відповідали доктрині «Великої Румунії» й принципам заперечення етнічних та національних прав українського населення та були спрямовані на відновлення румунського панування в Бессарабії й Північній Буковині та встановлення військового контролю в «Трансністрії» [338, с. 1].

Як вдало зазначила М. Мандрик, окупаційна політика реалізовувалася методами румунізації, колонізації, «етнічної пурифікації». Кроки румунської влади свідчили про впровадження ще більш тоталітаризованого режиму, що не визнавав існування національних меншин, спрямовував свою політику на остаточну денационалізацію українців та інтеграцію їхньої території до Великої Румунії [302, с. 22].

Встановлення румунської влади в Бессарабії та Північній Буковині розцінювалося офіційним Бухарестом як відновлення історичної справедливості, тобто включення цих двох провінцій до складу Старого королівства було реальним кроком уряду І. Антонеску щодо відродження «Великої Румунії» [338, с. 12].

Складовими окупаційної політики Румунії у Бессарабії та Буковині були заходи з румунізації та колонізації, що мало б призвести до «посилення румунського елемента» на цих територіях. В рамках цієї політики здійснювалася «примусова міграція усього не румунського населення», таким чином, загальна вартість земель і майна, що переходило у підпорядкування відомства з румунізації та колонізації. Одночасно аграрні та колонізаційні заходи Румунії були спрямовані на зміцнення великого земельного володіння, яке супроводжувалося поверненням у провінції колишніх землевласників, які емігрували в 1940 р. [338, с. 12-13].

Як вірно підсумовує І. Терлюк, румунська окупаційна адміністрація в пам'яті українців залишилася як суто злочинна, що чинила розправи над мирним населенням, нещадно грабувала та експлуатувала його [450, с. 37]. В даному контексті варто акцентувати на реваншистських настроях частини румунського населення на кшталт висловлювань: «Я не виїжджаю в Румунію тому, що швидко Північна Буковина відійде від Радянського Союзу і знову буде встановлена з Румунією... Північна Буковина була зайнята Червоною армією... на поворот ущерб 20-річної експлуатації Румунією» [145, арк. 6].

На окрему увагу заслуговує еволюція ідейно-політичних поглядів членів Організації українських націоналістів. Розкол в ОУН відобразився, в дещо спрощеному трактуванні М. Мандрик, насамперед у прийнятій програмно-статутній документації обох структур. ОУН під керівництвом А. Мельника, вважаючи себе спадкоємицею ідей Є. Коновальця, ідентифікувало свою ідеологію як організований націоналізм і містила в собі розуміння волюнтаризму, ідеалізму, інтегралізму, солідаризму, націократії. Чіткого тлумачення набув принцип вождизму в тому розумінні, що голова держави є носієм суверенітету, найвищим авторитетом, і дещо розширено його повноваження. ОУН, очолювана С. Бандерою, визнавала принципи революційності, чіткої антимосковської спрямованості, провідництва, панування нації на своїй землі, тобто націократії, орієнтації включно на власні сили, «усунення чужих розладових впливів» [304, с. 251-252]. Отже, суттєвих ідеологічних відмінностей між мельниківцями та бандерівцями на початковому етапі Другої світової війни не було, вони ґрунтувалися на засадах українського інтегрального націоналізму, прийнятих на озброєння в 1929 р.

У квітні 1942 р. на II конференції ОУН(б) й далі вказувалося, навіть після скасування Акту 30 червня 1941 р., репресій проти частини націоналістичного підпілля, що в інтересах українського народу є перемога Німеччини над СРСР. За незгоду з продовженням пронацистського курсу керівництво ОУН(б) на чолі з М. Лебедем «Рубаном» усунуло з посади

організаційного референта Центрального проводу І. Климів – «Легенду» і навіть на деякий час посадило його під домашній арешт, поки наприкінці 1942 р. він не був заарештований гестапо, де за нез'ясованих обставин загинув [158, с. 32].

Наприкінці 1942 р. через незгоду з позицією Проводу ОУН(б) на чолі з М. Лебедем щодо очікування політичного кроку німців стосовно українців організацію залишили такі авторитетні діячі як Б. Левицький, В. Ревак та І. Міtringa. Так, останній, перебуваючи в лавах УПА «Поліської Січі», виступив творцем новоукраїнської націонал-демократичної програми з широким залученням до неї соціалістичних ідей, що лягла в основу діяльності Української Народної-Демократичної Партії (УНДП). І хоча, як правильно зазначає В. Дзьобак, політична вага нової партії була незначною, однак створювався прецедент багатопартійності в умовах існування тоталітарних режимів періоду Другої світової війни [158, с. 36-37].

На вказаній II конференції ОУН(б) з подачі Крайового Провідника ОУН на Осередньо-Східно-Українських землях (ОСУЗ) Д. Мирона «Орлика» стверджувалося, що війну на сході Німеччина виграє, але програє в боротьбі з союзниками СРСР та поневоленими народами, тому в жодному разі не слід заважати Німеччині в боротьбі проти СРСР, оскільки першою умовою створення «самостійної України» є поразка Радянського Союзу у війні. Проте для загравання з Англією і залучення широких мас українського народу до боротьби з німецькими окупантами, необхідно вести антинімецьку пропаганду.

Визнаючи те, що на східних теренах України ОУН, відома як пронімецьке формування, було прийнято рішення додати до назви два слова «самостійники, державники», скорочено – СД, а в пропагандистських цілях вживати назву «Організація самостійників, державників», щоб поступово відмовитись від назви ОУН [158, с. 6].

9 квітня 1943 р. відбувалися перемовини між представниками бандерівського і бульбівського крила націоналістичного Руху Опору.

Представники останнього відмовилися перейти на однопартійну платформу ОУН, визнати Акт відновлення державності від 30 червня 1941 р. як Єдину державницьку концепцію. Вони заперечували потребу у створенні спільних військових сил під егідою ОУН-Бандери. Тоді ж у квітні 1943р. бандерівський провід закріпив за собою назву УПА. А 18 серпня командувач новоствореної УПА Клим Савур (Дмитро Клячківський) видав наказ про роззброєння загонів Тараса Бульби. Цей процес, звісно, не проходив мирно. Подібна доля спіткала військові відділи ОУН-Мельника – ще однієї конкуруючої сили в Русі Опору. Врешті-решт, озброєні підрозділи бандерівських «конкурентів» вливалися до УПА. На осінь 1943 р. в ній нараховувалося 40 тисяч бійців [116, с. 53].

У другій половині 1943 р., коли вже остаточно з'ясувалася неминучість поразки Німеччини та її союзників і очікувався прихід на західноукраїнські землі Червоної армії; для продовження збройної боротьби ОУН – УПА у нових умовах важливе значення мала завчасна підготовка тилу та підпілля визвольного руху. Це залежало від багатьох факторів організаційної й політичної діяльності осередків ОУН, боєздатності загонів УПА, майбутньої політики радянської влади. Значними були масштаби ідейно-виховної і політичної роботи серед місцевого населення, особового складу типових організацій ОУН і загонів УПА [350, с. 105].

Всі збройні формування ОУН – УПА ставили собі за мету здобуття української незалежної держави. Щоправда, кожна з них по-своєму вбачала шлях досягнення цієї мети. На взаємовідносини в українському національно-визвольному русі сильно впливав такий фактор як «вождизм» серед його лідерів, що нерідко вже було в українській історії, з огляду на її ретроспективу, зокрема в роки Національної революції 1917 – 1920 рр. в силу цих причин серед окремих складових УПА не було налагодженої взаємодії, відбувалися збройні сутички. Це було справжньою ідеєю українською визвольного руху. Прикро, що це відбувалося в період загрози, яку несла німецька окупація [116, с. 53].

У серпні 1943 р. у Волинських лісах відбувся Третій великий збір ОУН(б), на якому було обговорено програму, ідеологію, питання боротьби ОУН. Ураховуючи політичну обстановку того часу, були внесені зміни в «напрямі від монархічного до демократичного націоналізму чи націоналістичного демократизму» [431, с. 57].

Злам у війні стимулював оновлення ідейно-програмних засад українського націоналізму. В серпні 1943 р. на Тернопільщині відбувся III надзвичайний великий збір ОУН, у документах якого містилися відмова від нав'язування українському суспільству «світоглядних доктрин і догм», теза «за рівність всіх громадян України незалежно від їх національності в державних і громадських правах і обов'язках» декларувалося положення про те, що українська держава має служити для всього українського народу... «і ні в якому разі не сміє бути доменою чи експлуатаційним тираном якоїсь однієї групи». Замість постулату «Україна для українців» висувається гасло спільної боротьби всіх поневолених народів проти тоталітаризму й імперіалізму [89, с. 29].

В листопаді 1943 р. з цією метою скликано I конференцію поневолених народів Східної Європи й Азії за участю 39 делегатів, котрі репрезентували 13 націй та народностей. У відозві зібрання наголошувалося, що новий лад у стосунках між народами «мусить бути побудований на системі незалежних держав кожної нації на своїй етнічній території» [89, с. 29-30].

Проте, за змістом спогадів, у яких увага звертається на суспільно-політичне становище на Львівщині на зламі 1943 – 1944 рр., настрої населення були досить суперечливими, нерідко песимістичними і не гарантували одностайної та, що важливо, тривалої підтримки визвольних змагань. М. Савчин зазначає, що «за німцями ніхто не жалів, але поновну більшовицьку окупацію сприймалося з жахом, наче навалу татарської орди». Такі настрої населення підтверджують і зміст спогадів П. Пісоцького, С. Іжика. Важливого значення в цей час у підпільних структурах ОУН набував і стан членства, особливо його морально-політичний стан. У

спогадах С. Кузика зазначається, що у відділах УПА «виявилося до 30% слабкодухів, панікерів». Причиною цього, на його думку, була відсутність належного підбору людей до УПА й ОУН (СД) [350, с. 105].

ОУН(б) вбачала призначення України в тому, що вона своєю боротьбою спричинить послаблення радянського тоталітаризму, здобуде власне визволення та допоможе визволитися іншим народам шляхом спільної боротьби з ними проти тоталітаризму [117, с. 47].

Наступним кроком у трансформації ідеологічних засад самостійницького руху стало створення всеукраїнського політичного центру, що мав перебрати на себе керівництво національно-визвольною боротьбою і представництво інтересів українства на міжнародній арені [89, с. 30]. Необхідність залучити до революційної роботи якнайширші кола населення в Україні та інших республіках спровокувала трансформацію ідейних і програмних засад руху, які суттєво демократизувалися та соціалізувалися. Подальша боротьба в Україні спонукала керівництво ОУН(б) вжити заходів спрямованих на формування єдиної репрезентації українського визвольного руху. Структурою, яка мала представляти воюючу Україну в світі, стала створена в липні 1944 р. УГВР. Наявність об'єднаного представництва виводило змагання за самостійність на якісно новий рівень загальнонаціональної, антиколоніальної боротьби [349, с. 29].

Ілюзорна демократизація ОУН(б) не влаштовувала частину лідерів націоналістичного підпілля, які вимагали реальних змін в організаційному житті та політико-ідеологічній площині. В другій половині липня 1944 р. на нараді в Бушансько-Дерманських лісах на Волині, як згодом вказував у протоколі допиту один із очільників ОУН(б) О. Луцький, з ініціативи В. Кука, Д. Клячківського, М. Степаняка та Я. Бусела було ухвалено рішення про створення Народно-визвольної революційної організації (НВРО) як надпартійної структури, в ідеологічну програму якої ввійшли постулати українського націоналізму в найбільш поміркованому варіанті [278, с. 275-276].

Проте вже на початку листопада 1944 р. зустрівши спротив Р. Шухевича, який сконцентрував у своїх руках керівництво Центральним проводом ОУН(б), Головною командою УПА та Українською Головною Визвольною Радою, НВРО була розпущена з формально-правових причин: теоретичні напрацювання були включені до політичної доктрини ОУН(б), а персональний склад – до УГВР [278, с. 277].

Авторитарний стиль управління в поєднанні з націоналістичною ідеологією фактичного очільника ОУН(б) та командувача УПА Р. Шухевича не дозволили подальшого існування Народно-визвольної революційної організації, за якою стояли такі відомі діячі як В. Кук, М. Степаняк, Я. Бусел, яка прагнула на ширшій соціальній базі та нескоромпроментованій ідеологічній основі інтегрального націоналізму вести боротьбу проти сталінського тоталітарного режиму, не тільки на теренах Західної України.

Масоване використання репресивно-каральних структур у процесі відновлення органів влади та управління західних областей України супроводжувалось потужною пропагандистською кампанією, що мала змінити ідейно-політичні установки місцевого населення, забезпечити встановлення тотального ідеологічного контролю над духовним життям мешканців краю. Таку практику варто виводити із стратегії утвердження в тоталітарному суспільстві керуючої та спрямовуючої ідеології, яка артикулює досяжну мету.

Боротьба на інформаційному полі є не менш важливою, ніж безпосередні бойові дії. Так, якщо вести мову про радянське керівництво та інформаційні потоки, які циркулювали за його сприяння, то війну з Німеччиною, за О. Салатою, виграли в значній мірі завдяки потужному інформаційному простору як у тилу, так і на тимчасово окупованих територіях. Було проведено широку пропагандистську діяльність, щоб переконати населення окупованих територій підтримувати радянську владу і боротися з гітлерівськими військами [398].

Широкомасштабна ідеологічна робота, що враховувала особливості військово-політичної ситуації, розпочалася ще з початку 1944 р. Уже в Зверненні «До населення тимчасово окупованих районів України» від 12 січня 1944 р., підписаного першим секретарем Центрального комітету КП(б)У М. Хрущовим, йшлося: «Ваш ворог – не тільки німецькі розбійники. Ваш ворог – згряя німецько-українських націоналістів. Всякі ці бандери, мельники, бульбівці, що продавшись Гітлерові, допомагають йому поневолювати наш народ, нашу Україну» [510, с. 31]. Отже, цитовані зведення ілюструють вектор формування конфліктної моделі політичної мобілізації.

Як вірно зауважив Б. Ярош, радянська влада не могла змиритися із широкою підтримкою Української повстанської армії (УПА) західноукраїнським населенням [510, с. 31]. Звернення Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР «До учасників так званих «УПА» та «УНРА» від 14 лютого 1944 р. за підписами М. Гречухи та М. Хрущова було видано тиражем 300 тис. примірників [286, с. 80-85].

Вартим уваги є те, що березні 1944 р. в листі на ім'я Й. Сталіна керівник Радянської України М. Хрущов визнавав, що «крім українців із західних областей УРСР в УПА приймають участь українці зі східних областей, а також представники інших національностей» [482, арк. 6].

У травні 1944 р. із наближенням Червоної армії до Львівщини було масово поширене звернення Львівського обкому КП(б)У із гарантією цілковитого «прощення всім учасникам «УПА» і «УНРА», які чесно і цілковито порвуть всякі зв'язки з гітлерівцями – оунівцями» [487, арк. 1].

Широко висвітлюючи злочини нацизму, здійснені на окупованих територіях, радянська мілітарна періодика на своїх шпальтах усіляко намагалася уникати теми злочинності в лавах Червоної армії, яка, враховуючи велику кількість різних за характером, національністю, культурою людей, мала досить великі масштаби [456, с. 11].

Після вступу Червоної армії на західноукраїнські землі українське націоналістичне підпілля та підрозділи ОУН – УПА стали основною перешкодою відновлення радянського режиму в цьому регіоні. Національно-визвольний рух мав значні соціальні корені й широку підтримку всіх верств населення. Саме тому діяльність ОУН й УПА серйозно турбувала ЦК ВКП(б), НКДБ та НКВС ще задовго до вступу Червоної армії в західний регіон України. Вивченням, аналізом діяльності ОУН обох напрямів весь час займалася в 1943 – 1944 рр. законспірована агентура НКВС і НКВД, партизанські загони і групи, яким доручалося не тільки вести збройну боротьбу з ними, а й нагромаджувати і передавати інформативний матеріал про діяльність, чисельність, структуру, місцезнаходження українських повстанських загонів, їх зв'язки з місцевим населенням. На початку 1944 р. партійне і радянське керівництво СРСР і УРСР володіло достатньою інформацією про боротьбу ОУН – УПА проти німецьких окупантів і про те, що УПА й ОУН користувалися всенародними симпатіями і підтримкою. Тому вже в першому зверненні Президії Верховної Ради УРСР та Ради народних комісарів УРСР до учасників збройних формувань українських націоналістів, спрямованому на заохочення виходу їх з підпілля, було завуальовано використано елемент певного визнання боротьби повстанців проти німецьких окупантів [427, с. 105].

Масове використання репресивно-каральних структур у процесі відновлення органів влади та управління західних областей України супроводжувалось потужною пропагандистською кампанією, яка мала змінити ідейно-політичні установки місцевого населення, забезпечити встановлення тотального ідеологічного контролю над духовним життям мешканців краю [177, с. 228].

Радянський сатиричний плакат продовжував традиції, започатковані в 1930-ті рр., але зміна історичних умов відобразилася періоду війни: розширюється антинацистська й антифашистська тематика, відбувається примирення з ворогами-капіталістами. На час війни відмовилися від ідеї

«ворога народу», що відобразилося у плакаті через зникнення антирелігійної і антикласової тематики. Головними персонажами сатиричних плакатів стають Гітлер, Геббельс, Муссоліні. Окремо виділився образ нацистського солдата-дегенерата – руйнівника культури [462].

Події весни – літа 1944 р., що були пов'язані зі змінами військово-політичної ситуації в західноукраїнському регіоні, внесли певну дезорганізацію в повстанське запілля. Зовнішнім виявом цього стало встановлення на його теренах радянської влади, що детермінувало послаблення оунівської підпільної мережі. Зважаючи на це, керівництво повстанського руху основні зусилля спрямувало на активізацію роботи низових ланок повстанського підпілля, зокрема творення самооборонних відділів і боївок [440, с. 150].

Якщо весною – літом збройне протистояння між органами НКВС і збройними формуваннями УПА точилися в основному в північних районах західного регіону, то протягом кінця літа – осені бойові дії перекинулися на Галичину і лісові масиви Карпат. У грудні 1944 р. велика каральна акція частин НКВС охопила південну Волинь. Вістря її було спрямоване не лише проти УПА, але й проти оунівського підпілля. У цих боях загинула значна частина командного складу повстанців та провідних діячів націоналістичного підпілля [427, с. 106].

Осінь 1944 р. стала періодом найвищої активності збройної боротьби українського повстанського руху проти радянської влади. Це стало можливим завдяки масовій підтримці місцевого українського населення дій УПА й оунівського підпілля. Підтримуємо думку тих учених, котрі причину такого явища вбачають у тому, що «недостатньо продумані заходи, які спрямовувалися на тотальну радянізацію західних областей, штучно прискорені темпи і насадження чужих місцевому менталітету ідеології, норм поведінки, управлінських принципів, широке застосування репресій викликали у багатьох людей несприйняття новацій, активний і пасивний щодо них спротив» [440, с. 150].

Керівники Радянської України у своєму зверненні від 27 листопада 1944 р. визнавали, що абсолютна більшість учасників націоналістичних формувань різної політичної орієнтації «хотіла боротися з німецькими загарбниками за свою землю і свободу і тому пішли в ці організації, думаючи, що вони борються з німцями...» [197, с. 23-24], але виявилися обдуреними своїми керівниками. Саме на таких були скеровані заходи з т. зв. амністії, коли партійно-радянські керівники вказували, що на листопад 1944 р. в Чернівецькій області різними методами було «легалізовано» і відірвано від т.зв. банд 6674 особи [154, арк. 40].

Звичними кліше радянської пропаганди стали: «Не вдалося українсько-німецьким фашистам занапастити наш народ», «Смерть німецьким загарбникам та їх агентам – українсько-німецьким націоналістам!» [180, с. 3]. Місцева преса рясніла заголовками як от, наприклад, на виступах селян на обласній нараді, на якій у листопаді 1944 р. зібралось 1200 учасників: «Знищимо бандитів бандерівців!», «Смерть презреним виродкам!» [435, с. 3], «Смерть зрадникам батьківщини», «Знищимо останніх німецьких прихвоснів» чи на аналогічних зборах інтелігенції в грудні того самого року: «Вирвати з корінням бандерівську нечисть!», «Вічна ганьба німецьким запродавцям!» [339, с. 3].

Результати масштабного поширення репресивних прийомів і заходів, копіювання бездумних форм і методів політичної і господарської діяльності призводили до постійного ігнорування звичаєвих норм, законів, до загострення міжнаціональних стосунків [428].

Програма дій радянського керівництва на території західних областей України певний час визначалася постановою ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про хиби в політичній роботі серед населення західних областей України». В ній ішлося про завдання «підвищити політичну активність трудящих у боротьбі за зміцнення радянської влади та ліквідацію УПА». Така діяльність мала неминуче спиратися на інтернаціоналістичну пропаганду та критику національних поглядів українців. Наукові праці,

присвячені висвітленню відбудови культури в УРСР в основному подавалися через призму ставлення до національного питання і стосувалися, як правило, проблем радянзації земель західної України та критики діяльності «українських буржуазних націоналістів» [336, с. 18].

Одним із пріоритетних напрямів ідеологічно-пропагандистської роботи стало розширення політичної бази підтримки серед місцевої молоді та недопущення поширення ідеології та підпільних структур українського національно-визвольного руху. Парти́йне керівництво Чернівеччини визнаючи кількісне зростання парторганізації, мережі парттосвіти та агітаторів просило ЦК КП(б)У дозволити реорганізувати парткабінет Чернівецького міськкому в будинок партійної пропаганди і агітації [150, арк. 44]. Одним із таких інструментів стали т.зв. школи комсомольського активу, які в Чернівецькій області після відновлення радянського режиму були створені при відповідних комсомольських комітетах Чернівців (45 слухачів), Новоселиці (28), Сокирян (27), Сторожинця (23) тощо [153, арк. 3].

Звернувшись наприкінці 1944 р. до мешканців Західної України, керівництво Радянської України не приховувало загрози, що йшла від оунівського підпілля, реалізації сталінської національної політики [196, с. 1].

В межах інтенсивної реалізації курсу на засудження місцевим цивільним населенням учасників збройного опору новій владі та на максимальну демонстрацію її підтримки на місцях здійснювалась потужна пропагандистсько-маніпулятивна робота. Так тільки впродовж жовтня – грудня 1944 р. силами рай – та міськкомів партії Тернопільської області було прочитано майже 5,9 тис. доповідей на такі теми як: «Українсько-німецькі націоналісти – прямі пособники Гітлера», «Про злочиння німецько-фашистських загарбників та їх пособників» [143, арк. 1]. Постановою Чернівецького обкому від 16 листопада 1944 р. було ухвалено рішення про публікацію на допомогу агітаторам брошури «Що дала Радянська влада трудящим Буковини» [149, арк. 89].

Активізації ідеологічної роботи в республіці сприяло створення видавництв. У 1944 р. в Україні вже працювало п'ять видавництв: Укрдержвидав, «Радянська школа», Сільгоспвидав, Академії наук УРСР та Спілки радянських письменників України. Ці видавництва за 1944 р. видрукували 696 книг та брошур загальним накладом 16 млн. 677 тис. примірників, значна частина з яких призначалася для західних областей УРСР [300, с. 92-93].

5 січня 1945 р. у Львові відкрився з'їзд вчителів західних областей УРСР, що мав відіграти «найвидатнішу пропагандистсько-агітаційну роль», бо «для кожного вчителя – делегата його участь у з'їзді виявляється справді школою більшовицького виховання» [334, с. 1]. В продовження – «Могутнім фактором під впливом якого відбувається цей процес чимраз більшого розгортання політичної, громадської, виробничої активності західноукраїнській інтелігенції, є наша більшовицька пропаганда. Прямі обов'язки кожного чесного інтелігента вчитися. Вчитися і вчитися – вчитися за радянськими теоретичними книгами, вчитися за радянськими законами, вчитися за мораллю радянського суспільства, вчитися всьому радянському життю» [201, с. 1].

Повсюди застосовувався і практично схвалювався радянськими органами такий метод залякування селян, підозрюваних у зв'язках з підпіллям ОУН, як спалення хат і садиб. На нараді 16 січня 1945 р. у Львові, за участю М. Хрущова, про паління селянських садиб у боротьбі з УПА йшлося як про повсякденний засіб: «Спалили хутір, чотири хати, у яких піймали зв'язкових і штабного, не допомагає» – відверто говорив секретар Журавненського райкому партії Обушний [427, с. 106].

Після прийняття 10 січня 1945 р. ЦК КП(б)У постанови «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України» до участі в інтенсивній агітаційно-пропагандистській роботі безпосередньо в краї було залучено відомих українських радянських письменників та поетів М. Рильського, В. Сосюру, О. Вишню та ін. Так, у

газеті «Вільна Україна» Остап Вишня під час перебування у Львові на початку 1945 р. і після цього вмістив ряд гуморесок і нарисів, частину з яких об'єднав спільною рубрикою «Вишневі усмішки львівські». Їх зміст та ідейне спрямування – це гімн радянському Львову (усмішка «Львів»), воз'єднаному західноукраїнському краю, його працьовитим людям. Остап Вишня також написав і надрукував цикл творів, в яких викривав підступну роль верховодів українського буржуазного націоналізму та бандерівських банд («Українсько-німецька націоналістична державна дірка», «Великомученик Остап Вишня», «Прем'єр-міністр, «Хлюст», «Як Бандера Україну воював», «Дуже самостійний гімн» та інші), які лягли в основу збірки політичних памфлетів і фейлетонів «Самостійна дірка» [342, с. 44].

Разом з тим, на завершальному етапі Другої світової війни політична кон'юнктура виявилася доволі сприятливою для розбудови на заході України радянської освітньо-наукової та культурної інфраструктури. Їй було відведено важливе місце в системі заходів, декларованих радянськими директивними органами щодо швидкої ліквідації руйнівних наслідків німецької окупації, відбудови та розвитку економіки й культури регіону та інших, які були покликані забезпечити повну й остаточну інтеграцію регіону у всесоюзний простір [110].

Збройно-політичне протистояння між радянською владою і національно-повстанським рухом у повоєнний період за своєю суттю було унікальним цивілізаційним явищем. Українські повстанці вперше після громадянської війни кинули такий масштабний виклик могутній радянській тоталітарній владі, кілька років боролися за незалежну соборну державу. Це був непримиренний цивілізаційний конфлікт тоталітаризму з рухом за вільне життя у власній державі [96, с. 435-436].

Отже, досліджені засади функціонування політико-культурного простору західноукраїнського регіону періоду німецької та румунської окупації 1941 – 1944 рр. дозволяють вказати на їхній антиукраїнський асиміляторський характер, що, серед іншого, переконливо спростовує

надуманість основного концепту боротьби сталінського тоталітарного режиму з формуваннями УПА та боївками ОУН, котрий виявлявся в їх репрезентації як «українсько-німецьких буржуазних націоналістів».

3.3. Зародження протестного потенціалу політичної культури мешканців новоутворених західних областей УРСР

З метою осмислення протестного потенціалу політичної культури населення новоутворених західних областей УРСР зазначеного періоду, доцільно окреслити сутність поняття протестної свідомості, протестної політичної культури. Остання є частиною політичної культури особистості, групи, суспільства, формування якої обумовлюється історичними, економічними, політичними, соціокультурними, психологічними факторами та виявляється у незгоді, критиці існуючих норм і цінностей, несприйняттю та запереченням наявних ідеалів. Протестна політична культура пов'язана з протестною політичною свідомістю, яка містить історично сформовані, відносно стійкі переконання, уявлення, установки несприйняття існуючого політичного курсу і дій влади чи певної суспільної групи. Протестна політична культура формує відповідні моделі та зразки поведінки, що має прояв в акціях, діях, вчинках протестного характеру. Протестна політична культура передбачає сформовану позицію її носіїв, які можуть впливати на політичну систему через участь у виборах, через громадські організації, політичні партії для вираження своїх інтересів. До структур протестної політичної культури включаються політичні потреби та інтереси, знання про політику, переконання, ціннісні судження, зразки поведінки, що йдуть врозрід з основною течією політичного життя. Протестна політична культура безпосередньо пов'язана з критикою існуючих норм і цінностей, із запереченням домінуючих ідеалів, що породжує можливість для виникнення нових систем цінностей, формування стереотипів свідомості і масової поведінки.

Ключовим у розумінні протестної політичної культури є поняття політичного протесту, яке відрізняється багатовимірністю трактувань та різноманітністю форм вияву. Зміст політичного протесту розкривається через факт політичного протистояння та незгоди з позицією влади, який виявляється в дії. Водночас це може бути й внутрішнім несприйняттям людиною, групою, суспільством існуючих (чи нав'язуваних) політичних цінностей та відносин, що викликає пасивний спротив та не проявляється публічно. Існування незгодних, інакомислячих, незадоволених людей – це невід'ємний атрибут існування політичної дихотомії «за» і «проти» наявних правил життя суспільства.

Вступ частин Червоної армії в Західну Україну 17 вересня 1939 р. став не тільки реалізацією умов таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р., але й перебиранням фактичного контролю над краєм під приводом того, що від радянського уряду не можна також вимагати байдужого ставлення до долі єдинокровних українців і білорусів, які проживають у Польщі, перебуваючи в Польщі на становищі безправних націй, і які тепер зовсім кинуті на волю випадку [59, с. 23] та початком юридичного оформлення цього контролю.

Зовнішні та внутрішні чинники визначали дезорганізацію політичної системи Другої Речі Посполитої. Жодним чином не можна було вести мову про політичну систему Другої Речі Посполитої як стабільну, що на передодні та з початком Другої світової війни не змогла уникнути військових сутичок, збройних повстань, насильства. Українці, які становили домінуючу частину населення Галичини й Волині, загалом вітали прихід радянської влади. Це пояснюється тим, що частини Червоної армії значною мірою складались з етнічних українців, їх гасла – «визволення братів з-під гніту польських панів та капіталістів», «возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі», визволення з-під влади непопулярного варшавського режиму викликали певні симпатії населення, які через два роки переросли в

розчарування. Водночас для національно свідомих українців зустріч з радянською владою викликала протилежну реакцію.

Прихід радянських військ спричинив групування трьох позицій населення до цього: залишатись з народом – національний обов'язок; втеча через категоричне несприйняття більшовицької влади; очікування, адаптація до нових умов, що надасть підстави для остаточного визначення позиції. Науковцями визначається, що зустріч «Сходу і Заходу» нагадувала зустріч двох цивілізацій, представники яких відрізнялися, як зовнішнім виглядом, так і психологічним станом. Пригнічений стан радянської армії часто описується у різних спогадах. Також згадується і про скромний одяг українських радянських літераторів, які супроводжували армію як політичні пропагандисти і які вже через тиждень виглядали в рази краще. Представники «радянськості» вирізнялися також і ментальністю, що неабияк вражало західноукраїнців, описуючи їх як інших людей, з іншою зовнішністю, іншою поведінкою та з іншою душею, які отримують назву «совєти», без огляду на національність. Душу «совєтства» утворювали москалі: московське доктринерство, московське деспотство, московська пасивність, що провадить до безрадности в терпінні, психопатичні месіанські нахили спасати світ.

Утвердження радянського режиму на західноукраїнських землях супроводжувався розгортанням масових репресій, що впливало з самої природи сталінського тоталітаризму, основу якого становило насильство. Це породжувало й накопичувало серед населення стан розгубленості, опір та спротив цій владі.

Вересень 1939 р. поставив громадян Польщі української національності перед необхідністю вироблення програми дій та консолідації. Депутати Сейму від УНДО й УНО виявили готовність захищати країну. Всупереч діям ОУН, яка прагнула відігравати роль лідера в майбутніх подіях, О. Назарук (УНО) покладав об'єднавчу функцію на створений у серпні Контактний комітет. Цей орган виробив проект Конституції Українського національного

проводу (УНП), що мала затверджуватись «Конгресом українських громадян». УНП, відкриття якого планувалося 4 вересня 1939 р., повинен був стати українським передпарламентом.

Після нападу нацистської Німеччини на Польщу провідники українських легальних політичних структур підтвердили свою лояльність. Виступаючи в сеймі 2 вересня 1939 р., В. Мудрий від імені Української парламентської репрезентації, до складу якої входили члени УНДО, та парламентаріїв УНО заявив, що «разом усі громадяни українці виконують обов'язок і принесуть усі жертви для оборони держави». Із закликом «забути про болісні досвіди минулого й у почутті великої відповідальності за долю Речі Посполитої стати на спільному фронті» виступив на цьому ж засіданні сейму представник від українських послів з Волині С. Скрипник [495, с. 239-240].

Станом на вересень 1939 р. ОУН була доволі розгалуженою підпільною структурою на українських етнічних землях Польщі. Організація включала 18 округ і мала централізоване керівництво. Напередодні війни керівники Крайової екзекутиви ОУН в Західній Україні, без погодження з еміграційним Проводом, провели військову підготовку членів організації, орієнтуючи їх на розгортання повстання в тилу польської армії після її поразок на фронті німецько-польської війни. При підготовці збройних акцій крайове керівництво виходило з теорії національної революції та будівництва держави «від першого села». Також не останню роль у прийнятті рішення про збройні виступи відіграла поведінка польського суспільства і польських збройних та воєнізованих формувань, які вдавалися до терору проти українського населення [349, с. 18-19].

Збройні виступи ОУН у вересні 1939 р. здійснювалися винятково з ініціативи місцевого керівництва, мали характер локальних повстань і були зареєстровані у понад 40% повітів, заселених українцями. Через геополітичні обставини вони не переросли у загальнонаціональний виступ, хоча й завдали

значних проблем польській державі та армії в останні дні її існування [349, с. 26].

Агресія Німеччини проти Польщі 1 вересня 1939 р., що поклала початок Другої світової війни безпосередньо зачепила південно-східні воєводства останньої з домінуючим українським населенням. На переконання львівського історика І. Гаврилів з початком Другої світової війни, геополітична ситуація змінилася не на користь українців, коли відбулася лише зміна окупаційних режимів. При цьому найжорстокіша більшовицька тоталітарна система поширила свої злодіяння на переважну більшість української території [67, с. 393].

Протягом першої половини вересня 1939 р. фактично була паралізована усталена легальна українська, польська та єврейська громадсько-політична діяльність [329, с. 16].

У розпал боїв за Львів у місті почали ширитися чутки про можливий антипольський збройний виступ українців. На пропозицію військових та цивільних властей 14 вересня через львівське радіо та польські газети, які ще виходили, було оголошено заяву за підписами митрополита А. Шептицького і голови УНДО В. Мудрого, де відкидалися ці чутки як безпідставні [495, с. 240]. Вже 22 вересня Львів не був у польських руках. Цікаву деталь помітив О. Назарук: «Дивним збігом подій поляки вдержали Львів точно тільки днів, кілька вдержали його ми, українці, в 1918 р.: Львів був тоді в руках галицьких українців від 1 до 22 листопада» [45, с. 76].

Капітуляція Львова стала не тільки національною трагедією для Польщі, а й особистою – для більшості мешканців міста і військовиків. У польських та українських мемуарних працях наведено чимало прикладів самогубств серед офіцерів, сержантів, що пояснювалося нервовими зривами, небажанням потрапити в полон. У ті вересневі дні в парку біля собору Св. Юра стався випадок, який продемонстрував весь трагізм поразки у війні для багатьох польських вояків» [324, с. 104].

Аналіз архівних документів та мемуарної літератури дає підстави стверджувати, що радянські військовослужбовці, незважаючи на тотальну пропаганду про переваги життя у «країні Рад», після кількох тижнів перебування у Львові поступово усвідомлювали всю брехливість таких заяв. У розмовах поміж собою вони визнавали нужденне життя людей у СРСР, констатували жалюгідність свого зовнішнього вигляду порівняно з польськими чи німецькими військовиками. Однак у розмовах зі львів'янами, за винятком поодиноких випадків, воліли про це не говорити» [324, с. 111-112].

В багатьох галицьких та волинських містах та селах із наближенням Червоної армії були зведені тріумфальні арки, прикрашені квітами і синьо-жовтими прапорами, але, наприклад, «коли перші совєтські солдати ввійшли до Нараєва (містечко на Тернопільщині – прим. О. Докаш), ситуація прояснилася. Український прапор було здерто і замінено на червоний прапор» [382, с. 154].

Неодноразово повторювану радянською пропагандою тезу, про те, що своїм визвольним походом Червона армія простягла руку допомоги західноукраїнським братам, деким з них іронічно доповнювалась: «Нам подають руку, а ноги маємо простягнути самі» [330, с. 20-21].

Зустріч із військами «визволителів» у перший же день справила на львів'ян надзвичайно гнітюче враження. Очевидці у спогадах називали їх не інакше, як «бандити», «кацапи», «калмики», «купа обірванців», «азіатська дич», «жебраки», «голота», «сарана» [324, с. 103].

В уявленні галицьких українців нові прибульці – «совєти» – постали у подвійному світі. З одного боку, їх спочатку асоціювали з несподіваною українізацією Галичини. З іншого – «большевики» – визволителі в уяві галичан залишалися сумішню росіян, російських євреїв та русифікованих українців, межу між якими не завжди можна було чітко провести. Водночас у ментальності галичан виникає збірний образ «москалів». У спогадах галицьких поляків вони виразно асоціюються з Азією. Це – малоосвічені

«монголи» або «калмики», трохи схожі на солдат російської армії зразка 1914 – 1915 рр. [85, с. 270].

Численні листи трудящих визволеного краю, які висловлювали велику радість і глибоку вдячність радянським людям, газети подавали цілими сторінками й розворотами під аншлагами: «Ми вільні!», «Народ Західної України гаряче вітає братів-визволителів», «Спасибі за довгожданий день!», «Ми стали господарями своєї долі та щастя» та ін. Одночасно у пресі вміщувалися численні виступи трудящих східних областей України, всієї Радянської країни, які одноставно схвалювали рішення уряду про визволення Західної України, палко вітали єдинокровних братів [353, с. 45].

Основна ж частина населення Західної України зайняла переважно очікувальну позицію, що пояснювалося не лише впливом радянської пропаганди, а й соціально-економічними та суспільно-політичними умовами існування за попереднього режиму. Значна частина легальних політичних партій та організацій сподівалася на мирне співіснування з новою владою. Провідні діячі легальних українських партій відразу після вступу радянських військ до Львова утворили делегацію на чолі зі старійшиною українських політиків Галичини 80-річним К. Левицьким, яка 24 вересня 1939 р. під час зустрічі з радянськими військами і цивільними високопоставленими чиновниками запевняла в своїй лояльності й готовності до співпраці з новою владою. Натомість делегація просила забезпечити умови для діяльності українських господарських та культурно-освітніх організацій. Для підтвердження цього, керівництво УНДО ще 21 вересня вирішило припинити свою діяльність. Через кілька днів такі ж рішення прийняли політичні проводи й інших легальних українських партій [429].

За спогадами о. Г. Костельника, мешканці Львова, які перед вступом Червоної армії сподівалися позбутися «страху перед польською масакрою», але, одночасно, не вірили, що більшовики залишаться надовго, «бо ж німці будуть приневолені воювати з ними, а наша фантазія скорочувала цей період до кількох тижнів, або найбільше місяців» [250, с. 11].

24 вересня 1939 р. представників радянської адміністрації у Львові відвідала депутація місцевого громадянства під проводом одного з найстаріших галицьких політиків К. Левицького. Представники влади запевнили делегацію, що Червона армія прийшла визволяти Західну Україну, просили підтримувати радянський уряд та співпрацювати із ним. Одночасно було заявлено, що будь-які реформи проводитимуть лише поступово й згідно з волею народу, а також, що радянська влада не має наміру притягати будь-кого до відповідальності за його політичне минуле. Проте, вже 30 вересня 1935 р. у помешканні К. Левицького органами НКВС було здійснено обшук, під час якого, зокрема, конфісковано щоденник господаря [395, с. 188].

Щоб зберегти свої кадри і засвідчити лояльність до нової влади, керівництво УНДО 25 вересня 1939 р. припинило діяльність своєї партії. Напередодні подібні рішення ухвалили політичні проводи Української соціал-демократичної партії (УСДП) і Української соціалістично-радикальної партії (УСРП) [281, с. 102-103]. Восени 1939 р. були заборонені всі єврейські політичні партії та громадські організації [476, с. 6].

Підтримали радянську владу насамперед члени КПЗУ, що вийшли із підпілля. Оскільки серед них, а також серед чиновників, прибулих зі східних областей, було багато євреїв, то серед західних українців, як і серед поляків, почали зростати антисемітські настрої. Однак незабаром у радянському режимі розчарувалося й багато місцевих комуністів, особливо після масових арештів за підозрою у троцькізмі та іншій «контрреволюційній діяльності» [429].

Польське населення в своїй масі негативно поставилося до утвердження радянської влади в Західній Україні, розцінюючи дії уряду СРСР як співучасть з нацистською Німеччиною в окупації і ліквідації польської держави. Відразу після 17 вересня 1939 р. поляки почали створювати в Західній Україні підпільні військові організації для відтворення тут у майбутньому польської державності [429]. Таким чином, населення

Західної України, передовсім поляки, в перші тижні зайняття краю Червоною армією переходили від алармістського сприйняття воєнної політико-культурної дійсності до прагматичного визначення власних національно-політичних пріоритетів в умовах встановлення сталінського тоталітарного режиму.

На переконання О. Гуменюк, як і в попередні десятиліття, більшість корінного населення західноукраїнських земель була позбавлена можливості розвивати свою національну мову, освіту, культуру в інтересах національного самовизначення і самоутвердження. У своїх вікових прагненнях до незалежного політичного життя і справедливого суспільного ладу український уряд був відкинутий на багато десятиліть назад [109, с. 13].

Включення західних українських земель до складу СРСР призвело до створення на них радянської політичної моделі. Причому вона не пристосовувалася до попередньо існуючої польської системи і навіть не мала специфічного окупаційного характеру – вона була запроваджена такою ж, як і в СРСР [216, с. 11].

Політичний режим, який насильно насаджувався в Західній Україні від 17 вересня 1939 р. та почав відновлюватись із вступом Червоної армії в Західну Україну в січні 1944 р., був радянським різновидом тоталітаризму з власною назвою – сталінізм. І. Терлецька вірно наголошує, що поняття «сталінізм» є досить неоднозначним. По-перше, під сталінізмом на сьогодні розуміють, перш за все, певний тип суспільної системи (тоталітарної). По-друге, частина вчених під сталінізмом розуміє офіційну ідеологію, створену й насадженоу Й. Сталіним на основі власної інтерпретації марксизму та ленінізму. По-третє, сталінізм розуміють широко: і як тип політичного режиму, і як різновид політичної системи, і як різновид ідеології, яка панувала під час культу особи Й. Сталіна, навіть як певний тип цивілізації, який включає всі сфери життєдіяльності (політичну, економічну, духовно-культурну, соціальну, приватну та ін.), і як певний тип свідомості, психології, ментальності суспільства (з домінуючою ознакою – страхом) [447, с. 29-30].

В. Томахівим була запропонована періодизація становлення сталінізму в Західній Україні, що включає три основних етапи: 1939 – 1941 рр. – початковий період, в ході якого був сформовано («експортовано») основні державні, політичні, громадські та економічні інституції; 1944 – 1952 рр. – перехідний період, характерний тим, що одночасно в повну силу функціонували всі органи вже сформованої тоталітарної влади, а паралельно відбувався процес ліквідації її реальної політичної й ідеологічної альтернати з боку ОУН і відділів УПА, УГКЦ, що і визначає цей період як перехідний; 1952 – др. пол. 1950-х рр. – період остаточного утвердження сталінського тоталітарного ладу, характерний тим, що охопив в Західній Україні перший етап вже десталінізації [455, с. 11].

Ставши співучасником збройної агресії Німеччини проти Польщі у вересні 1939 р., керівництво Радянського Союзу на чолі з Й. Сталіном реалізації своїх планів надавало «привабливого» вигляду через формування тимчасових квазіорганів влади та управління, зокрема, з лояльного місцевого населення, та лише згодом перейшло до інкорпорації краю у радянську політичну систему [179, с. 19].

Ще напередодні приходу радянських військ у містах і селах Галичини та Волині колишні члени КПЗУ почали створювати революційні комітети. Вчорашні політичні в'язні-комуністи закликали до активних збройних дій проти польського війська та жандармерії [395, с. 186-187].

У Луцьку, Любомлі, Ковелі та інших населених пунктах ревкоми почали створювати загони червоної гвардії [268, с. 35]. Проте такої «самодіяльності» з боку найбільш налаштованих прорадянських сил західноукраїнського регіону, які рік перед тим залишилися без розпущеної Комінтерном Комуністичної партії Західної України як складової Комуністичної партії Польщі, нова влада не могла дозволити, оскільки завдання формування апарату нових органів влади та управління покладалось на політичні органи Червоної армії.

Специфіка тоталітарного режиму із домінуючим впливом репресивно-каральних органів зумовлювала й підготовку та безпосереднє здійснення агресії СРСР проти Польщі у середині вересня 1939 р.

На тлі розгортання репресивно-каральної практики органів НКВС роль політорганів Червоної армії в організації тимчасових органів влади та управління не носила такого виразного щодо місцевого населення конфронтаційного характеру, зокрема через агітаційно-пропагандистські, нерідко «українізаторські» заходи вони «допомагали» в їх формуванні на рівні міс, містечок та сіл. Наприклад, 34-ї кавалерійській дивізії було доручено «допомогти в створенні місцевого управління» в м. Тереховлі, Рогатині, Ходорові, Бірчі та селянських комітетів в 55 селах [261, с. 26].

Слід зазначити, що вже з перших кроків після возз'єднання сталінська тоталітарна система нехтувала місцевими особливостями, усталеними звичаями й традиціями. Водночас із значною допомогою, яку подавала їй вся країна у розбудові промисловості, культури, освіти, спостерігалось й виразне намагання нової адміністрації уніфікувати управління економічною, соціально-політичною й культурною сферами Західної України. Незважаючи на те, що певна частина місцевого населення, в тому числі й інтелігенція, була залучена до участі в господарському та культурному житті регіону, вирішальну роль у новому радянському апараті відігравали «уповноважені», яких було надіслано із східних районів України. Саме ці «уповноважені» ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, які, за офіційною термінологією, «мали досвід соціалістичного будівництва», на загал очолювали міські й повітові тимчасові управління, місцевим же уродженцям, в тому числі й активістам КПЗУ, було дозволено очолити низову ланку органів тимчасового управління – селянські комітети [395, с. 187].

Ще під час наступу Червоної армії і взяттям 22 вересня м. Львова уряди Німеччини і СРСР підтвердили демаркаційну лінію між своїми арміями, зафіксовану в серпневих домовленостях. Але вже 25 вересня радянське керівництво запропонувало німецькій стороні новий переділ

територій. Бажаючи домогтися контролю над Литвою, замість литовських територій Німеччині віддавалися землі межиріччя між Західним Бугом і Віслою, які підпадали під радянську сферу впливу. На той час Червона армія вже перетнула лінію нового кордону і вийшла під Варшаву, Люблін, на Сян. На початку жовтня вона завершила бойові дії і, за наказом Москви, відступила, передаючи німцям територію східної Польщі, де 12 жовтня утворилася Генеральна губернія Третього райху. Так доля понад мільйонного населення етнічних українських земель Лемківщини, Посяння, Холмщини й Підляшшя знову вирішувалася не за їх власною волею, а політичними амбіціями диктаторів двох держав [428].

Досягнувши домовленостей із Німеччиною щодо розмежування території колишніх т. зв. південно-східних, переважно українських за своїм етнічним складом, теренів Польщі, Радянський Союз зосередився на політико-правовому закріпленні нового статусу цих земель. Впродовж перехідного періоду владу на місцях повинні були здійснювати тимчасові органи, створення яких ініціювалося в зверненні від 29 вересня 1939 р. командувача Українського фронту маршала С. Тимошенка – обласні (воєводські), міські, повітові тимчасові управління та селянські комітети. 3 жовтня 1939 р. в колишніх південно-східних воєводствах Другої Речі Посполитої було утворено обласні тимчасові управління: Львівське, Станіславське, Тернопільське і Луцьке. З організацією обласних тимчасових управлінь в колишніх воєводствах тимчасові органи народної влади Західної України набули такої будови: обласні тимчасові управління в межах колишніх воєводств; тимчасові управління міст і повітів; повітові і волосні з'їзди селянських комітетів, що скликалися за рішеннями тимчасових управлінь; селянські комітети волостей; селянські комітети сіл [15, с. 63]. Якщо останні складалися переважно з місцевих селян-бідняків, то вищі щаблі тимчасового управління очолювали надіслані зі Сходу партійні, комсомольські та радянські керівники. Так, Військова рада Українського

фронту 3 жовтня затвердила Луцьке обласне тимчасове управління на чолі з одним із секретарів Київського обкому КП(б)У В. Бегмою [268, с. 37-38].

Починаючи з кінця вересня 1939 р. в усіх містах Західної України створювалась озброєна робітнича гвардія з підпорядкуванням її тимчасовим управлінням, а по селах – озброєні селянські дружини, які підпорядковувались відповідним селянським комітетам, при цьому перша одночасно виконувала функції судів, виявляла і вилучала зброю, виловлювала офіцерів польської армії, колишніх поліцаїв, осадників та інших ворогів нового порядку [48, с. 106-107].

Поряд із виконанням цих основних функцій, «повітові Тимчасові Управління, а особливо Селянські Комітети повинні рішуче покращити своє керівництво клубами та хатами-читальнями і допомагати селянам ліквідувати політичну і культурну відсталість» [357, с. 1]. З 15 листопада 1939 р. відділ агітації та пропаганди при Львівському обласному Тимчасовому Управлінні почав організовувати семінари для агітаторів міста і села без відриву від виробництва.

А. Жив'юк та І. Марчук на основі архівних документів доводять, що до розбудови тимчасових органів влади та управління в Західній Україні восени 1939 р. активно долучалися не тільки члени розпущеної Комінтерном КПЗУ, але й члени ОУН, виявляючи більшу гнучкість, ніж було до цього прийнято вважати в українській політичній думці. Так, один з керівників ОУН на Дубенщині М. Винниченко спонукав членів організації «пролізати в міліцію і радянські органи з тим, щоб отримати зброю, викликати довіру, точніше кажучи замаскуватись, і в потрібний момент зброю використати проти радянської влади». Члени та «симпатики» ОУН в Козинському районі Рівненщини, які увійшли у вересні – жовтні 1939 р. до тимчасових органів радянської влади, з міліцією включно, на своїх нарадах домовились, «що у зв'язку з приходом рад[янських] військ всім українським націоналістам необхідно змінити своє політичне обличчя, замість попередньої ворожнечі до рад[янського] ладу і комунізму, потрібно якнайбільше своїм людям –

українським націоналістам, проникати в органи місцевого управління, потрібно йти в глибоко законспіроване підпілля, видаватись радянським активістом, зберегти націоналістичні кадри, посилено готуватись у націоналістичному дусі» [187, с. 34-35].

Б. Ярош правильно зазначав, що тимчасові управління мали декоративний характер, оскільки за спиною діяли військові політоргани. Саме вони й організовували скликання Народних Зборів [509, с. 22-23]. Хоча з ініціативою про скликання Українських Народних Зборів та організацію Комітету для їхнього проведення до інших тимчасових органів влади звернулося Львівське тимчасове управління [55, с. 1], але затверджений він був постановою Військової ради Українського фронту для проведення вже Народних Зборів Західної України [367, с. 1]. Уже 7 жовтня було опубліковане «Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України» [268, с. 39]. Промовистим є той факт, що попри існування Комітету з підготовки до Народних Зборів, рішення про визначення дня голосування 22 жовтня 1939 р. та скликання самих Зборів 26 жовтня того самого року було ухвалене Військовою радою Українського фронту [369, с. 3].

Проте тимчасові органи влади та управління, фактично сформовані політорганами Червоної армії та переважно укомплектовані прибулими партійними працівниками, не могли вирішувати питання державного устрою та суспільного ладу краю. Тому, ще не встановивши повного контролю над Західною Україною, радянське керівництво приступило до юридичного оформлення її нового статусу. Детально розроблений план дій в цьому напрямі був затверджений 27 вересня 1939 р. у Москві на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) під головуванням Й. Сталіна. Цей план передбачав скликання 26 жовтня того ж року в Львові Народних Зборів Західної України, які повинні були вирішити питання про входження Західної України до СРСР, про спрямування нової влади, про націоналізацію банків і великої промисловості, про конфіскацію поміщицьких земель. На засіданні були

визначені: день проведення виборів, норма представництва (1 депутат на 5000 виборців), інші організаційні заходи виборів, а також повністю узгоджений порядок денний Народних Зборів [233].

Постанова ЦК ВКП(б) від 1 жовтня 1939 р. безапеляційно визначала, що «ініціативу зі скликання Народних Зборів Західної України і створення Комітету з організації виборів бере на себе тимчасове управління м. Львова» [231, с. 76], тобто, фактично створений під керівництвом політорганів Червоної армії локальний інститут тимчасової влади перебирав на себе «народну ініціативу» всього населення Західної України.

4 жовтня 1939 р. «Вільна Україна» публікує «Відозву Львівського Тимчасового Управління». Газети, що виходили в обласних і повітових (районних) центрах («Вільне життя», «Вільна праця», «Радянська Україна» та ін.), підтримали відозву і широко розгорнули агітаційно-пропагандистську кампанію за Народні збори. Газети роз'яснювали, що трудящі маси західних земель України вперше за всю багатомісячну історію завдяки братерській допомозі народів Радянського Союзу здобули можливість вільно вирішувати свою долю, що перед ними відкрито «шлях до щасливого, квітучого, радісного життя, де нема ні страшної примари голоду, ні принизливих страждань безробіття, ні злиднів та муки колишнього нашого чорного життя» [295, с. 59].

Попри те, що організацією висунення, реєстрацією та агітацією за кандидатів в депутати Народних Зборів займалися надіслані зі сходу керівні партійні кадри, місцеві мешканці все ж таки допускалися до виконання первинних, номінальних функцій, бо, наприклад, вони становили 77% агітаторів із понад 51,7 тис. осіб та 85% із 49 тис. членів дільничних виборчих комісій [48, с. 125].

На чисельних мітингах і зборах трудящих колишніх воєводств Львівського і Тернопільського, в яких взяло участь понад 89 тис. осіб, було прийнято листа Центральному Комітетові ВКП(б) і Раді Народних Комісарів СРСР [15, с. 88].

На нашу думку, дискурс політичної участі дозволяє розкрити специфіку політичних процесів, що відбувалися в Західній Україні після вступу Червоної армії 17 вересня 1939 р. Найбільш універсальне визначення політичної участі було запропоноване американським політологом Дж. Нагелем, який розуміє під нею «дії, через які рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності». Ширше аналізують політичну участь М. Каазе та А. Марш, які пов'язують її не тільки з можливостями громадян впливати на уряд та його структуру, а й з можливостями впливу на політичну систему в цілому. Вони значно розширюють зміст категорії політична участь, що дозволяє визначити та досліджувати всі без винятку канали і механізми впливу громадян на політичну систему. До того ж, розуміючи політичну активність як вільну активність громадян, дослідники підкреслюють її добровільний та автономний характер, а принципи мобілізаційних практик вкладають у параметри політичних технологій або недемократичних режимів [394, с. 20-21].

Робилося все, щоб не допустити висунення і, найголовніше, реєстрації як кандидатів до Народних Зборів колишніх партійних активістів або членів Організації українських націоналістів, що можна пояснити природним прагненням сталінського режиму не допустити до влади своїх політичних опонентів, багато з яких мали досвід терористичної боротьби. Так, у с. Кам'янка на Тернопільщині додатково до «запропонованих» кандидатів у депутати Народних Зборів в бюлетені для голосування були внесені прізвища 24-літнього студента О. Арабського, сина вчителя, і 20-літнього О. Гринька, які користувалися авторитетом серед земляків. Але обраний всупереч владі депутат О. Арабський до Львова на Народні Збори не поїхав. Ймовірно, що органи НКВС дізналися, що він був членом ОУН, і розправилися з ним [288, с. 29].

Проведена під контролем радянських партійних та репресивно-каральних органів виборча кампанія до Українських Народних Зборів дала

очікувані організаторам результати. У виборах до Народних Зборів Західної України взяло участь 4434 тис. виборців. 90,9% з них проголосували за кандидатів, які були виставлені селянськими комітетами, тимчасовими управліннями, зборами робітників по підприємствах, зборами робітничої гвардії, зборами інтелігенції. В той же час 325,9 тис. виборців проголосували проти запропонованих кандидатів, а 75,9 тис. бюлетенів були визнані недійсними [59, с. 40]. За результатами голосування було обрано 1484 депутати. Кандидати в депутати, які балотувалися по 8 виборчих округах Луцької області і по 3 виборчих округах Львівської області, не одержали більше половини голосів та в них було призначено проведення нових виборів [15, с. 98]. Опосередковане уявлення про пасивний спротив місцевого, передовсім польського населення, на нашу думку, дають результати виборів по Тернопільщині, де вони залишалися найбільш організованими: проти запропонованих кандидатів висловилося 37 тис. виборців та ще майже 33,6 тис. бюлетенів були визнані недійсними [59, с. 41].

Окремі дослідники висловлюють сумніви у фактично одностайній участі місцевого, особливо польського населення, яке за даними перепису 1931 р. у Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах складало 1547 тис. осіб, та не могло голосувати за включення Західної України до складу СРСР [8, с. 13].

Як аргументовано вказує В. Макарчук, фактичні умови, в яких скликалися і проходили Народні Збори Західної України, як і жоден із плебісцитів, здійснюваних у період між двома світовими війнами, не були вільними від втручання зацікавлених сил, а тому не можуть вважатися порушенням усталених звичаєм правових норм [293, с. 208]. Тим самим громадяни колишньої Другої Речі Посполитої легітимно отримали радянське підданство, а рішення Народних Зборів про націоналізацію великої промисловості, банків та великої земельної власності створили легітимну, як за мірками права того часу, основу для перетворень економічного життя [292, с. 15-16]. Не тільки переважна більшість українців, але й чимало євреїв та

поляків прагнули возз'єднання з Радянською Україною, навіть не відаючи про усі подальші наслідки такого рішення. Про порівняно демократичний характер виборів до Народних Зборів Західної України свідчить те, що близько 25% виборців зуміли в тій чи іншій формі (голоси проти, неявка на вибори тощо) висловити свою незгоду із запропонованими кандидатами [292, с. 25].

Можемо погодитись із В. Гулаєм, що хоча етнічна структура депутатів Народних Зборів (українці – 92,2% депутатів, євреї – 4,3%, поляки – 3%,) [108, с. 186] й не зовсім пропорційно відображала етнічну структуру всього населення краю, але сподіватися, наприкінці 30-х рр. та ще й в умовах розгортання війни на пропорційне представництво різних етнічних спільнот в органах влади, не можна було навіть в т. зв. «західних демократіях», а не те, що в умовах сталінської тоталітарної дійсності, а тому визнавати домінуючий український етнічний склад депутатів Народних Зборів Західної України, коли в попередні роки українці фактично були усунуті від представництва в органах влади, негативним моментом було б неправильно.

Мотивуючи своє прагнення про включення Західної України до складу УРСР, у своїй Декларації, зокрема, наголошували: «Український народ в колишній польській державі був приречений на вимирання. Його долею було пригнічення, знищення і грабунок. Польські пани робили все, щоб сполячити українське населення, заборонити навіть саме слово Українець, замінивши його на слова «бидло» та «хлоп» [108, с. 187].

За рік пропаганда зазначала: «Як казковий богатир, трудовий народ, скинувши ланцюги рабства, піднімався на ноги, ставав на повний зріст, розпрямляв віками згорблену спину. Це були світанки нового життя і це були вечірні присмерки старого світу» [207, с. 1].

Радянське керівництво чудово усвідомлювало недостатність матеріалізації своєї присутності на нових територіях; досягнутий успіх закріплювався також агітаційно-пропагандистською роботою серед місцевого населення, спрямованою на поширення ідей більшовизму [294,

с. 338]. Пропаганда в СРСР здійснювалася засобами радіо, плакатів, листівок, кіно та фотографій, проте вирішальне значення надавалося пресі – газетам, журналам, брошурам. Теза Й. Сталіна, виголошена на XII з'їзді РКП(б) в 1923 р. стала керівництвом до дії і в 1939 р.: «Преса – найсильніша зброя, за допомогою якої партія щоденно, щогодинно говорить з робітничим класом на своїй, потрібній їй мові» [294, с. 341].

З 22 вересня по 1 листопада 1939 р. в майбутні західні області Української РСР було скеровано понад 6 млн. примірників газет та літератури, 440 тис. примірників плакатів та гасел, понад 800 тис. портретів керівників партії та уряду, понад 2 млн. екземплярів текстів революційних пісень [294, с. 342].

3 листопада газети сповістили, що позачергова П'ята сесія Верховної Ради СРСР першого скликання задовольнила прохання визволеного народу – Західна Україна ввійшла до складу СРСР. Збулася віковична мрія західноукраїнських трудящих: разом з народами СРСР вони включилися в будівництво соціалістичного суспільства [295, с. 61].

1-2 листопада 1939 р. П'ята позачергова сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. 13-15 листопада 1939 р. позачергова сесія Верховної Ради Української РСР ухвалила закон про прийняття Західної України до свого складу. Прийнятий Верховною Радою УРСР 1 листопада 1939 р. Закон передбачав прийняти Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і возз'єднати тим самим великий український народ в єдиній українській державі [333, с. 245]. 14 листопада Верховна Рада УРСР одностайно ухвалила закон про прийняття до складу республіки Західної України. Після цього Народні Збори припинили своє існування.

У цьому контексті можемо стверджувати про хронологічну та фактичну синхронність дій сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні та Західній Білорусії зі створення тимчасових управлінь, ініціювання

скликання та підготовки виборів депутатів Народних Зборів, ухвалення ними рішень про встановлення радянської влади та возз'єднання [314].

4 грудня 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила подання Верховної Ради УРСР про утворення у її складі нових областей [434, с. 36-37].

27 листопада 1939 р. Політбюро ЦК(б)У прийняло постанову про адміністративний кордон між УРСР та БРСР [359, с. 64-65]. У цьому контексті варто згадати, що прийняттю цієї постанови передувало засідання Політбюро ЦК ВКП(б), де було відкинуто раніше поданий першим секретарем ЦК КП(б)У М. Хрущовим проект адміністративних кордонів, який передбачав проведення розмежування між західними областями УРСР та БРСР набагато північніше, з тим, що до складу Радянської України включалися території разом із містами Брест, Пружани, Столин, Пінськ, Лунінець та Кобрин (з економічних міркувань доступу до деревини), який, однак, був відкинтий [359, с. 65-66].

Як слушно зауважує Г. Волошкевич, що сама руйнація старої влади зовнішньою силою ще не є свідченням визволення поневолених народів. Таким воно стане лише тоді, коли звільнене населення отримає можливість для самостійного розвитку. Українці не отримали свободи – замість одного ворожого їм режиму був встановлений інший, який у підсумку виявився не менш чужим і жорстоким. Змінилися кольори, гасла, символи, внутрішня та зовнішня політика, але не змінилося становище корінного населення – як і в попередні роки воно було позбавлене національного суверенітету [61, с. 18]. Ментальні розбіжності східних і західних українців він пояснює передусім тим, що східні і західні українці тривалий період жили в доволі різних просторово-часових системах. «Возз'єднання» західноукраїнських земель з Радянською Україною у 1939 р., яке супроводжувалося спробами радянзації й комунізації краю, початком масових репресій сталінського режиму стосовно інакодумців, звичайно не сприяло подоланню ментальних відмінностей, адже комуністично-радянське відторгалось як «чуже» [404,

с. 24-25]. Вважаємо слідом за Ю. Сорокою, за доцільне наголосити, що хоча приєднання західноукраїнських земель до УРСР, хоч об'єктивно відповідало ідеї національної єдності українського народу, але з самого початку ґрунтувалося на насильстві, ігноруванні, руйнуванні давніх звичаїв і традицій, ментальності та моралі значної частини місцевих жителів [430, с. 15]. Попри все це, на наше переконання, не варто применшувати історичного факту возз'єднання східних та західних земель в єдиній, нехай і не незалежній Українській державі. Процес консолідації української етнічної нації, що отримав могутній поштовх у вересні 1939 р., заклав підстави для формування української політичної нації, що розбудовує після 24 серпня 1991 р. власну суверенну державу.

Достатньо «апробувавши» радянські методи організації виборчого процесу на виборах до Українських Народних Зборів, нова влада під час кампанії по виборах депутатів Верховних Рад СРСР та УРСР досягнула необхідного результату. Вибори депутатів від західних областей до Верховних Рад СРСР і УРСР були призначені на 24 березня 1940 р. [433, с. 48].

Місцеві органи влади змушені були визнати та зважати в ході підготовки до виборів депутатів Верховних Рад СРСР та УРСР на «розгорнуту підривну та провокаційну роботу з боку решти буржуазних партій і угруповань» [134, арк. 59]. Тому тільки в одній Волинській області на різних етапах було знято 278 небажаних для нової влади кандидатів [511, с. 130].

За своїми масштабами організаційно-агітаційна підготовка виборів до Верховних Рад СРСР та УРСР перевищувала вибори до Народних Зборів. Характерно, що в постанові Львівського облвиконкому № 90 від лютого 1940 р. наголошувалося, що «вивчення виборчого закону необхідно поєднати з виконанням і перевиконанням виробничих програм по підприємствах і покращенням роботи з обслуговування населення всіма установами і закладами» [134, арк. 59-60].

До виборів депутатів Верховної Ради СРСР та УРСР тільки у Волинській області було залучено 24 тис. агітаторів [315, с. 105]. На виборах до Верховних Рад СРСР та УРСР на Тернопільщині працювало понад 19,5 тис. агітаторів [138, арк. 27]. Під час виборчої кампанії до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР в Тернопільській області було проведено 1639 мітингів, в яких взяло участь понад 519 тис. або 56% від загальної чисельності виборців [139, арк. 26]. Так, тільки до початку березня 1940 р. для роботи серед виборців Болехівського району Станіславської області (19,1 тис. осіб) було залучено 366 агітаторів, у тому числі 31 із військових частин, які організували та провели 70 зборів за участю 14 тис. виборців [479, арк. 1, 3]. У місті Коломия тієї ж області для 22,9 тис. виборців значну частину становили військові, які голосували на окремих закритих дільницях, працювали 850 агітаторів, з яких тільки 9,4% становили місцеві мешканці [479, арк. 17].

На 24 березня 1940 р. в західних областях України (без Чернівецької) налічувалося майже 5036,3 тис. виборців, які були приписані до 6729 виборчих дільниць [480, арк. 5]. Загалом по західних областях УРСР участь у виборах взяло від 99,03% виборців при виборах до Ради Союзу Верховної Ради СРСР до 99, 98% – Ради Національностей Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР. Частка виборців, які проголосували за кандидатів блоку комуністів та безпартійних склала: до Ради Національностей Верховної Ради СРСР – 98,05%, Ради Союзу Верховної Ради СРСР – 98,06%, Верховної Ради УРСР – 98,09% [425, с. 98]. Такі дані, зокрема, дозволяли, як от першому секретарю Дрогобицького обкому КП(б)У Я. Ткачу патетично заявляти: «Трудящі вперше в своєму житті на основі найдемократичнішої в світі Сталінської Конституції брали участь у виборах, здійснювали свої права – права обирати і бути обраними» [125, арк. 7].

На виборах до Верховних Рад СРСР та УРСР 1940 р. в західних областях України (без Чернівецької) було обрано 27 депутатів до Ради Союзу Верховної Ради СРСР (Львівська – 6, Тернопільська – 5, Волинська,

Дрогобицька, рівненська та Станіславська – по 4), 6 – Ради Національностей Верховної Ради СРСР (по 1 від кожної області) та 80 депутатів Верховної Ради УРСР (Львівська – 16, Тернопільська – 15, Дрогобицька та Станіславська – по 13, Рівненська – 12, Волинська – 11) [480, арк. 2].

Результати такого «народного волевиявлення» був наперед визначений партійними структурами, які добирали відповідних кандидатів на безальтернативні основи, з врахуванням фактів brutального втручання партійних та репресивно-каральних органів у виборчий процес [176, с. 175].

Попри загальне схвалення та масову підтримку безальтернативних кандидатів мали місце прояви свідомого викреслення таких кандидатів. Так, на виборах до Ради Національностей Верховної Ради СРСР майже 90,2 тис. бюлетенів були викреслені прізвища кандидатів, з яких найвищою така кількість була у Львівській та Станіславській областях (майже 19,7 тис. на 1096,2 тис. зареєстрованих виборців та понад 19,9 тис. на 848,1 тис. всіх виборців відповідно). В сусідній Тернопільщині на виборах до Ради Національностей та Ради Союзу Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР кількість виборців становила 939, 1 тис. осіб, з яких прийняло участь у межах 910,8 – 932, 8 тис. осіб, при цьому в межах 18-19 тис. бюлетенів містили закреслене прізвище єдиного кандидата та близько 1 тис. були визнані недійсними [140, арк. 2]. У Волинській області, де налічувалось 670 тис. виборців, явка участі склала 99,5% та при цьому 9,3 тис. волинян проголосували проти висунутих кандидатів [278, с. 106]. Не дивно, партійний актив, наприклад, Дрогобицької області, намагаючись загострити ситуацію на партійній конференції наприкінці квітня 1940 р. вказував, що вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР проходили «в умовах жорсткої класової боротьби», коли «класово-ворожі елементи і рештки не розгромлених буржуазно-націоналістичних партій – наклепами, провокаціями і залякуваннями хотіли перешкодити успіхові у виборах» [125, арк. 29].

Ведучи мову про масштаби реактивної політичної поведінки під час підготовки та проведення виборів до Українських Народних Зборів 1939 р. та

виборів до Верховних Рад СРСР та УРСР, місцевих Рад депутатів трудящих 1940 р., то вона виявлялася в якості такого домінуючого типу політичної участі як голосування. Разом з тим мали місце факти бойкотування та збройного опору як інших типів політичної участі які, однак, істотно не вплинули на характер та темпи утвердження сталінського тоталітарного режиму в новому регіоні Радянського Союзу [165, с. 43].

За словам очевидця, місцеве українське населення дивувало тяжіння радянської системи до вождівства, надмірна схильність до театральної парадності, самовихваляння, яке межувало з крайньою нескромністю [6, с. 94].

Партійні функціонери та пропагандисти змушені були визнавати, що в агітаційно-пропагандистській роботі нерідко сліdkували тільки за статистикою, мало цікавились якістю лекцій [189, с. 1]. Можна тільки здогадуватися про методи, коли, наприклад, партійна організація 6-го відділку міліції Львова працювала на 104-й виборчій дільниці, «домоглася прекрасних результатів», коли 1095 виборців дільниці повністю охоплені гуртками і в середньому вже проведено 8 занять [54, с. 1].

Робився основний акцент на перемогу блоку комуністів і безпартійних у виборах місцевих рад західних областей УРСР 15 грудня 1940 р. «Немає сумніву, що ця перемога буде забезпечена. Запорукою цьому – велика згуртованість трудящих, безроздільне довір'я широких мас робітників, селян, колгоспників і одноосібників, трудової інтелігенції до партії Леніна – Сталіна, партії, яка є виразником інтересів трудящих, яка керує будівництвом нового світлого і радісного життя на визволених з-під панського гніту західноукраїнських землях» [340, с. 1], бо «трудящі маси будуть обирати своїх депутатів у своїх загальних інтересах, які разом з усім народом під керівництвом партії Леніна – Сталіна боротимуться на нові перемоги комунізму» [443, с. 3].

Таким чином, навіть вибори до місцевих Рад депутатів трудящих стали важливим механізмом залучення населення західних областей УРСР до радянської політичної практики.

Передумовою розгортання масових репресій проти національно свідомої частини населення Західної України стала діяльність органів НКВС з налагодження тотального контролю за населенням краю. З цією метою РНК СРСР 30 грудня 1939 р. прийняв постанову про проведення паспортизації західних областей України [429].

ЦК ВКП(б) 13 квітня 1940 р. приймає постанову «Про реєстрацію актів громадянського стану в західних областях УРСР», згідно з яким реєстрація всіх актів громадянського стану в регіоні здійснюється з 20 квітня 1940 р. тільки органами запису актів громадянського стану НКВС, з негайною передачею цим органам всіх метричних книг, документів і архівів, що знаходяться в консисторіях, костьолох, церквах, єврейських та інших громадах і метрикальних конторах [429].

На виконання постанови РНК СРСР від 20 грудня 1939 р. про проведення з 15 лютого 1940 р. на території Західних областей України паспортизації населення, в першу чергу в містах, робітничих селищах, райцентрах і залізничних станціях, 13 лютого 1940 р. бюро Станіславського обкому КП(б)У ухвалило звернути особливу увагу секретарів міськкомів та райкомів КП(б)У на те, що проведення паспортизації населення в області є однією з найважливіших і основних політично-масових кампаній, яка покладає на МК та РК КП(б)У велику відповідальність за успішне її проведення і вимагає зараз же розгорнути на місцях широку масово-політичну роботу серед трудящого населення шляхом переведення читок, доповіді, бесід на зборах робітників трудящої інтелігенції і селянства про політичне значення паспортизації в СРСР [465, с. 62-63].

Із розгортанням Другої світової війни керівництво Румунії вирішило шукати допомоги у європейських держав, але безрезультатно. Нарком закордонних справ СРСР В. Молотов, виступаючи в березні 1940 р. на сесії

Верховної Ради Радянського Союзу, заявив, що «у нас немає пакту про ненапад з Румунією» [17, с. 93]. В той же час Радянський Союз із квітня 1940р. почав концентрувати свої війська вздовж кордонів з Румунією, посилювати Київський особливий військовий округ та Одеський військовий округ.

Влітку 1940 р. питання про приєднання до СРСР Бессарабії та Північної Буковини стало каменем спотикання у стосунках між двома диктаторськими режимами [303, с. 9].

Час для територіальних претензій Румунії радянським керівництвом було обрано досить вдало: військовий конфлікт мобілізував сили Німеччини, Великобританії та Франції на заході Європи, в той час як на сході Радянський Союз мав повну свободу дій. Крім того, можливі кроки Німеччини на користь Румунії були заблоковані таємними домовленостями між Берліном і Москвою [43, с. 594].

Події, що призвели до включення Північної Буковини до складу Радянської України, на наше переконання, необхідно розглядати в ширшому міжнародному контексті. Зокрема, враховувати, що 15 червня 1940 р. була окупована Литва, в наступні дні додатковий контингент радянських військ був введений в Естонію і Латвію. Рівно через місяць там були інсценовані «вільні вибори», а 3, 5 і 6 серпня Литва, Латвія і Естонія були прийняті «на їх прохання» до складу СРСР.

Коли перед початком радянського демаршу задля реалізації серпневих 1939 р. домовленостей щодо цих територій Молотов звернувся до Ріббентропа із запитом, чи не має німецький уряд з цього приводу заперечення, той заявив, що Німеччина «не зацікавлена в Бессарабії», зазначивши, однак, що «приєднання до СРСР Буковини, яка ніколи не належала навіть царській Росії, навряд чи могло б сприяти мирному вирішенню проблеми». На це Молотов відповів через німецького посла, що «Буковина є останньою частиною, якої не вистачає соборній Україні і з цієї причини радянський уряд хотів би, щоб це питання було вирішене одночасно

з Бессарабським». Німеччина погодилась із цією мотивацією і 27 червня 1940 р. порадила румунському урядові «поступитися вимогами радянського уряду щодо Бессарабії та Північної Буковини» [420, с. 29].

27 червня Уряд СРСР вручив Давідеску другу ноту румунському урядові [468, с. 76-77]. У відповіді румунського уряду підкреслювалося: «Для того, щоб запобігти важким наслідкам, які б спричинилися застосуванням сили та початком воєнних дій у цій частині Європи, румунський уряд змушений прийняти умови евакуації, які визначені у радянській ноті» [43, с. 608].

В радянський період побутувала думка, що Радянський Союз став достатньо сильним, щоб повернути собі Бессарабію, окупацію якої Румунією він ніколи не визнавав. Передача ж Північної Буковини трактувалась у ноті уряду СРСР від 26 червня 1940 р. як можливість відшкодування збитків, завданих СРСР 22-річним пануванням Румунії, бо «окупувавши нашу землю, румунські поміщики та імперіалісти штучно зліпили буковинську провінцію. Окраїни галицького Покуття, Українську Верховину і Карпатське підгір'я штучно злучили з окраїнами румунського Підкарпаття. Протягом 22 років тривав страхітливий режим румунських бояр, найбільш ганебна і винищувальна неволя в нашій рідній Буковині. 22 роки єдинокровний наш братерський, талановитий гуцульський народ був міцно затиснений в пазурах румунської «сігуранци». Але наші єдинокровні, свободолюбні брати українці – гуцули плекали надію, зміцнюючи віру в своє національне, соціальне визволення» [341, с. 3].

Отже, до Української РСР у складі СРСР відійшла в основному та територія (крім Герцаївщини), про яку було ухвалено рішення Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р., тобто північна частина краю, заселена переважно українцями. Причому це не був український анклав, а продовження українського етнічного масиву Галичини і Поділля. Щоправда, специфіка прикордонних територій полягає в тому, що впродовж століть сусідні етноси (слов'яни, русини, українці і відповідно молдавани, волохи,

румуни) селились не раз вперемішку. Через те частина українських населених пунктів лишилась у Південній Буковині у складі Румунії, а частина румунських сіл у Північній Буковині – у складі СРСР. Зрештою, визначення лінії поділу Буковини здійснювалось не експертами двох держав із залученням відповідних фахівців, а за наполяганням сильнішої сторони і в прискореному темпі. Крім того, при розмежуванні брався до уваги не тільки етнічний принцип, стратегічний, «апробований» з Фінляндією [43, с. 643].

Відомий історик П. Брицький вказує на наступну помилку радянського керівництва у справі приєднання Північної Буковини і Бессарабії: «приєднання цієї української території можна було б провести згідно з нормами міжнародного права шляхом плебісциту, референдуму, тобто у формі демократичного волевиявлення. Цим він значно би виграв на міжнародній арені і не створив би ситуації, коли приєднання відбувалося силоміць, що дискутується певними колами і досі» [41, с. 30]. Проте сталінському тоталітарному режимові, який набував все більшої міжнародної ваги, як нам видається, не було потреби вдаватися до використання т.зв. «буржуазно-демократичних інститутів старого міжнародного права».

Можемо погодитись із дослідником С. Гакманом, що приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР у червні – липні 1940 р. можна вважати добре продуманою та ретельно підготовленою політико-дипломатичною акцією, реалізація якої все ж потребувала застосування регулярних збройних сил. Хоча Радянський Союз не був у стані війни з Румунією і діяла «Радянсько-Румунська комісія для врегулювання спірних питань з евакуації румунських військ і установ Бессарабії та північної частини Буковини», ці території були зайняті Червоною армією за правилами військового мистецтва (були використані всі складові військової операції: воєнна сила, локальний воєнний тиск, військова розвідка, служба агітації та пропаганди), завдяки чому СРСР і досяг поставленої мети [72, с. 223].

В той же час правим є П. Брицький, який акцентує на тому, що фактично зі вступом радянських військ відбулося втілення у життя рішення

Буковинського народного віча українського населення від 3 листопада 1918 р., яке сподівалося на справедливий соціальний устрій і політичні права, на ліквідацію румунських порядків [40, с. 47].

7 серпня 1940 р. Хотинський повіт Бессарабії і Чернівецький повіти Північної Буковини були об'єднані в Чернівецьку область із центром у м. Чернівці [475, с. 193], до якої входило 16 районів – Кіцманський, Бричанський, Заставнівський, Новоселицький, Садгірський, Хотинський, Глибоцький, Козмінський, Сторожинецький, Сокирянський, Ліпканський, Вашківецький, Кельменецький, Вижницький, Герцаївський та Путильський.

З 8 серпня 1940 р. у всіх обласних документах замість «Чернівецький повіт», «Хотинський повіт» почали вживати офіційну назву «Чернівецька область». Назви «Буковина» і «Бессарабія» теж перестали бути офіційними адміністративно – територіальними назвами, а якщо вживались, то тільки як назви колишніх історичних областей, зокрема стосовно періоду 20 – 30-х рр. ХХ ст., «Радянська Буковина» – стосовно періоду 28 червня 1940 – 24 серпня 1991 р. Замість назви «волость», з'являється назва «район» [43, с. 646-647].

Вже 20 серпня 1940 р. ЦК КП(б)У затвердив склад бюро обласного комітету партії, яке очолив перший секретар І. Грушецький, а Президія Верховної Ради УРСР призначила склад Чернівецького облвиконкому на чолі із О. Коліковим. За цими органами стали утворюватись й інші обласні управлінські структури: суди, прокуратура, адвокатура, міліція, органи освіти, охорони здоров'я, культури тощо [475, с. 193].

Симптоматично, що під грифом «цілком таємно» І партійна конференція комуністів новоутвореної Чернівецької області (9–10 лютого 1941 р.) констатувала, що «день 28 червня 1940 р. відкрив нову сторінку в історії визволення трудового народу з комуністичної неволі» [481, арк. 2].

При формуванні, особливо місцевих радянських органів, призначенні сільських рад, як і в Західній Україні, активно залучалось місцеве населення.

Завершальним, за аналогією із Західною Україною, кроком у становленні Чернівецької області як рівноправної адміністративної одиниці стали вибори депутатів Верховних Рад СРСР та УРСР, котрі відбулися 12 січня 1941 р. [481, арк. 3].

Першими депутатами союзного та республіканського представницьких органів стали І. Грушецький, О. Коліков, І. Зеленюк, О. Мартинов, Г. Жуков, І. Галанін, Д. Гешко, І. Козачук, М. Павлюк, Т. Панчук та Я. Чайкун. Останні п'ять депутатів були представниками автохтонного населення [475, с. 194].

В. Холодницький справедливо наголошує, що як в 1939 р. на території Західної України, так влітку 1940 р. в Північній Буковині, Червона армія виконувала значну агітаційно-пропагандистську та ідейно-виховну роботу, особливо в початковий період, підмінюючи собою партійні та радянські органи влади. Більше того перед політичними органами, комісарами військових формувань стояло також завдання продемонструвати світовому співтовариству, що населення цих територій демонструє гарячу любов та почуття довіри до радянської влади [475, с. 197].

Для налагодження партійної і радянської роботи, зміцнення керівництва різними сферами господарського і культурно-освітнього життя сюди направлялися кадри із областей УРСР та залучалися комуністи-підпільники, що діяли раніше на теренах Бессарабії і Північної Буковини [276, с. 171]. Слідом за частинами Червоної армії на територію Північної Буковини прийшли зорганізовані у Кам'янці-Подільському групи партійного та радянського активу [475, с. 189].

На нашу думку, винятково з метою найшвидшої інтеграції Північної Буковини в загальносоюзний політичний простір та позбавлення міжнародно-політичного значення цієї проблеми, 4 липня 1940 р. ЦК КП(б)У затвердив склад повітових комітетів КП(б)У Радянської Бессарабії і північної частини Буковини [468, с. 78].

Партійні організації здійснювали відповідну організаційну роботу. На обговорення пленумів і засідання бюро парткомів, райкомів, міськкомів,

обкому партії, партійно-господарських активів виносилися найважливіші питання внутрішньопартійного, політичного і господарського життя, ідеологічної роботи, радянського та культурного будівництва тощо. Тобто обком, міськкоми та райкоми КП(б)У контролювали практично всі питання не тільки внутрішньопартійного життя, але й усього народногосподарського комплексу, таким чином підмінюючи радянські органи, покликані безпосередньо здійснювати серйозні перетворення в краї [205, с. 497].

Одночасно з 30 червня по 5 липня 1940 р. по всіх селах і установах повіту під керівництвом новоприбулих більшовиків були проведені багатолюдні мітинги, присвячені встановленню радянської влади за надзвичайної активності й зацікавленості мас [475, с. 190]. На одному з таких мітингів, наприклад у м. Кіцмань, зібралося понад 5 тис. осіб [265, с. 65].

Можемо твердити про негативні наслідки примусової політичної мобілізації та формування масового суспільства як важливих інструментів й елементів радянської політичної системи на території новоутвореної Чернівецької області УРСР в 1940 – 1941 рр. [175, с. 70].

Слід зазначити, що вже з перших кроків після возз'єднання сталінська тоталітарна система нехтувала місцевими особливостями, усталеними звичаями й традиціями [170, с. 276].

У липні 1940 р. до Москви виїхала делегація «від трудящих» Північної Буковини просити возз'єднати їх край з Радянською Україною. 2 серпня 1940 р., виступаючи на VII сесії Верховної Ради СРСР, член повноважної делегації буковинців робітник Н. Михальчук заявив: «Сотні років народ Північної Буковини був штучно відокремлений від своїх єдинокровних братів-українців. Чорною хмарою душила нас кабала гнобителів. За 22 роки панування румунських загарбників наш край був доведений до небувалого виснаження... Трудящі Північної Буковини горять палким бажанням назавжди возз'єднатися з українським народом в єдиній Українській соціалістичній державі. Ми просимо включити територію Північної Буковини до складу Української Радянської Соціалістичної

Республіки» [265, с. 65]. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада постановила включити північну частину Буковини і Хотинський, Аккерманський і Ізмаїльський повіти Бессарабії до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки, за що «український народ Буковини складає не лише щирю подяку великим проводарям великих ідей, але й кладе до їх розпорядження всі свої здібності для проведення в життя великих ідей рівності і братерства» [230, с. 1].

Вже на початку серпня 1940 р. в новоутвореному Чернівецькому повіті організуються багатолюдні мітинги, присвячені рішенню VII сесії Верховної Ради Союзу РСР про возз'єднання Північної Буковини, Хотинського, Аккерманського й Ізмаїльського повітів з УРСР, де «народ вільної Буковини торжествує» та в одностайно прийнятій резолюції наголошується, що «Міцним і непорушним союзом возз'єдналися ми з Країною Рад під керівництвом мудрої партії Леніна, сміливо крокуватимемо вперед – до комунізму» [434, с. 67-68].

Як підсумок, даючи оцінку вищезазначеним фактам щодо повернення Бессарабії і передачі Північної Буковини до СРСР, П. Брицький слушно вказує, що, по-перше, окупація Бессарабії і Буковини Румунією в 1918 р. не мала ні історичних, ні правових підстав. Ці землі до 1918 р. ніколи не належали до Румунії. Коли утворилася держава Румунія (1859 р.), то ці землі були в складі Австрійської (згодом Австро-Угорської імперії) з 1774 до 1918 р. та Російської імперії (1812 – 1918 рр.); по-друге, коли мова йде про приєднання до України Північної Буковини та Північної й Південної Бессарабії, то треба мати на увазі, що ці землі в історичному минулому були в складі тих держав, які були на українській землі – Київської Русі і Галицько-Волинського князівства; і, по-третє, «повернення Бессарабії і передача Північної Буковини», по суті, відповідало відновленню історичної справедливості [40, с. 46-47].

«Модель підкорення», яка лежить в основі процесу соціалізації населення західних областей Української РСР, виходить з того, що людина –

недосконала істота, нездатна самотійно приймати рішення. Політична поведінка особи мотивується обережністю, поступливістю під тиском заборон, обмежень, покарань, страхом перед можливістю застосування політичною владою насильства, терору. Підкорення людини державі, партії, еліті обмежує участь у політичному процесі, що призводить до відмови від широкого використання активності особи в підтримці політичної системи. [163, с. 33].

Окреслені засоби та методи політичної боротьби впливають, як нам видається, з природи сталінізму як лівоекстремістського підтипу тоталітарного політичного режиму. Основною ланкою в політичній структурі тоталітарного суспільства виступає єдина, добре організована, побудована за ієрархічним принципом масова політична партія на чолі з лідером. Наявність партійно-державної, обов'язкової для всіх ідеології, відкрита незгода з якою карається як найтяжчий злочин. Тоталітарна ідеологія, що базується на соціальних міфах видається режимом як єдино вірне вчення та слугує засобом легітимації режиму. З метою маніпулювання масовою свідомістю встановлюється монополія на засоби масової інформації, створюються потужні системи ідеологічної обробки населення. Тоталітаризму властива так звана «активна несвобода» особи, де її постійно примушують демонструвати лояльність до режиму, надавати йому активну підтримку в різного роду мобілізаційних кампаніях, демонстраціях, мітингах тощо. Проте, напевно, що найвизначальнішою ознакою тоталітаризму є застосування особливої системи насильництва і масового терору як специфічного засобу контролю над суспільством.

Таким чином, досліджене сприйняття мешканців Західної України та Північної Буковини механізмів та прийомів утвердження тоталітарного політичного режиму на початковому етапі Другої світової війни виокремлює широкий його діапазон – від лояльного ставлення, здебільшого зводячись до виявів пасивного спротиву до форм активного збройного вираження опору. Такі форми засвідчують формування протестного потенціалу політичної

культури населення західноукраїнських земель, що в подальшому трансформувалося у стереотипне ставлення до усього «советського» та виявлялося у незгоді з діями радянської влади.

Висновки до третього розділу

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що утвердження сталінського тоталітарного режиму в західних областях України докорінним чином змінило політико-культурний та ідеологічний характер розвитку краю.

Відзначено неоднозначність сприйняття радянської влади населенням новоприєднаних територій. Мали місце позитивне, стримане та очікувальне й приховано чи виразно негативне сприйняття. Емоційна ейфорія в зв'язку із включенням Західної України до складу УРСР – СРСР частини населення, зокрема етнічними українцями, в своїй основі мотивувалася радістю звільнення від непопулярного варшавського режиму, але аж ніяк не прорадянськими чи прокомуністичними вподобаннями.

Об'єктом першочергової уваги органів сталінського тоталітарного режиму в процесі приєднання Західної України (осінь 1939 р.) та Північної Буковини (літо 1940 р.) стали усталені засади функціонування інформаційного простору. При цьому варто наголосити, що якщо в засобах масової інформації, які легально виходили на території Другої Речі Посполитої, існував плюралізм думок попри наполегливі зусилля польської цензури, то діаметрально протилежною була ситуація у Північній Буковині, де було засилля румунської пропаганди. Проте навіть такий стан функціонування легальних засобів масової інформації не міг йти в жодне порівняння з утвердженням радянської моделі масової інформації та всесиллям органів цензури. Закриття всіх старих періодичних видань, переслідування багатьох журналістів відбувалися з одночасним формуванням системи місцевої періодики під контролем прибулих зі східних регіонів СРСР функціонерів сталінського тоталітарного режиму.

Ефективне використання технологій маніпулювання масовою політичною свідомістю, передовсім переважаючого українського населення Західної України та Північної Буковини, стало основним інструментом насадження нових політико-культурних та ідеологічних пріоритетів радянської влади напередодні та під час вступу Червоної армії на вказані українські західні етнічні землі. Особливу роль в процесі уніфікації інформаційного простору на початковому етапі Другої світової війни та відновленні партійно-державного контролю над масовою політичною свідомістю мешканців західних областей УРСР після звільнення від німецької та румунської окупації надавалася органам пропаганди в складі частин Червоної армії та місцевих партійних комітетів.

Чимало західноукраїнців, хоча на словах і визнали нову владу, ще довгий час продовжували вагатися і не виявляли активності, оскільки не вбачали для себе в майбутньому жодних позитивних перспектив. Було й немало таких, хто, побоюючись за власне життя, під зовнішньою лояльністю приховував свої справжні почуття, антирадянські погляди й настрої. Протестні тенденції виявила проведена під контролем влади виборча кампанія. Хоча вона прогнозовано й дала очікувані організаторами результати, багато людей або взагалі не з'явилися на виборчі дільниці, або голосували проти всіх кандидатів.

Стратегічний курс партійно-державного управління економікою, культурою, ідейно-політичним і духовним життям Радянського Союзу загалом та західних областях УРСР особливо полягав у зміцненні сталінського тоталітарного режиму за допомогою однопартійності, нетерпимості до інакомислення і плюралізму думок, постійного ідеологічного тиску на всі сфери культурного життя, особливо на творчу інтелігенцію, застосування насилля і репресій навіть щодо лояльних до нової влади місцевих мешканців, не зазначаючи вже про відкритих опонентів з числа членів та прихильників ОУН – УПА. Під впливом здійснюваних сталінською владою соціально-економічних, політичних, національно-

культурних та репресивно-каральних заходів політичні настрої на приєднаних територіях значною мірою змінювалися. Масштабні репресії посилили антирадянські погляди переважної частини західноукраїнського населення, сприяли піднесенню авторитету та розширенню соціальної бази ОУН, а також, почасти, зростанню прогітлерівських симпатій. Український політичний націоналізм почав організаційно просуватися на Схід, завойовуючи там своїх прихильників.

У свідомості населення сформувалися такі риси: войовничий атеїзм як одне з найгірших психологічних переживань; загальна невпевненість і страх за своє життя, викликане систематичним терором з боку органів державної безпеки. Розгортання антирелігійної пропаганди наражалося на міцні побожні почуття населення. З одного боку, радянська влада врешті спромоглася значною мірою послабити позиції релігійних громад у Західній Україні, проте з іншого боку – це лише посилило несприйняття «безбожного» режиму традиційно релігійним населенням. Культурно та ідеологічно нова влада була й залишалася чужою для переважної більшості мешканців західноукраїнського регіону. В свідомості мешканців цього регіону кристалізувалося протистояння двох культур, двох світів, в яких діють інші моральні, політичні й економічні закони. Першу систему орієнтацій становили глибока християнська мораль, культура, самодостатність і повага, друга – змушувала всі ці цінності приховувати, насаджувала однолінійність та некритичність, спрощення мислення, що в поведінці виявлялося як мовчання, прихований чи відкритий спротив.

РОЗДІЛ 4

АДАПТИВНІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАНСЬКОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

4.1. Тенденція екстремізації політичної поведінки населення західноукраїнського регіону в умовах геополітичних загроз напередодні Другої світової війни

Політична діяльність визначається як складова соціальної діяльності, специфічна особливість якої полягає в спрямованості на реалізацію політичних інтересів суб'єктів політики і насамперед на завоювання, утримання та реалізацію влади. В політичній діяльності вирізняють кілька типів політичної поведінки людини: конформізм пов'язаний з орієнтацією на чужу думку, погляд, підтримку будь-якої позиції; політичну індиферентність – байдуже ставлення до політики, відчуженість від неї; політичний активізм – притаманний тим, кого реальний стан не лише в політиці, а й у суспільстві загалом абсолютно не влаштовує.

В свою чергу, політична бездіяльність - складне і неоднозначне явище, значною мірою зумовлене особистісними рисами і характеристиками людини. Для другого типу політичної поведінки – відкритого – властива здебільшого вмотивована, цілеспрямована, раціональна, відповідно психологічно і емоційно зумовлена політична діяльність [87, с. 57].

Можемо погодитись із І. Вільчинською, що в основі політичної діяльності – бездіяльності знаходиться комплекс чинників, які рідко безпосередньо пов'язані зі сферою політики і мають надзвичайно глибоку соціальну та психологічну природу. Серед основних внутрішніх спонук вчені визначають потреби і мотиви. Відповідно, сукупність стійких мотивів, опредметнених у попередньому життєвому досвіді людини, називають мотивацією [57, с. 101-102].

I. Вільчинська вірно вказує, що низка авторів дає надто загальне визначення політичної поведінки як діяльності людини в політичній сфері, корелюючи її поняттям «політична активність», визначаючи останню як діяльність політичних груп або індивідів, пов'язану з прагненням змінити політичний або соціально-економічний порядок і відповідні інститути [57, с. 96-97].

Цілі політичного впливу, а також існуючий загальнокультурний фон визначають форми політичного впливу. Причому особливості стану політичної культури даного часу в певній державі визначатимуть ті форми та особливості, яким буде віддаватися перевага суб'єктами впливу. З філософської точки зору форма розуміється як спосіб існування певного змісту, його внутрішня структура, організація та зовнішній вираз. В цьому сенсі поняття «форма політичного впливу» стає синонімічним поняттям «тип або певна сукупність засобів політичного впливу» [215].

Досить узагальнено усі засоби впливу на людину а, відтак, і на її політичну поведінку, можна розподілити на такі, що мають прямий характер та опосередкований (непрямі засоби). Відповідно й форми політичного впливу можна було б розділити на прямі та непрямі. Найбільш поширеними прямими формами політичного впливу слід вважати переконання, примушування, обман та мотивування, спрямовані на об'єкт. До непрямих форм політичного впливу ми пропонуємо відносити різноманітне позасвідоме наслідування моральним авторитетам, стійким традиціям тощо.

У науковій та навчальній літературі з політології можна зустріти декілька підходів до пояснення політичної поведінки:

- 1) політичну поведінку ототожнюють з політичною участю та дією;
- 2) поведінку розглядають зовнішнім виявом політичної діяльності;
- 3) прирівнюють політичну поведінку до політичної участі, роблячи акцент на відмінності та специфіці;

4) політичну участь, діяльність, функціонування розглядають конкретними, специфічними формами реалізації політичної поведінки [403, с. 350].

У політичній науці існує кілька спроб систематизувати та типологізувати політичну поведінку. Передовсім її поділяють на два основні типи: політичну дію як форму активності політичного суб'єкта, спрямовану на політичні відносини, політичну систему суспільства та її інститути; політичну бездіяльність як спосіб уникнення політичного життя, який може виявлятися в діапазоні від активного неприйняття політики до пасивної байдужості [403, с. 350].

Також у політичній науці здійснюють типологізацію політичної поведінки згідно з іншими критеріями:

1) відповідно до суб'єктів політичної поведінки вирізняють – індивідуальну, групову, класову, національну, партійну, масову, натовп, тощо;

2) згідно з схильностями і психічним станом – імпульсивну, інстинктивну, емоційно-почуттєву, за настроєм, випадкову, закономірну, стихійну, неминучу, раптову;

3) відповідно до ситуаційного контексту – стабільну, кризову, революційну, воєнну, конфліктну поведінку;

4) за організаційними формами і нормами поведінки – інституціональну, організаційну, партиципаторну, статутну, апаратно-номенклатурну, субординаційну, легітимну (нелегітимну), неформальну;

5) за тривалістю поведінки – одиничну акцію, подію, феномен чи динамічний пролонгований процес;

6) за гостротою проявів поведінки – незгоду до боротьби, протест, гнів, ненависть, бунт, війну;

7) за ступенем доцільності й успіху – функціональну та дисфункціональну, ефективну і низькоефективну, конструктивну і деструктивну, консолідуючу і дезінтегруючу поведінку [403, с. 353-354].

Індикатором політичної поведінки громадян є їх участь в політичному і громадському житті країни. Основними формами такої участі виділимо наступні:

1) масові зібрання чи мітинги трудящих з приводу різних значущих подій та обговорення постанов, розпоряджень, законів та інших нормативно-правових актів на підприємствах, у клубах, вузах;

2) участь громадян у виборчих кампаніях (активне виборче право) та ставлення до органів влади;

3) громадська реакція населення у відповідь на владні ініціативи і заклики [259, с. 319].

Протест як соціально-політичний феномен може виражатися в активних та пасивних формах. Під політичним протестом розуміється індивідуальна чи групова форма політичної участі, яка полягає у вияві незгоди з політичним курсом або конкретним політичним рішенням, виникає у відповідь на порушення владними суб'єктами прав і свобод людини та громадянина, може набувати конвенційних та неконвенційних форм [23, с. 226]. Політичний протест є виявом негативного ставлення до політичної системи та окремих її елементів. В такому випадку, протест є одним із каналів політичної комунікації між владою та суспільством, сприяє забезпеченню інтересів суспільних груп, які меншою мірою залучені до процесу вироблення та прийняття суспільно-важливих рішень [310].

При дослідженні масової участі громадян в політичному житті у вигляді протестів, слід розрізняти такі поняття, як «протестна активність» та «протестний потенціал». Під протестною активністю розуміють реальне залучення громадян до різних форм протестної участі та його динаміку, а під протестним потенціалом – наміри (схильність) громадян брати участь в акціях протесту. Протестний потенціал показує імовірність залучення до протестної акції за певних умов і не гарантує безпосередньої участі. Відповідно не завжди можна простежити пряму кореляцію між високим

рівнем протестних настроїв в суспільстві та реальною кількістю протестів [310].

З метою визначити заявлену в назві підрозділу проблему, доцільно звернутися до розуміння протесту та його форм як одного з типів адаптації до соціально-політичних умов. Наука розглядає опір як пасивний спосіб висловити свою незгоду, а протест пов'язує з активною формою захисту своїх інтересів від посягань ззовні. Виокремлюються такі форми протесту як відкритий пасивний протест (невиконання наказів, непокора, невихід на роботу); прихований пасивний протест (підбурювання до опору, змова, розклеювання листівок, робота «з прохолодою»); відкритий активний протест (мітинги, демонстрації, страйки); прихований активний протест і опір (терористична боротьба, створення політичної нелегальної партії, підготовка військового перевороту).

Враховуючи полікультурність та поліетнічність західноукраїнських земель, варто зупинити увагу й на співіснуванні за цих умов. М. Матіс дає таке визначення полікультурного суспільства: «це найважливіша й основна категорія соціальної філософії й теоретичної соціології, що означає історично конкретний тип соціальної системи, яка припускає об'єднання людей різних національностей з усією сукупністю форм взаємодії і взаємозалежностей, де економіка виконує функцію адаптації, політика – досягнення мети, а культурні символи – підтримки зразка взаємодій у системі» [343, с. 109].

Розвиваючи ідеї М. Матіса, вітчизняна дослідниця М. Рудь виокремлює три моделі адаптації в полікультурному суспільстві: різноманіття в єдності (в результаті суспільство – це перспективна цілісність, що використовує стратегію об'єднання народів та їхніх культур для прогресивного розвитку); одноманітно єдине (засновується на доктрині «стирання граней», «стирання істотних розбіжностей», «створенні монолітного суспільства» тощо; цілісність такого суспільства спирається на жорстке придушення унікальної розмаїтості етнічних, регіональних, місцевих та інших особливостей; основним принципом керівництва й життєдіяльності такої цілісності є

тоталітаризм); різноманітно-розчленоване суспільство (основним керівним принципом є «розділяй і володарюй»); цю модель характеризує роз'єднаність і хаос, усі етнічні утворення та їхні культури відособлені й не контактують між собою) [343, с. 109].

Ця класифікація дещо перекликається з трьома основними процесами, які виникають у взаємодії культур: асиміляції (культурного поглинання), акомодатії (вимушеного опанування мови іншої культури) і культурного відбору (вибіркового добровільного опанування цінностей іншої культури).

До цікавих висновків дійшла М. Мід, яка досліджувала проблему культурного відбору при зіткненні культур, переважно примітивних і сучасних. Аналізуючи процеси асиміляції (культурного поглинання), акомодатії (вимушеного опанування мови іншої культури) і культурного відбору (вибіркового добровільного опанування цінностей іншої культури), вона вказує на те, що сприйняття нової культури відбувається лише в тому випадку, якщо в обох існував спільний прототип. В іншому варіанті не відбувається асиміляція чи культурний обмін.

Авторитарні риси політичної системи Польщі знайшли свій прояв, зокрема й в обмеженні ролі і функцій місцевого самоврядування. За Конституцією 1935 р. політичний режим набрав відверто авторитарного характеру, обмеживши або зовсім усунувши громадські і політичні інститути від реальної участі в політичному житті суспільства. Формально це означало відступ від основних парламентсько-демократичних засад [347, с. 12]

За словами І. Скакальської, в останні передвоєнні роки спостерігалась певна фашизація державного режиму в Польщі. В 1939 р. волинський воєвода О. Гавке-Новак став ініціатором якнайміцнішого сполучення Західної Волині з рештою Польщі, де польська культура отримала статус виняткової, а такі слова як «українець» і «український» були заборонені [416, с. 21]. Після відставки Г. Юзевського з ініціативи вищевказаного воєводи було опрацьована і в лютому 1939 р. затверджена Міністерством внутрішніх справ «Програма державної політики Польщі на Волині». Ця політика мала

здійснюватися шляхом національно-конфесійної асиміляції українського православного населення [256, с. 16].

Намагаючись розв'язати національне питання польські уряди розраховували не тільки на асиміляцію, а й на амальгацію «східних народів», тобто їх швидке розчинення в польському культурному просторі, що було викликано певним чином ейфорією та духом романтизму стосовно теми східних воєводств та недооцінкою ролі національного фактору в розвитку Польщі як держави [52, с. 17].

Еволюція політичного устрою Польщі в напрямку тоталітаризму завершилася утворенням у 1937 р. проурядової партії Табір національної єдності (ТНЄ). Прихильники авторитарних методів правління, об'єднавшись навколо Е. Ридз-Смігли, ставили за мету згуртувати польське суспільство навколо ідеї оборони держави [216, с. 9].

Суспільно-політична обстановка передвоєнної Польщі, зокрема в національному питанні, була започаткована декларацією полковника А. Коца (лютий 1937 р.), спрямованою на зміцнення оборонної сили та могутності держави на чолі з президентом, якою започатковано акцію з формування нової партії влади – Табору національного об'єднання (Обоз з'єднання народowego – ОЗН). Міністерство військових справ Другої Речі Посполитої у документах «Про національне питання в Галичині і на Волині» (1938 р.) зазначало, що усі слов'янські меншини слід піддавати цілеспрямованому асиміляційному впливові з метою щонайтісніше пов'язати їх з Польщею. За Законом «Про громадянство» від 31 березня 1938 р. місцева польська влада отримала право позбавляти нелояльних громадян права польського громадянства. Ініційована вищим військовим керівництвом політика «зміцнення польськості» у 1939 р. переросла в офіційну доктрину правлячого табору. Для її реалізації були задіяні урядові структури, збройні сили, громадські та парамілітарні організації, а це призвело до критичного загострення українсько-польського протистояння. Напередодні війни на південно-східних землях Польської держави активізував свою

колонізаторську діяльність Корпус охорони прикордоння (КОП). Українське населення виселялося з прикордонної смуги, його усували з лісової і поштової служб, з установ зв'язку та транспорту. В серпні 1939 р. в польській пресі з'явився циркуляр Міністерства юстиції, в якому йшлося про необхідність арешту «ненадійного українського елемента» з-поміж міської і сільської інтелігенції та ув'язнення його в концтаборі Береза Картузька. Найактивнішим у цьому було місцеве польське населення. Військові спричинилися до організації «кресового» громадянства, створення у його середовищі відповідної морально-психологічної атмосфери та залучення до практичної діяльності [108, с. 84-85].

В той же час з осені 1938 р. до 1 березня 1939 р. ОУН вчинила в Західній Україні 47 саботажних та 34 терористичних акти [269, с. 262], переважно, як вважаємо за необхідне наголосити, проти лояльно налаштованих до польської влади українців.

На момент завершення процесу розколу і кристалізації ОУН(б) ця організація задекларувала нові ідеї українського «революційного месіанства» та створення спільного фронту боротьби «поневолених народів» СРСР проти центральної влади [349, с. 19].

Загалом, окупація Польською державою західноукраїнських земель 1918 – 1920 рр., за цілковитого сприяння держав Антанти, всупереч декларованим ними правам на національне самовизначення, об'єктивно заклала конфліктну модель її взаємин з переважаючим українським населенням. Замість пошуку реальних варіантів якщо б не цілковитого порозуміння, то мінімізації етнополітичних антагонізмів, міжвоєнна Польща використовувала весь арсенал насильницьких засобів дискримінаційної, асиміляторської, колонізаційної та виразно полонізаційної політики як відносно українців населення, так й щодо єврейського населення [108, с. 89].

Таким чином, закладена в міжвоєнний період модель політико-культурної взаємодії української спільноти Західної України з інститутами Другої Речі Посполитої в умовах посилення авторитарних тенденцій в

правлячому польському політикумі неминуче призводила до конфронтації, що знайшла свій масштабний вияв з вибухом Другої світової війни та чого не зміг не використати для реалізації власних експансіоністських планів розгортання т.зв. світової революції сталінський тоталітарний режим.

За словами І. Піддубного, питання встановлення авторитарного режиму в Румунії стало актуальним уже в перший рік правління короля Кароля II й було реалізоване шляхом приведення до влади уряду національної коаліції Н. Йорги в 1931 р. Але тоді, ця спроба не призвела до встановлення дійсно авторитарного режиму [355, с. 169].

Встановлення 10 лютого 1938 р. режиму особистого правління короля Кароля II відбулося на піку політичного дисбалансу в Румунії і було реалізацією права короля, яке той залишив за собою при призначенні уряду О. Гоги. Фактично для врівноваження політичної ситуації в країні відбуваються зміни в системі управління. З метою закладення основ нового політичного режиму в країні швидко було здійснено конституційну реформу. Її метою стала передача монарху представницької, виконавчої та законодавчої влади. Завершенням перетворень, розпочатих в лютому 1938 р., стало створення єдиної політичної партії, здійснення адміністративної та виборчої реформ, що загалом трансформувало всю політичну систему попереднього періоду. Політична система базувалася на єдиній партії, Фронті національного відродження, з якою пов'язували діяльність робітничих корпоративних організацій, молодіжної та студентської організації. Свого остаточного вигляду система набула до кінця 1939 р. [372, с. 12-13].

Авторитарний уряд було сформовано 28 грудня 1937 р. на чолі з прем'єр-міністром О. Гогою, коли в першій публічній промові 1 січня 1938 р., характеризуючи основні напрямки діяльності уряду, заявив, що він «буде спиратися на ідеї націоналізму та християнства». Ще під час парламентської кампанії 1937 р. О. Гога виділив три категорії національних меншин: іредетисти, лояльні та євреї. До категорії лояльних громадян він відніс українців [345, с. 170-171]. Метою уряду О. Гоги стала реалізація гасла

«Румунія для румунів», що передбачало перебудову румунської нації у духовній, освітній, соціальній сферах [372, с. 12].

Під приводом того, що уряд О. Гогі не здатен навести лад з анархією, король Румунії Кароль II 10 лютого 1938 р. усунув цей уряд та призначив новий склад на чолі з патріархом М. Кристя. Першим актом нового уряду стало поширення осадного становища на всю країну. Майже відразу через ззовні демократичний інструмент плебісциту Кароль II скасував Конституцію 1923 р. та ввів нову, яка остаточно ліквідувала демократичні свободи та формувала режим необмеженої королівської влади [273, с. 48].

Процес імплементації нової конституції викликав схвалення ряду відповідних законів. Наприклад, у червні 1938 р. було схвалено закон про перевірку громадянства і надання переваг особам румунської національності. Так, на всій території Румунії було суворо заборонено використання будь-якої мови, крім румунської. Терміновим розпорядженням королівського резидента на Буковині Г. Алексяну від 1 грудня 1938 р. повсюди у громадських місцях знову, як у 1918 р. було вивішено афіші з вимогою «Розмовляйте лише румунською мовою» [386, с. 77].

За короткий проміжок від кінця 1938 р. до початку 1939 р. Кароль II чотири рази реорганізовував уряд на доказ прагнення створити «сприятливу атмосферу» для покращення відносин з Німеччиною [273, с. 63]. Так, німецько-румунський договір від 23 березня 1939 р., що складався з п'яти статей та секретного доповнення до нього, фактично переводив Румунію у статус аграрно-сировинного придатку Третього райху, що особливо відчутно стає в одній із найвідсталіших частин королівства – Буковині. Ще напередодні, 21 березня 1939 р. румунський міністр закордонних справ Г. Гафенку в розмові з англійським послом відверто зізнався, що Румунія не бажає приймати участь в системі колективної безпеки, щоб не перешкоджати Німеччині [273, с. 69].

Наріжним каменем нового режиму, який був запроваджений на підставі Конституції 1938 р., став розпуск політичних партій, що остаточно

призупинило політичне життя країни. Незважаючи на те, що провідні політичні партії українців – Українська національна партія та Українська селянська партія були розпущені, вони мали змогу продовжувати свою діяльність у підпіллі зі своїми керівними органами та осередками, а також за мовчазної згоди влади. Збереглись українські просвітницькі товариства і преса, що видавалася рідною мовою, хоча вони мали існувати на особливих умовах згідно з законодавством режиму [303, с. 187].

Особливих утисків національні меншини Румунії, зокрема, українська, зазнавали наприкінці 1930-х – початку 40-х рр. в період королівської диктатури короля Кароля II та військового режиму маршала І. Антонеску. Так, 27 лютого 1938 р. було схвалено нову, але консервативнішу конституцію, яка була покликана максимально сприяти формуванню «румунського національного почуття» [387, с. 35].

Політична організація українців, яку трактували як позапартійну, розпочала свою діяльність у жовтні 1939 р. під назвою Українська спільнота в Румунії (у січні 1940 р. реорганізована в Українську національну громаду в Румунії). Провідну роль у ній відігравали В. Залозецький, Ю. Алексієвич, Е. Турушанко [355, с. 182].

Відповідно до Конституції 1938 р. 9 травня 1939 р. було прийнято новий виборчий закон, відповідно до якого в країні призначалися вибори в «корпоративний парламент» на основі програми Фронту національного визволення (ФНВ). Закон передбачав поділ виборців за корпораціями, які визначали виборці та кандидатури депутатів. Парламент як дорадчий орган при королі, складався з двох палат – сенату та палати представників. Депутати парламенту зобов'язувалися прийняти присягу та носити форму ФНВ. Як наслідок, за підсумками виборів у червні 1939 р. за кандидатів ФНВ «проголосувало» 100% виборців, а депутатами стали 55 адвокатів, 39 торговців, 37 поміщиків, 29 селян, 22 промисловця, 12 робітників [442, с. 127].

Підсумовуючи досягнення свого режиму напередодні Другої світової війни, король демагогічно заявив: «Повний спокій та моральна єдність панують сьогодні в країні», а спільним гаслом ультраправих профашистських сил стало: «Король, нація, праця та віра» [273, с. 81].

У червні – серпні 1940 р. Румунія опинилася перед кризою зовнішньополітичного характеру, коли в результаті дій з боку СРСР та Угорщини вимушено позбавилася ряду територій. Небажання короля та його оточення виконувати умови II Віденського арбітражу не врятувало країну від територіальної втрати та зміни правителя. Внаслідок низки перестановок у владі 6 вересня 1940 р. очолив країну генерал І. Антонеску. Новий уряд формувався не тільки з ближчого кола генерала, але й представників «історичних партій» та Легіонерського руху [372, с. 13]. Так, 21 червня 1940 р. ФНВ було реорганізовано в Партію нації, яка повинна була керувати матеріальним та моральним життям Румунії на чолі з королем під гаслами об'єднання навколо трону та здійснення «загальнокорисної праці» [355, с. 183].

Територіальні втрати королівства призвели до глибокої кризи, що активізувало радикальні сили на чолі з Х. Сімою та І. Антонеску [338, с. 14-15]. Реалізація реваншистських планів Румунії, зокрема, щодо Північної Буковини, різко активізувалася восени 1940 р., коли в країні утверджується новий авторитарний режим. 3 вересня 1940 р. генерал І. Антонеску, відомий своїми тісними зв'язками з членами «Залізної гвардії» та орієнтацією на поглиблення союзу з Німеччиною, сформував новий уряд країни. За два дні він примусив Кароля II передати собі більшу частину королівських прерогатив, а 6 вересня 1940 р. Антонеску змусив короля зректися престолу на користь спадкового принца Міхая та залишив країну [273, с. 82]. Одним із перших декретів нового короля Міхая Румунія була оголошена «націонал-легіонерською державою». «Залізна гвардія» стала єдиною легальною румунською політичною партією. І. Антонеску називався правителем держави – кондукетором [345, с. 390].

Режим І. Антонеску активно співпрацював з «історичними партіями», лідери яких брали участь в формуванні політичних планів Румунії щодо українських земель. Проте, націонал-цараністи і націонал-ліберали виступали за «обмежену» участь Румунії у війні, тобто відновлення «Великої Румунії» в кордонах 1940 р. Ю. Маніу та К. Бретіану, неодноразово звертаючись через засоби масової інформації до кондукетора, створили певні рекомендації, які торкалися питань політичного і адміністративного устрою «реінтегрованих» областей, економічної політики, колонізаційних заходів. Ці рекомендації частково були враховані урядом І. Антонеску в процесі відновлення румунської влади в Бессарабії та Північній Буковині. Окупація «Трансністрії» сприймалася «історичними партіями» як вимушений тимчасовий крок, спрямований на вирішення Трансільванського питання [338, с. 15].

Румунський уряд, шукаючи шляхів вирішення територіальних питань, розпочав процес зближення з гітлерівською Німеччиною. Вже під час першої зустрічі І. Антонеску з А. Гітлером, у листопаді 1940 р., обговорювалися питання, пов'язані з підготовкою до агресії проти Радянського Союзу, та участі Румунії в майбутній війні. І. Антонеску розуміючи, що проблема Бессарабії та Північної Буковини не може бути розв'язана іншим шляхом, дав свою згоду на участь своєї країни у цьому конфлікті. Деякі конкретні обіцянки про територіальні винагороди для Румунії І. Антонеску все ж одержав під час зустрічі з А. Гітлером у Мюнхені в червні 1941 р. Українські землі стали об'єктом переговорів між І. Антонеску та А. Гітлером ще до початку німецько-радянської війни. Німеччина погоджувалася передати Румунії не лише Бессарабію та Північну Буковину, але й інші українські території на схід від Дністра. Політичні плани І. Антонеску підтримувалися так званими «історичними партіями». Фактично, румунські «історичні партії» не заперечували проти вступу Румунії у війну, відзначаючи, що це єдиний можливий шанс відновлення «Великої Румунії». В румунському політикумі також активно обговорювалися плани щодо повернення

втрачених українських територій, пропонувалося для захисту суверенітету та вирішення спірного територіального питання, здійснити примусову міграцію українського населення з території Бессарабії та Буковини. Така акція мала би забезпечити румунське споконвічне право на володіння Бессарабією та Північною Буковиною, а землі між Дністром та Бугом мали би складати важливий регіон, який є життєво необхідним для Румунії [338, с. 10-11] та знайшла свою спробу реалізації з вибухом німецько-радянської війни 22 червня 1941 р.

Мюнхен виправив назву «Чехословаччина» на «Чехо-Словаччина». Вже 6 жовтня 1938 р. президент ЧСР Е. Бенеш пішов у відставку, а у м. Жіліна (Словаччина) словаки й українці на спільній конференції вирішили вимагати від центральної влади автономію. Прага пішла на поступки і того ж дня задовольнила претензії Словаччини. Що стосується Карпатської України, то безпосереднє вирішення її долі почалося дещо пізніше. Після мюнхенських домовленостей ЧСР змінила свою політику щодо національних меншин. Вона змінила свій устрій: замість словацької і української автономій створено три рівноправні одиниці – Чехія, Словаччина та Карпатська Україна. Однак ці важливі та довгоочікувані зміни сталися не внаслідок внутрішньої еволюції державного життя ЧСР, а в результаті зовнішньополітичного втручання, що й стало головною причиною завершення цієї «ідилії» у 1939 р. Фактично, відбулася політична криза за участі британського та французького прем'єрів. Франція без особливих пояснень порушила союзницькі домовленості щодо ЧСР. Західні дослідники більше схиляються до думки про те, що Великобританія та Франція явно переоцінили оборонну потужність Німеччини, тому вони вважали марною справою стояти на заваді об'єднання німецьких етнічних територій. При цьому вони недооцінили й сили СРСР [303, с. 279].

«Чехословацька криза» призвела до зіткнення інтересів країн, які мали спільний кордон із Підкарпатською Руссю. Основне протистояння розгорілося між угорцями та українцями, які прагнули автономії. Що

стосується Польщі, то її інтереси на Закарпатті обмежувалися чеським Тешиним. Державотворчі процеси на Закарпатті протягом жовтня – грудня 1938 р. спричинювали масові акції в Східній Галичині, що спонукало польську владу запровадити жорсткий прикордонний режим на карпатських перевалах і стати на бік ревізіоністських прагнень Угорщини, яка намагалася повернути собі цю територію, відібрану в неї Тріанонською угодою 1920 р. Однак Німеччина по-своєму реагувала на кроки Польщі, вимагаючи від поляків віддати Німеччині Данціг [303, с. 279].

Отже, за результатами мюнхенських домовленостей 8 жовтня 1938 р. Карпатська Україна отримала автономію, а згідно з рішенням першого Віденського арбітражу, Німеччини та Італії, від 2 листопада 1938 р. Угорщині відійшов південь Словаччини та частина Карпатської України – понад 11,9 тис. км. кв. із населенням 869,3 тис. осіб (Карпатська Україна втратила 12,1% території, на якій мешкало 23,3% населення), у тому числі головні міста краю Ужгород, Мукачеве та Берегове [303, с. 282].

Хоча Віденській арбітраж й завдав удару по цілісності Чехословаччини та Підкарпатської Русі, але при цьому Угорщина так і не домоглася повної окупації краю, було створено новий угорсько-чехословацький кордон продовжувала свої перебування в складі ЧСР, що створювало проблему в творенні спільного угорсько-польського кордону. Це, в свою чергу, не могло не викликати охолодження з боку Будапешта по відношенню до Берліна [303, с. 283].

8 жовтня 1938 р. в Ужгороді було утворено перший «карпато-руський» уряд на чолі з А. Бродієм, який розробляв плани включення краю на правах автономії до складу Угорщини [308, с. 128].

Але вже 25 жовтня 1938 р. прем'єр А. Бродій був відправлений у відставку, замість нього призначено А. Волошина, якого вважали зорієнтованим на Німеччину. Однак новий прем'єр, усвідомлюючи хитке становище Карпатської України, звернувся до А. Гітлера з проханням відмежувати український народ Закарпаття від зазіхань Угорщини. Однак

результат був неочікуваний – Віденський арбітраж прийняв рішення про поділ Закарпаття і передачу значної частини Закарпаття та Південної Словаччини Угорщині [302, с. 7].

З часом проголошення автономії Підкарпатської Русі, після того, як уряд Карпатської України очолив А. Волошин, дослідники пов'язують із започаткування другого, найважливішого, етапу використання української карти керівниками Німеччини та інших європейських держав [303, с. 279].

Мюнхенські домовленості та Віденський арбітраж змінили і назву краю. 2 листопада 1938 р. А. Волошин вперше у своєму зверненні до українських емігрантів в США вжив назву «Карпатська Україна» [304, с. 289].

Проголошення незалежності Карпатської України стало найвищим проявом волі населення, згідно з правом на самовизначення, яке належить українському народові так, як і панівним державотворчим народам. Треба розуміти, що в той час це була загальна криза політичних систем в умовах загострення міжнародних відносин. Карпатська Україна пройшла короткий шлях від політичного регіонального автономізму до державної незалежності з перехідним авторитаризмом [184, с. 59].

Протягом 1938 – 1939 рр. головним у стратегії Угорщини стали домагання переглянути свої північно-східні кордони й повернути свої історичні землі в Словаччині та Карпатському краї. Мюнхенська політика радикально змінила політичні процеси в субрегіоні [463, с. 170].

10 березня 1939 р. уряд Угорщини ухвалив рішення про повернення краю в рамках військової акції, навіть за відсутності на це згоди з боку Німеччини [192, с. 186].

Одночасно зі вступом німецьких військ у Прагу, 15 березня 1939 р. угорська армія в трьох напрямках перейшла чехословацький кордон і захопила більше ста населених пунктів Карпатської України. Вслід за проголошенням незалежності Словаччиною однією з автономних земель, такий же акт прийняв повноважний крайовий парламент – Сойм Карпатської

України. Іншими словами, незалежна Карпатська Україна виникла на уламках федеративної Чехословаччини як цілком закономірне намагання захистити національні інтереси в умовах державно-правового вакууму та агресії з боку Угорщини [192, с. 192-193]. З цього часу за територією закріплюється назва Підкарпатська територія або Підкарпаття [192, с. 186]. Від початку окупації угорцями Закарпаття тут впродовж кількох місяців діяла тимчасова військова адміністрація, а територія поділялася на військові округи (комендатури) [450, с. 38].

Закарпаття – перший регіон України, який відчув усю складність геополітичних змін напередодні Другої світової війни. Події, пов'язані з окупацією Карпатської України в березні 1939 р., деякими істориками трактуються як «увертюра» до найбільшого в історії людства глобального конфлікту, наслідки якого ще до сьогоднішнього дня обговорюються в суспільстві і є де певної міри ключовим моментом у відносинах між двома найбільшими народами сьогоднішнього Закарпаття – українцями та угорцями. Особливо проблемним у даному контексті є питання репресій, розгорнутих угорськими військовими в перші тижні після окупації Карпатської України [418, с. 40].

На відміну від тоталітарної Німеччини, авторитарна Угорщина вирішила не ризикувати інструментами народного волевиявлення ні щодо територіального питання, ні щодо парламентських виборів на анексованих територіях. Обмежились вибірковою кооптацією «заслужених синів Вітчизни» закарпатського походження в угорський парламент, Угорщина здійснила анексію Карпатської України квазілегітимним способом, який потім не визнали країни антигітлерівської коаліції – творці післявоєнної карти світу, обравши 1937 р. точкою нового геополітичного відліку. Причому Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) у складі федеративної Чехословацької Республіки (жовтень 1938 р. – березень 1939 р.) зіткнулася з двома наявними формами агресії. Спочатку з боку Угорщини і Польщі засилалися озброєні банди і диверсійні групи, котрі чинили терор у

прикордонні. Чисельність диверсантів вимірювалася кількома сотнями осіб, а терористичних актів, у тому числі вбивств, десятками. Зрозуміло, йдеться про опосередковану агресію. Далі чехословацька влада, представлена урядом Карпатської України, опинилася віч-на-віч із масованим вторгненням збройних сил Угорщини (14-15 березня 1939 р.). У результаті чого Карпатська Україна була до 18 березня 1939 р. повністю окупована угорськими військами, а до 7 липня 1939 р. де-юре і де-факто анексована [192, с. 192].

Угорська окупація Карпатської України зняла «українське питання» з порядку денного аж до періоду загострення німецько-польських відносин. Успішна воєнна кампанія проти Польщі створювала для Німеччини можливість загрозувати Ленінграду з територій, які прилягали до Балтійських держав, а панування в Західній Україні створювало досить вигідний плацдарм для нападу на СРСР. Не маючи наміру дратувати СРСР, А. Гітлер поступився Західною Україною, Західною Білорусією, Латвією, Естонією і Литвою в обмін на спільні дії проти Польщі [304, с. 8].

Перші місяці становлення нової угорської влади в Карпатській Україні супроводжувалися масовими репресіями проти діячів українофільського політичного руху, результатом яких стало створення мережі тюрем і концентраційних таборів. Найбільші табори для репресованих українців були в селах Крива, поблизу Хуста, та Вор'юлопош, що неподалік міста Ніредьгази (Угорщина).

Швидка окупація Карпатської України не призвела до негайного становлення угорської влади на нових територіях. Незважаючи на те, що вже до 20 березня 1939 р. угорські війська вийшли за всіма напрямками до кордонів Польщі, де відбулися урочистості з приводу встановлення спільного кордону, в деяких регіонах збройний опір загонів Карпатської Січі продовжувався у вигляді партизанських методів боротьби.

22 березня 1939 р. на території Карпатської України було запроваджено військову адміністрацію на чолі з генералом Бейлою Новаковичем, яка

керувала краєм до 17 липня 1939 р. Також до складу нової військової адміністрації входили й місцеві політичні діячі, наприклад, радником голови адміністрації було призначено секретаря партії «Автономно-Земледільський Союз» Михайла Демка, а цивільним урядовим комісаром став греко-католицький священник Юлій Марина. Окрім зазначених посадових осіб, вона складалася з тринадцяти полковників і підполковників угорської армії, які мали стати адміністраторами окремих округів. Вже з перших днів окупації краю та встановлення нової військової адміністрації на території краю почалися масові репресії, в першу чергу проти діячів українського національно-політичного руху, який розглядався угорською владою як ворожий, інспірований із-за кордону. Крім політичних діячів і членів громадсько-культурницьких організацій українського спрямування, репресій зазнавали державні службовці, представники інтелігенції, а також цивільного населення, які підозрювалися у прихильному ставленні до українофільського руху. Головними ініціаторами таких репресій були угорські військові на чолі з головою генштабу Генріхом Боргом, угорцем австрійського походження, який зайняв найбільш непримиренну позицію стосовно представників українського національно-політичного руху [418, с. 25].

Найжорстокішого переслідування зазнали члени парамілітарної організації «Карпатська Січ», які здійснювали основний опір угорським військам у березневому наступі на Карпатську Україну. Часто траплялися випадки розстрілу січовиків без суду, як угорськими регулярними військами та жандармерією, так і терористичними загонами «Рондьош гарди» («Обідрана гвардія»), які йшли в авангарді угорського війська. Так, зокрема, в Тячеві жандармським загоном капітана Мартіна Зелді протягом трьох днів було страчено близько 200 осіб, у Хусті окружний військовий начальник полковник Голлоді дав дозвіл на виконання 170 смертних вироків. Наймасовішими розстріли були на новоствореному кордоні Угорщини та Польщі в Карпатах, де, за різними даними, в районі Верецького перевалу розстріляли близько 500-600 осіб. Розстріляними переважно стали вихідці з

Галичини, які брали участь у розбудові Карпатської України й були депортовані до Польщі як її громадяни. Розстріли здійснювалися без будь-якого слідства по обидві сторони кордону. В ряді місць, наприклад, у районі села Оноківці, розстріли членів Карпатської Січі фіксувалися навіть кінознімальним апаратом [418, с. 25].

Гортисти встановили на захопленій території Закарпаття авторитарний режим масового пограбування, терору та насильства; було створено ряд концтаборів; десятки тисяч осіб опинилися під постійним поліцейським наглядом; як наслідок, до грудня 1939 р. на Закарпатті було вбито 4,5 тис. невинних мешканців краю [373, с. 142].

Р. Офіцинський наголошує живучість феномену Карпатської України у політичній свідомості закарпатського населення, особливо молоді. Матеріали судових процесів 16 – 17 і 22 липня 1942 р. у Мукачеві (засуджено 105 осіб, причетних до нелегальної мережі ОУН) засвідчили, що возз'єднання всіх українських земель і створення незалежної України стало не просто гаслом, але й керівництвом до дії для значної групи закарпатців, зокрема, завдяки нелегальним зв'язкам із представниками карпато-української еміграції [344, с. 18]. Одночасно зменшується вплив місцевих комуністів, бо, якщо у квітні 1939 р. закарпатських комуністів нараховувалося чотири тисячі (працювали в 261 первинній організації), то у список активістів усіх 16-ти підпільних комуністичних осередків Закарпаття 1939 – 1941 рр. ввійшов тільки 61 чол. [356, с. 80].

Протестуючи проти жорстокого режиму окупації Угорщиною, і піддавшись активній радянській пропаганді, закарпатські українці після «золотого вересня», як доречно описує ситуацію І. Терлюк, щоб потрапити у «сталінський рай», особливо в 1940 – 1941 рр. цілими сім'ями переходили кордон (понад 130 тис. осіб), а опинялися у таборах для переміщених осіб у районах Львова і Сколе [450, с. 39].

Красномовним доказом дестабілізаційного впливу угорсько-радянського кордону (вересень 1939 – червень 1941 рр.) на внутрішнє

становище Закарпаття, за словами Р. Офіцинського, є матеріали двох великих судових процесів: 23 листопада 1940 р. в Кошицях «за участь в нелегальному комуністичному русі» було засуджено 395 закарпатців. 28 липня 1942 р. в Ужгороді суд генерального штабу виніс 137 вироків, з них – шість смертних [344, с. 12].

З прилученням Карпат до Угорщини, як стверджувалося у Будапешті, «почалося нове тисячоліття угорсько-руського братерства», було покінчено з 20-річним чеським та 5-місячним українським пануванням у краї, бо русини нічого спільного не мали з українцями, окрім того, що обидва народи – слов'яни. Між ними стоїть «міцна нездоланна стіна тисячолітньої мадярсько-руської братерської історії». Та вже восени 1939 р. представник Горті М. Козма заявив місцевим русинським представникам, що з української нації нічого не залишилося, крім людської маси. Повністю обезголовленої й залишеної без національних провідників. У такій ситуації русинам, які жили 700 років в угорській державі, лишився один вихід: сховатися в Карпатах і під угорською владою рятуватися від російського винищення. Якщо русини підпадуть під владу російського чи українського більшовизму, то через мовну близькість та незначну чисельність вони швидко будуть асимільовані [463, с. 171-172].

Військову адміністрацію в Закарпатті змінили на цивільну із заснуванням інституту регентського комісара (липень 1939р.), якого з необмеженими повноваженнями особисто призначав М. Горті, а край назвали «Підкарпатською територією» [450, с. 38].

22 червня 1939 р. Державні збори Угорщини прийняли закон Ч. 6 «Про з'єднання підкарпаторуської території з мадярською державою», а прем'єр-міністр П. Телекі підписав розпорядження Ч.6200/39 «Про теперішнє управління суспільною справою на повернених землях Підкарпатської Русі». Замість військової адміністрації було створено специфічну (стосовно інших адміністративно-територіальних складових Угорщини) інституцію – регентський комісаріат Підкарпатської території. Зокрема, глава держави

(регент М. Горті) за поданням прем'єр-міністра призначав та звільняв регентського комісара і головного радника, котрі присягали перед прем'єр-міністром (§1). Регентський комісар наділявся правами головного жупана. Для обговорення питань, що мали суспільну значимість, при регентському комісарові створювали Комісію пропозицій. Голова комісії – головний радник, а її вісім членів призначалися прем'єр-міністром. На Підкарпатті передбачено три адміністративні одиниці (жупи), територія котрих визначалася міністром внутрішніх справ. Міністр призначав керівника жупи (піджупана) та його заступника (головного нотаря жупи), але присягу вони складали перед регентським комісаром. Згідно з §11 місцевим жителям гарантувалося право звертатися до органів влади, включаючи міністрів, угорською мовою. 17 липня 1939 р. генерал Б. Новакович передав владу першому регентському комісару барону Ж. Перенї, який до того ж очолював Верхню палату Державних зборів Угорщини. Отже, відразу в такий спосіб ствердили престиж нової посади. Під керівництвом Ж. Перенї остаточно сформувалася система адміністративного управління краєм: нотарський уряд (сільська громада) або дільничний нотаріат (декілька малих громад) – округ – експозитура – регентський комісаріат. Підкарпаття поділялося на три адміністративні експозитури (жупи): Ужанську (центр – Ужгород), Березьку (Мукачево) і Марамороську (Хуст) [344, с. 13-14].

У взаєминах із найголовнішою етнічною спільнотою Підкарпаття урядові кола воліли виробити ідеологічну платформу, де було би зафіксовано окремішне становище місцевого українського населення. Проте цей процес проходив нелегко, починаючи з вибору адекватного етноніму Так, наджупан А. Шіменфалві 7 травня 1940 р. зауважив, що термін «угро-руський» – кабінетний новотвір, який «дуже важко переходить у свідомість». Назвою «рутен» користується пересічне угорське населення, а «русин» – угорські службовці. А взагалі корінні жителі визначають себе «руськими». Не було однастайності з цього питання й серед громадських діячів [344, с. 16].

Окуповане Угорщиною Закарпаття опинилося в жахливих умовах національного та соціально-економічного визиску та дискримінації. Міністерство землеробства Угорщини офіційно дозволило встановлювати в національних районах заробітну плану нижче від мінімальної, зокрема згідно директиви від 7 березня 1941 р. для території, відторгнутої у Чехословаччини. Територія національних меншостей оподатковувалась підвищеними зборами. Так, в Хусті в 1940 р. було встановлено додатковий податок, що на 60% перевищував основний. Навіть прем'єр-міністр Телекі в листі регенту Горті від 1 вересня 1940 р. висловив сумніви з приводу доцільності такого очевидного пограбування, цинічно зауваживши при цьому, що «в кінці-кінців корову потрібно доїти, але не доводити до загибелі» [373, с. 141].

Таким чином, характерною рисою політичної поведінки українського населення Західної України, Північної Буковини та Підкарпатської Русі в другій половині 1930-х рр. стає її екстремізація як відповідь на посилення авторитарних тенденцій у суспільно-політичному та політико-культурному житті.

4.2. Особливості адаптивної поведінки населення Закарпаття за сталінського тоталітарного режиму

Возз'єднання Закарпатської України з основним масивом українських етнічних земель у складі Української РСР відповідало докорінним інтересам українського народу [172, с. 221].

На осінь 1944 р. настала реальна можливість здійснення віковичної мрії українців, які проживали на своїх етнічних територіях, окупованих Угорщиною, возз'єднатися з Україною, виходячи з того, що: українське населення краю остаточно визріло, щоб самому вирішувати свою долю і прагнуло добровільно влитися в єдину сім'ю українського народу; за шість років угорського панування закарпатці зазнали і відчули на собі усі жорсткості військової диктатури; армія Чехословаччини відмовилася

захищати Карпатську Україну під час нападу Угорщини; населення краю тоді ще не знало справжньої радянської дійсності, не знало про голодомор, про ГУЛАГи, до яких потрапляли закарпатці, рятуючись від угорських окупантів [388, с. 12-13].

20 жовтня 1944 р. чехословацький уряд прийняв рішення про від'їзд в Закарпатську Україну урядової делегації та чолі з міністром економіки та реконструкції Ф. Немецом, до складу, якої, до речі, не входило жодного закарпатського українця та не було жодної особи, яка володіла русинською (українською) мовою [365, с. 143].

Майже відразу чехословацька урядова адміністрація в Закарпатській Україні вступила в гострий конфлікт із командуванням 4-го Українського фронту (особливо із членом військової ради – одіозним навіть за сталінськими мірками політкомісаром Л. Мехлісом) у питанні набору добровольців до Червоної армії [365, с. 148].

Наприкінці жовтня 1944 р., невдовзі після звільнення від німців Закарпаття, туди прибув М. Хрущов (як він зазначав у листі до Й. Сталіна), з метою «з'ясувати настрої місцевого населення щодо його ставлення до СРСР». В районі Мукачева в партизанському загоні Героя Радянського Союзу А. Тканко він зустрівся з членом Компартії Чехословаччини Туряницею, який запевнив, що великих зусиль приєднати Закарпаття до СРСР не знадобиться, адже населення прагне до Радянського Союзу і лише треба оформити це прагнення у вигляді відповідних резолюцій і петицій. За допомогою таємно надісланих з Києва працівників ЦК КП(б)У та членів Військової Ради 4-го Українського фронту на чолі з Л. Мехлісом це питання швидко було влаштоване. Однак із Закарпаттям несподівано виникла непередбачена українським лідером проблема. Знайшлися сили, які виступили проти включення цього краю до складу УРСР. Цебули передусім москвофіли – русини, яких очолювали ієрархи місцевої православної церкви. При цьому діяли вони не через Хрущова, а безпосередньо звернулися до Й. Сталіна [98, с. 429].

Використовуючи сприятливу воєнно-політичну ситуацію жовтня 1944 р., керівництво СРСР підготувало та організаційно забезпечило загострення суспільно-політичної кризи на частині західних українських етнічних земель – Підкарпатській (Карпатській, Закарпатській) Україні (Русі) [168, с. 250].

Створювалися розгалуження народних комітетів як органи місцевого самоврядування. Проте їх формування лише частково було з народної ініціативи. Головну роль виконували представники військового командування Червоної армії, котрі призначали керівництво населених пунктів [184, с. 59].

Нова влада чітко дала зрозуміти, що повернення до «чеського плюралізму» з розгалуженою багатопартійною системою не буде. Натомість формувалась однопартійна, з монополізуючою роллю в суспільстві, система. Утворена Комуністична партія Закарпатської України (КПЗУ), яка діяла в Закарпатті з 19 жовтня 1944 р. до 15 грудня 1945 р., була правонаступницею Закарпатського крайового комітету КПЧ (діяла у 1921 – 1938 рр.).

Проте перші прояви обмеження функціонування політичного та ідеологічного плюралізму в Підкарпатській (Закарпатській) Україні варто шукати в діяльності інспірованих радянськими спецслужбами партизанських загонів влітку – восени 1944 р. Хоча якого-небудь істотного впливу на військово-стратегічний сценарій вони не справили, проте їх особовий склад, особливо керівний, знадобився для виконання низки радянізаційних завдань у розрізі кожного населеного пункту Закарпатської України. Крім того, конкретні прізвища закарпатських партизанів гарно вписалися у наступні десятиліття в панівну комуністичну ідеологію. Зокрема, їх широко використали для міфологічного творення світлого образу «братів зі сходу» – героїчних визволителів трудового Закарпаття від іноземного поневолення і рабства [192, с. 251].

За умов організаційного оформлення органів влади та управління Чехословацької Республіки свій контроль над усіма сферами життя

Закарпатської України прагнули встановити комуністи на чолі з політкомісаром 2-ї армійської бригади 1-го Чехословацького корпусу, секретарем Підкарпаторуського крайкому Комуністичної партії Чехословаччини І. Туряницею. Вже 12 листопада за участі вищих політпрацівників Червоної Армії та 4-го Українського фронту Л. Мехліса та М. Проніна. І. Туряниця провів збори комуністів в м. Мукачеве та окрузі, де першим було визначено, що «найближчим та невідкладним завданням парторганізації та кожного комуніста є боротьба за здійснення прагнень трудящих Закарпаття возз'єднатися з Радянською Україною». 13 листопада в м. Мукачеве на нараді активістів міських та окружних партійних організацій Підкарпаторусинського крайкому Комуністичної партії Чехословаччини за участі вже вказаних вищих партійних керівників Червоної Армії та 4-го Українського фронту було прийнято рішення про проведення 19 листопада там же установчої конференції Комуністичної партії ще не існуючої республіки Закарпатська Україна [91, с. 371-372].

19 листопада 1944 р. в м. Мукачеве відбулася перша установча конференція Комуністичної партії Закарпатської України (до цього місцеві комуністи входили до складу Компартії Чехословаччини). Головним своїм завданням партія вважала возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, а тому зобов'язала своїх членів очолити рух народних мас за єдність українського народу і найближчим часом вирішити соціально-економічні та національно-культурні проблеми крізь призму радянзації краю. На ділі це означало створення різноманітних комітетів, які займалися конфіскацією приватних землеволодінь і створенням на їх основі колективних сільських господарств, ліквідацією просвітницьких і пластунських осередків та організацій відповідних комуністичних молодіжних організацій тощо [184, с. 60].

У своїй резолюції закарпатські комуністи виходили з того, що «історична несправедливість віками тяжить над народом Закарпатської України», коли, зокрема в 1938 р. «Закарпатська Україна стала міжнародною

розмінною монетою і правителі Чехословачії віддали нас в мад'ярське рабство», але віднині «ми не є малим народом, який потребує чужої опіки. Ми є складовою частиною Великого Українського народу» [120, арк. 19-21]. Виходячи з цього, Комуністична партія Закарпатської України «всіма силами підтримуючи і очолюючи рух народних мас, вважає основним завданням – розв'язання національного, культурного і соціального питань шляхом об'єднання з Радянською Україною» [120, арк. 38]. Як слушно зауважує знаний закарпатський дослідник Ю. Болдижар, можна дискутувати навколо питання про правочинність виступів нечисленної партії комуністів та прийняття ними рішень від імені всього населення, але, як показали подальші події, їх позиція збігалася з позицією більшої частини населення, яке пішло за комуністами, засвідчуючи не їх слабкість, а силу [31, с. 73]. Але саме тоді вперше було поставлено питання про возз'єднання Закарпатської України із Радянською Україною.

В умовах військово-політичної невизначеності та політичної нестабільності в Закарпатті, не без сприяння чи в багатьох випадках активної допомоги партійних та військових структур СРСР, розгортається масовий рух за вихід краю з Чехословацької республіки та входження до складу єдиної Української держави [167, с. 445].

Одночасно з цим було організовано масову кампанію звернень мешканців Закарпатської України з листами-проханнями на адресу керівників СРСР та УРСР Й. Сталіна та М. Хрущова про возз'єднання із Радянською Україною [483].

Д. Пеца звертає окрему увагу на правові аспекти скликання З'їзду народних комітетів, який претендував на роль «установчих зборів» державного утворення. Він складався з делегатів, відісланих місцевими комітетами. У зв'язку зі складом з'їзду є два проблемні питання: по-перше, перелік місцевих комітетів, які надіслали делегатів до складу з'їзду, і, по-друге, спосіб такого «делегування». Доступна для нас емпірична база не дає можливості чітко встановити ні одне, ні інше. Підкреслимо, що річ навіть не

в тому, що «обрання» делегатів з'їзду здійснювалися не на основі законодавства (чехословацького чи навіть радянського), а в тому, що вони проводилися взагалі без чітких правил. Додамо до цього, що представницька квота не визначалася ні для населення (один делегат від певної кількості населення), ні для населених пунктів (певна кількість делегатів від певної кількості населених пунктів), ні навіть для округів [354, с. 373-375].

З'їзд народних комітетів, який був проведений 26 листопада 1944 р. і який називають «першим», став єдиним. Жодного іншого разу він не скликався, та і не міг бути скликаним у такому складі, бо місцеві комітети були суттєво оновлені у кінці 1944 р., про що піде мова далі. Делегатами з'їзду було обрано 663 особи, які представляли 268 населених пунктів краю, тобто значна частина мешканців, особливо віддалених сіл та присілків не отримала свого представництва [29, с. 100], що, на нашу думку, дає підстави існування певних сумнівів щодо політико-правової легітимності самого з'їзду, утворених ним органів та прийнятих рішень.

Також були присутні 116 «гостей», у тому числі начальник політичного управління 4-го Українського фронту генерал-лейтенант Л. Мехліс, начальник політвідділу 18-ї армії полковник Л. Брежнєв, начальник 7 відділу (робота серед населення) політвідділу 18-ї армії полковник С. Тюльпанов. Останній водночас виконував функції радника майбутнього голови Народної Ради І. Туряниці [192, с. 274-275].

На порядок денний першого з'їзду народних комітетів було винесено наступні питання: 1. Визволення Закарпатської України від німецько-угорських окупантів. 2. Возз'єднання Закарпатської України з Україною. 3. Наділення селян, робітників і службовців землею та лісом. 4. Вибори Народної Ради Закарпатської України [264, с. 254].

Про певні ознаки плюралізму в позиціях делегатів першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України свідчить те, що, наприклад, делегація від Тячівщини, загалом підтримуючи ідею приєднання до України, пропонувала прийняти відповідне рішення після війни шляхом всенародного

плебісциту, бо делегати з'їзду представляли далеко не всі населені пункти. Коли про це стало відомо керівництву з'їзду, то делегатам, які мали сміливість виступити з такою пропозицією почали погрожувати в'язницею [291, с. 7].

Маніфест 26 листопада 1944 р., за словами М. Макари, був заготовлений в Москві й перекладений в Києві на українську мову, мав вирішальну політичну і юридичну вагу для негайного здійснення цього акту, тобто виходу Закарпаття зі складу Чехословаччини і приєднання до Радянської України в складі СРСР [291, с. 6].

Обмежену якість політичної участі окремих груп населення в процесі возз'єднання Закарпатської України із Радянською Україною в останні місяці 1944 р. засвідчують численні факти [172, с. 220].

Якщо на першій стадії кампанії за возз'єднання (складання петицій, листів, телеграм, ухвалення резолюцій мітингів, зборів, з'їздів, конференцій) представники Чехословаччини на території Закарпатської України «вели себе спокійно, не надаючи серйозного значення цьому руху», то після прийняття Маніфесту возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, «чехи перейшли до активних форм боротьби проти возз'єднання і насамперед підписання Маніфесту», аж до залякування та побиття чеськими офіцерами в багатьох селах членів народних комітетів та окремих активних мешканців з проукраїнською позицією [161, с. 54-55].

До тактики не тільки т.зв. «нейтралітету» або фактично пасивного опору, а й нерідко до активного спротиву процесу возз'єднання та саботування нових органів влади та управління, також вдавалися греко-католицькі священники [161, с. 55].

Під час кампанії з приєднання до УРСР Закарпаття головним постулатом, який лунав зі шпальт військової періодики, були ідеї братерства слов'янських народів, ідентичність до української радянської спільноти чехів та русинів, які компактно проживали на території Волині й Закарпаття,

наголошення на одвічному бажанні українців об'єднатися в єдиній державі [459, с. 13].

Проте не слід нівелювати роль найбільш активної частини місцевого русинського (українського) населення, яке десятиліттями зазнавало політичної дискримінації, та в нових воєнно-політичних умовах прагнуло до участі у вирішенні долі власного краю, села чи міста [169, с. 411].

Попри наявність достатньо потужного активного й ще масштабнішого пасивного спротиву політичній легітимації возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною шляхом підписання мешканцями краю Маніфесту 26 листопада 1944 р., його підписало близько 300 тис. осіб [161, с. 56].

Чеські реакційні кола, занепокоєні рухом закарпатців за возз'єднання з Україною, розповсюджували чутки, що прийнятий Першим з'їздом народних комітетів Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Україною не є виразом справжньої волі населення Закарпаття, оскільки прийняття Маніфесту проходило у прифронтовій смузі під тиском радянських військових сил [264, с. 256].

Як вірно зауважує Я. Верменич, ситуацію в краї ускладнювала і окрема позиція частини світської й церковної еліти, яка прагнула використати у своїх цілях реанімовану проблему «русинства». Мріючи про відродження автономного статусу Закарпаття, вона намагалася довести до свідомості вищого радянського керівництва ідею про «одвічно руське плем'я». Під час перебування в Москві делегації краю на чолі із заступником єпископа ігуменом Феофаном (Сабовим) у грудні 1944 р. Й. Сталіну було передано листа з проханням «включити Закарпатську Україну (Карпатську Русь) до складу СРСР у формі Карпаторуської Радянської Республіки» [53, с. 98].

Логічним, з точки зору нової влади, було прийняття 20 квітня 1945 р. Народною Радою Закарпатської України декрету «Про утворення Управління в справах культів». До компетенції новоствореного управління належали «всі справи церковні та релігійні, включно упорядкування справ про майно

церковних (релігійних) общин та вирішення майнових спорів між ними на території Закарпатської України». Уповноваженим у справах культів було призначено Петра Лінтура [112, с. 46].

Не варто забувати, що українські етнографічні межі виходили далі території Закарпатської України. Однак повсюдно національно-державні прагнення мали величезний резонанс і викликали масовий народний рух під гаслами возз'єднання з Україною. Проте Радянський Союз, здобувши за Карпатами стратегічний плацдарм, вирішив прихилити до себе підконтрольні країни «народної демократії» (потім «соціалістичного табору») щедрими поступками за рахунок українського чинника [192, с. 279].

Адміністративні межі між Словаччиною і Закарпатською Україною станом на 29 вересня 1938 р. послужили із внесеними змінами державним кордоном між СРСР і Чехословаччиною. Кордон між Закарпатською Україною та Угорщиною залишився станом на 1 січня 1938 р. Перемир'я, підписане у Москві 20 січня 1945 р. між СРСР та Угорщиною, а потім і мирний договір від 10 лютого 1947 р. закріпили відмову Угорщини від окупованих та анексованих територій після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. [192, с. 282].

Окремо варто згадати про українців Східної Словаччини, які 1 березня 1945 р. в Пряшеві на з'їзді делегатів від українських населених пунктів та округів утворили Українську народну раду Пряшівщини. Вона також стала на шлях возз'єднання україномовних північно-східних районів Словаччини із Закарпатською Україною в складі Української РСР. Крім резолюції, про це свідчать вітальні телеграми від імені делегатів цього з'їзду до голови ради народних комісарів УРСР М. Хрущова і Народної Ради Закарпатської України. Широкомасштабна кампанія збору підписів про приєднання Пряшівщини до Закарпатської України влітку 1945 р. занепокоїла державні органи Словаччини, котрі вжили контрзаходів. За згодою СРСР, цей возз'єднавчий рух теж паралізували. Отож, 10 жовтня 1945 р. пройшов Другий всенародний з'їзд делегатів від місцевих і

окружних народних комітетів Пряшівщини. 312 делегатів представляли всі округи Східної Словаччини, де проживало українське населення. З'їзд уже вимушено прийняв помірковані рішення, проте рішуче висловився проти тлумачення українців Пряшівщини як національної меншини і наполіг на послідовному втіленні у словацько-українських відносинах принципу «рівного з рівним» в усіх галузях суспільного життя [192, с. 279-280].

Наприкінці зими 1945 р. мала місце спроба поширити владу Народної Ради Закарпатської України на румунський повіт Марамуреш з центром у прикордонному місті Сигету – Мармаціей (частіше вживають угорську назву: Марамуреш – Сигет) [442, с. 127]. На початку лютого 1945 р. у м. Сигет прибули з Ужгорода уповноважені Народної Ради Закарпатської України для підготовки з'їзду народних представників, що повинен був позитивно вирішити питання про приєднання повіту Марамуреш до Закарпатської України.

У місті Мараморош Сигет (нині Сигету – Мармаціей, Румунія) 4 лютого 1945 р. представники місцевого населення зібралися на Перший з'їзд народних комітетів Мараморош-Сигетського округу. Він проголосив приєднання Мараморощини до Закарпатської України і возз'єднання з Радянською Україною. Усіх делегатів було 426, а також 133 гостей. Серед делегатів переважали українці (339), також налічили 47 угорців, 15 румунів, 25 представників інших національностей [192, с. 279]. При цьому в етнічній структурі населення міста Сигета та повіту домінували румуни (відповідно 55% та 74%), коли українці складали відповідно 10% та 18% [442, с. 128].

Поїздка в Сигет уповноважених Народної Ради і проведення з'їзду народних представників були схвалені, наскільки можна судити з повідомлень, Політуправлінням 4-го Українського фронту, а також Центральним Комітетом КП(б) України, чії емісари доти перебували в Ужгороді (хоча Закарпатська Україна ще не належала до СРСР, питання про це, очевидно, сприймалося українською партійною елітою як уже вирішене). Крім того, поряд з делегацією Народної Ради в Сигет за вказівкою члена

Військової Ради 4-го Українського фронту Л. Мехліса, на з'їзд прибули офіцери-політпрацівники з Політуправління фронту, які брали участь у редагуванні його резолюції. Після того, як з'їзд проголосив приєднання повіту Марамуреш до Закарпатської України і почали формуватися нові органи влади, керівництво повітовою і міською адміністраціями мало здійснюватися вже з м. Ужгород, місцевій організації компартії також треба було формально перейти в підпорядкування парторганізації Закарпаття, що до цього часу уже фактично пориває зв'язки з КПЧ і починає інтегруватися в КП(б)України [442, с. 127-128].

О. Стикалін припускає, що ініціатива про приєднання до Закарпатської України румунського міста, підтримана в Києві українським партійним керівництвом, разом з тим не найшла розуміння у Москві – у Наркоматі закордонних справ і вище, у Кремлі, де побоювалися що майже нічим не мотивована територіальна поступка на користь СРСР викличе вкрай негативний відгук у найширших верствах румунського суспільства і створить значні внутрішньополітичні труднощі для прокомуністичного уряду П. Грози, що прийшов до влади з радянською допомогою на початку березня 1945 р. [442, с. 132-133].

В такий спосіб було проігноровано те, що з українських сіл надійшло 46 петицій про возз'єднання, на яких було близько 40 тисяч підписів. Значна частина українців Мараморощини зголосилася добровольцями до радянської армії та воювала у складі 4-го Українського фронту [194, с. 1].

Після ліквідації угорського окупаційного режиму восени 1944 р. в Закарпатті розпочалося утвердження народної влади за участі радянських політичних та силових структур. Активізувався рух за возз'єднання з Радянською Україною. Цей період отримав політико-правовий статус напівдержавного (перехідного) організму і назву – Закарпатська Україна (1944 – 1946 рр.) [184, с. 59].

Специфічна форма територіально-політичного устрою перехідного періоду з наявними органами влади і управління, зі своїми правоохоронними

органами, судовою системою та офіційним друкованим органом Народної Ради Закарпатської України, іншими елементами державності стала для краю останнім різновидом державності в історико-правовому полі [29, с. 12]. Проте Закарпатська Україна не володіла суверенітетом як верховенством і неподільністю державної влади на відповідній території. Практично всі архівні документи відверто вказують на те, що:

а) її владна еліта (верхівка комуністичної партії Закарпатської України, керівники Народної Ради) формувалася радянським військовим і державним керівництвом;

б) створення системи органів влади у Закарпатській Україні здійснювалося військовим командуванням Червоної армії;

в) усі основні організаційні заходи Закарпатської України здійснювалися не її органами влади, а передовсім – радянським військовим командуванням;

г) монополія на застосування державного примусу, в тому числі на проведення масових репресивних заходів, на території Закарпатської України належала також Збройним силам СРСР;

д) присяга державними службовцями здійснювалася на користь не лише «батьківщини», а й також Радянського Союзу.

Територіальні межі Закарпатської України не були чітко окресленими та більше того – такі межі визначалися дипломатичними представниками СРСР, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, природно, без участі керівників Закарпатської України. Жодна держава, включно з СРСР, офіційно не визнавала Закарпатську Україну як окрему державу. Інституційно-владна система цього утворення не була конституційована за певними правилами і не може бути ідентифікована з певним правопорядком. Довільне (свавільне) формування інституцій влади супроводжувалося з руйнацією існуючого правопорядку без формування його нової форми та змісту. Власне правопорядок як такий (демократичний чи навіть недемократичний) у Закарпатській Україні був відсутнім в принципі. Протягом одного року

існування Закарпатської України за відсутності юридичних правил формувалися органи влади, обмежувалися в правах десятки тисяч людей, здійснювалася дискримінація за національною та соціальною ознакою тощо [354, с. 374-375].

Так, 14 березня 1945 р. Народна Рада започаткувала кампанію перейменувань населених пунктів, вулиць і площ з ідеологічних мотивів. Іменами «народних мучеників і героїв, які загинули в боротьбі за народну справу», зобов'язали називати вулиці в селах і містах. Для утвердження комуністичної топонімії використали імена людей, переважна більшість яких не мала жодного стосунку до Закарпаття [192, с. 278].

Вже в січні 1945 р. питання про «возз'єднання» Закарпаття з Україною стало предметом важких переговорів між СРСР і Чехословаччиною. На протести чехословацької еміграційної влади, 23 січня 1945 р. Й. Сталін у листі Е. Бенешу відповів, що радянський уряд «не міг заборонити населенню Закарпатської України висловити свою національну волю», але згодний провести відповідні переговори у зручний час для обох сторін [192, с. 281].

Новий міжнародно-правовий статус Закарпатської України було офіційно закріплено 29 червня 1945 р., коли в Москві між Радянським Союзом і Чехословацькою Республікою був підписаний договір про перехід Закарпатської України до складу Української РСР. При цьому обидві сторони виявили неповагу до Закарпатської України, не запросивши її представників ні на переговори, ні на церемонію підписання договору.

30 червня 1945 р. VII сесія Верховної Ради Радянської України ухвалила звернення з нагоди возз'єднання Закарпатської України з УРСР, що починається словами «До великого українського народу» та окремо наголошується, що «Історична несправедливість повністю усунена завдяки мудрій прозорливій політиці Радянського уряду та розумінню інтересів народу Закарпатської України з боку уряду Чехословацької Республіки».

За кілька місяців, 22 листопада 1945 р., договір ратифікували тимчасові Національні збори Чехословаччини, а 27 листопада – президія Верховної

Ради СРСР. Тобто були дотримані всі формальності та вимоги міжнародного права.

У першій із двох статей договору зазначалося, що Закарпатська Україна (Підкарпатська Русь) возз'єднується з волі народу зі своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу УРСР. Мовою оригіналу це звучало наступним чином: «Закарпатська Україна (що носить згідно з чехословацькою конституцією назву Підкарпатська Русь), яка на підставі договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермені, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької республіки, возз'єднується у згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох високих договірних сторін зі своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки» [192, с. 282].

З приводу укладення радянсько-чехословацького договору, то керівник Радянської України М. Хрущов прокоментував так: «Віднині всі землі України зібрано воєдино, під радянський прапор, під прапор Української Радянської Республіки. Це є результат мудрої Сталінської політики Радянського Уряду і більшовицької партії» [371, с. 1].

Слідом за ним, радянська пропаганда твердила, що «збулися віковічні прагнення народу Закарпатської України до возз'єднання з своєю батьківщиною – великою Україною. Закарпатсько-український народ, що силою був відірваний від своєї матері і протягом тисячоліть терпів знуцання угорсько-німецьких загарбників, тепер назавжди увійшов у велику сім'ю народів Радянського Союзу. Закінчено об'єднання всіх українських земель в єдиній державі – Українській Радянській Соціалістичній Республіці – складовій частині Радянського Союзу» [206, с. 1].

Важливе значення для становлення освіти мав з'їзд педагогів Закарпатської України, що відбувся 23 грудня 1944 р. Його делегати прийняли рішення про перебудову системи народної освіти за взірцем радянської школи. З'їзд закликав учительство «прищеплювати» учням

почуття любові до Радянської Батьківщини..., усувати з роботи всіх тих, що зрадили народ, його інтереси, і були на службі окупантів, вести непримиренну боротьбу проти всіляких проявів фашистської ідеології, проти буржуазного націоналізму всіх відтінків. Багато вчителів було звільнено з роботи [497].

Звертаючись до питання про організований спротив утвердженню сталінського режиму в краї, варто вказати, що після приходу радянських військ у 1944 р. в Закарпаття, залишилося чимало українських націоналістів, які в 1942 р. були засуджені угорським трибуналом до тюремного ув'язнення. Захищаючи себе від тоталітарного режиму, місцеве населення вдалося до різних методів боротьби – від саботажу до збройного опору [95, с. 418]. Проте на загал в Закарпатті мережа УПА та ОУН була слабкою, на відміну від інших українських регіонів Карпат. Проте десятки закарпатців, які походили здебільшого з гірських місцевостей, воювали за незалежну Українську державу [192, с. 264].

Проте політико-правове включення Закарпаття до складу Радянської України відбулося з випередженням графіку. Так, із серпня 1945 р. за дорученням ЦК КП(б)У почалася організація органів цензури в Закарпатті, яких на той час тут зовсім не було. У 1946 р. рішенням Закарпатського обласного комітету партії було створено комісію в складі 8 осіб для «очищення літературних фондів від фашистської, націоналістичної та другої шкідливої літератури» [213, с. 61-62].

В центрі уваги органів ідеологічного контролю Закарпатської області, насамперед ідеологічних відділів обкому КП(б)У, перебував наймолодший вищий навчальний заклад УРСР – створений 1945 р. Ужгородський державний університет, його професорсько-викладацький й студентський колектив, який у перші роки існування значною мірою комплектувався надісланими зі Сходу (насамперед з центральних й східних областей республіки) кадрами (викладацькими і студентськими), але з часом дедалі більше укорінювався в місцеве середовище. Питання роботи Ужгородського

університету постійно перебували в полі зору й під жорстким контролем Закарпатського обкому партії [213, с. 63].

З часу приєднання регіону до радянської України й СРСР 1945 р. було започатковано суперечливий процес включення літературно-мистецького життя Закарпаття до загальноукраїнського та союзного літературного процесу. Це відбувалося синхронізовано, з одного боку, з посиленням повоєнної російської шовіністичної великодержавницької хвилі, ініційованої відомим тостом Й. Сталіна 24 травня 1945 р. «за здоровье русского народа» – «наиболее выдающейся нации» СРСР [192, с. 551].

Утвердження радянського тоталітаризму в Закарпатті вилилося в серію вбивств політичних, громадських і релігійних діячів. Їх убивали під час досудового слідства, за вироком суду чи за «загадкових обставин» [192, с. 262].

Закарпатці вперше взяли участь у радянських виборах 10 лютого 1946 р., коли обирали Раду Союзу і Раду національностей Верховної Ради СРСР. Для допомоги у проведенні виборів у край направили понад сто відповідальних працівників із Києва і Москви. У передвиборчих заходах взяли участь більше 12 тисяч активістів. При майже стандартній радянській стовідсотковій явці (понад 99,9%) депутатами на безальтернативній основі стали чотири представники Закарпатської області: перший секретар обкому КПУ і голова облвиконкому І. Туряниця (92,1% голосів), другий секретар І. Ваш (85,8%), голова обласного суду В. Русин (92,4%), активіст жіночого руху Г. Петрище з Волового (Міжгір'я) (88,1%) [213, с. 355].

Важливим знаряддям державної політики щодо підданих СРСР виступала їхня паспортизація. З включенням Закарпаття до складу УРСР аналогічна процедура була поширена й на територію краю. 16 квітня 1946 р. в обласній пресі була опублікована обов'язкова постанова Закарпатського облвиконкому «Про встановлення паспортного режиму на території Закарпатської області», згідно з якою усі громадяни, які мешкали у містах,

селищах, округових центрах, в місцях розташування машино-тракторних станцій та промислових підприємств, у десятиденний термін мали прописатися в органах міліції за місцем постійного мешкання. Відтак запроваджувалися тимчасові паспорти й обов'язковий порядок реєстрації громадян у місцях постійного й тимчасового проживання. Наступного року тимчасові паспорти почали міняти на постійні. У графі паспорта «національність» особам, які ідентифікували себе як «русини», як і всім іншим громадянам етноукраїнського походження, робився запис: «українець/українка». Натомість етнонім «русини» в офіційному дискурсі вже не вживався. Зрештою, влада, як наголошує Л. Капітан, докладала зусиль для виведення з обігу термінів, які б позначали регіональну окремішність українців Закарпаття (на кшталт «карпатоукраїнський народ», «закарпатський народ») чи окремі субетноси української нації (наприклад, «гуцули», «гуцульський народ») [213, с. 51-52].

З утворенням Закарпатської області відбулася уніфікація та реорганізація місцевих органів влади, в тому числі й управління в справах культів. Керівником ради у справах РПЦ в області й надалі залишився П. Лінтур. Рішенням Закарпатського облвиконкому від 26 березня 1947 р. на посаду уповноваженого було призначено Івана Ромера [112, с. 46].

9 лютого 1947 р. у Закарпатті пройшли перші вибори в однопалатну Верховну Раду Української РСР. І. Туряницю в числі дев'яти представників краю обрали і туди депутатом. Перші вибори до місцевих рад відбулися у Закарпатті 21 грудня 1947 р. [192, с. 255].

У 1947 р. Комуністична партія Закарпатської України розчинилася у Всесоюзній комуністичній партії (більшовиків). У кадровій політиці на місцевих комуністів центральне керівництво великих надій не поклало. Про це свідчить хоча б чистка Комуністичної партії Закарпатської України у квітні – серпні 1946 р., коли із 4590 її членів квитки ВКП(б) одержали всього 2634 особи (57%). У номенклатуру обкому партії включили 1276 посад у

місцевих органах виконавчої влади. Крім того, встановили номенклатуру міських і окружних комітетів партії [192, с. 256].

Отже, інструментами, зокрема маніпулятивно-пропагандистського впливу та насадження комуністичної ідеології, сталінського тоталітарного режиму для реалізації власних геополітичних експансіоністських планів у Центрально-Східній Європі було утворено квазідержавне утворення – Закарпатська Україна, яка під виглядом реалізації права на національне самовизначення повинна була легітимізувати його претензії на цей край. Із включенням Закарпаття до складу Радянської України процес насадження нових пріоритетів політико-культурного розвитку тільки активізувався.

З іншого боку, тоталітарній владі разом із змінами соціально-економічного характеру чи не головну роль приходилося звертати на суспільно-політичне життя, зокрема ідеологічну роботу, спрямовану на чим скорішу інтеграцію області до складу СРСР. Дослідники так характеризують цей період: «...на Закарпатті формується радянська система з радами в основі та керівною роллю КППС. Повеєнне десятиліття в політичному й адміністративному відношенні характеризувалося насильницьким впровадженням радянської системи, повсюдною заміною апарату управління, утворенням системи компартійного диктату тощо. Такі процеси спостерігалися і в сфері культури та освіти. Повсюдно запановує жорсткий тоталітаризм. Закарпаття вилучалося із середньоевропейського модуля розвитку і включалося в східноєвропейську унітарну систему. Сталінська диктатура набирає потворних форм». Не слід забувати й те, що компартійна влада вже у 1945 – 1946 рр. займалася «чистками» своїх рядів. Мова йде про переведення членів Комуністичної партії Закарпатської України в члени ВКП(б). Так от, у результаті цього переведення понад 60% членів КПЗУ не отримали нових квитків [317, с. 71-72].

Таким чином, в результаті проведеного аналізу виявлено суперечливість адаптації населення Закарпатської України до

загальносоюзних реалій. Функціонування однойменного квазідержавного політичного утворення викликало такі форми його адаптації.

4.3. Політико-правові та інституційно-процедурні механізми насадження сталінського тоталітарного режиму в західних областях України

Політико-правові та інституційно-процедурні механізми формування структур сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні в період та після звільнення краю від нацистської окупації були спрямовані на відновлення та зміцнення домінуючого ролі партійних комітетів та формування підконтрольної їм номенклатури працівників радянських, комсомольських, господарських організацій, органів НКВС та НКДБ як організованої сили з контролю над політичною мобільністю місцевого населення [177, с. 230].

Початок поверненню радянської влади в західні області України поклато їх звільнення від німецької окупації під час важких та кровопролитних боїв. Підготовку до цього було розпочато ще восени 1943 р., було створено організаційні групи обласних комітетів партії, які після відновлення сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні мали зосередити у своїх руках основні важелі впливу та забезпечити якнайшвидшу реінтеграцію західноукраїнського регіону в загальносоюзний простір. Очолили їх «перевірені» роками сталінського життя партійні функціонери І. Грушецький (секретар Львівського обкому партії), М. Слонь (секретар Станіславського обкому), В. Бегма (секретар Ровенського обкому) та інші [105, с. 192].

Як відомо, з початком німецько-радянської війни переважна більшість партійного, радянського та господарського активу західних областей УРСР залишила край. У процесі відновлення радянської влади основна ставка робилася на «уповноважених», які прибували вслід за частинами Червоної армії. Тому 2 лютого 1944 р. оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про

«Відбір керівних партійних і радянських працівників для роботи в західних областях УРСР» [25]. Саме ці працівники без врахування місцевої специфіки приймали й виконували адміністративно-управлінські рішення в межах тоталітарної моделі політичної поведінки (напр., Державний комітет оборони СРСР зобов'язав Чернівецький облвиконком мобілізувати 2 тис. місцевого цивільного населення на відбудову зруйнованої залізниці [144, арк. 1] або Чернівецький обком партії та облвиконком зобов'язували райвиконкоми та райкоми партії мобілізувати 2 тис. мешканців краю для відновлення вугільної промисловості Донбасу [148, арк. 16]).

Поповнення партійного апарату, органів влади та управління, які мали домогтися встановлення тотального контролю над звільненими від німецької та румунської окупації західноукраїнськими землями, відбувалося передовсім за рахунок кількісного зростання, без достатнього врахування досвіду, фахового та освітнього рівнів, моральних якостей [131, арк. 11; 132, арк. 37; 485, арк. 1]. Тільки в 1944 р. на партійну, радянську і господарську роботу в західні області УРСР було скеровано понад 31 тис. осіб [4, с. 123].

Проведення форсованої інтеграції краю в радянську систему вимагало значної концентрації цих працівників на відповідальних посадах у партійних і радянських структурах, органах внутрішніх справ, держбезпеки, прокуратури, судів [171, с. 12].

Особлива увага зверталася владою на поповнення керівних кадрів репресивно-каральних структур. Лише в Львівську область було скеровано понад 3,6 тис. працівників НКВС, НКДБ, прокуратури та судів [121, арк. 58].

В перші роки після звільнення від нацистської окупації в західних областях України органи влади не обиралися, а формувалися вищестоящими партійними та радянськими органами. Таку практику визначила прийнята 1 квітня 1944 р. постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про керівні органи місцевих Рад депутатів трудящих» [239, с. 38-39]. Із звільненням від нацистської окупації обласні виконавчі комітети розпочали затверджувати склади рай- та міськвиконкомів.

Хоча на той час у Львівській області відновили свою роботу 690 сільських рад, до керівництва якими було залучено 2070 місцевих мешканців [485, арк. 12], але партійне керівництво змушено було визнати, що в серпні – вересні 1944 р. на значних теренах Львівської області фактично було паралізовано роботу місцевих радянських органів через т. зв. «бандитські прояви» відділів УПА та членів підпілля ОУН, коли в 14 районах влада не виїздила навіть за межі райцентрів чи бувала в більшості сіл тільки вдень та й під посиленою охороною [485, арк. 19]. На середину вересня 1944 р. у Волинській області сільські ради були взагалі відсутні в 11 населених пунктах, а 87 сільських рад працювали тільки вдень [118, с. 27].

В Західній Україні було сформовано нову офіційну номенклатурну еліту, яка відрізнялася від попередньої своєю соціальним складом та ідеологією, та маючи командні повноваження, отримала монополію на політику, ідеологію, економіку в регіоні [171, с. 11]. За усталеною в СРСР практикою виконками місцевих Рад депутатів трудящих перебрали на себе вирішення фактично всіх питань, що знаходилися в компетенції місцевих органів влади, усунувши від їх вирішення Ради. Утвердження партійного контролю за виконавчими комітетами місцевих Рад доповнювалося відсутністю значної частини їх депутатів, які хоча б формально мали контролювати діяльність виконавчих комітетів та їхніх підрозділів.

Хоча працівників для роботи в органах влади та управління бракувало, проте керівництво не було схильне до зміни основних пріоритетів своєї кадрової політики. Виступаючи на партійній конференції у лютому 1945 р. перший секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький наголошував: «Не дивлячись на величезну потребу в кадрах... ніхто не давав права керівникам підприємств і установ легковажно підходити до прийому і оформлення на роботу нових працівників. Посилення боротьби з українсько-німецьким та польським націоналізмом вимагає від кожного комуніста, від кожного трудящого збільшення пильності, суворого дотримання всіх правил адміністративних органів» [157, с. 166].

О. Штейнле відзначається наявність серед керівництва УРСР 1945 – 1953 рр., зокрема, західних областей, двох основних культурних типів:

- 1) «малокультурний виходець з простого народу»;
- 2) «висококультурний представник радянської інтелігенції».

Характерними рисами першого типу були грубість у відносинах з підлеглими чи навіть рівними; широке вживання вульгарних виразів; байдужість до літератури, музики, живопису. Такі діячі становили значну частину серед вихідців з партійно-радянської бюрократії та військового керівництва. Другий тип відзначав тих діячів, що потрапили до владної еліти з лав творчої інтелігенції. Примітними рисами цих людей було чуйне та уважне ставлення до людей (за певними виключеннями), висока культура мовлення, активна творча діяльність та зацікавленість духовними цінностями. Освітньо-культурні рівні більшості представників партійно-радянської бюрократії та творчої еліти різко контрастували [501, с. 14].

Як слушно підсумовує Е. Білоус, основними джерелами кадрового поповнення керівних органів більшовицької влади в західноукраїнському регіоні у перші повоєнні роки (1944 – 1945 рр.) виступали вихідці зі східних регіонів УРСР та СРСР, котрі приїжджали сюди у якості відряджуваних, згідно з розпорядженням ЦК КП(б)У. Іншою категорією службовців були демобілізовані червоноармійці, кількість яких зроста після завершення Другої світової війни. Ще одну групу кадрових резервістів складали колишні партизани та учасники радянського підпільного руху. Найменш представленою категорією працівників із загальної кількості партійних службовців цього періоду були місцеві активісти [25].

Більшість діячів еліти належала до українського етносу. Однак переважна частина вихідців з бюрократичної верстви та робітничо-селянської аристократії мали досить деформовану національну ідентичність (русифіковану або ж радянську). За таких умов виразниками української національної ідеї в еліті виступали, перш за все, представники творчої та наукової інтелігенції. Великою проблемою для керівників повоєнних років

був низький освітньо-культурний рівень професійних апаратників та військових. Реалії командно-адміністративної системи, коли, в першу чергу, цінувалися не справжні знання, а готовність виконувати директиви та лояльність до начальства, зумовили консервацію освітнього «статус-кво» республіканських вождів. У цьому відношенні вихідці з бюрократичної верстви та військового командування різко контрастували з творчою елітою, що викликало відчуження та тертя між ними [501, с. 17].

Відсутність достатньої кількості фахівців зі східних областей та необхідність привернення на бік влади місцевого населення вимагали ширшого залучення місцевих спеціалістів для роботи в адміністративному апараті. При цьому до уваги бралися не стільки компетентність, професійний рівень місцевих «висуванців», як їхнє соціальне походження та політична лояльність до радянської влади [142, арк. 4-5; 297, с. 453].

Поступово все більше номенклатурних працівників залучалося із місцевого населення, що дозволяє робити висновок про поширення феномену політичного конформізму [171, с. 12].

Важлива роль у проведенні «радянзації» західноукраїнського регіону надавалася комсомольським організаціям. Комсомол вважався резервом і помічником партії в справі залучення до соціалістичного будівництва молоді. Тому створенню комсомольських організацій надавалася велика увага. Крім того, радянський режим усвідомлював, що переважну більшість членів УПА та підпілля ОУН складала західноукраїнська молодь, а відтак від місцевих структур постійно вимагалось розгортати широкомасштабну політико-виховну роботу серед молоді, створювати комсомольські організації у селах, на кожному підприємстві, освітньому закладі [300, с. 69].

На кінець 1944 р. в основному було сформовано організаційну структуру комсомольських організацій, яка складалася з 8 обкомів, 22 міськкомів та 234 райкомів. Тим не менше, постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України» від 26 лютого 1945 р. визнавала: «ЦК ЛКСМУ

незадовільно керує створенням комсомольських організацій, залученням місцевої молоді в комсомол і не забезпечує належною допомогою новостворені комсомольські організації західних областей УРСР. В результаті, за весь час після визволення західних областей України від німців, у Тернопільській області створено лише 70 сільських комсомольських організацій, в Рівненській області – 53. Таке становище й в інших областях». М. Нагірняк та Р. Лаврецький вірно наголошують, що основу комсомольських осередків складала приїжджа молодь [325], яка, як вважаємо, не могла повноцінно виконувати роль інструменту насадження тоталітарної моделі політичної мобілізації.

Достатньо обґрунтованим є твердження А. Трухана, що в новоприєднаних західних областях України, існувало ніби дві чи навіть три правові системи з двома (чи трьома) органами, які де-факто виконували роль, відведену де-юре для прокуратури:

а) власне прокуратура – для безпартійних та тих членів партії, на притягнення до відповідальності яких вона отримувала санкцію компартійного органу;

б) районний комітет партії для рядових партійців, який міг вивести їх з-під дії закону відмовою дати санкцію на притягнення до кримінальної відповідальності;

в) бюро обласного комітету, ЦК Компартії союзної республіки чи ЦК ВКП(б), якщо правопорушник входив до т. зв. номенклатури [461, с. 10].

Під пильним наглядом відповідних органів перебували репатріанти, громадяни, які перебували на окупованій території та працювали у будь-яких органах ворожої влади під час окупації. Представники органів радянської влади небезпідставно контролювали їх настрої та поведінку. В численних звітах, які надходили з місць у ЦК КП(б)У, серед цих категорій населення фіксувалося чи не найбільше критичних зауважень та негативних настроїв щодо існуючого стану справ. Цьому було логічне пояснення. Під час війни тотальний контроль держави зменшився, на окупованій території суттєво

послабився, а за кордоном не відчувався взагалі. Громадяни відчули себе вільнішими. З початком відбудови і налагодженням мирного життя сталінський режим прагнув відновити втрачені позиції. За таких умов незалежна, вільна поведінка згаданих осіб «підозрілих» категорій контрастувала з бажаною для влади та формованою компартійно-державним апаратом, адже могла стати прикладом для наслідування. Перебування за кордоном і ознайомлення із закордонною дійсністю дозволяло порівнювати порядки на батьківщині та за її межами, що становило потенційну загрозу для стабільності радянської системи [259, с. 323].

Б. Ярош вірно вказав, що тоталітарна радянська система була впроваджена в західному регіоні України в період її найбільшого розквіту. Зустрівши спочатку упередженість, а потім й спротив багатьом своїм заходам, влада перейшла до масових репресій. З найбільш трагічних дій були масові репресії і депортації [510, с. 21].

Масові депортації 1944 – початку 1945 рр. лідерами СРСР та УРСР пояснювалися тим, що країна, яка перебуває у стані війни, повинна активно боротися не лише з зовнішніми, а й з внутрішніми ворогами - «пособниками» перших. Окрім іншого, депортація із Західної України розглядалась як міра покарання за протидію органам радянської влади, боротьбу проти Червоної армії. Хоча впадає в око той неспростовний факт, що чітко сформулювати, за що ж саме так жорстоко карають десятки тисяч жінок, дітей і людей похилого віку, сталінський режим так і не спромігся. Свідченням того стала відсутність будь-якого закону чи державного рішення з цього приводу. Можновладці, як завжди, обмежилися окремими відомчими рішеннями НКВС, ухваленими протягом березня – квітня 1944 р. Ними, як і наступною репресивною практикою каральних органів, закладалися нові традиції, форми і методи депортацій, що тривали протягом наступних років [66, с. 90].

Серед низки заходів радянської влади з приборкання націоналістичного підпілля на Західній Україні й радянзації краю було виселення «сімей бандитів» на схід СРСР. Операція мала на меті ліквідувати соціальну базу

національно-визвольного руху шляхом депортації сімей та родин, запідозрених у співпраці або симпатіях до членів ОУН – УПА. Брутальні методи здійснення цього заходу шокували місцеве населення та посилили невдоволення режимом. Окремі громадяни втікали в ліси, гори, де переховувалися. Ті ж, хто залишався, були змушені змінити свою поведінку. Як доповідати 31 жовтня 1947 р. першому секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу з Чернівецького обкому, позитивним результатом виселення стали «прояви здорових настроїв серед населення сіл, з яких здійснено виселення сімей ОУН, а також підвищення його активності у здійснюваних політичних і господарських акціях на селі». Результатом активізації діяльності жителів краю називалося збільшення кількості бажаючих вступити до колгоспу, поживлення громадського життя [259, с. 324].

Як підсумовує Й. Надольський, депортаційна політика в західних областях України розроблялася та здійснювалася під керівництвом політбюро ЦК ВКП(б), спрямовувалася з Кремля відповідними директивами, циркулярами, положеннями. Документально регулювалися всі істотні питання репресивної акції: терміни й етапи операції, її масштаби, визначалися цільові групи та регіональні ліміти, міра покарання, механізми переселення, призначення виконавчого персоналу операцій. Ключові рішення щодо депортаційної політики, прийняті політбюро ЦК ВКП(б), конкретизувались у документах РНК чи ВЦВК. Постанови всіх вищих державних інституцій точно відповідали рішенням політбюро і приймалися або цього ж, або наступного дня. Після затвердження відповідні документи проходили всією вертикаллю: їх дублювали на рівні ЦК республіки, у ВУЦВК та Раднаркомі України, далі на обласному рівні. Нормативні документи та інструкції з переселення та порядку утримання депортованих у місцях розселення розроблялися і поширювалися через систему підрозділів НКВС. Відповідна політико-ідеологічна робота проводилася у засобах масової інформації, з використанням інших каналів впливу на місцеве населення [328, с. 255].

Попри це, поведінка виборців Західної України кардинально відрізнялася від решти регіонів. Тут суттєвим чином на ставлення громадян до «нової» влади та залучення до втілюваних заходів впливала наявність українського націоналістичного підпілля, яке стримувало мешканців краю від підтримки влади. Як доповідав 6 грудня 1945 р. секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову, в період підготовки і проведення виборів в селах Ладанці і Кореличі Перемишлянського району «бандити під силою зброї провели зібрання селян, де співали націоналістичних пісень, вимагали від селян, щоб вони саботували, не приймали участі у виборах...», погрожуючи непокірним розправою. З іншого боку, не менший тиск на жителів краю чинили й радянські силові органи, які вдавалися до брутальних методів тиску. Коли мешканці с. Вільхівець (Львівська область) не хотіли йти на передвиборчі зібрання, село було обстріляне запальними кулями. Населення перебувало немов би між молотом і ковадлом [259, с. 332].

Виходячи із найвагоміших характеристик радянського тоталітарного режиму, виділених В. Горбатенком, зокрема наявності цілісного бюрократичного механізму, підвалини якого становила номенклатура як система призначення державних службовців на керівні посади [93, с. 103], можемо акцентувати на зрощенні партії з державою, коли політизуючи всі органи державної влади (через контроль за призначенням на посади) партія підпорядковує їх, перетворюється на «партію-державу» шляхом злиття з державними інститутами, які переходять під повний партійний контроль.

Її окремий соціальний статус визначався належністю до переліку певних керівних посад (номенклатури), персональний склад яких затверджувався партійними комітетами різних рівнів – від ЦК ВКП(б) (з 1952 р. – КПРС) до міських і районних комітетів. Пануюче становище номенклатури визначалося кращими можливостями кар'єрного зростання, доступу до матеріальних ресурсів тощо. Вона фактично перебувала поза законом і поза критикою. Це створювало сприятливі умови для корупції й

користолюбства, злодійства і підлабузництва на всіх рівнях влади. Бюрократія як головний носій влади стала соціальною базою тоталітаризму.

Верхівка Радянської України користувалася не окремими пільгами чи видами забезпечення, а цілісною системою переваг, що задовольняла практично всі потреби людини. Вона включила у себе грошові виплати (офіційну зарплату, додаткові виплати та персональні оклади), матеріальне утримання (продуктове та товарне), виділення житла, надання транспорту та засобів зв'язку, соціально-побутове обслуговування (медицина, санаторії, бронювання місць до культурних закладів тощо). За грошовим забезпеченням, розрив рівня життя еліти та народних мас становив 10-20 разів; за продовольчим та промтоварним постачанням – 10-30 разів. Обчислити ж загальну суму отримуваних керівниками республіки грошей, матеріальних благ та послуг вкрай важко, оскільки вони не афішувалися [501, с. 15].

Окрему категорію складала юридичні привілеї. Норма про «подвійну відповідальність» комуністів вимагала для арешту керівника дозволу його партійного комітету (тобто ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б)). Тож судове переслідування загрожувало лише тим представникам еліти, що потрапляли в опалу до своїх патронів [501, с. 15].

На західноукраїнських землях коріння цих негативних проявів полягало в особливості кадрової політики, здійснюваної тут. Короткочасна довоєнна радянська організація краю насильницькими методами не викликала симпатії місцевого населення. Визволення Західної України від загарбників поставило перед партією кадрову проблему: населення вперто ігнорувало «нову» владу. Кооптовані до системи місцеві функціонери проявляли невисоку старанність [259, с. 320].

Основні завдання та напрямки діяльності республіканської верхівки визначалися, як загальними функціями регіональної еліти в суспільстві, так і конкретно-історичними обставинами розвитку Радянської України протягом повоєнних років. Відтак пріоритетними задачами керівництва УРСР були:

- 1) відновлення довоєнної системи управління;
- 2) ліквідація післявоєнної розрухи та налагодження економічного життя;
- 3) радянська новоприєднаних західноукраїнських земель та придушення в них націоналістичного руху.

Всередині номенклатурної еліти існував своєрідний поділ праці: кожен елемент владного механізму здійснював керівництво певною сферою суспільства. Відповідно до місця у цій системі вимальовуються і групи всередині номенклатурної еліти: партійно-радянська еліта (політичне ядро всієї верхівки, відповідальне за реалізацію політичної, економічної та культурної політики в республіці), керівництво силових структур (відповідальні за здійснення репресивно-каральної функції) та керівництво громадських об'єднань (допоміжні, відповідальні за відносно невеликі ділянки управлінської роботи) [501, с. 14-15].

У 1944 р. ядро західноукраїнської партійно-радянської номенклатури складало кадри з партрезерву КП(б)У, однак джерела поповнення працівників районної, міської управлінської ланки, а також окремих підрозділів обкомів партії та облвиконкомів були різноманітнішими [437, с. 142].

Із загального числа партійно-радянської номенклатури західних областей УРСР упродовж означуваного нами періоду найбільшим був відсоток відряджених зі східних регіонів УРСР та СРСР. Цього факту не приховувало й тогочасне регіональне керівництво, заявляючи в офіційних документах, що «усі наші організації комплектуються виключно за рахунок присланих ЦК КП(б)У і наркоматами. Причина цього, на думку функціонера, крилася у неможливості підібрати відповідні кандидатури на місця» [437, с. 142].

Серед новопризначених чиновників була частина тих, хто до війни працював у західноукраїнському регіоні, якщо не на партійній посаді, то, принаймні, керівником іншого сектору державного управління. На відміну

від своїх колег, котрі вперше зіткнулися з реаліями цього регіону, колишні працівники партійно-радянського чи господарського сегменту державного управління Західної України були вже знайомі з його особливостями, завдяки чому їм було простіше адаптуватися до складних військово-політичних умов. Частина з них добровільно поверталася на попереднє місце роботи [438, с. 169].

Відразу після завершення війни гострота проблеми пошуку альтернативних джерел поповнення керівних партійно-радянських кадрів не зменшилася. Більше того, за умов скорочення потоку відряджуваних із східних регіонів держави, регіональне керівництво змушене було шукати інші варіанти її розв'язання. З початку 1946 р. спостерігається зміна вектору кадрової політики – основний акцент ставиться на «висунення на керівну роботу і доукомплектування партійно-радянського і господарського апаратів головним чином за рахунок резерву обкому, міськкому і райкомів КП(б)У, а також відомчих організацій». Основу такого резерву склали особи, котрі впродовж попередніх років (1944 – 1945) працювали в системі Рад або очолювали окремі підрозділи культурно-освітніх, господарських, фінансових структур [438, с. 170].

Значного поширення набуває практика переміщення посадовців знизу-вгору ієрархічною партійно-номенклатурною драбиною. Тільки впродовж 1946 р. у Львівській області на вищій щабель партійної кар'єрної драбини піднялося 227 посадовців. Показово, що найбільше з них було колишніх червоноармійців (73 особи), партійних працівників (40 осіб), службовців радянської та господарської сфер (відповідно 29 і 26 осіб) [438, с. 170].

Ціннісна деформація партійної номенклатури стала одним із характерних проявів політичної компетентності в умовах утвердження тоталітарного режиму у ворожому в т.ч. ціннісно-цивілізаційному, середовищі Західної України, Північної Буковини та Закарпатської України [170, с. 277].

Причинами таких переміщень могли бути: необхідність підсилення партійно-господарської ділянки роботи в якомусь із районів області; посадове підвищення службовця, який належним чином виконував свої обов'язки, або ж навпаки, службове пониження у зв'язку з нездатністю здійснювати керівництво [437, с. 144].

Таким чином, у 1944 – 1946 рр. підбір номенклатурних кадрів у західні області УРСР відбувався особливо ретельно. Керівні посади в районному чи обласному комітетах КП(б)У могли обіймати практично тільки перевірені кандидатури. Такими, як правило, були відряджені згідно з рознарядкою ЦК КП(б)У комуністи з інших регіонів держави. Так само довірою більшовицької влади користувалися демобілізовані бійці Червоної армії та учасники партизансько-підпільного руху. Значним «попитом» користувалися партійно-радянські функціонери, що працювали в західноукраїнському регіоні в довоєнний період (1939 – 1941 рр.). Після відповідної перевірки їм здебільшого доручали очолювати найбільш відповідальні ділянки роботи. Місцеві активісти на партійну роботу в 1944 – першій половині 1945 р. практично не залучалися. Влада ставилася до них з великою недовірою і регіональне керівництво не бажало брати на себе відповідальності за їх роботу, аби, у випадку чого, не бути звинуваченому у «втраті політичної пильності». І лише з другої половини 1945 – у 1946 рр. очевидною стала інша тенденція – для заміщення вакантних посад партійних, радянських чи господарських структур активно використовується кадровий резерв партійно-радянських номенклатурних працівників з числа тих, хто свого часу прибув в регіон за рознарядкою ЦК КП(б)У, колишніх фронтовиків, партизанів і підпільників, місцевих активістів [437, с. 144].

Для швидшого переобрання партійними комітетами реальної влади на місцях прискореними темпами формувалися первинні організації у радянських органах, силових структурах [130, арк. 3; 141, арк. 1; 312].

Значні темпи міграції керівних кадрів в західні області України пояснювалися не тільки потребою режиму в достатній кількості перевірених

функціонерів, але також значною їх плинністю. Остання була зумовлена насамперед серйозними недоліками в доборі та розстановці нових кадрів, коли, в першу чергу, враховувалися їхня партійність, а не освітній рівень, фахова підготовка, особисті якості [131, арк. 1; 135, арк. 2]. Поповнення партійно-радянського апарату відбувалося здебільшого без врахування попереднього досвіду, освітнього рівня, моральних якостей, що спричиняло значну плинність кадрів. Одним із наслідків реалізації такої політики стало зосередження влади в руках осіб, які не мали відповідної освіти та належного рівня фахової підготовки [106, с. 111; 129, арк. 53-54; 133, арк. 1; 135, арк. 2].

Цілком погоджуємось з В. Ткачуком, що процес становлення та утвердження тоталітарного режиму на західноукраїнських землях суперечив місцевим традиціям громадського життя. Від себе, звернемо увагу на знищення значимого економічного, соціального або політичного плюралізму, коли Комуністична партія де-юре та де-факто утверджувала свою монополію на владу. Партійно-комсомольський апарат намагався всіма засобами привернути населення регіону на свій бік. Для масової агітації використовувала вибори. Робилася ставка на залучення жінок до радянського активу. В регіон постійно направлялися з Москви і Києва групи пропагандистів, у містах і селах роботу проводили місцеві лектори і доповідачі. Марксистська ідеологія стала офіційною і насаджувалася всіма засобами. На це працювала преса, радіо, у великій кількості завозилась ідеологічна література. Однак, режиму не вдалося зруйнувати в своїй основі традиційні духовні цінності. Переважна частина населення залишилася, зокрема, віруючою, незважаючи на грубий атеїстичний тиск [453, с. 15].

Головними ознаками моделі держави, яка була насаджена в 1939 р. та готувалась до відновлення ще до вступу Червоної армії в Західну Україну, були: ліквідація демократії та концентрація всієї повноти влади у вузького кола партійних олігархів у столиці СРСР і жорстко підпорядкованих їм партійних комітетах на місцях (ця влада не була визначена й обмежена законом та спиралась на насилля і репресії); тотальний контроль держави над

суспільством; заборона політичної опозиції та її фізична ліквідація; цензура, відсутність свободи слова і зібрання; тенденція до агресивної зовнішньої політики; милітаризація виробничої та соціальної сфер життя і діяльності населення; контроль держави за сферою культури та мистецтва, перешкоджання релігійному життю [470, с. 63-64].

Партійні структури в західних областях України, як і в інших регіонах СРСР, брали на себе не лише партійні, але й державні функції. Саме обкоми, міськкоми та райкоми партії стали політичними центрами, в яких зосереджувалися основні важелі влади [279, с. 7]. На 1 серпня 1944 р. у звільнених районах Волинської, Дрогобицької, Тернопільської, Львівської, Рівненської, Станіславської та Чернівецької областей із 220 райкомів та 19 міськкомів партії, що діяли до війни відновили свою роботу 180 райкомів і 15 міськкомів [225, с. 13].

Потужними органами на місцях стали обкоми партії, які втілювали в життя рішення та постанови центру і мали величезний апарат. Радянські, комсомольські, профспілкові органи, знаходячись під контролем партійного апарату, як пише Б. Ярош, стали продовженням партії із специфічними функціями, сприяючи організації суспільства в інтересах партії, допомагаючи перетворенню суспільства в у єдиний добре контрольований організм [511, с. 30]. Додамо від себе, що на ці організації покладалось завдання забезпечити екстенсивну політичну мобілізацію населення регіону, який розглядався як загроза існуванню та розширенню впливу сталінізму.

Одночасно, у партійних директивах особливий наголос робився на створенні партійних і комсомольських організацій у селах регіону, які «мали рости за рахунок місцевого активу, посилювати свій вплив через зближення з широкими масами трудящих західних областей». Нечисельність складу сільських комуністів та комсомольців, відсутність «провідної ролі» робітничого класу в регіоні значно ускладнювала механізм насадження радянської влади на селі. В силу історичних, політичних, економічних, культурних, національних, релігійних особливостей західних областей

України соціальна база формування політико-господарського апарату була вкрай обмежена. На 1 січня 1945 р. сільських партійних організацій налічувалось лише 18 зі 137 членами та кандидатами в члени партії [300, с. 69].

Прибулі спеціалісти та місцеві «висуванці» формували нову радянську бюрократію, яка мала невисокий загальноосвітній і культурний рівень. Такі кадри допомагали вирішити проблему кількісно, але загальний кваліфікаційний рівень спеціалістів залишався низьким. Заходи щодо поліпшення становища (курси радянського, господарського, кооперативного будівництва тощо) проблеми не вирішували. Комплектування апарату управління малокомпетентними людьми зі східних областей та місцевими «висуванцями» з пролетарських верств стало ще одним свідченням зміни соціального складу службовців за рахунок зниження його якісного рівня.

На керівних посадах перебували люди, які за анкетними даними вважалися українцями, але фактично не знали ні рідної мови, ні рідної культури, що дуже болісно сприймала місцева українська інтелігенція. Значний відсоток серед керівників, особливо на вищих щаблях радянської бюрократичної системи в регіоні становили росіяни [136, арк. 2-3].

Забезпечення ефективності функціонування сталінського режиму реалізовувалося передовсім через відновлення в найкоротші терміни тотального контролю над західноукраїнським краєм шляхом формування кадрового складу місцевих органів влади та управління переважно шляхом залучення на керівні посади прибулих зі східних регіонів УРСР та СРСР партійних, радянських, господарських працівників, співробітників органів внутрішніх справ, державної безпеки, прокуратури, суддів, які пройшли відбір та належали до номенклатури партійних комітетів відповідного рівня [166, с. 196].

На початку 50-х рр. простежується тенденція до зменшення частки місцевих «висуванців» серед окремих категорій керівників органів влади та управління. У 1953 р. з 742 секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії

західних областей УРСР місцевими мешканцями було лише 62 особи. Серед голів, заступників голів і секретарів виконкомів міських і районних Рад місцеві українці становили 44%, народних суддів – 40%, міських і районних прокурорів – 12%, райуповноважених міністерства заготівель – 13% [333, с. 319].

Цілком зрозуміло, що збереження такого становища не сприяло зростанню підтримки місцевим населенням заходів радянської влади. З іншого боку, дану проблему намагались використати у своїй боротьбі за владу в СРСР після смерті Й. Сталіна члени неофіційного правлячого тріумвірату (А. Маленков, М. Хрущов та Л. Берія).

У цьому контексті варто окремо вказати на точку зору А. Трухана, який зазначає, що політику ліквідації національно-визвольного руху на західноукраїнських землях здійснювала радянська влада за допомогою і «батога», і своєрідного «пряника» (амністії учасникам УПА, які вийшли з повинною, показова боротьба з «перекрученням лінії партії» в колгоспному будівництві тощо). В цих умовах органам прокуратури відводилася роль «доброго поліцейського», який, на противагу «злим поліцейським» – НКДБ – МДБ та НКВС – МВС, підчищав їхні помилки, прорахунки та відверте беззаконня. Загалом же усі структури радянської карально-репресивної машини працювали на один кінцевий результат; йшлося лише про розподіл обов'язків [461, с. 11].

Обидві сторони збройного протистояння, намагаючись зберегти чи закріпити за собою контроль над західноукраїнським регіоном, постійно шукали нових форм нейтралізації суперників. Від середини січня 1945 р. проходила кампанія перепису населення «з тим, щоб після перепису села були повністю очищені від бандитських груп українсько-німецьких націоналістів та пособників». Широкого розповсюдження також набула практика вивезення родин і сімей «банд пособників» за межі України, знищення хутірської системи як важливої бази господарського забезпечення УПА та повстанського підпілля [440, с. 154].

15 травня 1945 р., виступаючи у Львові перед співробітникам репресивно-каральних органів, М. Хрущов наголосив: «Якщо в селі був бандитський прояв, необхідно поїхати туди та дослідити цей факт. Треба довідатись про найбільш неблагонадійних елементів, які проживають у цьому селі, викликати, арештувати та вислати їх з сім'ями, а селянам оголосити, що це пособники, які допомагають банді» [280, с. 147]. Отже, як бачимо, домінувала практика формування політичної підтримки сталінського тоталітарного режиму репресивно-каральними інструментами, мобілізація покаранням чи страхом покарання.

Методом агресивного впливу на суспільну думку мешканців регіону були привселюдні страти учасників УПА та знущання над їхніми трупами. Навіть у постанові ЦК КП(б)У в березні 1945 р. вказувалось на численні випадки насилля щодо місцевого українського населення Рівненської, Станіславської, Тернопільської областей, що прикривалося боротьбою з українсько-німецькими націоналістами [252, с. 122-123].

Скептичне, приховано вороже ставлення та відособлена лінія поведінки мешканців західноукраїнського регіону спиралися на поширювані оунівським підпіллям чутки про неминучість нової війни, яка відбуватиметься між США, СРСР та Англією. Усвідомлюючи неможливість власними силами протистояти радянській системі, члени ОУН – УПА прагнули втримати населення у сфері свого впливу. Задля цього вони поширювали інформацію про неминучість нової війни. Такі пропагандистські заходи мали певний вплив на поведінку мешканців західного регіону республіки. Не в останню чергу від боязні отримати покарання з боку націоналістичного підпілля, жителі побоювалися участі в організованих компартійними функціонерами суспільних заходах, причетності до діяльності радянської влади. Відомо чимало фактів, коли в день виборів до верховних та місцевих рад до виконання покладених на них обов'язків членів виборчих комісій не приступили багато осіб, а виборці масово втікали в ліси та гори [259, с. 325].

Екстремальні умови війни спонукали керівництво СРСР до широкого використання нерегулярних збройних підрозділів і частин – добровільних формувань самооборони воєнізованого і невоєнізованого характеру. Найбільш масовими серед них стали винищувальні батальйони та групи охорони громадського порядку, що функціонували під егідою правоохоронних органів та загальним керівництвом партійних і державних структур. Оскільки місцеве українське населення не дуже охоче вступало у винищувальні загони, радянські органи, користуючись і негласно підтримуючи національну ворожнечу між поляками та українцями, сприяли залученню у формування цих підрозділів осіб польської національності [427, с. 106].

З другої половини 1945 р. у зв'язку з масовим переселення польського населення до Польщі у відповідності з міждержавною Люблінською угодою від 9 вересня 1944 р., особовий склад громадських формувань самооборони формується переважно з українців. Таким чином, радянська влада штучно створювала умови для розколу українського громадянства західних областей України та до братовбивчої війни. Певна частина чоловічого населення, яка підтримувала національно-визвольний рух чи була його нелегальними учасниками, свідомо чи за наказом свого керівництва вступала до винищувальних батальйонів і згодом сприяла поповненню зброєю та боєприпасами збройних формувань УПА, про що свідчать численні факти «зрадництва» і роззброєнь громадських формувань самооборони [383, с. 11].

Попри невисокий рівень бойової активності та ефективності, радянські парамілітарні формування відіграли свою роль у боротьбі з українським визвольним рухом. Принаймні, вони відтягували на себе певні сили повстанців та бойові й пропагандистські ресурси підпілля, а сам факт їх існування вносив розкол в українське суспільство, посилюючи громадянський характер збройного протистояння у Західній Україні.

Щоб показати масову підтримку і участь місцевого населення у цих формуваннях радянські керівники часто використовували силові методи. У

кількох селах Волині були заарештовані всі юнаки за відмову йти у винищувальні батальйони. В с. Сітяне Ратнівського району тієї ж області працівники НКВС, щоб змусити хлопів вступати до стрибків, палили під їх ногами солому. Через масовість порушень добровільності під час комплектування винищувальних батальйонів, груп сприяння стрибкам і груп самозахисту Оргбюро ЦК КП(б)У 19 серпня 1946 р. спромоглося ухвалити спеціальну постанову з цього приводу, засуджуючи такі дії органів МВС – МДБ [384, с. 145].

На завершальному етапі Другої світової війни, коли після звільнення Червоною армією Західної України сюди повернулася радянська влада, знову почали створювати винищувальні батальйони. Їх основне завдання – боротьба з антирадянським рухом опору, який діяв у цьому регіоні. Радянське керівництво використовувало окремі батальйони, сформовані з колишніх повстанців, що здалися з повинною, для дискредитації національно-визвольного руху, виявлення його прихильників з-поміж жителів сіл.

Співпраця польського населення з радянськими карально-репресивними органами була взаємовигідною з обох сторін. Вхідження поляків до винищувальних батальйонів та інших формувань було обумовлене кількома факторами: по-перше, бажанням помсти українському населенню, по-друге – намаганням уникнути переселення до Польщі і по-третє – ухилитись від мобілізації до війська. Зі свого боку органи НКВС та НКВД заручались підтримкою місцевого населення лише з метою ліквідації українського національно-визвольного руху [401].

Як вірно зауважила Г. Стародубець, трагізм тогочасної ситуації полягав у тому, що мешканці краю, максимально втягнуті у збройно-політичний конфлікт держави зі своїм громадянством, мали дуже обмежений вибір – або одна, або інша ворогуюча сторона. Така безвихідь до краю оголювала нерв соціальної напруги, поляризувала суспільство, розділяючи його на ворогів та союзників і, що найстрашніше, сприяла девальвації

традиційних устоїв суспільної моралі. Як засвідчують радянські документи, далеко непоодинокими були випадки переходу бійців винищувальних батальйонів і груп сприяння у повстанське підпілля [439, с. 174].

У західних областях України сталінські репресії проти національно-свідомої інтелігенції відзначались особливою жорстокістю. Впродовж 1947 – 1948 рр. тільки зі Львова під різними приводами вислано 37 відомих діячів науки і культури. Широкого розмаху набула боротьба проти студентства, яке співпрацювало з ОУН – УПА. В лютому 1946 р. заарештовано членів юнацьких організацій націоналістів «Юнаки», «Гурток молодих революціонерів України», «Буревій». Згідно з довідкою управління МДБ Львівської області, «первинні та компрометуючі матеріали» мали місце на 266 студентів, майже 84% їх проходили графою «ОУН», з яких 71 заарештовано. Жертвами режиму ставали не тільки студенти, а навіть і школярі [51, с. 12].

Реалії відкритого протистояння місцевого населення і сталінського режиму впливали на загальну ситуацію. Наприклад, коли 1 січня 1950 р. планувалося провести виселення «бандитських сімей» Жовківського району Львівської області, в зазначений час на місце збору з місцевого партактиву майже ніхто не з'явився. На зауваження з цього приводу секретар райкому Пілторак виправдовувався: «А що я можу зробити, якщо вони майже всі пиячать, мене не слухають і більше того, – саботують» [259, с. 322].

Політичний режим, який утвердився в західних областях УРСР на завершальному етапі Другої світової війни, мав тоталітарний характер та був аналогічним, до системи і способу здійснення влади в цілому СРСР чи будь-якому його регіоні [166, с. 196]. Так, у результаті безперервних чекістсько-військових операцій, масових репресивних акцій, насамперед, депортації західноукраїнського населення, насильницької колективізації села, ліквідації греко-католицької церкви та інших заходів, збройному підпіллю вдалося завдати значних втрат, і визвольний рух пішов на спад. Перед загрозою репресій і моральним тиском з'явилися з повинною 76 753 осіб.

Заарештовано за приналежність до націоналістичного руху 103 866 осіб, з яких 87 756 засуджено. Жертвами дій повстанців та підпільників стало 30 676 осіб. За 1944 – 1952 рр. із Західної України, згідно зі звітом МВС СРСР, виселено 175 063 особи, що, безперечно, підірвало сили національно-визвольного руху [51, с. 15-16].

Отже, на основі проведеного політологічного дослідження із використанням широких наукових джерел, літератури та неопублікованих архівних матеріалів розкрито природу, характер та наслідки впливу на масову політичну поведінку населення західних областей УРСР тотального впливу панівного політичного класу СРСР – партійної номенклатури. Адаптацією до цього впливу стало посилення антикомуністичних настроїв, що проявилось у різноманітних формах пасивної і активної протестної політичної поведінки.

Висновки до четвертого розділу

Умови посилення недемократичних політичних режимів Польщі, Румунії та Угорщині другої половини 30-х рр. минулого століття, загрози геополітичних відносин заклали ґрунт протестної масової політичної свідомості населення західноукраїнського регіону, яка почала знаходити виявлення від прихованих до відкритих форм спротиву. Гостроти набули протистояння на етнонаціональному та релігійно-конфесійному рівнях, з огляду на особливу вагу відповідних феноменів у духовному житті, передовсім домінуючого українського населення, яке ставало об'єктом масштабнішої асиміляційної політики, насадження ідеологій крайнього націоналізму й шовінізму (у відповідних національно-державних інтерпретаціях).

Основними формами адаптації населення західноукраїнських земель етапу початку Другої світової війни й вступу Червоної армії в Західну Україну визначилися політичний алармізм та аномія, які більшою мірою були характерними для польського населення Західної України та

румунських мешканців Північної Буковини. Водночас масштабності набув феномен абсентеїзму як форма поведінки, що сформувалася як результат насадження політичних структур та ідеології сталінського тоталітарного режиму.

Розпочата у вересні 1939 р. «радянізація» західноукраїнських земель, прискореними темпами поновилася наприкінці Другої світової війни. Спрямована на цілковиту уніфікацію всіх сфер життя краю вона потребувала відповідного адміністративно-командного апарату. Саме на формування такого апарату була спрямована кадрова політика сталінського тоталітарного режиму. Її основа протягом повоєнних років не зазнала суттєвих змін. Ця політика й надалі передбачала опору на «перевірені» попередніми роками радянського життя кадри зі східних регіонів УРСР та СРСР. Проведення форсованої інтеграції краю до радянської системи вимагало значної концентрації цих працівників на відповідальних посадах у партійних і радянських структурах, органах внутрішніх справ, держбезпеки, прокуратури, судів.

Докорінні ціннісно-орієнтаційні та етноментальні відмінності політичної культури населення краю під впливом радянської моделі, що активно насаджувалася через описані політико-культурні практики мобілізації та формування лояльності до сталінського тоталітарного режиму в новоутворених західних областях Української РСР, виступили основою різних форм пасивної і активної протестної політичної поведінки. Це було відповіддю населення на спроби легітимізувати нову владу, притаманні, як на початковому етапі, та особливо завершальному періоді Другої світової війни й перші післявоєнні десятиліття. Нищення традиційного способу життя, жорстокі методи радянізації, терор та репресії викликали страх і формували ненависть до комуністичного режиму. В цілому ж платнею за сумнівні соціальні експерименти став справжній гуманітарний колапс, який перманентно тривав на новоприєднаних територіях з початку їх радянізації. Зважаючи на використання потужного пропагандистського впливу,

радянській владі не вдалося органічно інтегрувати в структуру масової політичної свідомості комуністичні, «советські» конструкції, що, зокрема, виявилось через їхнє відторгнення вже на етапі лібералізації радянського режиму та збереження й репродукування в історичній пам'яті героїзованих уявлень про ОУН та УПА на сучасному етапі боротьби за українську державу, не тільки на теренах Західної України, але й на Півдні й Сході України.

ВИСНОВКИ

Проведене комплексне дослідження дозволяє зробити такі висновки.

Аналіз стану наукової розробки засвідчив лише часткове осмислення проблематики у вітчизняній та зарубіжній політичній науці. Водночас включення західноукраїнських земель до радянського політико-культурного простору, трансформація політико-культурної сфери регіону в період утвердження сталінського тоталітарного режиму є важливим сюжетом, що допомагає проаналізувати сутність і тенденції розвитку політичної культури, політичної свідомості, політичної соціалізації суспільства в конкретних історико-культурних та політичних реаліях, у регіональних та загальнонаціональних вимірах. З огляду на це, в дисертації осмислено дослідження щодо окремих складових політики «радянізації». Водночас розширено фактологічну базу для відповідних політологічних інтерпретацій через опрацювання значного масиву матеріалів центральних та обласних архівів західноукраїнського регіону, тогочасної періодики та спогадів очевидців. Нові джерела демонструють в історичній ретроспективі підготовку, характер та наслідки насадження політико-культурних та ідеологічних пріоритетів сталінізму в межах окремих регіонів.

Доктринальне і концептуальне осмислення феномену тоталітаризму в ретроспективі 1930 – 1980-х років здійснювалося в межах концепції тоталітарного руху, теорії тоталітарної диктатури, соціогенетичної інтерпретації феномену тоталітаризму, психологічного, структурно-функціонального, соціально-філософського, функціоналістсько-біхевіористського, модернізаційного та політико-культурного підходів. Теоретико-методологічна база сучасного дослідження тоталітарної ідеології розширюється за рахунок інтеграції новітнього понятійного апарату (політична культура, політична свідомість, політична діяльність, регіон, регіональна свідомість, регіональна ідентичність тощо) й концептуального бачення феномену тоталітаризму, що дало можливість комплексно дослідити політико-культурні трансформації в західних областях Радянської України

кінця 1930 – початку 1950-х років. Відтак окреслено можливість не лише співвіднести формальні і неформальні компоненти тоталітарної політичної системи, вплив стійких установок, цінностей, уявлень на особистість і групи, але й визначити реальні та перспективні вектори змін політичної культури мешканців західноукраїнських земель – до і після встановлення тоталітарної диктатури.

Розкрито ідеологічну варіативність тоталітарних політичних режимів, що дозволило виявити специфічні риси ідеології радянського тоталітаризму в її історичному розвитку – від зародження наприкінці 1920-х років до апогею ціннісно-орієнтаційних засад на початку 1950-х років. Вказано на спільні риси сталінізму з іншими тоталітарними ідеологіями, передовсім німецьким нацизмом. Одночасно у протистоянні сталінізму й нацизму напередодні й роки Другої світової війни вбачаються і їхні ідеологічні антагонізми, зокрема діаметрально протилежні візії політичного розвитку народів (у тому числі й українського), які опинилися під їх тотальним контролем.

Досліджено ідеологічні суперечності, амбівалентність як характерні риси політико-культурного життя на західноукраїнських землях 1920 – початку 1930-х років. Відзначається, що, приміром, формування політико-культурного простору так званих Східних кресів Другої речі Посполитої відбувалося в умовах посилення колонізаційної політики недемократичного політичного режиму «санації» і неминуче призводило до екстремізації політико-культурного життя. Закладена в умовах ідеологічної та нерідко збройної конфронтації ворожість українсько-польських відносин мала деструктивний вияв з початком Другої світової війни. Загалом осмислення різних способів політичної структуризації українців на ґрунті різних ідеологічних пріоритетів, дало підстави визначити їхню спільну опозиційність до правлячих політичних режимів у новоутворених Польській, Румунській, Чехословацькій державах. Політологічний аналіз політико-культурного простору західних українських етнічних земель дозволив зробити висновок про формування тут протестної культури, що згодом

проявилися в жорсткому протистоянні українського національно-визвольного руху до комуністичного догматизму.

З'ясовано, що вплив ідеології на всі сфери життя суспільства був колосальним і всебічним. Саме ідеологія визначала характер панівних моральних і правових норм (класова мораль і революційна законність), перебувала в основі своєрідного етосу загального служіння вищій меті (побудові комуністичного суспільства), яке ставало справою не тільки мас населення, а й самого тоталітарного лідера. Держава і політика розглядалися лише як засіб досягнення цієї мети. Крім цього системоутворюючого значення ідеології, що визначає саму можливість виникнення і функціонування системи, вона створювала необхідний для існування режиму орієнтаційний і мобілізаційний потенціал.

Визначено трансформацію ідеологічних пріоритетів сталінського тоталітарного режиму в новоутворених західних областях УРСР в 1939 – 1941 роках, що зумовило докорінну зміну засад політичної взаємодії в нових політико-правових й політико-культурних реаліях за загальносоюзними взірцями переходу – від засад плюралістичного до моністичного світогляду та одноманітного способу життя. Проаналізовано відновлення сталінського диктату в західних областях України на завершальному етапі Другої світової війни та перші повоєнні роки, якому був притаманний масовий насильницький вплив партійних і репресивно-каральних структур тоталітарного режиму.

Визначено особливості масової політичної свідомості як компоненту тоталітарної політичної культури. Остання ж розглядається як різновид політичної культури, історично та соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей в умовах утвердження тоталітарного режиму. Для неї характерний тотальний диктат пануючої політичної партії (в СРСР – ВКП(б)) та правлячого політичного класу (в СРСР – партійної номенклатури) над процесами формування знань, цінностей, політичного досвіду, принципів і

способів політичної діяльності, функціонування політичних інститутів, обмеженням можливостей окремого індивіда реалізовуватися.

Феномен масової політичної свідомості в умовах утвердження тоталітаризму осмислюється у його зв'язку з політичною поведінкою. На основі опрацювання наукових джерел з'ясовано природу і сутність тоталітарної політичної свідомості як етатистської. Вагому роль у формуванні тоталітарної політичної свідомості в СРСР відіграв спеціально сформований інформаційний простір, коли інститути партійної пропаганди та державної цензури визначали відповідні ціннісні та поведінкові установки в суспільстві, нівелюючи національно-політичну специфіку як прояв так званого «буржуазного націоналізму» чи «національної обмеженості». Процес політико-культурної трансформації західноукраїнських земель в період включення до складу УРСР, зокрема, був спрямований на форсоване насадження інституційно-процедурних засад функціонування інформаційного простору інструментами пропаганди під наглядом органів державної безпеки. Політична пропаганда трактується як основа радянської ціннісно-орієнтаційної системи.

Загалом зміни політико-культурної сфери західноукраїнського регіону проаналізовано в контексті насадження радянської ціннісно-орієнтаційної системи через руйнування культурно-ментальних засад цього краю. Розкриваючи ідеологічні та політичні пріоритети сталінського тоталітарного режиму, окремої уваги заслуговує формування політико-культурного простору СРСР в 1920 – 1930-ті роки. Утвердження сталінізму як лівоекстремістської політичної диктатури супроводжувалося ідеологічним диктатом монопольної партії, політичним насиллям правлячого політичного класу, незворотними негативними змінами в структурі масової політичної свідомості мешканців Радянського Союзу. Сутність сталінського тоталітарного режиму, його прагнення уніфікувати всі сфери суспільно-політичного життя, позбутися «ворожих класових та національних пережитків» відобразилися, в тому числі, й у ігноруванні національних

традицій, суперечливих і загрозливих процесах моделювання нового середовища політико-культурних та ціннісно-орієнтаційних взаємодій.

Специфіка утвердження тоталітарної політичної свідомості на західноукраїнських землях аналізується як наслідок спротиву сталінському політичному режиму. Ідеологічний вимір політики окупаційних режимів розглядається як фактор боротьби сталінізму з українським національно-визвольним рухом на завершальному етапі Другої світової війни та в перші післявоєнні роки, що, зокрема визначав загальний репресивно-каральний вплив на регіональну національно-культурну специфіку, спричинив докорінну зміну ціннісно-орієнтаційних засад функціонування політичного життя, агресивне несприйняття української ментальності тощо.

Виявлено протестний потенціал політичної культури, який посилювався в часи радянської окупації. Специфічне бачення світу, сприйняття оточуючого середовища через призму «свій-чужий» сформувалися історично в цьому регіоні й відображали особливості політичної структуризації населення, етноконфесійні відмінності, взаємодію зі сусідами, взаємовплив культур тих країн, куди входили ці землі. Ціннісно-культурне нашарування, насильницьке впровадження ідеалів тоталітаризму сформувало і неоднозначний характер адаптації населення до нової влади: толерантно-нейтральне ставлення, підтримка, співпраця, ізоляціонізм, підозра, нетерпимість, відчуження, ворожість, опір.

Розкрито фактори, що обумовили посилення екстремізації політичної поведінки мешканців західноукраїнського регіону за геополітичних загроз та зміцнення авторитарних політичних режимів Польщі, Румунії, Угорщини в другій половині 1930-х років. Політико-культурне та ідеологічне забезпечення окупації здійснювалося на засадах жорсткої полонізації, пурифікації (етнічного очищення в румунській інтерпретації), румунізації переважаючого українського населення, насадження шовіністичної ідеології, особливо в умовах фактичної військової диктатури кінця 1930 – початку 1940-х років. Визнано й авторитарний вектор політико-культурних та

ідеологічних змін Підкарпатської Русі наприкінці 1930-х років, коли край перебував у складі охопленої кризою Чехословаччини, прагнув національно-політичного самовизначення, але був окупований Угорщиною, яка реалізувала курс на тотальну мадяризацію політико-культурного простору інструментами національної асиміляції та дискримінації.

Охарактеризовано особливості адаптивної поведінки населення Закарпаття до умов сталінського тоталітарного режиму. Відзначено, що ідеї національно-політичного самовизначення в політико-культурному просторі Закарпатської України на завершальному етапі Другої світової війни були використані радянською владою для реалізації власних планів її приєднання до складу СРСР (за зовнішньою імітацією волевиявлення народних мас). Механізми адаптації мешканців Закарпаття до нових політико-культурних реалій вбачаються в інтенсивній індоктринації чільними інститутами сталінського тоталітарного режиму мешканців поліетнічного регіону, уніфікації до радянських взірців суспільно-політичного життя.

Осмислено політико-правові та інституційно-процедурні механізми насадження сталінського тоталітарного режиму в західних областях України. Формування політико-культурного простору західних областей України у цей час супроводжувалося: проявами політичного алармізму в умовах війни й вступу Червоної армії; достатньо масштабним абсентеїзмом як реакцією на насадження політичних структур та ідеології сталінського тоталітарного режиму; аномією масової свідомості мешканців Північної Буковини в умовах вступу Червоної армії; утвердженням радянських пріоритетів політико-культурного та ідеологічного розвитку, політико-культурними практиками мобілізації та формуванням лояльності до режиму загалом. Попри певні відмінності в досвіді національно-політичного життя, політико-культурну специфіку українських західних етнічних земель, процес радянзації в новоутворених Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській, Тернопільській та Чернівецькій областях був спрямований на нівелювання національно-політичного колориту регіону, насадження

уніфікованих стандартів політичної поведінки в реаліях тоталітарної комуністичної дійсності та акцентуалізацію на асиміляторській національній політиці попередніх авторитарних режимів з виразною маніпулятивно-пропагандистською метою.

Показано, як в західних областях України практикувалось насильницьке впровадження радянської політичної практики, насадження нової моделі політичної соціалізації. Тимчасові органи влади та управління не обиралися місцевим населенням, а були сформовані політорганам Червоної армії під контролем НКВС. Проведені, хоча й з масованим використанням партійно-ідеологічних та репресивно-каральних структур режиму, вибори до Українських Народних Зборів, тим не менше, дозволили переважній більшості населення однозначно висловитись за возз'єднання з рештою українського народу. Виконавши наперед визначене ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У функціональне призначення, ретельно відібрані за своєю структурою, тимчасові органи влади та управління заклали легітимні основи для включення західноукраїнських земель до складу Української РСР, проведення наступних виборів до Верховних Рад СРСР та УРСР, обласних, районних, міських, сільських та селищних рад депутатів трудящих. Останні характеризувалися майже повним домінуванням радянської електоральної практики. На прикладі західних областей УРСР періоду утвердження сталінізму розкрито форми політичної квазіактивності, що спиралися на інституційно-організовану участь мас у політичному житті через збори, мітинги, демонстрації, лекції, вибори. Вказано, що будь-який вияв політичної пасивності сприймався як неприйнятний для даного типу політичного режиму, а його носії зазнавали тиску репресивно-каральних та ідеологічно-пропагандистських органів.

Досліджено соціально-психологічні механізми політичного гноблення партійною номенклатурою мешканців західних областей Радянської України на завершальному етапі Другої світової війни й перше повоєнне десятиліття, а також відповідні моделі їх політичної поведінки. Прибулі керівні

спеціалісти та місцеві «висуванці» формували нову радянську бюрократію, яка мала невисокий загальноосвітній і культурний рівень. Ціннісна деформація партійної номенклатури проявилася політичною некомпетентністю в умовах утвердження тоталітарного режиму серед ворожого середовища західних областей України.

Визначено, що обов'язковою умовою становлення довготривалого тоталітарного порядку було знищення традиційної релігійної свідомості як незалежної від державного контролю сфери, що значною мірою характеризує систему суспільних морально-етичних координат. Її місце режим прагне заповнити власними базисними установками маніпулятивного, псевдосакрального змісту. Усталена свідомість віруючих зазнавала постійних трансформацій, як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях.

З метою трансформації суспільно-політичних відносин, ліквідації конкуренції за владу, придушення національно-визвольного руху, інституціалізації радянської влади в регіоні використовувалася «депортаційна політика» як система заходів масового переселення західноукраїнського населення в глибину СРСР та спрямування в західні області російськомовних громадян, зокрема й у формі насильницьких методів. Закладені в повоєнний період зміни і деформації негативно вплинули на подальший політико-культурний розвиток західноукраїнського регіону. Попри певну специфіку в темпах, характері та інструментарії насадження політико-культурних й ідеологічних пріоритетів сталінізму в регіоні, вони відзначалися спільною спрямованістю процесів тотального впливу й контролю над духовним життям мешканців краю, загалом, та особливо – його політичних проявів. Конкретний історико-культурний та регіональний контекст трансформації політичної поведінки і політичної свідомості громадян під впливом цілеспрямованих дій режиму дозволяє вести мову про перспективу подальших наукових досліджень, зокрема аналіз сучасних викликів та можливостей попередження тоталітарних й авторитарних тенденцій у суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко А. В. Радянський плакат 1920 – 1930-х рр. як засіб пропаганди / А. В. Авраменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc.../11_avramenko_av.pdf
2. Алексеев П. Партийно-политическая работа на фронте [Текст] / П. Алексеев // Партийное строительство. – 1939. – № 19 (октябрь). – С. 27-31.
3. Алексієвець Л. М. Польща в 1918 – 1926 рр.: особливості відродження національної державності, формування суспільно-політичного устрою [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. : 07.00.02 «Всесвітня історія» / Л. М. Алексієвець ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – 31 с.
4. Ананійчук В. Б. Визволення західних областей України від німецько-фашистських окупантів [Текст] / В. Б. Ананійчук. – К. : Видавництво Київського університету, 1969. – 184 с.
5. Андерсон Р. Д. Тоталітаризм : концепт или идеология? [Текст] / Р. Д. Андерсон // Полис. – 1993. – № 3. – С. 98-107.
6. Андріішин С. В. Коломия, 1939 – 1941 : короткий аналіз суспільно політичних взаємин на Коломийщині [Текст] / С. В. Андріішин. – Коломия : [б.в.], 2003. – 267 с.
7. Андрусишин Б. І. Формування державно-церковного антагонізму в УРСР у 20 – 30-х рр. ХХ ст. [Текст] / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. – 2015. – Вип. 30. – С. 80-92.
8. Андрухів І. О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50 х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз [Текст] / І. О. Андрухів, П. Є. Кам'янський. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2005. – 364 с.
9. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського

аналізу [Текст] / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ «Атлант ЮемСі», 2006. – 498 с.

10. Андрущенко Т. В. Політичні маніпуляції у технологіях тоталітарної пропаганди і сучасність / Т. В. Андрущенко [Текст] // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Видавництво «Гілея», 2014. – Вип. 80. – С. 325-328.

11. Антонюк Т. Д. Освітня політика в Україні періоду 20-х – початку 30-х років ХХ ст. : Монографія [Текст] / Т. Д. Антонюк. – К. : «МП Леся», 2011. – 232 с.

12. Арабаджиєв Д. Ю. Політичний міф як фактор розвитку сучасної свідомості [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Д. Ю. Арабаджиєв ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 19 с.

13. Арентт Х. Джерела тоталітаризму : пер. з англ. [Текст] / Х. Арентт. – К. : Дух і літера, 2005. – 584 с.

14. Арон Р. Демократия и тоталитаризм : пер. с франц. [Текст] / Р. Арон. – М. : Текст, 1993. – 303 с.

15. Бабій Б. М. Воз'єднання Західної України з Українською РСР [Текст] / Б. М. Бабій. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1954. – 195 с.

16. Бабкіна О. В. Методологія дослідження політичного життя суспільства [Текст] / О. В. Бабкіна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 2. – С. 3-8.

17. Бадах Ю. Приєднання Бессарабії та Північної Буковини до СРСР (до 70-річчя) [Текст] / Ю. Бадах // Вісник КНЕУ. – 2010. – Вип. 3. – С. 92-99.

18. Бажан О. Радянізація західних областей України в другій половині 1940 – початку 1950-х років: наслідки в національно-культурній

сфері / О. Бажан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // history.org.ua/JournALL/xxx/12/22.pdf](http://history.org.ua/JournALL/xxx/12/22.pdf).

19. Баллестрем К. Ф. Апории теории тоталитаризма [Текст] / К. Ф. Баллестрем // Вопросы философии. – 1992. – № 5. – С. 19-20.

20. Баран В. Теорія тоталітаризму: генеза і сутність [Текст] / В. Баран // Сучасність. – 1996. – № 9 (вересень). – С. 57-66.

21. Баран В. К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953 – 1985 рр. [Текст] / В. К. Баран. – Львів : МП «Свобода», 1992. – 124 с.

22. Барт Р. Мифологии. Mythologies [Текст] / Р. Барт ; пер. с франц. С. Зенкин. – Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 320 с.

23. Берестова Г. Класифікація політичного протесту [Текст] / Г. Берестова // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. – Вип. 5. – Житомир – Київ – Краків : ФОП Євенок О. О., 2015. – С. 226-230.

24. Бжезинский Зб. Перманентная чистка. Политика советского тоталитаризма [Текст] / Зб. Бжезинский // США – экономика, политика, идеология. – 1990. – № 7. – С. 84.

25. Білоус Е. Основні джерела поповнення управлінських кадрів західноукраїнських областей у 1944 – 1945 рр. / Е. Білоус [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // eprints.zu.edu.ua/8179/19A2.pdf](http://eprints.zu.edu.ua/8179/19A2.pdf).

26. Блинова О. Є. Роль соціальних стереотипів у становленні світоглядних орієнтацій особистості [Текст] / Є. О. Блинова // Психологія і особистість. – 2015. – № 2. – Ч. 1. – С. 58-70.

27. Боднарчук П. Соціорелігійне життя України в середині 1940-х – на початку 1950-х рр. [Електронний ресурс] / П. Боднарчук. – Режим доступу : [http : // history.org.ua/JournALL/jittia/jittia_2010_2_3/4.pdf](http://history.org.ua/JournALL/jittia/jittia_2010_2_3/4.pdf).

28. Бойко О. Міф та міфологема як істотні чинники комунікації в політичній сфері [Текст] / О. Бойко // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. – Том 19 – 20. – С. 53-58.

29. Болдижар М. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини [Текст] / М. Болдижар, П. Мосні. – Ужгород : УжНУ, 2001. – 240 с.

30. Болдижар М. М. Закарпатська Україна: державно-правовий статус і діяльність (кінець 1944 р. – початок 1946 р.) [Текст] / М. М. Болдижар, О. О. Грін. – Ужгород : Полічка «Карпатського краю», 1999. – 103 с.

31. Болдижар М. Справжнє народне волевиявлення [Текст] / М. Болдижар // 1945 рік. Закарпатська Україна: матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 26 травня 1995 р. – Ужгород : Виробничо-видавничий комбінат «Патент», 1995. – С. 73-78.

32. Болдижар С. М. Правове становище Закарпатської України : (1944 – 1946 роки) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. М. Болдижар ; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2009. – 20 с.

33. Боляновський А. Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941 – 1944 роках [Текст] / А. Боляновський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 33 / ред. кол. : Микола Крикун (відп. ред.) та ін. – Львів : Львівський державний університет імені Івана Франка, 1998. – С. 186-194.

34. Боркенау Ф. Тоталитарный враг [Текст] / Ф. Боркенау // Тоталитаризм: Что это такое? (Исслед. зарубеж. политиков). – М. : ИНИОН, 2003. – Ч. 3. – С. 5-16.

35. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР, 1917 – 1939 : збірник документів та матеріалів [Текст] / [упорядники : М. Г. Вавричин ... [та ін.] ; Інститут історії партії при ЦК Компартії України, Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститут суспільних наук АН УРСР, Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР,

Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, Львівський обласний державний архів. – К. : Наукова думка, 1979. – 556 с.

36. Борщевич В. Т. Волинське духовенство у ХХ ст. : ідентичність, статус, еволюція : монографія [Текст] / В. Т. Борщевич. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 584 с.

37. Бочаров С. В. Трансформація органів влади Другої Речі Посполитої (1921 – 1939 рр.). [Текст]: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. В. Бочаров ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Донецьк, 2004. – 20 с.

38. Брандес М. Э. Идеология и миф : общие черты [Текст] / М. Э. Брандес // Политическая наука. Политическая идеология в современном мире : Сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. Центр социал. науч. – информ. исслед. отд. полит. науки, Рос. ассоц. полит. науки; Ред. и сост. вып. Малинова О. Ю. – М., 2003 (Политическая наука / Редкол. сер.: Ю. С. Пивоваров (гл. ред.) и др.; 2003. – № 4. – С. 45-59.

39. Брехаря С. Г. Особистість як суб'єкт політики: мотиваційний аспект реалізації політичної влади [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / С. Г. Брехаря ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К, 2004. – 19 с.

40. Брицький П. Питання про Буковину і Бессарабію у міжнародній політиці в 1939 – 1940-х роках [Текст] / П. Брицький // Питання історії України. Збірник наукових праць. – Т. 13. – Чернівці, 2010. – С. 46-49.

41. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945 рр.) [Текст] / П. П. Брицький. – Чернівці : ЧДУ, 1995. – 114 с.

42. Брицький П. Українське питання в радянсько-німецькій політиці напередодні і на початку Другої світової війни (серпень – вересень 1939 р.) [Текст] / П. Брицький, Є. Юрійчук // 1939 рік в історичній долі України і українців : матеріали Міжнар. наук. конф., Львів, 23-24 вересня 1999 р. / ред.

кол. : Кондратюк К. К. (гол. ред.) та ін. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 127-130.

43. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.) [Кол. моногр.] [Текст] / В. М. Ботушанський, С. М. Гакман, Ю. І. Макар та ін.; за заг. ред. В. М. Ботушанського. – Чернівці : Рута, 2005. – 744 с.

44. Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь и власть: сравнительное жизнеописание. В. 2-х т. Т. 1. Гитлер и Сталин: жизнь и власть: Гл. 1-10 [Текст] / А. Буллок ; пер. с англ. О. М. Кириченко, Т. Я. Казавчинской и др. ; Общ. ред. И. Н. Неманова. – Смоленск : Русич, 1994. – 528 с.

45. Бурачок Л. Консолідаційні процеси в українському політичному таборі в 1930-х рр. ХХ ст. [Текст] / Л. Бурачок // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. 18. – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – С. 69-78.

46. Бутиріна М. В. Мас-медіа як середовище створення та функціонування стереотипів масової свідомості [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра наук із соціальних комунікацій : спец. : 27.00.01 «Теорія та історія соціальних комунікацій» / М. В. Бутиріна ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут журналістики. – К., 2009. – 30 с.

47. Буян В. В. Співвідношення міфу й ідеології [Текст] / В. В. Буян // Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19-20 жовтня 2011 р. : [матеріали доповідей і виступів]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – С. 5-7.

48. Варецький В. Л. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР в довоєнний період [Текст] / В. Л. Варецький. – К. : Видавництво АН УРСР, 1960. – 298 с.

49. Варзар І. М. Політична етнологія : пропедевт. курс : авт. підручник [Текст] / І. М. Варзар. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. – 354 с.

50. Василенко В. М. Інституційні умови й ефективне використання регіональних ресурсів : монографія [Текст] / В. М. Василенко, В. А. Кучко ; наук. ред. В. М. Василенко // НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. – Донецьк : Юго-Восток, 2011. – 195 с.

51. Василенко С. М. Повоєнні репресії проти населення України (1944 – 1953 рр.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук ; спец. : 07.00.01 «Історія України» / С. М. Василенко ; Запорізький національний університет. – Запоріжжя : [б.в.], 2011. – 20 с.

52. Венгер А. Г. Політика культурної інкорпорації у Східних воеводствах Другої Речі Посполитої (1918 – 1926 рр.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.02 «Всесвітня історія» / А. Г. Венгер ; Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дніпропетровськ: [б.в.], 2012. – 20 с.

53. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2-х ч. – Ч. 2 [Текст] / Я. В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 370 с.

54. Виборчою кампанією керувати по суті [Текст] // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1940. – № 277 (27 листопада). – С. 1.

55. Відозва [Текст] // Вільна Україна. Орган Політичного Управління Українського Фронту. – Львів, 1939. – № 9 (4 жовтня). – С. 1.

56. Вільна Україна. – 1945. – 19 жовтня.

57. Вільчинська І. Ю. Політична мотивація : основні наукові підходи і теорії : монографія [Текст] / І. Ю. Вільчинська. – К. : НАКККіМ, 2010. – 336 с.

58. Вільчинська І. Ю. Сучасні теорії політичної мотивації [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. : 23.00.01

«Теорія та історія політичної науки» / І. Ю. Вільчинська ; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2011. – 34 с.

59. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939 – 1949 рр.). Збірник документів і матеріалів [Текст] / Упоряд. : В. Павлюк, С. Пількевич, А. Ярошенко / За ред. П. Гудзенка, Ф. Шевченка. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1949. – 211 с.

60. Воловик В. І. Ідеологія: сутність і зміст поняття [Текст] / В. І. Воловик // Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19-20 жовтня 2011 р. : [матеріали доповідей і виступів]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – С. 8-9.

61. Волошкевич Г. «Визволення» чи «окупація» (як розцінювати події вересня 1939 р. в українській історії) [Текст] / Г. Волошкевич // Дослідницьким полем війни, без ідеологічних окопів...: матер. наук.-метод. семінару «Україна у Другій світовій війні», підготовленого кафедрою історії України ЧНУ імені Богдана Хмельницького з нагоди 60-річчя завершення Другої світової війни / за ред. В. В. Масненка, Ю. П. Присяжнюка. – Черкаси : Вертикаль, видавець ПП Кандич С. Г., 2006. – С. 15-20.

62. Воляннюк О. Я. Суспільна пам'ять і політика : мистецтво можливого : монографія [Текст] / Ольга Воляннюк ; Український інститут національної пам'яті. – К. : Пріоритети, 2013. – 169 с.

63. Вонсович С. Г. Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект): монографія [Текст] / С. Г. Вонсович. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2008. – 200 с.

64. Воропаєва В. Г. Метаморфози сучасної політичної свідомості в умовах політичної кризи: соціально-філософський контекст [Текст] / В. Г. Воропаєва // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2014. – № 57. – С. 175-191.

65. В радянській Буковині [Текст] // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1940. – № 152 (2 липня). – С. 3.

66. Вронська Т. В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944 – 1952) : монографія [Текст] / Т. В. Вронська. – Харків : Право, 2008. – 264 с.

67. Гаврилів І. Західна Україна у 1921 – 1941 роках : нарис історії боротьби за державність: монографія [Текст] / І. Гаврилів. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 472 с.

68. Гадєєв О. В. Україна у Другій світовій війні (філософсько-історичний аналіз) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О. О. Гадєєв ; Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2004. – 38 с.

69. Гаджиев К. С. Тоталитаризм как феномен XX века [Текст] / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 20.

70. Газіна І. О. Українська національна самосвідомість, її зміст та особливості формування в системі виховання особистості [Текст] / І. О. Газіна // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Психологічні науки. – Вип. 7. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2015. – С. 45-56.

71. Гакман С. М. Бессарабія та Буковина між миром і війною (Питання Буковини та Бессарабії в міжнародних відносинах, 1917 – 1940 рр.) : монографія [Текст] / С. М. Гакман. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – 208 с.

72. Гакман С. Політико-дипломатичні та військово-пропагандистські підготовчі заходи радянського керівництва щодо приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР [Текст] / С. Гакман // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин : матеріали

між нар. наук. конф., Чернівці, 16-17 травня 2001 р. – Чернівці, 2002. – С. 213-225.

73. Галай М. П. Освітня політика Другої Речі Посполитої та ставлення до неї української спільноти Східної Галичини: (на прикладі Тернопільського воєводства) [Текст]: автореф. дис.... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / М. П. Галай ; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль : [б.в.], 2013. – 20 с.

74. Галка К. О. Роль образу ворога в радянській ідеолого-пропагандистській роботі (1933 – 1941 рр.) [Текст] / К. О. Галка // Історичні та політологічні дослідження. – Донецьк : Донецький національний університет, 2013. – № 2. – С. 177-188.

75. Гаращук Є. В. Методологічні принципи дослідження феномену політичної культури [Текст] / Є. В. Гаращук // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. – Вип. 12: збірник наукових праць. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 25-29.

76. Гаркавець С. О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі: монографія [Текст] / С. О. Гаркавець. – Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2010. – 343 с.

77. Генега Р. Львів: нові міщани, студенти та режим 1944 – 1953 рр. [Текст] / Р. Генега. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. – 320 с.

78. Герасименко М. П. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною [Текст] / М. Герасименко, Б. Дудикевич. – К. : Держ. вид-во політичної літератури УРСР, 1960. – 221 с.

79. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою : українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918 – 1939 рр.) [Текст] / М. П. Гетьманчук. – Львів : Вид-во нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. – 432 с.

80. Гиря В. І. Активізація проугорської іренти на Закарпатті у 1920-х роках [Текст] / В. І. Гиря // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». – Ужгород : Вид-во Ужгородського національного університету «Говерла», 2013. – Вип. 2(31). – С. 18-23.

81. Гиря В. Закарпаття в сфері угорських інтересів у 1919 – 1923 рр. [Текст] / В. Гиря // Carpathica – Карпатика. – Ужгород, 2003. – Вип. 27 : Карпатський регіон: історія і культура. – С. 88-101.

82. Глотов Б. Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу: монографія [Текст] / Б. Б. Глотов ; УАДУ при Президентові України, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. управління. – Дніпропетровськ, 2002. – 216 с.

83. Гозман Л. Я. Политическая психология [Текст] / Л. Я. Гозман, Е. Б. Шестопал. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 448 с.

84. Гозман Л. Культ влади / Л. Гозман, А. Еткінд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n37texts/gozman-etkind.html>

85. Голик Р. «Западенці, москалі та східняки» : російські візії Галичини і галицькі візії Росії в дзеркалі історичних стереотипів [Текст] / Р. Голик // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / Кол. монографія: за редакцією Л. Зашкільняка. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 210-288.

86. Голик Р. Між дійсністю й міфом: суспільні реалії 1939 – 1941 років у ментальності галицьких українців, поляків та жителів СРСР / Р. Голик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/ukr-pol_3-4/009-golyk.pdf.

87. Головатий М. Ф. Політична психологія [Текст] / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2006. – 400 с.

88. Головин Б. П. Мученики та ісповідники Української Церкви ХХ століття. Нариси. Статті. Дослідження [Текст] / Б. П. Головин / Під ред. М. Николина. – Тернопіль : Просвіта, 2000. – 244 с.

89. Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939 – 1945 рр. [Текст] : автореф. дис... на

здобуття наук. ступеня д-ра. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / М. Л. Головка ; Донецький національний університет. – Донецьк, 2005. – 40 с.

90. Голод А. П. Політична поведінка населення регіону : монографія [Текст] / А. П. Голод. – Ужгород, 2012. – 212 с.

91. Гольдмаш П. Історія республіки Підкарпатська Русь [Текст] / П. Гольдмаш, С. Годьмаш. – Ужгород : ВАТ «Патент», 2008. – 560 с.

92. Гончарова Н. П. Зміни в суспільно-політичному та культурно-мистецькому житті УРСР в 1920 – 1930-х роках [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / Н. П. Гончарова ; Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. - Переяслав-Хмельницький, 2011. – 20 с.

93. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства : Україна і світ на зламі тисячоліть : монографія [Текст] / В. П. Горбатенко. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.

94. Горбань А. В. Український самостійницький рух як форма громадянського протистояння і боротьби проти тоталітаризму (вересень 1939 – 1940-і роки) [Текст] / А. В. Горбань. – Черкаси : Вертикаль, 2011. – 202 с.

95. Гордійчук С. Український національно-визвольний рух на Закарпатті (1944 – 1958 рр.) [Текст] / С. Гордійчук // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. 23-24. До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2013. – С. 418-428.

96. Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України [Текст] / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – 632 с.

97. Греченко В. А. Становлення та утвердження тоталітарної партії в Україні (1918 – 1941 рр.) : монографія [Текст] / В. А. Греченко, О. В. Головка. – Х. : Ніка Нова, 2012. – 402 с.

98. Гриневич В. З історії формування українського радянської патріотизму у роки радянсько-німецької війни 1941 – 1945 рр. [Текст] / В. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 13. – С. 419-433.

99. Гриневич В. А. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. [Текст] / В. А. Гриневич. – К.; Дніпропетровськ : Ліра, 2012. – 505 с.

100. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. А. Гриневич. – К., 2008. – 31 с.

101. Гула Р. В. Армия. Война. Советский патриотизм: (Украина. 1941 – 1945 гг.) : монография [Текст] / Р. В. Гула. – Днепропетровск : Герда, 2013. – 275 с.

102. Гула Р. В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. (на матеріалах України) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / Р. В. Гула ; Дніпропетровський національний університет ім. Олесь Гончара. – Дніпропетровськ, 2013. – 32 с.

103. Гулай В. В. Етносоціальні процеси в західних областях України (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / В. В. Гулай ; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2002. – 16 с.

104. Гулай В. В. Інмутаційний вектор пропагандистського комунікативного впливу сталінського режиму на мешканців Західної України (зима 1944 – весна 1945) / В. В. Гулай [Електронний ресурс]. – Режим

доступу : [http : // www.ukrmilitary.com/2015/11/propaganda-zahidna-ukraina-1944 -45.html](http://www.ukrmilitary.com/2015/11/propaganda-zahidna-ukraina-1944-45.html)

105. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) [Текст] / В. Гулай // Вісник Львівського університету. – Вип. 37. – Част. 2 : Документи та матеріали. Рецензії та огляди. Наукове життя. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – С. 190-204. – (Серія історична).

106. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України після завершення Другої світової війни (1945 – 1953 рр.) [Текст] / В. Гулай // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 502. Держава та армія. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2004. – С. 110-116.

107. Гулай В. В. Міжетнічна комунікаційна взаємодія у Західній Україні в роки Другої світової війни [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. : 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / В. В. Гулай ; Національна академія наук України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького. – К., 2012. – 36 с.

108. Гулай В. В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни : монографія [Текст] / В. В. Гулай. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 460 с.

109. Гуменюк О. В. Радянізація західноукраїнських земель у 1939 – 1941 рр. : методи і напрями реалізації та сприйняття місцевим населенням [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / О. В. Гуменюк ; Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2009. – 20 с.

110. Гуменюк Т. Політико-ідеологічні чинники та історична наука в західних областях України (друга половина 40 – кінець 50-х років ХХ ст.) / Т. Гуменюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // journal.mandrivets.com/images/file/Gumeniyk_2011_5.pdf](http://journal.mandrivets.com/images/file/Gumeniyk_2011_5.pdf)

111. Гренджа-Донський В. С. Щастя і горе Карпатської України : щоденник, мої спогади [Текст] / В. С. Гренджа-Донський. – Ужгород : ВАТ «Вид-во «Закарпаття», 2002. – 514 с.

112. Данилець Ю. В. Православна церква на Закарпатті в часи «сталінщини» (1946 – 1953 рр.) / Ю. В. Данилець, В. В. Міщанин [Текст] // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». – Ужгород : Вид-во Ужгородського національного університету «Говерла», 2013. – Вип. 1. (30). Присвячено світлій пам'яті педагога і вченого М. В. Трояна (1932 – 1987). – С. 46-56.

113. Данилов А. А. Рождение сверхдержавы: СССР в первые послевоенные годы [Текст] / А. А. Данилов, А. В. Пыжиков. – М. : РОССПЭН, 2001. – 304 с.

114. Дем'яненко Б. Л. Тоталітарні режими ХХ століття: системний аналіз нацистської моделі (1933 – 1945 роки) [Текст] : дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Б. Л. Дем'яненко ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 1998. – 196 арк.

115. Дем'яненко Б. Л. Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. Монографія [Текст] / Б. Л. Дем'яненко. – К. : Нелень, 2000. – 254 с.

116. Дем'янчук Ю. С. Визвольний рух на території Рівненщини в роки Другої світової війни через призму теорії фронтиру [Текст] / Ю. С. Дем'янчук // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». – Ужгород : Вид-во Ужгородського національного університету «Говерла», 2014. – Вип. 2(33). – С. 50-55.

117. Деревінський В. Ставлення ОУН(б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин [Текст] / В. Деревінський. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – 149 с.

118. Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф. 1 (Волинський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України).

– Оп. 1. – Спр. 8. – Доповідні записки про відновлення роботи обкому партії.
Лютий – вересень 1945 р.

119. ДАВО. – Ф. 1 (Волинський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 1. – Спр. 9а. – Протоколи пленума.
13 січня – 11 квітня 1940 р.

120. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). – Ф. ПР–4 (Центральний комітет Комуністичної партії Закарпатської України). – Оп. 1. – Спр. 1. – 19 листопада 1944 р.

121. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. П–3 (Львівський обласний комітет Комуністичної партії України). – Оп. 1. – Спр. 110.

122. ДАЛО. – Фонд П–3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 1. – Спр. 230.

123. ДАЛО. – Фонд П–3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 2. – Спр. 494.

124. ДАЛО. – Фонд П–3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 2. – Спр. 610.

125. ДАЛО. – Ф. П–5001 (Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 1. – Спр. 3. – Стенограма першої Дрогобицької обласної конференції КП(б)У. 27-28 квітня 1940 р.

126. ДАЛО. – Ф. П–5001 (Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 1. – Спр. 97. – Сведения об итогах выборов в областной совет депутатов трудящихся. 1940 р.

127. ДАЛО. – Ф. П–5001 (Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 1. – Спр. 101. – Сведения, докладные записки райкомов партии о выдвижении кадров на руководящую и ответственную работу из местного населения области, о составе областной партийной и комсомольской организации, количестве промышленных предприятий, колхозов. Справки о кадрах здравоохранения, народного образования. Серпень – 1 вересня 1940 р.

128. ДАЛО. – Ф. П–5001 (Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 2. – Спр. 21. – Политформации секретарю ЦК КП(б)У тов. Хрущеву Н. С. о подтягивании партсовактива к фронту, о хозяйственно-политическом состоянии районов области, о борьбе с бандитизмом. Отчет о работе обкома КП Украины за август – сентябрь 1944 г. 22 серпня – 7 вересня 1944 р.

129. ДАЛО. – Ф. П–5001 (Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 2. – Спр. 32. – Отчеты о работе Дрогобычского обкома КП Украины № 80-81. 1 серпня – 1 вересня 1944 р.

130. ДАЛО. – Ф. П–5001 (Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 2. – Спр. 33.

131. ДАЛО. – Ф. П–5001 (Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 2. – Спр. 108.

132. ДАЛО. – Ф. П–5001 (Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 2. – Спр. 111.

133. ДАЛО. – Ф. П–5001 (Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 6. – Спр. 153.

134. ДАЛО. – Ф. Р–221 (Виконавчий комітет Львівської обласної Ради депутатів трудящих). – Оп. 1. – Спр. 5. – Постанови виконкому Львівської обласної ради депутатів трудящих. Листопад – грудень 1939 р.

135. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. П–400 Ровенський обласний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 3. – Спр. 25.

136. ДАРО. – Фонд П–400. Ровенський обласний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 4. – Спр. 73.

137. ДАРО. – Ф. Р–22. – Оп. 1. – Спр. 29.

138. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. П–1 (Тернопільський обком КП(б)У). – Оп. 1. – Спр. 2.

139. ДАТО. – Ф. П–1 (Тернопільський обком КП(б)У). – Оп. 1. – Спр. 3. – Стенограма 1–й областної партійної конференції. 23 апреля 1940 – 25 апреля 1940 г.

140. ДАТО. – Ф. П–1 (Тернопільський обком Компартії України). – Оп. 1. – Спр. 19.

141. ДАТО. – Ф. П–1 (Тернопільський обласний комітет Комуністичної партії України). – Оп. 1. – Спр. 147.

142. ДАТО. – Ф. П–1 (Тернопільський обласний комітет Комуністичної партії України). – Оп. 1. – Спр. 170.

143. ДАТО. – Ф. П–1 (Тернопільський обласний комітет Комуністичної партії України). – Оп. 1. – Спр. 389. – Справки, информации отдела пропаганды и агитации обкома, райкомов партии в обком КП(б)У о выполнении постановления СНК УССР и ЦК КП(б)У от 21.12.1944 г. по вопросам состояния пропагандистской и массово-политической работы среди населения западных областей Украины, проведении массово-политической работы в период к выборам в Верховный Совет СССР. 5 січня – 25 грудня 1945 р.

144. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). – Ф. 1 (Чернівецький обласний комітет Комуністичної партії України). – Оп. 2. – Спр. 65, 80, 85. Постановления СНК УССР, ЦК КП(б)У, переписка с ЦК КП(б)У и Наркоматом путей сообщений СССР о восстановлении и работе Черновицкого отделения Кишиневской железной дороги. – 23 травня 1944 – 28 грудня 1944. – 72 арк.

145. ДАЧО – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 93. Протокол V пленума обкома КП(б) Украины. – 22 грудня 1945 р. – 59 арк.

146. ДАЧО. – Ф. 1 – Оп. 9. – Спр. 1. Протоколы №№ 1, 2, 3, 4, 5 заседаний бюро обкома КП(б) Украины (3-й экземпляр)». – 12 квітня – 25 травня 1944 р. – 122 арк.

147. ДАЧО – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 7. Оригиналы постановлений бюро обкома КП(б) Украины, принятых на заседаниях. – 20 квітня 1944 р. – 14 липня 1944 р. – 163 арк.

148. ДАЧО – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 10. Оригиналы постановлений бюро обкома КП(б) Украины, принятых на заседаниях №№ 11-12. – 14 серпня 1944 – 23 серпня 1944 р. – 120 арк.

149. ДАЧО – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 14. Оригиналы постановлений бюро обкома КП(б) Украины, принятых на заседаниях № 20-22. – 13 листопада 1944 р. – 23 листопада 1944 р. – 163 арк.

150. ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 44. Оригиналы постановлений бюро обкома КП (б) Украины, принятых на заседании № 35. – 14 березня – 3 квітня 1945 р. – 111 арк.

151. ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 38, 46, 48, 49, 50. Информации Центральному Комитету КП(б)У, справки отдела обкома и горкома партии о состоянии пропагандистской и агитационной работы в области. – 20 січня 1940 р. – 5 червня 1941 р. – 66 арк.

152. ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 39, 70, 87, 90. Переписка с Издательством, с ЦК КП Украины по вопросу работы литераторов, печати и культпросветучреждений. – 22 грудня 1940 р. – 16 червня 1941 р. – 34 арк.

153. ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 97. Справки отдела Хотинского горкома партии, обкома комсомола, переписка с Центральным Комитетом КП(б) Украины о работе партийных курсов, вечернего университета марксизма-ленинизма, школ партийного и комсомольского актива области. – 23 вересня – 30 грудня 1944 р. – 13 арк.

154. ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 149. Стенограммы лекций на тему «Советская избирательная система – самая демократическая избирательная система в мире и тезисы доклада о ходе выполнения Черновицкой парторганизацией, постановления ЦК ВКП(б) от 27.IX.1944 г. «О недостатках в политической работе среди населения западных областей Украины». – 10 листопада 1944 р. – 55 арк.

155. Димерець Р. Й. Ідеологія і реальність: перцепивно-нормативний вимір [Текст] / Р. Й. Димерець // Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19-20 жовтня 2011 р. : [матеріали доповідей і виступів]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – С. 18-19.
156. Джилас М. Лицо тоталітаризма : пер. с сербо-хорват. [Текст] / М. Джилас. – М. : Новости, 1992. – 541 с.
157. Дзюбан О. Матеріали до історії антибільшовицького руху опору у Львові в 1945 – на початку 1946 рр. [Текст] / О. Дзюбан // Україна в минулому: [збірник статей] / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; [ред. колегія Я. Дашкевич [та ін.]]. – Вип. 7. – К. – Львів : [б. в.], 1995. – С. 163-179.
158. Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941 – 1944 рр.) [Текст] / В. Дзьобак. – К. : Видавничий дім «ІНФОЦЕНТР», 2005. – 271 с.
159. Дмитерко О. Молодь як об'єкт пропаганди ОУН і УПА (1944 – 1950 рр.) [Текст] / О. Дмитерко // Національні рухи опору в Східній і Центральній Європі 1930-х – середини 1950-х років: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – К. : КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2005. – С. 85-87.
160. Дмитренко М. А. Формування політичної культури суспільства в трансформаційний період : Монографія [Текст] / М. А. Дмитренко. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – 192 с.
161. Довганич О. Питання воз'єднання у доповіді політуправління 4-го Українського фронту Головному політичному управлінню Червоної армії [Текст] / О. Довганич // 1945 рік. Закарпатська Україна : матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю воз'єднання Закарпаття з Україною. – Ужгород, 26 травня 1995 р. – Ужгород : Виробничо-видавничий комбінат «Патент», 1995. – С. 50-59.

162. Докаш О. Ідеологічна амбівалентність в структурі масової політичної свідомості населення Західної України, Північної Буковини та Підкарпатської Русі наприкінці 30-х – початку 40-х років ХХ ст.: компаративний аналіз [Текст] / О. Докаш // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. – Випуск 20: збірник наукових праць. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – С. 93-98.

163. Докаш О. Ідеологічна складова утвердження нової моделі політичної соціалізації населення Західної України (1939 – 1941 рр.) [Текст] / О. Докаш // Слов'янський вісник: збірник наукових праць : Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського слав'янського університету. – Вип. 18. – Рівне, 2014. – С. 31-35. – (Серія : Історичні та політичні науки).

164. Докаш О. Інституційно-процедурні механізми впровадження й функціонування системи радянської політичної цензури в контексті знищення історичної пам'яті мешканців Західної України та Північної Буковини в роки Другої світової війни [Текст] / О. Докаш // Панорама політологічних студій. Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Випуск 13. – Рівне : РДГУ, 2015. – С. 229-236.

165. Докаш О. Інтенсивність політичної діяльності населення Західної України як реакція на імпульси радянської політичної системи (1939 – 1940 рр.) [Текст] / О. Докаш // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2014. – Том 27-28. – С. 39-45.

166. Докаш О. Кадрова політика формування органів влади та управління західних областей УРСР на завершальному етапі Другої світової війни в контексті ефективності політичного функціонування сталінського тоталітарного режиму [Текст] / О. Докаш // Філософія і політологія в

контексті сучасної культури. Науковий журнал. – 2014. – Вип. 7. – С. 192-198.

167. Докаш О. Політико-правові та інституційно-процедурні аспекти функціонування органів влади та управління Закарпатської України в контексті визначення характеру політичного режиму [Текст] / О. Докаш // Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. – Спецвипуск. – С. 440-447.

168. Докаш О. Політико-системна криза в Закарпатській Україні на завершальному етапі Другої світової війни в контексті утвердження впливу сталінського тоталітарного режиму в Центрально-Східній Європі [Текст] / О. Докаш // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. – Том 29 – 30. – С. 247-252.

169. Докаш О. Політична боротьба в процесі формування та діяльності народних комітетів Закарпатської України на завершальному етапі Другої світової війни [Текст] / О. Докаш // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Видавництво «Гілея», 2015. – Вип. 95 (4). – С. 408-413.

170. Докаш О. Політична компетентність партійної номенклатури західних областей України (кінець 30-х – початку 50-х років ХХ ст.) : аксіологічний та діяльнісний аспекти [Текст] / О. Докаш // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Видавництво «Гілея», 2016. – Вип. 108 (№5). – С. 274-279.

171. Докаш О. Політична субкультура партійної номенклатури західних областей України (кінець 30-х – початок 50-х років ХХ ст.) [Текст] / О. Докаш // Науковий часопис Національного педагогічного університету

імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. – Випуск 19: збірник наукових праць. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – С. 9-14.

172. Докаш О. Політична участь населення Закарпатської України в умовах політичної нестабільності восени 1944 р. [Текст] / О. Докаш // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. – Випуск 6. – 2015. – С. 217-224.

173. Докаш О. Політичний герой: персоніфікація міфологічного образу / О. Докаш // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія. – Вип. 13. – Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: теоретичні концепції й політичні реалії. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 2-3 жовтня 2009 р.). – С. 37-40.

174. Докаш О. Ю. Посилення ідеологічного контролю сталінського тоталітарного режиму над політико-культурним простором західних областей УРСР (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) [Текст] / О. Ю. Докаш // Держава і право : Збірник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 73. – К. : Видавництво «Юридична думка», 2016. – С. 51-60.

175. Докаш О. Практики політичної мобілізації на підтримку тоталітарного режиму: теоретико-методологічні та прикладні аспекти включення Північної Буковини до складу УРСР [Текст] / О. Докаш // Слов'янський вісник : збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. Випуск 22. – Рівне, 2015. – С. 67-71.

176. Докаш О. Радянська електоральна політична практика як складова нової моделі політичної соціалізації населення Західної України (1939 – 1940 рр.) [Текст] / О. Докаш // Науковий вісник. Одеський

національний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – 2014. – № 1 (209). – С. 167-180. – (Науки: економіка, політологія, історія).

177. Докаш О. Радянська стратегія та практика політичної мобілізації населення Західної України в умовах військово-політичного протистояння на завершальному етапі Другої світової війни [Текст] / О. Докаш // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. – 2014. – Вип. 4. – Житомир – Київ – Краків : ФОРМ Євенок О. О., 2014. – С. 224-233.

178. Докаш О. Реактивна політична поведінка в умовах утвердження сталінського тоталітарного політичного режиму (на прикладі активності населення Західної України у виборах 1939 – 1940 рр.) [Текст] / О. Докаш // *Держава і право : Збірник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. – 2013. – Вип. 62. – С. 432-437.

179. Докаш О. Реалізація стратегічних політичних інтересів сталінського тоталітарного режиму як рушійної сили утвердження радянської політичної системи в Західній Україні та Північній Буковині на початковому етапі Другої світової війни: компаративний аспект [Текст] / О. Докаш // *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Збірник наукових праць*. – Випуск 27. – 2015. – С. 15-21.

180. До трудящих Львова [Текст] // *Радянська Україна. Орган Центрального Комітету КП(б)У, Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР*. – 1944. – № 146 (28 липня). – С. 3.

181. Дроздовська О. М. Понятійно-категоріальний апарат масової свідомості як різновиду суспільної свідомості [Текст] / О. М. Дроздовська // *Гуманітарний вісник ЗДІА*. – 2009. – Вип. 39. – С. 121-138.

182. Дьоміна О. С. Політична культура як ціннісно-нормативна система сучасного українського суспільства [Текст] / О. С. Дьоміна // *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]*. – К. :

Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 15. – С. 148-155.

183. Дьоміна О. С. Політико-культурні цінності як детермінанти політичного процесу: структурно-функціональний аналіз [Текст] / О. С. Дьоміна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2015. – Вип. 18. – С. 98-102.

184. Електоральні процеси України в регіональному вимірі : Буковина і Закарпаття : монографія [Текст] / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. колег. : М. Зан; М. Гуйтор, Ю. Остапець, Н. Ротар ; Відп. за вип. М. Токар] ; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014. – 552 с.

185. Элиаде М. Аспекты мифа [Текст] / М. Элиаде. – М., 1995. – 238 с.

186. Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Н. В. Жабінець ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.

187. Жив'юк А. А. Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії» : нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині [Текст] / А. А. Жив'юк, І. В. Марчук. – Рівне : ПП ДМ, 2011. – 156 с.

188. Заблоцький В. В. Політика українізації 20-х років: досвід та уроки [Текст] // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 737. – Серія «Питання політології»: збірник наукових праць. – Вип. 8. – Х., 2006. – С. 70-77.

189. За високу якість лекційної пропаганди [Текст] // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1940. – № 249 (23 жовтня). – С. 1.
190. Закарпатська правда. – 1949. – 9 січня.
191. Закарпатські втікачі в СРСР 1939 – 1941: збірник архівних документів і матеріалів [Текст] / упоряд. : О. Д. Довганич, О. М. Корсун. – Ужгород : Закарпаття, 2008. – 416 с.
192. Закарпаття 1919 – 2009 років : історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання [Текст] / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець ; [Редколег. : Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко ; Відп. за вип. М. Токар]. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.
193. За рамками тоталітаризма. Сравнительные исследования сталинизма и нацизма [Текст] / [под ред. М. Гейера и Ш. Фицпатрик; пер с англ. В. И. Мутузова, Л. Е. Сидикова, Г. И. Германенко, С. В. Шулятьева]. – М. : РОССПЭН, 2011. – 679 с.
194. Засідання сесії міської Ради депутатів трудящих 31 грудня [Текст] // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1941. – № 1 (1 січня). – С. 1.
195. Зашкільняк Л. Історичні міфи і стереотипи як складова суспільної свідомості та соціальної практики [Текст] // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / за ред. Леоніда Зашкільняка ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 7-35.
196. Звернення до населення західних областей України [Текст] // Вільна Україна. Орган Львівського обкому і міськкому КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1944. – № 111 (1 грудня). – С. 1-4.
197. Звернення до населення західних областей України. – К., 1944. – 31 с.

198. Золін А. Політична субкультура як частина загальної культури суспільства [Текст] / А. Золін // Політичний менеджмент. – 2007. – № 6. – С. 74-81.
199. Игрицкий Ю. И. Тоталитаризм вчера, сегодня, ... завтра [Текст] / Ю. И. Игрицкий // Полис. – 1998. – № 4. – С. 181-190.
200. Ігрушко А. Ю. Політична соціалізація як політичний процес / А. Ю. Ігрушко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Staftp/2012_54/files/ST5412_11.pdf.
201. Ідейне виховання інтелігенції західних областей [Текст] // Радянська Україна. Орган ЦК КП(б)У, Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР. – 1945. – № 54 (18 березня). – С. 1.
202. Ильин И. А. О тоталитарном режиме [Текст] / И. А. Ильин // Наши задачи. – Т. 1. – М., 1992. – С. 94.
203. Історія Львова : у 3 т. Т. 3 [Текст] / Редколегія: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Львів : Центр Європи, 2007. – 575 с.
204. Історія політичної думки: підручник [Текст] / за заг. ред. Н. М. Хоми [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. – Львів : «Новий Світ-2000», 2016. – 1000 с.
205. Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області: монографія [Текст] / За заг. ред. О. В. Добржанського, А. М. Круглашова, М. В. Ярмистого. – Чернівці : Букрек, 2014. – 812 с.
206. Історична Сесія [Текст] // Радянська Україна. Орган ЦК КП(б)У, Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР. – 1945. – № 132 (4 липня). – С. 1.
207. Історичні Народні Збори [Текст] // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1940. – № 252 (26 жовтня). – С. 1.
208. Ісхакова Н. Г. Політична соціалізація як складова демократизації сучасного суспільства [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» /

Н. Г. Ісхакова ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – 19 с.

209. Іщенко А. М. Західна Україна у документах з'їздів та пленумів ЦК КП(б)У: 1944 – 1953 рр. / А. М. Іщенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_2_3.../10.pdf](http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_2_3.../10.pdf).

210. Калінін М. І. Про комуністичне виховання [Текст] / М. І. Калінін // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1940. – № 258 (2 листопада). – С. 3-4, 5.

211. Каліщук О. М. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни : науковий і суспільний дискурс [Текст] / О. М. Каліщук ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2013. – 509 с.

212. Капітан Л. І. Закарпаття повоєнного періоду : проблеми етнокультурного розвитку у контексті радянської країни, 1945 – 1964 рр. [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / Л. І. Капітан ; Національна академія наук України, Інститут історії України. – К., 2013. – 40 с.

213. Капітан Л. І. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянської країни. 1944 – 1964 рр. [Текст] / Л. І. Капітан. – К., 2013. – 583 с.

214. Кармазіна М. С. Між історією і політикою [Текст] / М. С. Кармазіна. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 560 с.

215. Карпець Ю. В. Вплив як форма та результат взаємодії суб'єктів політики / Ю. В. Карпець [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64/1.exe](http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64/1.exe).

216. Карпуніна Т. О. Відносини між українцями і поляками на початковому етапі Другої світової війни [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 20.00.02 «Військова історія» / Т. О. Карпуніна ; Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2010. – 20 с.

217. Картунов О. Патріотизм (трактування у Самнера) [Текст] / О. Картунов // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Редкол. : Ю. І. Римаренко (від. ред.) та ін. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – С. 777-778.

218. Кассирер Э. Техника политических мифов [Текст] / Э. Кассирер // Октябрь. – 1993. – № 7. – С. 153-159.

219. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд [Текст] / Георгій Касьянов. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 63 с.

220. Кириленко В. В. Сучасна політична міфотворчість як технологічний чинник політичних процесів [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. В. Кириленко ; ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського». – Одеса, 2013. – 16 с.

221. Кириленко С. Порівняння політико-ідеологічних доктрин російського комунізму та німецького націонал-соціалізму [Текст] / С. Кириленко // Співпраця СРСР і Німеччини у міжвоєнний період та під час Другої світової війни: матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 5-6 листопада 2011 року / [редакційна колегія : С. М. Квіт (голова) ... [та ін.] ; Київська міська організація Товариства «Меморіал» імені Василя Стуса, Громадський інститут історичної пам'яті, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000». – К. : НаУКМА; Аграр Медіа Груп, 2012. – С. 12-19.

222. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології: Навчальний посібник [Текст] / Ф. М. Кирилюк. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 520 с.

223. Кисельов С. Політична культура в контексті загальнокультурного процесу України [Текст] / С. Кисельов, С. Рябов // МАГІСТЕРІУМ. – Вип. 31. Політичні студії. – К., 2008. – С. 5-19.

224. Китаєв В. О. Тоталітаризм як суспільно-політичний феномен: системний аналіз радянської моделі [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. О. Китаєв ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1994. – 20 с.

225. Кірсанова О. Я. Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму [Текст] / О. Я. Кірсанова. – К. : Наукова думка, 1981. – 224 с.

226. Кір'ян І. М. Політична соціалізація особи / І. М. Кір'ян [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v5/v5pp 157-159.pdf](http://s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v5/v5pp157-159.pdf).

227. Климанов В. В. Региональные системы и региональное развитие в России [Текст] / В. В. Климанов. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 296 с.

228. Климончук В. Й. Історичні форми політичних свобод: антропологічний та інституційний виміри (теоретико-методологічний аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. : 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / В. Й. Климончук ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2013. – 37 с.

229. Климончук В. Свобода в історико-політичному вимірі / В. Климончук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : fsn.fhum.info /pdf/100/100-05.pdf](http://fsn.fhum.info/pdf/100/100-05.pdf).

230. Кобилянська О. Привіт з Зеленої Буковини [Текст] / О. Кобилянська // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1940. – № 155 (5 липня). – С. 1.

231. Ковалюк В. Р. До питання про скликання Народних Зборів Західної України [Текст] / В. Р. Ковалюк // Актуальні проблеми суспільно-політичного і духовного розвитку в Україні. Вісник Львівського університету. Серія суспільні науки. – Вип. 30. – Львів : Світ, 1992. – С. 75-81.

232. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України [Текст] / В. Р. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 2. – С. 3-17.
233. Когут І. Організація публічного простору врядування у Львові в радянську добу / І. Когут [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // archive.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVr/2008_2/fail/Kogut.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVr/2008_2/fail/Kogut.pdf).
234. Кожекіна Л. Порівняльна характеристика основних теоретичних підходів до проблеми політичної соціалізації / Л. Кожекіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : //www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/actprob10_51-58.pdf](http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/actprob10_51-58.pdf).
235. Кожукало І. П. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 40-і – на початку 50-х років [Текст] / І. П. Кожукало // Український історичний журнал. – 1989. – № 2. – С. 14-25.
236. Козлова О. М. Визначення змісту поняття «ментальність» [Текст] / О. М. Козлова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2015. – Вип. 18. – С. 14-18.
237. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія [Текст] / М. А. Козловець. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2009. – 558 с.
238. Колосов В. А. Геополитика и политическая география [Текст] : Учебник для вузов / В. А. Колосов, Н. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 479 с.
239. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. Т. 2. – 1941 – 1976 [Текст] / Ред. кол. : В. І. Юрчук (відп. ред.) та ін. – К. : Політвидав України, 1977. – 1022 с.
240. Кондратенко Н. В. Український політичний дискурс: текстуалізація реальності: монографія [Текст] / Н. В. Кондратенко ; Одеський

нац. ун-т ім. І. І. Мечникова ; Відп. ред. д. філол. н, проф. О. В. Александров / – Одеса : Причорномор'я, 2007. – 156 с.

241. Кондратюк К. Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939 – 1945) : навч. посіб. [Текст] / К. Кондратюк ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 160 с.

242. Кондратюк К. Становлення і характер радянської влади в Західній Україні (вересень 1939 – червень 1941 рр. [Текст] / К. Кондратюк, С. Кондратюк // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. – № 5–6. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 347-356.

243. Кондратюк К. Театральне життя Львова в перші повоєнні роки (1944 – 1950) [Текст] / К. Кондратюк, Р. Попп // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць. – Т. 3. – Львів : ЛДУ ім. І. Франка, 1999. – С. 624-632.

244. Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939 – 1941 рр.: (державно-правовий аспект) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. К. Кондратюк ; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів : [б.в.], 2003. – 18 с.

245. Кондратюк С. Встановлення сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні (вересень 1939 – червень 1941 р.) [Текст] / С. Кондратюк // 1939 рік в історичній долі України і українців : матер. Міжнар. наук. конф., 23-24 вересня 1999 р. / Ред. кол. : К. К. Кондратюк (гол. ред.) та ін. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – С. 157.

246. Конквест Р. Великий терор: сталінські чистки тридцятих років [Текст] / Роберт Конквест ; пер. з англ. Н. Волошинович та З. Корабліної. – Луцьк : Терен, 2009. – 880 с.

247. Корабльова В. М. Соціальні смисли ідеології : Монографія [Текст] / В. М. Корабльова. – К. : ВАДЕКС, 2014. – 350 с.

248. Корж С. А. Політична культура українського суспільства: типологія та зміст [Текст] / С. А. Корж // Політологічний вісник. Зб. наук. праць. – К., 2005. – № 19. – С. 47-58.
249. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні : монографія [Текст] / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа ; Вінниц. нац. техн. ун-т. – Вінниця, 2009. – 160 с.
250. Костельник Г. Перша зустріч з большевиками [Текст] / о. д-р Гавриїл Костельник // «І». Незалежний культурологічний часопис. – 2011. – Ч. 66. – Львів : 1939 – 1940 – 1941 / Ред. числа : Т. Возняк (гол. ред). – С. 10-17.
251. Костецкий В. Политическая идеология как форма общественного сознания [Текст] / Войцех Костецкий // Элементы теории политики: Под ред. К. Опалка ; Пер. с польского / Предисл. В. П. Макаренко. – Ростов - на Дону : Изд-во Ростовского университета, 1991. – С. 205-218.
252. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт [Текст] / В. О. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.
253. Кошарний І. Я. Культурне будівництво на Дрогобиччині в 1939 – 1941 роках [Текст] / І. Я. Кошарний // 40 років Великого Жовтня. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1957. – С. 246-262.
254. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939 – 1958 рр.) [Текст] / І. Я. Кошарний. – Львів : Вища школа, 1975. – 238 с.
255. Кравчук М. Утвердження тоталітарної політичної системи засобами політичної пропаганди (радянський період) [Текст] / М. Кравчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 229–230 : Зб. наук. праць. – Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 129-133.
256. Крамар Ю. Радикалізація українського суспільно-політичного життя на Волині в 2-й половині 1930-х рр. [Текст] / Ю. Крамар //

Історіографічні дослідження в Україні. - Вип. 13. - У 2-х ч.: Україна - Польща: історія і сучасність: зб. наук. пр. і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923 - 1983). - Ч. 1 / гол. ред. кол. В. А. Смолій; відп. ред. Ю. А. Пінчук. - К. : Інститут історії України НАН України, 2003. - С. 320.

257. Краснодемська І. Становлення та діяльність УНДО на західноукраїнських землях (1925 - 1939 рр.) [Текст] / І. Краснодемська // Українознавство. - 2016. - № 2. - С. 86-102.

258. Краснокутський О. В. Політична свідомість як утворююча складова процесу формування ідеології державотворення [Текст] / О. В. Краснокутський // Гуманітарний вісник ЗДІА. - 2013. - № 52. - С. 227-240.

259. Крупина В. Політична поведінка населення України в умовах тоталітаризму (1945 - поч. 1950-х рр.) [Текст] / В. Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. - К. : Інститут історії України НАН України, 2007. - Вип. 11. - С. 318-337.

260. Кройтор В. К. Українське питання в політиці Румунії (1918 - 1927 рр.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.02 «Весвітня історія» / В. К. Кройтор ; Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова. - Одеса, 2012. - 20 с.

261. Крушельницький А. В. Воссоединение Западной Украины с Советской Украиной: Сентябрь - ноябрь 1939 г. [Текст] / А. В. Крушельницький, И. М. Нечаев // Советские архивы. - 1979. - № 3. - С. 23-28.

262. Крячко В. І. Соціодіагностичний ракурс української ментальності : монографія [Текст] / В. І. Крячко. - К. : Вид-во ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2012. - 248 с.

263. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз [Текст] / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. - К. : Знання України, 2002. - 577 с.

264. Кульчицький В. С. Історія держави і права України : навч. посіб. [Текст] / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – К. : Атіка, 2001. – 320 с.
265. Курило В. М. Історична зумовленість возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР [Текст] / В. М. Курило // Український історичний журнал. – 1983. – № 9 (вересень). – С. 55-66.
266. Курілло В. Є. Політична субкультура ГУЛАГу: осмислення історичного досвіду минулого / В. Є. Курілло, І. В. Фат'янова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe? DOWNLOAD...PDF](http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?DOWNLOAD...PDF).
267. Кучерепа М. М. Волинь у геополітичних планах СРСР і Німеччини 1939 р. [Текст] / М. Кучерепа // Друга світова війна і доля народів України : матер. 2-ї Всеукр. наук. конф., м. Київ, 30-31 жовтня 2006 р. / ред. кол. : Ю. А. Левенець (співголова) та ін. – К. : Зовнішторгвидав, 2007. – С. 19-34.
268. Кучерепа М. М. Волинь: 1939 – 1941 рр. : навч. посіб. [Текст] / М. Кучерепа, В. Вісин. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 486 с.
269. Кучерепа М. М. Українські національні партії на Волині (1921 – 1939 рр.): У 2 ч., ч. 1 : монографія [Текст] / М. Кучерепа, Я. Цецик. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі України, 2011. – 304 с.
270. Ладжун Ю. Ю. Модель етнонаціональної політики чехословацького уряду в Підкарпатській Русі (1919 – 1939) [Текст] / Ю. Ю. Ладжун // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». – Ужгород : Вид-во Ужгородського національного університету «Говерла», 2014. – Вип. 2(33). – С. 118-123.
271. Ладжун Ю. Ю. Національна політика Чехословаччини в Підкарпатській Русі 1919 – 1923 років [Текст] / Ю. Ю. Ладжун // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». – Ужгород : Вид-во Ужгородського національного університету «Говерла», 2014 – Вип. 1(32). – С. 89-97.

272. Латигіна Н. А. Демократія : реалії VERSUS утопії : монографія [Текст] / Н. А. Латигіна. – К. : КНТЕУ, 2008. – 400 с.
273. Лебедев Н. И. Румыния в годы Второй мировой войны (Внешнеполитическая и внутривнутриполитическая история Румынии в 1938 – 1945 гг.) [Текст] / Н. И. Лебедев. – М. : Изд-во ИМО, 1961. – 318 с.
274. Лебон Г. Психология народов и масс [Текст] / Г. Лебон. – СПб. : Макет, 1995. – 311 с.
275. Левіна Ю. Первинний інформаційний вплив радянської влади на місцеве населення Буковини в період її становлення [Текст] / Ю. Левіна // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 607–609. – Чернівці, 2012. – С. 100-104. – (Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини).
276. Левіна Ю. Структурно-організаційне оформлення органів інформаційного впливу радянської влади в Чернівецькій області 1940 – 1941 рр.) [Текст] / Ю. Левіна // Питання історії України : Збірник наукових праць. – 2012. – Т. 15. – Чернівці, 2012. – С. 170-175.
277. Левченко О. Щодо визначення категорій політична активність, політична діяльність, участь та поведінка: критерії розбіжності / О. Левченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/9.pdf>.
278. Ленартович О. Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни : монографія [Текст] / О. Ю. Ленартович. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 412 с.
279. Леськів М. М. Радянський режим у західних областях України (1944 – 1953 рр.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / М. М. Леськів ; Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2008. – 18 с.
280. Лизанчук В. В. Геноцид, етноцид, лінгвоцид української нації : хроніка [Текст] / В. В. Лизанчук. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – 258 с.

281. Лизанчук В. Навічно кували кайдани: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні [Текст] / В. Лизанчук. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1995. – 415 с.

282. Лист робітників, селян та інтелігенції Львівської області [Текст] // Радянський Львів. Журнал Львівської організації Спілки радянських письменників України. – 1945. – № 1 (липень). – С. 3-8.

283. Литвин М. Німецько-радянська воєнна кампанія 1939 р. в Галичині: нові російські документи / М. Литвин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ues/2008_2009 /Articles/2/Lytvyn. pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ues/2008_2009/Articles/2/Lytvyn.pdf).

284. Литвин М. Сталін і Західна Україна. 1939 – 1941 рр. [Текст] / М. Литвин, К. Науменко. – К., 2010. – 80 с.

285. Литвин М. Р. 1939. Західні землі України [Текст] / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с.

286. Літопис УПА. Нова серія. Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : директивні документи ЦК Компартії України. 1943 – 1959 [Текст]. – Київ ; Торонто, 2001. – 650 с.

287. Луцький О. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941 – 1944 рр. [Текст] / О. Луцький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – Вип. 3–4 / ред. кол. : Юрій Сливка (відп. ред.) та ін. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – С. 197-198.

288. Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939 – 1941 рр.) [Текст] / І. Лучаківська. – Дрогобич : Відродження, 1999. – 122 с.

289. Любовно вирощувати місцеві кадри [Текст] // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1941. – № 1 (15 січня). – С. 1.

290. Макара М. П. Закарпатська Україна : шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.) [Текст] / М. П. Макара. – Ужгород, 1995. – 108 с.

291. Макара М. Закарпатська Україна як етап в політичній історії краю [Текст] / М. Макара // Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку : матеріали Всеукр. наук. конф., присвяченої 6-й річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. – Ужгород, 24 червня 2010 р. – Ужгород, 2010. – С. 4-11.

292. Макарчук В. С. Державно-правовий статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939 – 1945 рр.) : історико-правове дослідження [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра юр. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / В. С. Макарчук. – К., 2007. – 35 с.

293. Макарчук В. С. События сентября 1939 года в свете доктрины интертемпорального права и права на «самопомощь» [Текст] / В. С. Макарчук // Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? / Н. А. Нарочницкая, В. М. Фалин и др. – М. : Вече, 2009. – С. 208-240.

294. Максименко Е. П. Пропагандистское воздействие на население Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939 – 1941 годах [Текст] / Е. П. Максименко // Этнокультурная идентичность народов Украины, Белоруссии и Польши : Механизмы формирования и способы проявления. – М. : Институт славяноведения РАН, 2011. – С. 337-372.

295. Максимчук П. П. Партійно-радянська преса західних областей України у боротьбі за скликання Народних зборів (вересень – жовтень 1939 року) [Текст] / П. П. Максимчук // Наукова конференція присвячена 25-річчю возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі. Тези доповідей. Суспільно-економічні, історичні, юридичні науки та журналістика. 12-17 жовтня 1964 р. – Львів : Львівський ордену Леніна державний університет імені Івана Франка, 1964. – С. 58-60.

296. Макеєв С. Сучасна Україна: громадська свідомість і політична участь населення [Текст] / С. Макеєв // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 10-16.

297. Маланчук В. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР) [Текст] / В. Маланчук. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1963. – 696 с.

298. Малежик Д. І. Творча інтелігенція Української РСР в повоєнний період (1945 – 1953 рр.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / Д. І. Малежик ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2011. – 16 с.

299. Малинова О. Ю. Концепт идеологии в современных политических исследованиях [Текст] / О. Ю. Малинова // Политическая наука. Политическая идеология в современном мире: сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. полит. науки, Рос. ассоц. полит. науки; ред. и сост. вып. О. Ю. Малинова. – М., 2003 (Политическая наука / ред. кол. сер.: Ю. С. Пивоваров (гл. ред.) и др.; 2003. – № 4. – С. 8-31.

300. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села [Текст] / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 228 с.

301. Мальована Ю. Г. Політична символіка як чинник формування суспільної свідомості [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Ю. Г. Мальована ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2013. – 20 с.

302. Мандрик М. В. Північна Буковина, Бессарабія та Закарпаття у контексті українського геополітичного чинника (кінець 1920-х – середина 1940-х рр.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / М. В. Мандрик ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2011. – 40 с.

303. Мандрик М. В. Український геополітичний чинник у зовнішньополітичній стратегії зарубіжних країн : історичний контекст (кінець 1920-х – 1945 рр.) : монографія [Текст] / М. В. Мандрик. – К. ; Чернівці : Книги – ХХІ, 2010. – 576 с.

304. Мандрик М. Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу [Текст] / М. Мандрик / Передмова В. Вериги. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – 392 с.

305. Марискевич Т. Галичина в роки Другої світової війни: порівняльний аналіз окупаційних режимів [Текст] / Т. Марискевич, І. Гаврилів // Мандрівець. – 2009. – № 3. – С. 47-53.

306. Марусик Т. В. Розвиток гуманітарних наук у західних областях України в другій половині 40-х – першій половині 50-х років ХХ ст. [Текст] / Т. В. Марусик // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія / Ред кол. : Колодій О. В. (відп. ред.). – Вип. 36. – Чернівці : ЧДУ ім. Ю. Федьковича, 1998. – С. 117-118.

307. Марценюк Л. М. Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави 1918 – 1929 рр. (Історичні аспекти проблеми) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / Л. М. Марценюк ; Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 20 с.

308. Марьина В. В. Карпатская Украина в контексте европейской политики 1939 – 1941 гг. [Текст] / В. В. Марьина // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. – Вип. – 27. – С. 127-135.

309. Мацишина І. В. Ідейно-політичні процеси як детермінанта формування політичної системи суспільства [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / І. В. Мацишина ; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2009. – 16 с.

310. Мацієвський Ю. Протестний потенціал та політична мобілізація в Україні: чинники взаємодії Ю. Мацієвський, В. Ковалко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cpr.oa.edu.ua/.../Protestnyi_potencial_ta_pol_mobilizaciya.

311. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991 – 2014) : монографія [Текст] / Ю. В. Мацієвський. – Чернівці : Книги–XXI, 2016. – 552 с.

312. Мельниченко В. М. Висвітлення подій початку Другої світової війни в радянській пресі (серпень – вересень) / В. М. Мельниченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/ist/2011_202_1/N202p099.pdf.

313. Миф, мечта, реальность: постнеклассические измерения пространства культуры [Текст] / Под ред. И. В. Мелик-Гайказян. – М. : Научный мир, 2005. – 256 с.

314. Мигун Д. 17 сентября в истории страны: к вопросу о воссоединении Западной Беларуси и БССР в 1939 году / Д. Мигун [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://beldumka.belta.by/isfiles/000167_974625.pdf.

315. Мискевич А. Б. Общественно-политическая активность: Сущность, проблемы развития [Текст] / А. Б. Мискевич / Под ред. С. А. Шавеля. – Мн. : Навука і тэхніка, 1991. – 183 с.

316. Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941 – 1944 рр.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / М. В. Михайлюк ; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2006. – 20 с.

317. Міщанин В. «Ждановщина» на Закарпатті [Текст] / В. Міщанин. // Русин. – 2011. – № 2. – С. 70-86 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/zhdanovschina-na-zakarpatti>.

318. Міщанин В. Ідеологічне втручання комуністичної партії в діяльність творчої інтелігенції Закарпаття (1946 – 1950 рр.) [Текст] / В. Міщанин // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – Вип. 25. – Ужгород, 2011. – С. 105-110.

319. Міщенко М. М. Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомлення національної ідентичності (до актуальної методології архетипічного аналізу) / М. М. Міщенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www.kpi.kharkov.ua/.../Mishhenko-M.M.-Ukrainsky](http://www.kpi.kharkov.ua/.../Mishhenko-M.M.-Ukrainsky).

320. Мозговський М. В. Боротьба сталінської тоталітарної системи проти діячів української науки та культури в повоєнний період (1946 – 1953 рр.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / М. В. Мозговський ; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 19 с.

321. Монолатій І. С. Західноукраїнський регіон як мультиетнічний ландшафт (спроба висновків десятирічного дослідження) / І. С. Монолатій // Карпатський край. – 2012. – № 1. – С. 20-35 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // nbuv.gov.ua/UJRN/kkr_2012_1_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/kkr_2012_1_6).

322. Моральне обличчя радянського громадянина [Текст] // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1940. – № 255 (30 жовтня). – С. 1.

323. Мотуз В. К. Зміни ментальності українського селянства в період утвердження тоталітаризму (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / В. К. Мотуз ; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2013. – 20 с.

324. Мрака І. Б. Червона армія очима львів'ян восени 1939 р. [Текст] / І. Б. Мрака // Український історичний журнал. – 2016. – № 1. – С. 98-112.

325. Нагірняк М. Я. Політична та ідеологічна боротьба органів комуністичної партії у процесі утвердження режиму у Західній Україні (1944

– 1945 pp.) / М. Я. Нагірняк, Р. В. Лаврецький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // ubgd.lviv.ua/moodle/pluginfile.php/14596/...1/NAG2013_6.pdf](http://ubgd.lviv.ua/moodle/pluginfile.php/14596/...1/NAG2013_6.pdf).

326. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст [Текст] / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

327. Нагорний В. Сутність проблеми політичної культури України [Текст] / В. Нагорний // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 83-86.

328. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939 – 1953 pp.) : монографія [Текст] / Й. Е. Надольський. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун- ту ім. Лесі Українки, 2008. – 260 с.

329. Назарук О. Зі Львова до Варшави. Утеча перед совітами в пам'ятних днях 2-13 жовтня 1939 [Текст] / О. Назарук. – Львів, 1995. – 95 с.

330. Наконечний Є. «Шоа» у Львові: Спогади [Текст] / Є. Наконечний. – Львів : Національна академія наук України ; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2004. – С. 20-21.

331. Нариси історії Львівської обласної партійної організації [Текст] / Авт. кол. : Д. А. Яремчук та ін. ; Редкол. : Д. А. Яремчук (голова) та ін. – Львів : Каменяр, 1980. – 386 с.

332. Нариси історії органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині (1944 – 2009 pp.): монографія [Текст] / В. І. Бортніков, А. І. Пархом'юк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – 384 с.

333. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів [Текст] / Упор.: М. І. Панчук (керівник), І. Л. Гошуляк, С. С. Діброва, Ю. І. Зінченко, Ю. А. Левенець, С. П. Пишко, Л. П. Польовий, А. А. Соловйова, О. А. Спирін, Д. С. Щедрина / Ред. кол. : І. Ф. Курас (гол.) та ін. – К. : Наукова думка, 1994. – 560 с.

334. Невтомно нести в маси ідеї великого вождя [Текст] // Радянська Україна. Орган ЦК КП(б)У, Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР. – 1945. – № 3 (5 січня). – С. 1.

335. Неділько К. П. Політика і культура: особливості взаємодії / К. П. Неділько [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // kdspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/.../117-137](http://kdspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/.../117-137).

336. Ніколаєць Ю. О. Ідеологізація радянської культури повоєнних років у висвітленні українських вчених [Текст] / Ю. О. Ніколаєць // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – 2010. – № 192. – С. 18-26.

337. Новакова О. В. Авторитарні та демократичні моделі політичної модернізації [Текст] / О. В. Новакова // Політичний менеджмент. – 2006. – Спецвипуск. – С. 82-91.

338. Новосьолов О. В. Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940 – 1944 рр.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. В. Новосьолов ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2008. – 19 с.

339. Обласна нарада інтелігенції Львівської області [Текст] // Вільна Україна. Орган Львівського обкому і міськкому КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1944. – № 114 (5 грудня). – С. 3.

340. Одностайність і згуртованість [Текст] // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1940. – № 261 (6 листопада). – С. 1.

341. Одрина Є. Споконвічна наша земля [Текст] / Є. Одрина // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1940. – № 154 (4 липня). – С. 3.

342. Осадчий М. Г. Остап Вишня і Західна Україна [Текст] / М. Г. Осадчий // Наукова конференція присвячена 25-річчю возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі.

Тези доповідей. Суспільно-економічні, історичні, юридичні науки та журналістика. 12-17 жовтня 1964 р. – Львів : Львівський ордена Леніна державний університет імені Івана Франка, 1964. – С. 43-45.

343. Остапенко М. А. Політичний плюралізм: нестабільність демократії та пошуки соціальної рівноваги : Монографія [Текст] / М. А. Остапенко ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 350 с.

344. Офіцинський Р. А. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / Р. А. Офіцинський ; Ужгородський державний університет. – Ужгород, 1996. – 21 с.

345. Очерки политической истории Румынии (1859 – 1944) [Текст] / Ред. кол.: И. И. Минц, Н. И. Лебедев (отв. ред.), И. Э. Левит, С. А. Мадиевский, А. К. Мошану.; Академия наук Молдавской ССР, Институт истории имени Я. С. Гросула. – Кишинев : «Штиинца», 1985. – 480 с.

346. Павлович О. В. Культурне життя в західних областях України у 1939 – 1941 рр. [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / О. В. Павлович ; Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк : [б.в.], 2012. – 20 с.

347. Паславська О. Я. Становлення та конституційний розвиток Польської Республіки (1918 – 1939 рр.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук ; спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. Я. Паславська ; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2006. – 18 с.

348. Патлах І. М. Національний менталітет як об'єкт етнополітичного аналізу [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / І. М. Патлах ; Ін -т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2002. – 16 с.

349. Патриляк І. К. Діяльність українського націоналістичного підпілля та повстанської армії в роки Другої світової війни [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук ; спец. : 07.00.01 «Історія України» / І. К. Патриляк ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – 36 с.

350. Пелешок М. Український національний рух опору на Львівщині в 40-х рр. ХХ ст. у світлі спогадів його учасників [Текст] / М. Пелешок // Національні рухи опору в Східній і Центральній Європі 1930-х – середини 1950-х років: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – К. : КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2005. – С. 103-112.

351. Перший рік наново початого життя [Текст] // Вільна Буковина. Літературно-художній журнал літературного об'єднання при редакції обласної газети «Радянська Буковина». – 1941. – № 2 (травень). – С. 5-6.

352. Петренко В. В. Політична мова як засіб маніпулятивного впливу [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. В. Петренко ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 17 с.

353. Петрушко Ю. В. Тема визволення і воз'єднання на сторінках партійно-радянської преси України [Текст] / Ю. В. Петрушко // Наукова конференція присвячена 25-річчю воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі. Тези доповідей. Суспільно-економічні, історичні, юридичні науки та журналістика. 12-17 жовтня 1964 р. – Львів : Львівський ордена Леніна державний університет імені Івана Франка, 1964. – С. 45-47.

354. Пеца Д. Д. Закарпатська Україна 1944 – 1945 років : історико-правова оцінка [Текст] / Д. Д. Пеца // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 373-376.

355. Піддубний І. Зміни у політичній системі Румунії напередодні та у перші роки Другої світової війни (1938 – 1940 рр.) [Текст] / І. Піддубний // Суспільно-політична історія країн Європи в ХХ столітті / [редколегія

випуску: О. І. Сич, А. В. Мінаєв]; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра історії нового та новітнього часу. – Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2011. – С. 168-187.

356. Піддубний І. Політичне життя Буковини 1918 – 1940 рр. [Текст] / І. Піддубний // Буковина 1918 – 1940 рр. : зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / Упор. та ред. С. Д. Осадчук ; Резюме нім. та англ. мов. – Чернівці : Зелена Буковина, 2005. – С. 58-88.

357. Повсякденно керувати культурно-масовою роботою на селі [Текст] // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1939. – № 64 (10 грудня). – С. 1.

358. Полежаєв Д. В. Ментальність особистості: філософсько-освітній аспект [Текст] / Д. В. Полежаєв // Психологія і особистість. – 2015. – № 2. – Ч. 1. – С. 71-85.

359. Политическое руководство Украины. 1938 – 1989 [Текст] / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М. : (РОССПЭН), 2006. – 544 с.

360. Політична думка ХХ – початку ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи: підручник: у 2-х т. [Текст] / за ред. Н. М. Хоми; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін.]. – Львів : «Новий Світ-2000», 2016. – Т. 1. – 516 с.

361. Політична енциклопедія. Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2012. – 808 с.

362. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] : Навч. посібник для студ. вузів / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького ; упоряд. В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін ; ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін. – К. : Генеза, 1997. – 395 с.

363. Поліщук І. О. Політико-правова ментальність українства: концептуально-методологічні засади дослідження [Текст] / І. О. Поліщук // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Політологія. – 2016. – № 2. – С. 28-36.

364. Поліщук І. Політична культура [Текст] / І. Поліщук // Політологічний енциклопедичний словник: уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.]; за заг. ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – С. 552-553.

365. Поп И. И. Чехословакия – Советский Союз. 1941 – 1947 гг. [Текст] / И. И. Поп. – М. : Наука, 1990. – 288 с.

366. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. І. У полоні Платонових чарів [Текст] / К. Поппер ; пер. з англ. О. Коваленко. – К. : «Основи», 1994. – 444 с.

367. Постанова Військової Ради Українського Фронту [Текст] // Вільна Україна. Орган Політичного Управління Українського Фронту. – Львів. – 1939. – № 10 (5 жовтня). – С. 1.

368. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929 – 1941) [Текст] / Відп. ред. : О. М. Мироненко, І. Б. Усенко. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – 320 с.

369. Про день виборів [Текст] // Вільна Україна. Орган Політичного Управління Українського Фронту. – Львів, 1939. – № 12 (6 жовтня). – С. 3.

370. Про роботу Львівського і Ровенського обкомів КП(б)У [Текст] // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1940. – № 282 (3 грудня). – С. 2-3.

371. Про укладення Договору між урядами Радянського Союзу і Чехословацької Республіки про Закарпатську Україну [Текст] // Радянська Україна. Орган ЦК КП(б)У, Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР. – 1945. – № 130 (1 липня). – С. 1.

372. Пушкаръов В. П. Ідеологія та діяльність праворадикальних організацій в Румунії у 1918 – 1941 рр. [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук ; спец. : 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. П. Пушкаръов ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2016. – 20 с.

373. Пушкаш А. И. Венгрия в годы Второй мировой войны [Текст] / А. И. Пушкаш. – М. : Изд-во «Наука», 1966. – 527 с.

374. Пушкаш А. Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918 – 1945 [Текст] / А. Пукшаш. – М. : Европа, 2006. – 564 с.

375. Работяжев Н. В. Феномен тоталитаризма: политическая теория и исторические метаморфозы [Текст] / Н. В. Работяжев, Э. Г. Соловьев; Ин-т мировой экономики и международных отношений РАН. – М. : НАУКА, 2005. – 327 с.

376. Радченко Л. М. Політичні інтереси : об'єктивно-суб'єктивна детермінація і механізми реалізації [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Л. М. Радченко ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 16 с.

377. Радянська Україна. – 1946. – 27 листопада.

378. Радянська Україна. – 1947. – 26 березня.

379. Радянська Україна. – 1947. – 2 квітня.

380. Районна та низова преса і вибори в місцеві Ради [Текст] // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1940. – № 244 (17 жовтня). – С. 1.

381. Редколегія. Над Буковиною сонце сходить [Текст] // Вільна Буковина. Літературно-художній журнал літературного об'єднання при редакції обласної газети «Радянська Буковина». – 1940. – № 1 (листопад). – С. 5.

382. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах [Текст] / Ш. Редліх ; пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2002. – 325 с.

383. Резницька В. О. Організаційно-правові основи діяльності добровільних громадських формувань самооборони в 1944 – 1954 рр. (за матеріалами західних областей УРСР) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук. : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. О. Резницька ; Маріупольський державний університет. – Маріуполь, 2012. – 16 с.

384. Ремарчук Т. Винищувальні батальйони у боротьбі з українським національно-визвольним рухом [Текст] / Т. Ремарчук // Національні рухи опору в Східній і Центральній Європі 1930-х – середини 1950-х років: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – К. : КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2005. – С. 143-149.

385. Ремезков А. А. Сущность и значение региона в управлении экономикой АПК / А. А. Ремезков // Економіка АПК. – 2000. – №7. – С. 360-362.

386. Рендюк Т. Г. Українці в Румунії та румуни в Україні :проблеми минулого та сучасне становище [Текст] / Т. Г. Рендюк; Національна академія наук України, Інститут історії України. – К. : [б.в.], 2011. – 293 с.

387. Рендюк Т. Г. Українці Румунії :національно-культурне життя та взаємовідносини з владою [Текст] / Т. Г. Рендюк ; Національна академія наук України, Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2010. – 150 с.

388. Репін І. В. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. – червень 1945 р.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 20.02.22 «Військова історія» / І. В. Репін ; Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2007. – 20 с.

389. Розумюк В. М. Тоталітарна держава: еволюція політичних режимів у міжнародному контексті [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.04 «Політичні проблеми

міжнародних систем та глобального розвитку» / В. М. Розумюк ; Ін-т світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2001. – 21 с.

390. Роман К. «Українське питання» в концепціях польських політичних партій (перша половина 30-х рр. ХХ ст.) [Текст] / К. Роман // Україна соборна: зб. наук. ст. – Вип. 2. – Ч. I / ред. кол. : О. П. Реєнт (відп. ред.) та ін. – К., 2005. – С. 281-290.

391. Романенко Т. В. Радянська цензура в засобах масової інформації Української РСР в роки Другої світової війни [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / Т. В. Романенко ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2014. – 19 с.

392. Романюк А. И. Насилие и авторитет в процессе перехода общества от тоталитаризма к демократии [Текст] / А. И. Романюк // Влада і насильство : зб. наук. ст. – Х. : Ун-т. внутр. справ, 1997. – С. 59-71.

393. Ростецька С. І. Поняття та структура регіональної ідентичності в сучасному політичному процесі [Текст] / С. І. Ростецька // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 15. – Рівне : РДГУ, 2016. – С. 151-158.

394. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаційних процесах перехідного періоду : монографія [Текст] / Н. Ю. Ротар. – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с.

395. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20 – 50-ті роки ХХ ст. [Текст] / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко; НАН України, Інститут історії України, Інститут української археографії. – К. : Наукова думка, 1994. – 349 с.

396. Рудакевич О. М. Національна політична культура : теорія, методологія, український досвід : монографія [Текст] / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : ТНЕУ, видавництво «Економічна думка», 2010. – 456 с.

397. Савельєв В. Л. Освітня політика (огляд порядку денного) [Текст] / В. П. Андрущенко, В. Л. Савельєв. – К. : МП «Леся», 2010. – 368 с.

398. Салата О. Засоби та механізми формування інформаційного простору України в умовах Великої Вітчизняної війни / О. Салата [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/.../32-Salata.pdf>.

399. Салата О. О. Інформаційна війна Німеччини та СРСР за вплив на окупованих територіях у 1941 – 1944 рр. / О. О. Салата [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://istznu.org/dc/file.php?host/page/issues/27/salata.pdf>.

400. Сальнікова С. А. Політична участь: концептуальні схеми, методики вимірювання / С. А. Сальнікова, О. В. Мацюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://irbis-nbu.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe.

401. Самборський Є. Співпраця поляків Західної України з радянськими карально-репресивними органами (1944 – 1946 рр.) / Є. Самборський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 22. – Рівне : РДГУ, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/apvvi/2011_22/sambor.pdf.

402. Сацький П. В. Процес утвердження національної ідентичності українців у соціально-політичних реаліях 1920 – 1930-х рр. [Текст] / П. В. Сацький // Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність : кол. моногр. / кер. кол. авт. і наук. ред. д.політ.н., проф. І. Д. Дудко ; Інститут історії українського суспільства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». – К. : КНЕУ, 2014. – С. 172-191.

403. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти типологізації політичної поведінки [Текст] / О. Свідерська // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. – 2015. – Випуск 7. – С. 349-355.

404. Світленко С. І. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1939 – 1945 років у проблематиці історії ментальності [Текст] / С. І. Світленко // Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939 – 1945 рр.) : актуальні проблеми історії : матеріали «круглого столу», м. Дніпропетровськ, Дніпропетровський нац. ун-т, 7 травня 2010 р. / ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ : Герда, 2010. – С. 24-25.

405. Северинюк В. М. Політична поведінка: проблеми теорії та методології : монографія [Текст] / В. М. Северинюк. – К. : Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2009. – 430 с.

406. Семиряга М. И. Тайны сталинской дипломатии, 1939 – 1941 [Текст] / М. И. Семиряга. – М. : Высшая школа, 1992. – 302 с.

407. Семченко О. А. Іміджева політика України : монографія [Текст] / О. А. Семченко. – К. : ВЦ «Академія», 2014. – 272 с.

408. Сидоркіна О. Ідеологія тоталітаризму та релігійна свідомість: риси та коріння змістовної спорідненості / О. Сидоркіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2121/1/Sidorkina.pdf>.

409. Сирота Л. Газета «Ленінська молодь»: особливості проблематики публікацій 1940 – 1941 рр. [Текст] / Л. Сирота // Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства / відп. ред. М. М. Романюк; НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника. – Львів, 2011. – Вип. 19. – С. 85-101.

410. Ситник О. М. Становлення ідеології : український аспект : монографія [Текст] / О. Ситник ; Донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка. – Донецьк : Вебер, 2009. – 244 с.

411. Ситник О. М. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку ХІХ – до 1939 року): монографія [Текст] / О. М. Ситник. – Донецьк : «Ноулідж», 2010. – 548 с.

412. Сімович В. З минулого визволеної Буковини [Текст] / В. Сімович // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1940. – № 160 (11 липня). – С. 3.

413. Сірук Н. М. «Ждановщина» в Україні (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) : монографія [Текст] / Н. М. Сірук ; Міністерство освіти і науки України, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк : В. М. Захарчук, 2013. – 207 с.

414. Сірук Н. М. Ідеологічний нагляд за культурною сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) [Текст] / Н. М. Сірук // Українська культура : минуле, сучасне шляхи розвитку : зб. наук. пр. : Наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Вип. 20. Т. 1. – Рівне : РДГУ, 2014. – С. 117-121.

415. Сірук Н. М. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно-науковою сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Сірук ; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. – Львів, 1998. – 20 с.

416. Скакальська І. Б. Політико-соціальні виміри та етнокультурні трансформації української еліти Західної Волині (1921 – 1939 рр.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / І. Б. Скакальська ; Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький : [б.в.], 2013. – 42 с.

417. Скарбниця передового досвіду [Текст] // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1940. – № 165 (17 липня). – С. 1.

418. Славік Ю. В. Репресії угорського окупаційного режиму в Карпатській Україні (весна 1939 р.) [Текст] / Ю. В. Славік // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». – Ужгород: Вид-во

Ужгородського національного університету «Говерла», 2014. – Вип. 2(33). – С. 40-50.

419. Славіна О. Функції символу в колективній політичній практиці: погляд з позиції феноменології та соціального інтеракціонізму [Текст] / О. Славіна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 4 (78). – С. 87-99.

420. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні : національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти [Текст] / Ю. Сливка ; Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2005. – 52 с.

421. Сливка Ю. Ю. Українські політичні партії Західної України 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Ю. Ю. Сливка, Т. О. Панфілова. – Режим доступу : [http : // www.195.5.41.214/e-book/db/2009-2/doc/4/01.pdf](http://www.195.5.41.214/e-book/db/2009-2/doc/4/01.pdf).

422. Слюсар В. М. Соціальне насилля: зміст і форми реалізації у трансформаційних процесах [Текст] / В. М. Слюсар // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – Вип. 1. – С. 127-132.

423. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным [Текст] / Тимоти Снайдер ; пер. с англ. Лу Зурнаджи. – К. : Дуліби, 2015. – 584 с.

424. Сніжко А. С. Політична пропаганда як засіб формування громадської думки [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / А. С. Сніжко ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 20 с.

425. Соколовська Т. Перші кроки соціалістичного будівництва в західних областях УРСР (1939 – 1941) [Текст] / Т. Соколовська, І. Толкачов // У боротьбі за радянську владу і соціалізм: Зб. наук. ст. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1960. – С. 98.

426. Сорока М. В. Концептуалізація політичного досвіду в українській філософській культурі (історико-філософський аналіз) [Текст] : автореф.

дис... на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. : 09.00.05 «Історія філософії» / М. В. Сорока; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2015. – 19 с.

427. Сорока Ю. Боротьба радянського тоталітарного режиму проти національно-визвольного руху в західних областях України: 1940 – 1950-ті роки [Текст] / Ю. Сорока // Вісник Київського національного університету. – Серія: Історія. – Вип. 89–90. – К., 2007. – С. 104-108.

428. Сорока Ю. Західноукраїнські землі на початковому етапі Другої світової війни: біженці, військовополонені, обмін населенням / Ю. Сорока // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – Вип. 34. – С. 4-8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eine_2011_34_3.pdf.

429. Сорока Ю. Населення Західної України у 1939 – 1941 рр.: депортації, заслання, вислання / Ю. Сорока [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe_2002_12_6.pdf.

430. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939 – 1950 рр.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. : 09.00.12 «Українознавство» / Ю. М. Сорока. – К., 2009. – 33 с.

431. Сорока Ю. Український національний рух опору на західноукраїнських землях у 1941 – 1944 роках [Текст] / Ю. Сорока // Вісник Київського національного університету. – Серія: Історія. – Вип. 89–90. – К., 2007. – С. 54-58.

432. Солярчик Л. Державно-патріотичне виховання у період Другої Речі Посполитої (1918 – 1939 рр.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. Солярчик ; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. – К. : [б.в.], 2016. – 21 с.

433. Соціалістична культура Львівщини: збірник архівних документів і матеріалів (1939 – 1962) [Текст] / [упоряд. О. К. Зубань ... [та ін.]] ; Партійний архів Львівської області. – Львів : Каменяр, 1964. – 199 с.

434. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939 – 1979 : збірник документів і матеріалів [Текст] / [упоряд. : Х. І. Горожанкіна, Т. Т. Гриценко, О. А. Крісанов [та ін.] ; Ред.кол. : Д. А. Яремчук (відп. ред.), Н. Л. Алексєва, Ю. В. Бабко та ін.; Інститут історії Партії при ЦК Компартії України-філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Наукова думка, 1980. – 545 с.

435. Спасибі радянській владі і товаришеві Сталіну за наше визволення [Текст] // Вільна Україна. Орган Львівського обкому і міськкому КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих. – 1944. – № 98 (12 листопада). – С. 3.

436. Спудка І. М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941 – 1944 рр.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / І. М. Спудка ; Запорізький національний технічний ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.

437. Стародубець Г. М. Джерела рекрутування партійно-радянської номенклатури західних областей УРСР в 1944 – 1946 роках [Текст] / Г. М. Стародубець // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 40. – С. 141-145.

438. Стародубець Г. Специфіка підбору та підготовки партійних кадрів у західних областях України в 1944 – 1945 рр. [Текст] / Г. Стародубець // Гілея. – 2011. – Вип. 44. – С. 169-176.

439. Стародубець Г. Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у західних областях України [Текст] / Г. Стародубець // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип. 16. – Острог : Національний університет «Острозька академія», 2010. – С. 167-177.

440. Стародубець Г. Українське повстанське запілля як об'єкт збройного протистояння радянської влади та ОУН(б) і УПА (осінь 1944 р. – початок 1945 р.) [Текст] / Г. Стародубець, В. Стародубець // Національні рухи опору в Східній і Центральній Європі 1930-х – середини 1950-х років: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – К. : КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2005. – С. 150-155.

441. Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины [Текст] / А. Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94-122.

442. Стикалін О. Один маловідомий епізод з історії українсько-румунських відносин у 1940-х роках [Текст] / О. Стикалін // Україна – Румунія – Молдова : Історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівецька обласна державна адміністрація, Канадський Інститут українських студій, Університет Альберти, Буковинський політологічний центр, Чернівецька обласна рада, Сучавський університет імені Штефана Великого, Молдовський державний університет. – Чернівці : Видавничий дім «Букрек», 2006. – С. 126-135.

443. Стоян П. Місцеві органи влади СРСР [Текст] / П. Стоян // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1940. – № 248 (22 жовтня). – С. 3.

444. Стрельник О. Н. Политическая идеология и мифология: конфликты на почве родства / О. Н. Стрельник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www. humanities. edu. ru/ db/ msg/ 46594](http://www.humanities.edu.ru/db/msg/46594).

445. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / Авт. колектив : М. І. Михальченко (керівник) та ін. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 336 с.

446. Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства: філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні : Монографія [Текст] / В. О. Таран. – Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000. – 316 с.

447. Терлецька І. В. Сучасна українська та російська історіографія сталінізму : монографія [Текст] / І. В. Терлецька ; Міністерство освіти і науки України, Київський національний торговельно-економічний університет. – К. : КНТЕУ, 2013. – 319 с.

448. Терлецька І. В. Сучасний історіографічний дискурс сталінізму як форми тоталітаризму : монографія [Текст] / І. В. Терлецька. – К. : Київський національний торговельно-економічний ун-т, 2009. – 162 с.

449. Терлюк І. Я. Західні українські землі в період міжвоєнної окупації : короткий нарис історії держави і права [Текст] / І. Я. Терлюк, П. М. Лепісевич, С. В. Кольбенко. – Львів : Ліга-Прес, 2007. – 92 с.

450. Терлюк І. Я. Окупаційний режим в Україні 1941 – 1944 рр. і проблеми творення української національної державності : історія держави і права [Текст] / І. Я. Терлюк. – Львів : Каменярь, 2009. – 126 с.

451. Ткачук В. Зловживання владою як специфічна риса сталінського режиму в Західній Україні (1944 – 1957 рр.) [Текст] / В. Ткачук // Науковий вісник ВДУ. Журнал Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 1998. – Вип. 1.– Луцьк, 1998. – С. 19-22.

452. Ткачук В. Кадрова політика на західноукраїнських землях у 1944 – 1945 роках [Текст] / В. Ткачук // Науковий вісник ВДУ. Журнал Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 1999. – Вип. 5. – Луцьк, 1999. – С. 39-44.

453. Ткачук В. П. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиліття [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / В. П. Ткачук ; Львівський державний університет ім. І. Франка. – Львів, 1998. – 17 с.

454. Токовенко В. В. Політичне керівництво і державне управління : проблеми взаємовідносин та оптимізації взаємодії : монографія [Текст] / В. В. Токовенко. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – 256 с.

455. Томахів В. Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. Я. Томахів ; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2001. – 18 с.

456. Торончук І. Ж. Буковина у правовій системі Румунії [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / І. Ж. Торончук ; Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2012. – 20 с.

457. Торяник В. М. Громадська думка та політична ментальність як компоненти політичної культури суспільства [Текст] / В. М. Торяник // Право і суспільство. – 2013. – № 5. – С. 161-165.

458. Траверсе О. О. Політичне лідерство та керівництво доби «лібералізованого» тоталітаризму в СРСР: український контекст (60-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.) [Текст] / О. О. Траверсе. – К. : ІШІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 268 с.

459. Третяк В. Л. Преса 1-го Українського фронту у роки Другої світової війни (1943 – 1945 рр.) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / В. Л. Третяк ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2016. – 20 с.

460. Трубайчук А. Україна в європейських відносинах (1918 – 1941 рр.) [Текст] / А. Трубайчук // Історія, економіка, політика, ідеологія. Книга 3. Україна у другій світовій війні / Редактор-упорядник : А. Трубайчук. – К., 1997. – С. 9-53.

461. Трухан А. Я. Прокуратура західних областей України у 1944 – 1953 рр. (історико-правовий аспект) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / А. Я. Трухан ; Національний Університет «Львівська політехніка». – Львів, 2012. – 16 с.

462. Тюльнєв Д. С. Порівняльна характеристика радянських сатиричних плакатів 30-х років і часів Великої Вітчизняної війни / Д. С. Тюльнєв, І. М. Єсіп [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/1215/1242>.

463. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз [Текст] / Керівник авт. колективу О. Дергачов. – К. : Політ. думка, 1996. – 448 с.

464. Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу [Текст] / Передмова В. Вериги. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – 392 с.

465. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали [Текст] / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. – Том. 2. – Книга 1 (1939 – 1945). – Івано-Франківськ : КПФ «ЛПК», 2009. – 600 с.

466. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР: становлення, технології, еволюція. 1919 – 1990 рр. [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / О. О. Федотова ; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковроди». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 33 с.

467. Ферков О. В. Деякі аспекти громадсько-культурного життя угорців Підкарпатської Русі (1919 – 1939 рр.) [Текст] / О. В. Ферков, С. І. Вегеш // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». – Ужгород : Вид-во Ужгородського національного університету «Говерла», 2013. – Вип.1 (30). Присвячено світлій пам'яті педагога і вченого М. В. Трояна (1932 – 1987). – С. 11-15.

468. Фостій І. П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939 – 1945 рр. [Текст] / І. П. Фостій. – Чернівці : Чернівецьке обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», 2004. – 368 с.

469. Фостій І. П. Репресії комуністичного режиму проти буковинців у 1930 – 1960 рр. [Текст] / І. П. Фостій // Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 120-річчю Чернівецького університету (29 вересня – 1 жовтня 1996 р.) / Ред. кол. : А. М. Круглашов. (відп. ред.) та ін. – Чернівці : Рута, 1995. – С. 78-82.

470. Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр. : особливості та механізми формування і функціонування : монографія [Текст] / М. О. Фролов. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – 828 с.

471. Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості й держави [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра психолог. наук : спец. : 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / Н. В. Хазратова ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : [б.в.], 2005. – 33 с.

472. Хайек Ф. А. фон. Дорога к рабству [Текст] / Ф. А. фон Хайек. – М. : Экономика, 1992. – 176 с.

473. Харченко Ю. В. Політичне в соціокультурній динаміці: монографія [Текст] / Ю. В. Харченко. – Кіровоград : ІМекс-ЛТД, 2015. – 344 с.

474. Хилько М. М. Політична культура населення України: аналіз ступеня консенсусу, інтегрованості міжнаціональної злагоди [Текст] / М. М. Хилько // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 737. – Серія «Питання політології»: збірник наукових праць. – Вип. 8. – Х., 2006. – С. 233-240.

475. Холодницький В. Становлення радянських органів влади на території Північної Буковини та Північної Бессарабії [Текст] /

В. Холодницький // Суспільно-політична історія країн Європи в ХХ столітті / [редколегія випуску: О. І. Сич, А. В. Мінаєв]; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра історії нового та новітнього часу. – Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2011. – С. 188-211.

476. Хонигсман Я. Катастрофа львовського єврейства [Текст] / Я. Хонигсман. – Львов : Львовское общество еврейской культуры им. Шолом-Алейхема, 1993. – 58 с.

477. ЦДАВО України. – Фонд Р-5116. Міністерство освіти Української РСР. – Оп. 4. – Спр. 13.

478. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. П-1 (Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 20. – Спр. 7379. – Матеріали на тему «Что дала советская власть трудящимся западных областей Украины» (выписки из газет). 1940 р.

479. ЦДАГО України. – Ф. П-1 (Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 20. – Спр. 7452. – Стенограма совещания секретарей райкомов КП(б)У, председателей райисполкомов, заместителей и секретарей окружных избирательных комиссий Станиславской области по вопросам о ходе подготовки к выборам в Верховный Совет СССР и УССР, выполнении плана первого квартала 1940 года по сельскохозяйственным закупкам. 5 березня 1940 р.

480. ЦДАГО України. – Ф. П-1 (Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 20. – Спр. 7461. – Списки депутатів, справки о результатах голосования по выборам в Верховный Совет СССР и Верховный Совет УССР. 2 березня 1941 р.

481. ЦДАГО України. – Ф. П-1 (Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 20. – Спр. 7510. – Резолюція

Черновицкой обласной патриной конференции по отчетному докладу обкома КП(б)У. 9-10 лютого 1941 р.

482. ЦДАГО України. – Ф. П-1 (Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 23. – Спр. 703.– Письма на имя т.т. Сталина, Берия и Маленкова за подписью тов. Хрущева, Мануильского об освобождении Волынской и Ровенской областей и г. Львова. Березень – 29 липня 1944 р.

483. ЦДАГО України. – Ф. П-1 (Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 23. – Спр. 786. – Телеграммы и письма на имя тов.тов. Сталина И. В. и Хрущева Н. С., обращения граждан Закарпатской Украины о воссоединении с Советской Украиной. 15 листопада – 30 грудня 1944 р.

484. ЦДАГО України. - Ф. П-1 (Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 23. – Спр. 807. – Списки членов и кандидатов в члены ЦК КП(б)У, справи о количественном составе партийной организации, о выборах руководящих парторганов и планы работы отделов ЦК КП(б)У. 9 липня – 5 грудня 1944 р.

485. ЦДАГО України. – Ф. П-1 (Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України). – Оп. 23. – Спр. 919. – Справки, информации о состоянии борьбы с украинско-немецкими националистическими бандами и оуновским подпольем в западных областях Украины. 31 серпня – 29 грудня 1944 р.

486. ЦДАГО України. – Фонд 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Оп. 23. – Спр. 5007.

487. ЦДАГО України. – Ф. 56 (Колекція листівок періоду Великої Вітчизняної війни). – Оп 1. – Спр. 1167. – К солдатам и офицерам так называемой дивизии СС Галиция. Травень 1944 р.

488. Чабанна М. В. Дослідження сутнісних рис тоталітарного режиму та зіставлення його різновидів у межах теорії тоталітаризму [Текст] /

М. В. Чабанна // Наукові записки НаУКМА. – Т. 69 Політичні науки. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 11-16.

489. Чабанна М. В. Політична культура тоталітарного суспільства [Текст] / М. В. Чабанна // Наукові записки НаУКМА. – Т. 82. Політичні науки. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 34-39.

490. Чабанна М. В. Формування масового суспільства як необхідна передумова становлення та механізм забезпечення функціонування тоталітаризму [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / М. В. Чабанна ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2006. – 19 с.

491. Черничко С. Ф. Наукові підходи щодо трактування змісту поняття «регіон» [Текст] / С. Ф. Черничко // Вісник ЧТЕІ. – Чернівці : ЧТЕІ КНТЕУ, 2010. – Вип. II (38). Економічні науки. – С. 22-26.

492. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу : [монографія] [Текст] / Ю. Ж. Шайгородський ; Національна академія наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К. : Знання України, 2009. – 399 с.

493. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. : 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Ю. Ж. Шайгородський ; Національна академія наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса. – К., 2009. – 36 с.

494. Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939 – 1945 рр. : монографія [Текст] / В. Шайкан. – Кривий Ріг : Кристал, 2010. – 436 с.

495. Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. [Текст] / М. Швагуляк // Польсько-українські студії 1. Україна – Польща: історична спадщина і

суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. / Ред. кол. : Я. Ісаєвич (голова) та ін. – К. : Либідь, 1993. – С. 232-241.

496. Шевчук Ж. А. Інтелігенція України у формуванні національної самосвідомості, духовності, розвитку української мови: Історичний нарис [Текст] / Ж. А. Шевчук. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2006. – 248 с.

497. Шершун О. Радянізація суспільно-політичного життя на Закарпатті (жовтень 1944 – 1945 рр.) / О. Шершун [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/6600/1/24.pdf>.

498. Шестов Н. И. Политический миф теперь и прежде [Текст] / Н. И. Шестов / Под ред. проф. А. И. Демидова. – М. : ОЛМА ПРЕСС, 2005. – 414 с.

499. Шестопап Е. Б. Теоретико-методологические проблемы исследования образов власти [Текст] / Е. Б. Шестопап // Психология восприятия власти / Под ред. Е. Б. Шестопап. – М. : Изд-во «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2002. – С. 14-30.

500. Шилюк О. Радянізація західних областей України через призму бібліотечної справи / О. Шилюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://arr.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/963/1/2012_.pdf.

501. Штейнле О. Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945 – 1953 рр. : особливості формування та функціонування [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / О. Ф. Штейнле ; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.

502. Шульга Н. Политические мифологемы в современном мире / Н. Шульга [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://drupal.psycho.sfera.ru/&q=node/858>.

503. Шульга М. Дискурсивні практики як умова ефективної соціальної комунікації [Текст] / М. Шульга // Комунікація. – 2012. – № 2. – С. 19-29.

504. Юрій М. Ф. Україна XIX – початку XXI століття: цивілізаційний контекст пізнання [Текст] / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль : Астон, 2012. – Кн. II. – 696 с.

505. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні [Текст] / В. І. Юрчук. – К. : Асоціація «Україно», 1995. – 80 с.

506. Яковлева Н. І. Пропаганда як складова політичної комунікації [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Н. І. Яковлева ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2010. – 18 с.

507. Ямельницький О. Видова специфіка політичної мобілізації / О. Ямельницький // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Вип. 27. – Львів : вид-во Львівської політехніки, 2015. – С. 75-81.

508. Яремко Я. П. Концептуальні поняття сучасної політології: лінгвокогнітологічний аспект [Текст]: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. : 10.02.01 «Українська мова» / Я. П. Яремко ; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса : [б.в.], 2015. – 36 с.

509. Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30 – 50-ті рр. XX ст.) : монографія [Текст] / Б. О. Ярош. – Луцьк : Ред.-вид. від. «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1999. – 194 с.

510. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях в 30 – 50-х роках XX століття (історико-політологічний аспект) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Б. О. Ярош ; Ін-т національних відносин і політології. – К., 1995. – 43 с.

511. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30 – 50-ті роки XX століття (історико-політологічний аспект) : монографія [Текст] / Б. О. Ярош. – Луцьк : «Надстир'я», 1995. – 176 с.

512. Ярунчик О. Польсько-український міжкультурний діалог (на сторінках «Wiuletynu Polsko–Ukraińskigo» 1932 – 1938 pp.) : монографія [Текст] / О. Б. Ярунчик. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2008. – 224 с.
513. Яців Р. Мистецький Львів до і після 1956 року: імунітет contra канон [Текст] / Р. Яців // Народознавчі зошити. – 1998.– Зошит 4. – С. 434-445.
514. Adorno T. W. The Authoritarian Personality [Text] / T. W. Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniell J. Levinson, J. NevittSanford. – N. Y. 1969. – 869 p.
515. Alexopoulos G. Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926 – 1936 [Text] / G. Alexopoulos. – Ithaca, NY : Cornell University Press, 2003. – 256 p.
516. Alford C. F. Rethinking freedom: why freedom lost its meaning and what can be done to save it [Text] / C. F. Alford. – New York : Palgrave Macmillan, 2005. – 169 p.
517. Almond G. Communism and Political Culture Theory [Text] / Almond G. A. // Discipline Divided. – London : Newbury Park, 1990. – P. 157-158.
518. Altheide D. L. Bureaucratic propaganda [Text] / D. L. Altheide, J. M. Johnson. – Boston : Allyn and Bacon, 1980. – 256 p.
519. Andreski S. Is Totalitarianism a Meaningful Concept? [Text] / S. Andreski // Totalitarianism: Temporary Madness or Permanent Danger? – Boston, 1967. – P. 45.
520. Arendt H. The Origins of Totalitarianism [Text] / H. Arendt. – New York : Harcourt, Brace &Co., 1951. – 477 p.
521. Aron R. Democracy and Totalitarianism [Text] / R. Aron. – L. : Weidenfeld and Nicholson, 1968. – 386 p.
522. Attwood L. Programs for Identity: The «New Man» and the «New Woman» [Text] / L. Attwood // Constructing Russian Culture in the Age of

Revolution, 1881 – 1940 / C. Kelly, D. Shepherd (eds.). – New York and Oxford : Oxford University Press, 1998. – 358 p.

523. Baran W. Zachodnia Ukraina – początek sowietyzacji (wrzesień – grudzień 1939 roku) Spojrzenie historyka ukraińskiego / Wołodymyr Baran. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/.../383-410_Bar.pdf.

524. Barber J. The Soviet Home Front, 1941 – 1945: A Social and Economic History of the USSR in World War II [Text] / J. Barber, M. Harrison. – London : Longman Pub Group, 1991. – 272 p.

525. Bartlett F. C. Political Propaganda [Text] / F. C. Bartlett. – Cambridge : Cambridge University Press, 1942. – 158 p.

526. Bauer R. A. The New Man in Soviet Psychology [Text] / R. A. Bauer. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1968. – 230 p.

527. Bauer R. A. How the Soviet System Works: Cultural, Psychological, and Social Themes [Text] / R. A. Bauer, A. Inkeles, C. Kluckhohn // Russian Research Center Studies. – № 24. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1956. – P. 12.

528. Bedell-Avers K. E. Conditions of problem-solving and the performance of charismatic, ideological, and pragmatic leaders: A comparative experimental study [Text] / K. E. Bedell-Avers, S. T. Hunter, M. D. Mumford // The Leadership Quarterly. – 2008. – Vol. 19. – P. 89-106.

529. Bekh V. A Nooman of the Social Organism: monography [Text] / Volodymir Bekh; ed. by Iryna Predborska. – University book, 2010. – 304 p.

530. Bernays E. L. Propaganda [Text] / E. L. Bernays. – New York : Horace Liveright, 1928. – 159 p.

531. Berstein S. Democracies, regimes autoritaires et totalitarismes an XX sieckle: pour une historire politique du monede developpe [Text] / S. Berstein. – Paris, 1992. – 268 s.

532. Beyond Totalitarianism / Stalinism and Nazism Compared [Text] / Edited by Michael Geyer and Sheila Fitzpatrick. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008 – 540 p.

533. Bonusiak W. Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939 – 1941 («Zachodnia Ukraina» i «Zachodnia Białoruś») [Text] / W. Bonusiak. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006. – 475 s.

534. Borejsza J. W. Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe: Legacies and Lessons from the Twentieth Century [Text] / J. W. Borejsza, K. Ziemer, V. Hulas, eds. – New York : Berghahn Books, 2006. – 607 p.

535. Bracher K. D. The Age of Ideologies: A History of Political Thought in the Twentieth Century [Text] / K. D. Bracher / Trans. by E. Osers. – New York : Palgrave Macmillan, 1985. – 305 p.

536. Brandenberger D. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931 – 1956 [Text] / D. Brandenberger. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 2002. – 378 p.

537. Brooks J. Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War [Text] / J. Brooks. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 2001. – 344 p.

538. Brzezinski Z. The Permanent Purge. Politics in Soviet Totalitarianism [Text] / Z. K. Brzezinski. – Cambridge (MA), 1956. – 256 p.

539. Brzezinski Z. Totalitarianism and Rationality [Text] / Z. K. Brzezinski // Totalitarianism: Temporary Madness or Permanent Danger? / Ed. by P. T. Mason. – Boston, 1967. – P. 108-112.

540. Buchheim H. Totalitarian Rule: its Nature and Characteristics [Text] / H. Buchheim. – Middletown (Conn.) : Wesleyan University Press, 1968. – 112 p.

541. Cassirer E. The Myth of the State [Text] / E. Cassirer. – New Haven : Yale University Press, 1946. – 316 p.

542. Connor W. Nationalism and political illegitimacy [Text] / W. Connor // Canadian Review of Studies in Nationalism. – 1980. – Vol. VII. – P. 201-228.

543. Cunningham S. B. The idea of propaganda: a reconstruction [Text] / S. B. Cunningham. – Westport, CT : Praeger Publishers, 2002. – 232 p.
544. Daniels R. Is Russia Reformable? Change and Resistance from Stalin to Gorbachev [Text] / R. Daniels. – Boulder; London, 1988. – 141 p.
545. Davies S. Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda, and Dissent, 1934 – 1941 [Text] / S. Davies. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 260 p.
546. Deutsch K. W. The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control [Text] / K. W. Deutsch. – N.Y. : Free Press, 1963. – 316 p.
547. Deutsch K. W. Cracks in the Monolith [Text] / K. W. Deutsch // Totalitarianism: Temporary Madness or Permanent Danger? / Ed. by P. T. Mason. – Boston, 1967. – P. 115-118.
548. Easton D. A. Systems Analysis of Political Life [Text] / D. A. Easton. – Chicago : The University of Chicago Press, 1979. – 507 p.
549. Ellul J. Propaganda: The Formation of Men's Attitudes [Text] / J. Ellul. – New York : Vintage Books, 1973. – 320 p.
550. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s [Text]. – New York : Oxford University Press, 2000. – 312 p.
551. Evtuhov C. The Cultural Gradient: The Transmission of Ideas in Europe, 1789 – 1991 [Text] / C. Evtuhov, S. Kotkin, eds. – Lanham, VL : Row man & Littlefield, 2002. – 320 p.
552. Fishkin J. Tyranny and Legitimacy: A Critique of Political Theories [Text] / J. Fishkin. – Baltimor : John Hopkins University Press, 1989. – 158 p.
553. Friedrich C. J. Totalitarian Dictatorship and Autocracy [Text] / C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski. – Cambridge : Harvard University Press, 1956. – 346 p.
554. Friedrich C. J. The Evolving Theory and Practice of Totalitarian Regimes // Totalitarianism in Perspective: Three Views [Text] / Eds. by C. J. Friedrich, M. Curtis, B. Barber. – London : Routledge, 1969. – P. 127.

555. Friedrich C. J. The Unique Character of Totalitarian Society [Text] / C. J. Friedrich // Totalitarianism. Proceeding of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences. March 1953. – Cambridge (MA), 1964. – P. 47-52.

556. Gellately R. Lenin, Stalin, and Hitler: The Age of Social Catastrophe [Text] / R. Gellately. – New York : Alfred A. Knopf, 2007. – 696 p.

557. Getty J. The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932 – 1939 [Text] / J. Getty, O. Naumov. – New Haven, CT : Yale University Press, 2010. – 320 p.

558. Ginneken J. van. Collective behavior and public opinion: rapid shifts in opinion and communication [Text] / J. van Ginneken. – Mahwah; London : Lawrence Erlbaum Associates, 2003. – 301 p.

559. Gleason A. Totalitarianism: the inner history of the Cold War [Text] / A. Gleason. – N.Y., 1995. – 307 p.

560. Glick P. Ambivalent stereotypes as legitimizing ideologies: Differentiating paternalistic and envious prejudice [Text] / P. Glick, S. T. Fiske // The Psychology of Legitimacy: Emerging Perspectives on Ideology, Justice, and Intergroup Relations / ed. J. T. Jost, B. Major. – New York : Cambridge University Press, 2001. – P. 278-306.

561. Gorlinzki Y. Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945 – 1953 [Text] / Y. Gorlinzki, O. Khlevniuk. – Oxford : Oxford University Press, 2004. – 288 p.

562. Grant D. The mythological state and its empire [Text] / D. Grant. – New York, NY : Routledge, 2009. – 293 p.

563. Grimes M. Organizing consent: The role of procedural fairness in political trust and compliance [Text] / M. Grimes // European Journal of Political Research. – 2006. – Vol. 45. – P. 285-315.

564. Haines E. L. Placating the powerless: Effects of legitimate and illegitimate explanation on affect, memory, stereotyping [Text] / E. L. Haines, J. T. Jost // Social Justice Research. – 2000. – Vol. 13. – Issue 1. – P. 219-236.

565. Hamill R. The Breadth, Depth, and Utility of Class, Partisan, and Ideological Schemata [Text] / R. Hamill, M. Lodge // *American Political Science Review*. – 1986. – Vol. 80. – Issue 2. – P. 505-520.

566. Hamilton M. B. The Elements of the Concept of Ideology [Text] / M. B. Hamilton // *Political Studies*. – 1987. – Vol. 35. – P. 38.

567. Hinich M. Ideology and the theory of public choice [Text] / M. Hinich, M. Munger. – Ann Arbor : Univ. press, 1994. – 296 p.

568. Hoffmann D. L. Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917 – 1941 [Text] / D. L. Hoffmann. – Ithaca, NY : Cornell University Press, 2003. – 264 p.

569. Hofstede G. Culture's Consequences [Text] / G. Hofstede. – Newbury Park, CA. : Sage Publications, 1984. – 328 p.

570. Human H. Political Socialization: a study in the psychology of political behavior [Text] / H. Human. – Glencoe : Free Press, 1959. – 175 p.

571. Hurrell A. Legitimacy and the use of Force: can the circle be squared? [Text] / A. Hurrell // *Force and legitimacy in world politics* / ed. D. Armstrong, T. Farrell, B. Maignashca. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – P. 15- 32.

572. Inkeles A. The Totalitarian Mystique: Some Impressions on the Dynamics of Totalitarian Society [Text] / A. Inkeles // *Totalitarianism*. – New York, 1964. – P. 88-90.

573. Jacoby W. G. Ideological Identification and Issue Attitudes [Text] / W. G. Jacoby // *American Journal of Political Science*. – 1991. – Vol. 35. – P. 178- 205.

574. Kirwiel E. Kresy Północno–Wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918 – 1939. Oblicze polityczne [Text] / E. Kirwiel. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2011. – 219 s.

575. Kornder K. J. Kontrevolution und Faschismus: Zur Analise von Nationalisozialismus, Faschismus und Totalitarismus im Werk von Karl Korsch [Text] / K. J. Kornder. – Frankfurt a.M., 1993. – 248 s.

576. Langsam D. Soviet Politics and Group Approach: a Conceptual Note [Text] / D. Langsam, D. Paul // *Slavic Review*. – 1972. – Vol. 31. – N 1. – P. 136-141.
577. Lasswell H. D. Propaganda Technique in the World War [Text] / H. D. Lasswell. – London : K. Paul, Trench, Trubner & co., Ltd.; New York : Knopf, 1927. – 223 p.
578. Levitsky S. The rise of competitive authoritarianism [Text] / S. Levitsky, L. A. Way // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – Issue 2. – P. 51- 65.
579. Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes [Text] / J. Linz // *Handbook of Political Science*. – Vol. 3. – Reading, 1975. – P. 191.
580. Lowenthal R. Development versus Utopia in Communism Policy [Text] / R. Lowenthal // *Change in Communism Systems*. – Stanford, 1970. – P. 33-116.
581. Mayer R. Lenin, the proletariat, and the legitimation of dictatorship [Text] / R. Mayer // *Journal of Political Ideologies*. – 1997. – Vol. 2. – Issue 1. – P. 99-116.
582. McDermott K. Stalin: Revolutionary in an Era of War [Text] / K. McDermott. – Basingstoke and New York : Palgrave Macmillan, 2006. – 240 p.
583. Merridale C. Culture, Ideology and Combat in the Red Army, 1939 – 1945 [Text] / C. Merriadale // *Journal of Contemporary History*. – 2006. – Vol. 41. – № 2. – P. 305-324.
584. Meyer A. The Comparative Study of Communist Political Systems [Text] / A. Meyer // *Communist Studies and the Social Sciences: Essays on Methodology and Empirical Theory*. – Chicago, 1969. – P. 190-192.
585. Milgram S. Behavioral Study of Obedience [Text] / S. Milgram // *Totalitarianism Reconsidered*. – Port-Washington; London, 1981. – P. 189-205.
586. Moore J. B. Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World [Text] / J. B. Moore. Reprint edition. – New York : Beacon Press, 1993. – 592 p.

587. Motyka G. Polacy i Ukraińcy w drugiej wojnie światowej [Електронний ресурс] / Grzegorz Motyka. – Режим доступу : [http : // docplayer.pl/Dr-grzegorz-motyka-isp-pan-ul-polna-warszawa-polacy-i-ukraincy-w-drugiej-wojnie-swiatowej.html](http://docplayer.pl/Dr-grzegorz-motyka-isp-pan-ul-polna-warszawa-polacy-i-ukraincy-w-drugiej-wojnie-swiatowej.html)

588. Motyka G. Polacy – Żydzi – Ukraińcy w latach drugiej wojnie światowej / Grzegorz Motyka [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https : // men.gov.pl/wp-content/uploads/2014/04/referat-_motyka.pdf](https://men.gov.pl/wp-content/uploads/2014/04/referat-_motyka.pdf).

589. Nye J. S. The powers to lead [Text] / J. S. Nye, Jr. – New York : Oxford University Press, 2008. – 226 p.

590. O’Shaughnessy N. J. Politics and propaganda: Weapons of mass seduction [Text] / N. J. O’Shaughnessy. – Manchester : Manchester University Press, 2004. – 264 p.

591. Osgood K. Propaganda [Text] / K. Osgood // International Encyclopedia of the Social Sciences: in 9 volumes. – Vol. 6 / W. A. Darity, Jr., ed. And chief; 2nd ed. – Detroit : Macmillan Reference USA, 2008. – P. 543-544.

592. Paul D. W. The Culture Limits and Political Symbolism: Toward a theoretical Synthesis [Text] / D. W. Paul // World Politics. – 1978. – Vol. 30. – № 4. – P. 243-257.

593. Pethybridge R. The Social Ingredients of Stalinism [Text] / R. Pethybridge // The Social Prelude to Stalinism. – London : Palgrave Macmillan UK, 1974. – P. 301-325.

594. Polin C. Le Totalitarisme [Text] / Claude Polin. – 3-e ed. – Paris : Presses Universitaires de France, 1994. – 127 p.

595. Pye L. W. Political Culture [Text] / L. W. Pye // International Encyclopedia of the Social Sciences. – New York, 1968. – Vol. 12. – P. 218-225.

596. Rabinbach A. Moments of Totalitarianism [Text] / A. Rabinbach // History and Theory. – 2006. – Volume 45. Issue 1. – February 2006. – P. 72-100.

597. Ridgeway C. L. The emergence of status beliefs: From structural inequality to legitimizing ideology [Text] / C. L. Ridgeway // The Psychology of Legitimacy: Emerging Perspectives on Ideology, Justice, and Intergroup Relations

/ ed. J. T. Jost, B. Major. – New York : Cambridge University Press, 2001. – P. 257- 277.

598. Rigby T. H. New Trends in the Study of Soviet Politics [Text] / T. H. Rigby // Politics, 1970. – Vol. 5. – № 1. – P. 467.

599. Rosenthal B. G. New Myth, New World: From Nietzsche to Stalinism [Text] / B. G. Rosental. – University Park : Pennsylvania State University Press, 2002. – 480 p.

600. Sauer W. National Socialism: Totalitarianism or Fascism? [Text] / W. Sauer // American Historical Review. – 1967. – Vol. 73. – № 2. – P. 40-58.

601. Schapiro L. Totalitarianism [Text] / L. Schapiro. – London; Basingstoke, 1972. – 144 p.

602. Schull J. What is Ideology Theoretical Problems and Lessons from Soviet-Type Societies [Text] / J. Schull // Political Studies. – Volume 40. – Issue 4. – December 1992. – P. 728-741.

603. Skoczek D. Struktura narodowo-wyznaniowa Kresów Wschodnich w Drugiej Rzeczypospolitej. Zarys problematyki / Dagmara Skoczek [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https : // dlibra.bg.ajd.czest.pl:8080/Content/2513/27.pdf](https://dlibra.bg.ajd.czest.pl:8080/Content/2513/27.pdf).

604. Service R. Comrades!: A History of World Communism [Text] / R. S. Service. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 2007. – 592 p.

605. Service R. Stalin: A Biography [Text] / R. Service. – Cambridge, MA : Belknap Press of Harvard University Press, 2005. – 736 p.

606. Silverstein B. Toward a science of propaganda [Text] / B. Silverstein // Political Psychology. – 1987. – Vol. 8. – Issue 1. – P. 49-59.

607. Skinner B. F. Some Issues Concerning the Control of Human Behavior [Text] / B. F. Skinner // The Technological Threat / ed. J. D. Douglas. – Englewood Cliffs, New York : Prentice–Hall, 1971. – P. 122-134.

608. Solomon Sh. A Terror Management Theory of Social Behavior: The Psychological Functions of Self-Esteem and Cultural Worldviews [Text] / Sh. Solomon, J. Greenberg, T. Pyszczynski // Advances in Experimental Social

Psychology. – Vol. 24 / Ed. M. P. Zanna. – San Diego; London : Academic Press, Inc., 1991. – P. 93-160.

609. Spiro H. J. Totalitarianism [Text] / H. J. Spiro // International Encyclopedia of Social Sciences. – Vol. 16. – New York : Macmillan and Free Press, 1968. – P. 107-108.

610. Stalin and His Circle [Text] / Ed. by R. G. Suny // The Cambridge History of Russia, Vol. 3 / R. G. Suny (ed.). – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 842 p.

611. Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents [Text] / A. Sokolov, L. Siegelbaum, eds. – New Haven, CT and London : Yale University Press, 2001. – 460 p.

612. Stalinism as Revolution from Above [Text] // Stalinism: Essays in Historical Interpretation / R. C. Tucker (ed.). – New York : Norton, 1977. – P. 77-108.

613. Stalinism: New Directions [Text] / Sheila Fitzpatrick, (ed.). – New York and London : Routledge, 2000. – 400 p.

614. Talmon J. L. The Origins of Totalitarian Democracy [Text] / J. L. Talmon. Review by: C. B. Macpherson // Past & Present. – No. 2 (Nov., 1952). – P. 55-57.

615. Taylor Ph. M. Munitions of the mind: A history of propaganda from the ancient world to the present era [Text] / Ph. M. Taylor. – 3-d ed. – Manchester; New York : Manchester University Press, 2003. – 344 p.

616. Terroristische Diktaturen im 20. Jahrhundert: Strukturelemente der nationalsozialistischen und stalinistischen Herrschaft [Text]. – Wiesbaden, 1996. – 328 s.

617. Thurston R. W. Cauldrons of Loyalty and Betrayal: Soviet Soldiers' Behavior, 1941 and 1945 // The People's War: Responses to World War II in the Soviet Union [Text] / R. Thurston, B. Bonwetsch (eds.). – Urbana and Chicago : University of Illinois Press, 2000. – P. 66-69.

618. Tormey S. Making sense of tyranny: interpretations of Totalitarianism [Text] / S. Tormey. – Manchester : Manchester University Press, 1995. – 210 p.
619. Totalitarianism and Political Religions: Concepts for the Comparison of Dictatorships [Text] / Edited by H. Maier; Trans. by J. Bruhn. – London and New York : Routledge, 2005. – 428 p.
620. Tucker R. C. The Soviet Political Mind: Stalinism and Post-Stalin Change [Text] / R. C. Tucker. – New York : W. W. Norton & Company, 1972. – 320 p.
621. Tucker R. C. The Theory of Charismatic Leadership [Text] / R. C. Tucker // Daedalus. – 1968. – P. 731-756.
622. Tucker R. Political Culture and Leadership in Soviet Russia : From Lenin to Gorbachev [Text] / R. C. Tucker. – N.Y.; London : W. W. Norton, 1987. – 214 p.
623. Ulam A. B. The New Face of Soviet Totalitarianism [Text] / A. B. Ulam. – New York : Frederick A. Praeger, Publishers, 1963. – 233 p.
624. Volkov V. The Concept of Kul'turnost': Notes on the Stalinist Civilizing Process [Text] / V. Volkov // Stalinism: New Directions / Sh. Fitzpatrick (ed.). – London : Routledge, 2000. – P. 210-230.
625. Wesson R. G. The USSR: Oligarchy or Dictatorship? [Text] / R. G. Wesson // Slavic Review. – June, 1972. – Vol. 31. – № 2. – P. 314-322.
626. White S. Political Culture and Soviet Politics [Text] / S. White. – London : Macmillan Press Ltd., 1979. – 234 p.
627. Wittfogel K. A. Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power [Text] / K. A. Wittfogel. – New Haven : Yale University Press, 1957. – 556 p.
628. Worchel P. Collective protest and legitimacy of authority [Text] / P. Worchel, P. G. Hester, P. S. Kopala // Journal of Conflict Resolution. – 1974. – Vol. 18. – P. 37-54.
629. Yekelchuk S. Stalinist Patriotism as Imperial Discourse: Reconciling the Ukrainian and Russian «Heroic' Past», 1939 – 1945 [Text] / S. Yekelchuk //

Explorations in Russian and Eurasian History. – Volume 3. – Number 1. – Winter 2002 (New Series). – P. 51-80.

630. Żarski A. Okupacyjne wspomnienia z Borysławia i opowiadania z ZSRR / Adam Żarski [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/19889/Okupacyjne_wspomnienia.pdf.